

Srednjovjekovne fortifikacije u Dalmatinskoj zagori

Alduk, Ivan

Doctoral thesis / Doktorski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:238062>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-11-15**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

SVEUČILIŠTE U ZADRU

POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
HUMANISTIČKE ZNANOSTI

Ivan Alduk

**SREDNJOVJEKOVNE FORTIFIKACIJE U
DALMATINSKOJ ZAGORI**

Doktorski rad

Zadar, 18. srpnja 2022. godine

SVEUČILIŠTE U ZADRU
POSLIJEDIPLOMSKI SVEUČILIŠNI STUDIJ
HUMANISTIČKE ZNANOSTI

Ivan Alduk

**SREDNJOVJEKOVNE FORTIFIKACIJE U
DALMATINSKOJ ZAGORI**

Doktorski rad

Mentor

prof. dr. sc. Josip Belamarić

Zadar, 18. srpnja 2022.

SVEUČILIŠTE U ZADRU

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

I. Autor i studij

Ime i prezime: Ivan Alduk

Naziv studijskog programa: Poslijediplomski studij „Humanističke znanosti“

Mentor/Mentorica: prof. dr. sc. Josip Belamarić

Datum obrane: 18. srpnja 2022. godine

Znanstveno područje i polje u kojem je postignut doktorat znanosti: Humanističke znanosti, povijest umjetnosti

II. Doktorski rad

Naslov: Srednjovjekovne fortifikacije u Dalmatinskoj zagori

UDK oznaka: 725.96(497.58)“04/14

Broj stranica: 347

Broj slika/grafičkih prikaza/tablica: 146

Broj bilježaka: 883

Broj korištenih bibliografskih jedinica i izvora: 413

Broj priloga:

Jezik rada: Hrvatski

III. Stručna povjerenstva

Stručno povjerenstvo za ocjenu doktorskog rada:

1. dr. sc. Andrej Žmegač, predsjednik
2. prof. dr. sc. Emil Hilje, član
3. izv. prof. dr. sc. Laris Borić, član

Stručno povjerenstvo za obranu doktorskog rada:

1. dr. sc. Andrej Žmegač, predsjednik
2. prof. dr. sc. Emil Hilje, član
3. izv. prof. dr. sc. Laris Borić, član

UNIVERSITY OF ZADAR
BASIC DOCUMENTATION CARD

I. Author and study

Name and surname: Ivan Alduk

Name of the study programme: Postgraduate doctoral study in Humanities

Mentor: Proffesor Josip Belamarić, PhD

Date of the defence: 18. July 2022.

Scientific area and field in which the PhD is obtained: Humanities, History od Art

II. Doctoral dissertation

Title: Medieval fortifications in Dalmatian hinterland

UDC mark: 725.96(497.58)“04/14

Number of pages: 347

Number of pictures/graphical representations/tables: 146

Number of notes: 883

Number of used bibliographic units and sources: 413

Number of appendices:

Language of the doctoral dissertation: Croatian

III. Expert committees

Expert committee for the evaluation of the doctoral dissertation:

1. Andrej Žmegač, Phd, chair
2. Prof. Emil Hilje, Phd, member
3. Prof. Laris Borić, Phd, member

Expert committee for the defence of the doctoral dissertation:

1. Andrej Žmegač, Phd, chair
2. Prof. Emil Hilje, Phd, member
3. Prof. Laris Borić, Phd, member

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Ivan Alduk**, ovime izjavljujem da je moj **doktorski** rad pod naslovom **Srednjovjekovne fortifikacije u Dalmatinskoj zagori** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 18. srpnja 2022.

Ivan Alduk

SREDNJOVJEKOVNE FORTIFIKACIJE U DALMATINSKOJ ZAGORI

SADRŽAJ

	str.
1. UVOD.....	8-19
1.1. Obrazloženje teme.....	8-11
Vremenski okvir istraživanja.....	8-9
Prostorni okvir istraživanja.....	9-10
Metodologija istraživanja.....	10
1.2. Dosadašnja istraživanja i literatura.....	10-19
2. PREGLED SREDNJOVJEKOVNIH FORTIFIKACIJA DALMATINSKOG ZALEĐA.....	19-145
2.1. Odabrani lokaliteti.....	19-96
2.2. Analiza prostora.....	96-123
Prostorni raspored utvrda, položaj, odnos s komunikacijama i gospodarska osnova.....	96-108
Odnos s naseljima, crkvama i grobljima.....	108-123
2.3. Analiza arhitekture.....	123-147
Tlocrti.....	123
Tehnike zidanja.....	123-126
Bedemi i kule.....	126-130
Ulazi u utvrde.....	131-135
Donžoni.....	135-136
Stambeni prostori na utverdama.....	136-141
Ostali prostori unutar utvrde.....	141-144
Kapele.....	144-145
3. FUNKCIJA UTVRDA I KONTEKST NJIHOVOG NASTANKA.....	146-171
4. RAZVOJ FORTIFIKACIJA.....	172-202

5. ZAKLJUČAK.....	202-211
6. ILUSTRACIJE.....	212-289
7. IZVORI I LITERATURA.....	290-337
8.SAŽETAK/SUMMARY.....	338-339
9. PRILOZI.....	340-346
10. ŽIVOTOPIS AUTORA.....	347

1. UVOD

1.1 Obrazloženje teme

Vremenski okvir istraživanja

Dalmatinsko srednjovjekovlje spomenički je izuzetno bogato razdoblje. Društvo u cjelini je tijekom tih nekoliko stoljeća prolazilo kroz brojne procese i promjene koji su se odražavali i u svim aspektima materijalnog stvaralaštva, posebice u arhitekturi čiji jedan dio ovdje obrađujemo. Dramatični i dugotrajni kraj antike, stvaranje i nestanak rane hrvatske države, formiranje srednjovjekovnog plemstva, izmjene vladarskih dinastija, razvoj komuna na obali i njihov utjecaj na zaleđe, uloga Crkve u srednjovjekovnom društvu, uspostava mletačke vlasti, osmanska prijetnja - sve su to događaji koji su obilježili ove prostore u vremenu od 6. do prva tri desetljeća 16. stoljeća. S naglaskom na razdoblje razvijenog i kasnog srednjeg vijeka tj. vrijeme od 14. do kraja 15. i početka 16. stoljeća. Fortifikacijska arhitektura pratila je te društvene promjene te im se na različite načine prilagođavala postavši tako odraz vremena u kojem nastaje. Ipak, unatoč pozamašnoj znanstvenoj i stručnoj literaturi koja se bavi ovim razdobljem te činjenici da je određen broj fortifikacija istražen i obnovljen (ili su takvi radovi u tijeku), teme o srednjovjekovnim fortifikacijama na ovom prostoru su relativno rijetke i većinom ograničene na pojedine primjere. Tako do sada nije napravljen pregled fortifikacija, ozbiljna analiza i slika njihovog razvoja, usporedba te stavljanje istih u kontekst povijesnih zbivanja i odnos s njima suvremenim fortifikacijama, ali i drugim materijalnim ostacima.¹ Iz svega navedenog jasno je da postoji potreba za znanstvenom obradom ove teme. Posebice uzmemo li u obzir činjenicu kako je tijekom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka na prostoru dalmatinske unutrašnjosti između Zrmanje i Neretve sagrađeno preko šezdeset različitih fortifikacija.² S druge strane, izostanak radova na ovu temu pomalo začuđuje, uzmemo li u obzir činjenicu da su utvrde najvidljiviji tragovi srednjovjekovnog razdoblja u dalmatinskoj

¹ Kao primjer ovakve situacije izdvojiti ćemo kaštelanske utvrde koje su gotovo jedine za koje je napravljena i sinteza dosadašnjih istraživanja; Marasović 2002; Marasović 2003. Nedavno su takve sinteze, metodološki različite, napravljene za prostor središnje, sjeverne i istočne Hrvatske; Miletić 2012; Horvat 2014.

² Uz 16 tj. 18 utvrda koje su predmet bavljenja ovog doktorata tu su još - uz Zrmanju, u Bukovici i Ravnim kotarima: Benkovac, Kličevica, Kožolovac, Perušić, Korlat, Otavac, Ostrvica, Zečevo, Novigrad, Miodrag/Karin, Pržunac, Obrovac, Stari Obrovac, Klisina, Zelengrad(ina), Kruševo, Dračevac/Jesenice, Keglević/Mokro polje, Zvonigrad, Gradina (vrela Zrmanje) - u okolici Knina: Strmica, Petrovac (?), Hotiblich (Lukar) - uz Krku, Čikolu i u šibenskoj okolici: Nečven, Trošelj/Čučevo, Bogočin, Kamičak, Rog/Babingrad, Uzdah-kula, Ključica, Gradina/Drniš, Skradin, Brnjica, Goriš, Zvoničac, Rakitnica, Velim, sv. Ivan del Tyro/Grebaštica, Kaštelina/Kašić, Parisoto/šibensko Donje polje, Vrpolje, Visoka u istoimenom selu. Naravno, ovdje treba ubrojiti Bribir i Knin ali i niz drugih manjih lokaliteta s tragovima fortifikacija.

unutrašnjosti. Dosadašnje spoznaje o srednjovjekovnoj kulturi u unutrašnjosti Dalmacije, izuzmemo li pisane izvore, temeljile su se ponajviše na arheološkom istraživanju grobalja te pokoje crkve.

Prostorni okvir istraživanja

Prostor koji obrađujemo u ovom doktorskom radu ograničen je ne dio zaleđa srednje Dalmacije. Točnije na splitsko-kaštelansko-trogirsko zaleđe, ili Zagoru u izvornom značenju toga pojma,³ porječje Cetine te Imotsku i Vrgorsku krajinu. (Karta 1) Ovakvo geografsko određenje doktorske disertacije svakako je rezultat dugogodišnjeg konzervatorskog rada na tom prostoru. Međutim, a što je za konkretnu problematiku važnije, ovaj je prostor odabran i radi mogućnosti kvalitetne obrade upravo ove teme. Tri su osnovna razloga za ovakvu tvrdnju.

Na spomenutom prostoru sačuvano je 18 različitih srednjovjekovnih fortifikacija nastalih u razdoblju razvijenog i kasnog srednjeg vijeka (neki od njih sigurno i na ranijim lokalitetima): Znoilo kod Prgometa, Glavaš na Dinari, Prozor iznad Vrlike, Travnik u Potravlju, Neorić, sinjski Grad, Čačvina kod Trilja, Nutjak kod Trilja, Gradina u Ričicama, Grad u Lokvičićima, Badnjevice kod Prološca, Topana u Imotskom, Zadvarje, Kunjak u Kučićima, Visuć kod Omiša, Starigrad kod Omiša, Gradina u Vrgorcu i Vrtar nadomak Metkovića.

Gledajući isključivo kvantitativno, ovo bi trebao biti dovoljan broj lokaliteta na kojima se može provesti određeno znanstveno istraživanje iz kojega bi proizašle nove tvrdnje i pretpostavke. Naravno, kvantiteta sama po sebi nije dovoljna.

Promatramo li ove fortifikacije tipološki uočit ćemo izrazitu raznolikost: od utvrđenih upravnih sjedišta, preko velikaških „dvoraca“ i vojnih (strateških) uporišta do utvrđenih pribježišta. Takva raznolikost uvelike može doprinijeti razradi teme i razumijevanju razvoja fortifikacijske arhitekture.

U tom smislu, kao treći razlog, važna je i raznolikost, točnije različitost konteksta (društvenog, povijesnog, ekonomskog), u „teritorijalnom“ rasporedu ovih fortifikacija.

Odabrane utvrde smještene su unutar različitih srednjovjekovnih teritorijalnih jedinica – od prostora kojim su u svom zaleđu gospodarile komune na obali (u ovom slučaju Trogir i Omiš)

³ Kužić 1997, 7-8; Povijesna „Zagora“ je prostor trogirskog, kaštelanskog te dijela splitskog i šibenskog zaleđa. Ovaj pojam se ne odnosi na prostor koji danas nazivamo „Dalmatinska zagora“ i koji je znatno je širi, nastaje znatno kasnije, a češće je u upotrebi iza 2. svj. rata. Iako često izazava negodovanje i nerazumijevanje treba ga smatrati pojmom koji objedinjava široka područja starih „krajina“ – kninske, drniške, sinjske/cetinske, imotske, vrgorske – te Zagore, Radobilje i Poljica. Sva ta područja, koliko god različita, ipak imaju veliki broj dodirnih točaka što i opravdava izraz „Dalmatinska zagora“.

do većih ili manjih teritorijalnih jedinica odnosno županija, kneževina i župa (Vrlika, Cetina, Imota, Zmina, Poljica, Radobilja, Gorska, Luka) unutar ugarsko-hrvatskog te bosansko-humskog kraljevstva (točnije Humske zemlje ili Humskog kneštva).

Iz navedenih razloga smatramo da se na ovaj način zadovoljilo osnovna polazišta za razradu teme iz naslova kako u kvantitativnom, tako i kvalitativnom pogledu.

Metodologija istraživanja

Iako je i do sada postojalo određeno zanimanje za problematiku srednjovjekovnih fortifikacija na odabranom prostoru (o čemu više u slijedećem poglavlju) osnovni problem je u činjenici da se toj problematici prilazilo na bazi jedne ili rijetko kada manjeg broja utvrda. Stoga su i rezultati takvih istraživanja, iako vrijedni, ostali ograničeni. Cilj ovog rada je objediniti dosadašnje spoznaje o ovoj temi te ih pokušati sintetizirati kako bi se došlo do zaključka o razvoju arhitekture fortifikacija u dijelu dalmatinske unutrašnjosti tijekom srednjeg vijeka. Pri tome će se koristiti:

- povijesni (arhivski) podaci vezani za pojedine utvrde i općenito prostor kojim se bavimo
- rezultati arheoloških istraživanja kao i ostali arheološki nalazi s utvrda i prostora oko njih
- rezultati arheoloških rekognosciranja prostora
- tehnička dokumentacija tj. arhitektonski snimci postojećih stanja i starija fotodokumentacija

Svi tako prikupljeni i sintetizirani podaci pokušat će se staviti u određeni kontekst vremena o kojem govorimo. Nakon toga uslijedit će i komparacija tj. određivanje odnosa odabranih fortifikacija s drugim istovremenima kako bi se utvrdile sličnosti i/ili razlike. Rezultat svega toga bi trebao biti jasniji uvid u razvoj ovog tipa arhitekture na odabranom prostoru u vremenu srednjeg vijeka s naglaskom na razdoblje od 14. do kraja 15. i početka 16. stoljeća.

1.2. Dosadašnja istraživanja i literatura

Prve „znanstvene“ vijesti o ovim spomenicima (posebno onima na području kojim se bavimo) imaju narav povijesnog izvora te ćemo ih tijekom rada na doktoratu kao takve katkad i koristiti. Radi se o narativnim djelima, točnije kompilacijama nastalima na temelju tada dostupnih izvora, iz druge polovice 17. stoljeća. Ovdje mislimo na Andreisovu i Lucićevu trogirsku povijest gdje, između ostalog nalazimo i podatke o utverdama u zaleđu (Znoilo,

Prozor kod Vrlike, Klis itd.).⁴ Slijedeće, 18. stoljeće, obilježiti će u prvom redu putopisna literatura i šturi podaci koje nalazimo kod Fortisa⁵ i njegovog žestokog kritičara Ivana Lovrića.⁶ Ono što se tijekom 18. stoljeća izdvaja je djelo koje se idejno (u smislu narativnosti temeljenoj na izvorima) nastavlja na povijesne preglede iz 17. stoljeća – radi se o tzv. Vinjalićevoj kronici ili "Povijesti Slavena" kojom je obuhvaćeno razdoblje od početka 16. stoljeća do 1769. godine - a koja se kao i slični radovi može koristiti kao povijesni izvor.⁷ Tijekom 19. stoljeća situacija se mijenja. Različiti društveni procesi, često objedinjeni pod terminom "buđenje nacionalne svijesti", rezultirali su većim zanimanjem za prošlost Hrvata i intenzivnijim istraživanjem te iste prošlosti. Posebno se to odnosi na srednjovjekovnu prošlost tijekom koje su postojali različiti elementi „državnosti“ – bilo da se radi o punoj državnosti tijekom stvaranja i trajanja hrvatske kneževine i kraljevine u ranom srednjem vijeku ili pak različitim institucijama (ban, podban, sabor) koje su bile kakav-takav jamac jednakosti unutar novostvorenog ugarsko-hrvatskog kraljevstva u vremenu razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, pa i kasnije.

Sukladno toj „funkciji“ historiografije 19. stoljeća jasno je zašto se ona velikim dijelom temeljila na objavi pisanih izvora.⁸ Tako će i zanimanje za našu problematiku dugo ostati dijelom historiografije i proći će dosta vremena dok se fortifikacijama ne započnu baviti povjesničari umjetnosti, arheolozi i arhitekti. Teme vezane isključivo za srednjovjekovne fortifikacije će biti „utopljene“ u različite topografsko-historiografske studije ili putopisne radove od kojih će se neki izdvajati osobitim zanimanjem za spomeničku baštinu određenog područja. Tako ćemo kod fra Šimuna Milinovića pronaći podatke o Sinju, Potravlju (Travniku) i Kninu.⁹

Pojedine objave se ipak izdvajaju svojom znanstvenom erudicijom, točnije kvalitetom i količinom arheoloških podataka, kao što je jedan od prvih opisa utvrde Travnik iznad

⁴ Andreis 1977: Lucić 1979

⁵ Fortis 1984, 197, 199, 204-208

⁶ Lovrić 1948, 23-27, 45-50

⁷ Vinjalić 2010

⁸ Radi toga se i pokrenute publikacije od kojih su najpoznatije *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* (od 1851. godine), *Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium* (od 1868. godine) te *Codex diplomaticus* (od 1874. godine).

⁹ Milinović 2004, 32, 41, 127-134, 135-140, 231-236

Potravlja (između Vrlike i Sinja) i arheoloških nalaza s utvrde i njene okolice, koje donosi fra Ante Konstantin Matas.¹⁰

Svojevrsni okidač za početak nešto konkretnijeg bavljenja ovom temom je osnivanje Kninskog/Hrvatskog starinarskog društva (1887. godine) te Prvog muzeja hrvatskih spomenika u Kninu 1893. godine (danas Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu). Uskoro, točnije 1895. godine, neumorni fra Lujko Marun i Frano Radić pokreću i časopis *Starohrvatska prosvjeta*. Već u prvim brojevima časopisa pojavit će se tekstovi o pojedinim utverdama, bilo da se radi o historijsko-topografskim pregledima ili tekstovima o konkretnim utverdama kakvih je ipak znatno manje.

Marun će već u prvom broju "Prosvjete" u članku o sv. Spasu dotaknuti i tvrđave Glavaš (sl. 11).¹¹ Inače, u njegovim „Dnevniciima“ nalazimo dosta arheoloških vijesti o pojedinim utverdama i prostoru oko njih.¹² Grgur Urlič-Ivanović, učitelj u Oklaju kod Drniša, donijet će vrijedne priloge o Nečvenu i Ključici.¹³

Sve tri spomenute tvrđave pratit će fotografije ali, što je važnije, tlocrt i skice zatečenog stanja. Važnost ovih dvaju radova je tim veća ako znamo da su konzervatorska istraživanja i izrada dokumentacije zatečenog stanja na njima započeta tek krajem 80-ih godina 20. stoljeća (za Ključicu i Nečven), a arheološka istraživanja tek u 21. stoljeću. Nadalje, tada objavljene fotografije Glavaša, a posebno Nečvena, uvelike se razlikuju od stanja kakvo tamo zatičemo danas što izuzetno povećava njihovu dokumentacijsku vrijednost.

Usporedo s ovim radovima u ranim brojevima *Starohrvatske prosvjete* izlazio je u nastavcima prilog fra Stipana Zlatovića, inače jednog od Marunovih učitelja u sinjskoj franjevačkoj gimnaziji. Zlatović je tada već bio mrtav (umro je 1891. godine) ali je očito u njegovoj ostavštini pronađen rukopis o „starohrvatskim županijama i starim gradovima“ koji je uredništvo objavilo u nekoliko nastavaka.¹⁴ Zlatović donosi osnove podatke o svakoj županiji i pojedinom „gradu“ kako on naziva utvrđenja bilo kojeg oblika ili veličine. Za našu temu posebno su važna posljednja dva broja gdje se obrađuje prostor kojim se bavi ovaj doktorat.

¹⁰ Matas 1882

¹¹ Marun 1895, 226-230

¹² Marun 1898

¹³ Urlič-Ivanović 1895; Urlič-Ivanović 1895a

¹⁴ Zlatović 1895; Zlatović 1896; Zlatović 1897; Posebno je zanimljiv razlog zašto se fratar upustio u rad na ovom tekstu. Naime, po njegovom pisanom svjedočenju naljutio ga je jedan rad Matije Mesića u kojem je ovaj tvrđavu Čačvinu u blizini Trilja smjestio u selo Čažin Dolca kod Tugara u Poljicima – s drugu stranu Mosora i bez tragova ikakve utvrde!

U isto vrijeme topografska (ali i arheološka istraživanja) u vrličkoj okolici provodit će grkokatolički župnik Petar Stanić.¹⁵

"Fortifikacijska" tema obrađena na sličan način, javlja se i u samo jednom broju (od dva koja su tih godina izašla) nove serije Starohrvatske prosvjete, a posvećena je utvrdama uz donji tok Zrmanje.¹⁶ U ostavštini autora toga rada, J. Conaga, nalazi se rukopis koji obuhvaća utvrde čitavog toka Zrmanje.¹⁷

Sličan pristup „fortifikacijskim temama“ susrećemo i u narednom razdoblju, dakle poslije 2. svjetskog rata, pri čemu se izdvaja opsežna Gunjačina rasprava o Kninu i okolici s obilje historiografskih i topografskih podataka.¹⁸ Postoje i slični kasniji radovi koje možemo podijeliti na one koji se okreću više arhivskim podacima i historiografiji¹⁹ ili one s isključivo arheološko-topografskim pogledom.²⁰ Vrlo rijetko se javljaju radovi koji se bave isključivo problematikom fortifikacija, s bilo kojeg gledišta.²¹ Ovdje je ipak potrebno izdvojiti Knin s utvrdama, podgrađem i biskupskim kaptolom na Kapitulju, kao najvažniju točku u unutrašnjosti Dalmacije tijekom srednjeg vijeka, koji je često obrađivan u znanstvenoj literaturi.²²

Slično je i s Bribirom - intenzivno naseljenom od prapovijesti, preko antike do izuzetno bogatog i važnog srednjovjekovnog razdoblja kada je Bribir sjedište velikaške obitelji Šubić. Istraživanja na Bribiru započeo je još fra Lujo Marun koji je počeo i s otkupom zemlje na Bribirskoj glavici. Istraživanja će 50-ih i 60-ih godina nastaviti MHAS ali ona će samo manjim dijelom obuhvatiti i ostatke bibrirskih fortifikacija, usporedo s njihovom

¹⁵ Stanić 1891a; Stanić 1891b

¹⁶ Conago 1928

¹⁷ Rukopis se čuva u Upravi za zaštitu kulturne baštine Ministarstva kulture RH; Regan 2012, 4-5. Govoreći o dokumentaciji koju čuva spomenuta Uprava važno je spomenuti i rukopisnu ostavštinu Većeslava Henneberga koji također donosi podatke o srednjovjekovnim utvrdama Like i sjeverne Dalmacije uz dosta slikovnog materijala (fotografije, skice i snimci zatečenog stanja), vidi Zrnić 2014

¹⁸ Gunjača 1958; Gunjača 1960 (objedinjeni tekst s novim fotografijama, Gunjača 2009); Iako danas postoje nove interpretacije pojedinih povijesnih izvora ova Gunjačina rasprava ostaje nezaobilazna literatura za bavljenje srednjovjekovljem dalmatinske unutrašnjosti.

¹⁹ Npr. Smiljanić 1988; Smiljanić 1992

²⁰ Milošević 1998

²¹ U tom smislu, Marasović 1952; Delonga 1984; Zekan 1997; Dodig 1998; Krnčević 2001; Gusar-Čurković 2011; Regan 2012

²² Jakšić 1981; Smiljanić 1984; Smiljanić 1987; Jakšić 1988; Jakšić 1992; Jakšić 1995; Ančić 1996; Čuzela 2007

konzervacijom.²³ Ista institucija će otprilike u ovo vrijeme obaviti i manje radove (konzervatorske naravi) na utvrđi Nutjak kod Trilja.²⁴

Situacija i odnos prema ovom dijelu arhitektonske baštine mijenja se od 70-ih i 80-ih godina 20. stoljeća.

U razdoblju od 1973. do 1983. godine odvijaju se radovi na obnovi imotske tvrđave Topane koje je vodio tadašnji Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture iz Splita.²⁵ Inače napuštena oko 1816. godine i od tada gotovo zaboravljena, tvrđava je nažalost dodatno stradala 1911. godine gradnjom velikog spremnika za vodu u svom središnjem dijelu. Spomenutim radovima 70-ih i 80-ih godina 20. stoljeća dobila je svoj današnji oblik, ali radovi na njoj zapravo nisu nikada dovršeni. Nažalost, arheološka istraživanja su tada izvedena samo u manjoj mjeri. Najznačajniji nalaz je predromanički pilastar s pleterom koji je kao spolija bio uzidan u vrata na južnom bedemu.²⁶ Nešto kasnije obnovljen je ulazni dio u tvrđavu i crkvice Gospe od Anđela.²⁷

Arheološka istraživanja Topane su nastavljena nakratko 1995. godine kada se ušlo u trag južnom bedemu donjeg dijela tvrđave, odnosno podgrađa.²⁸

Jedan nesretan događaj potakao je intenzivniju brigu upravo o srednjovjekovnim fortifikacijama dijela dalmatinske unutrašnjosti (ali i ostalim spomenicima na tom području). Naime, 25. studenog 1986. kninsku okolicu pogodio je izrazito jak potres (magnituda $M=5.5$) koji je prouzrokovao dosta materijalne štete. Nadležni konzervatori, u prvom redu tadašnji Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture iz Splita, je u slijedećih nekoliko godina (gotovo do početka napada na Hrvatsku i srbočetničke okupacije tih krajeva) započeo s opsežnom obnovom pojedinih spomenika te izradom dokumentacije za ostale. U dokumentiranju su prednjačile upravo tvrđave pa su tako napravljeni detaljni snimci postojećeg stanja za pojedine utvrde na Čikoli i Krki – Ključicu, Nečven i Trošelj/Čučevo, Uzdah.

²³ Bribir 1996, 24-25; Bribir se intenzivno istražuje i posljednjih nekoliko godina; Bribir 2019

²⁴ Vrsalović 1963, 277

²⁵ Bezić 1983

²⁶ Ulomak je pronašao naš pokojni kolega arheolog-amater Marijan Lozo (1953-2015); Oreč 1984, 119

²⁷ Gamulin 1997; Crkvice je ponovo obnavljana 2017. godine, vidi Zelić 2017

²⁸ Petrincec 2000

Još prije ovih aktivnosti, godine 1981. započelo se s izradom arhitektonske dokumentacije omiške tvrđava Starigrad,²⁹ jedne od najimpresivnijih u ovim krajevima koja se intenzivno obnavlja od ranih 90-ih godina. Rijetki arheološki nalazi sa Starigrada uvelike su doprinijeli razumijevanju ove tvrđave u određenim povijesnim okolnostima, kako u užem tako i znatno širem kontekstu. Istraživanja, sanacija i obnova na Starigradu, iako u pojedinostima upitni, u proteklih 20-ak godina su pothvat ravan gradnji utvrde i teško usporediv sa sličnim poslovima.³⁰

Tijekom 1986. godine, započelo se s izradom dokumentacije postojećeg stanja i projektne dokumentacije za sanaciju tvrđave Prozor iznad Vrlike (također pod vodstvom splitskog „Regionalnog zavoda“).³¹ Tada su provedena samo skromnija konzervatorska istraživanja, a obnova je naglo prekinuta 1991. godine radi srpskog napada i okupacije Vrlike te je nastavljena 2006. godine. Tada se započelo s arheološkim istraživanjima koju su, nažalost, zbog izrazito lošeg stanja visokih zidova utvrde morala biti prekinuta.³² Nakon toga je odlučeno da se krene u sanaciju zidova i bedema koji su se urušavali i koji, a radi se o najvećem dijelu tvrđave, nisu bili predmetom obnove 1990/91. godine. Obnova još uvijek traje.

Godine 1986. isti „Regionalni zavod“ započeo je s dokumentiranjem „Gradine“ iznad Vrgorca. Nakon toga uslijedili su radovi konzervacije i sanacije dijela bedema koji su nastavljani početkom 90-ih godina. Ova je utvrda jedan od rijetkih koja je već tada dobila prostore pod krovom. Nažalost, radovi i rezultati istraživanja nikada nisu objavljeni.

Posljednji radovi na „Gradini“ provedeni su 2006. godine(?) kada je sanirana i rekonstruirana izdvojena kula „Avala“.³³

Radovi na imotskoj „Topani“, vrgoračkoj „Gradini“, vrličkom „Prozoru“ i omiškom "Starigradu" bili su svojevrsna prekretnica u istraživanju i obnovi srednjovjekovnih

²⁹ Ovdje je potrebno naglasiti kako je izrada arhitektonske dokumentacije (ali i ostale prateće dokumentacije) ipak prvi korak u istraživanju bilo kojeg objekta. Stoga smo ovdje i izjednačili vrijeme izrade spomenute dokumentacije s početkom istraživanja pojedine utvrde.

³⁰ Kovačić 1985; Kovačić 2002

³¹ Gamulin 1992

³² Uroda 2008

³³ O tvrđavi i općenito povijesti Vrgorca tijekom srednjeg i ranog novog vijeka; Fisković 1961; Ovdje spomenuti radovi i istraživanja nisu publicirana te je ovakav tijek radova „rekonstruiran“ na temelju podatak iz planoteke i fototeke Konzervatorskog odjela u Splitu i Imotskom. Radove su u različitim fazama vodili: Davor Domančić, Bosiljka Bezić, Vanja Kovačić i Radoslav Bužančić

fortifikacija u unutrašnjosti Dalmacije. Činjenica je da je konzervatorska služba pokazala veće zanimanje za ove spomenike i spremnost za rad na njima. Tako će inicijativa za njihovo dokumentiranje, istraživanje i obnovu krenuti upravo iz splitskog Konzervatorskog odjela (nekadašnjeg i već spominjanog „Regionalnog zavoda“) a kasnije i novoosnovanog odjela u Imotskom. Jednim dijelom tome je doprinijela i nova društveno-politička situacija početkom 90-ih godina 20. stoljeća - stvaranje nove hrvatske države i Domovinski rat – unutar koje utvrde (ponovo) postaju svojevrsni biljezi nacionalnog identiteta.

Godine 1992. započelo se s radovima na tvrđavi Čačvina kod Trilja. Početak radova (čišćenje i uređenje prilaza) potakli su sami mještani i „Udruga Čačvina“ da bi se uskoro pridružili britanski pripadnici UNPROFOR-a te pripadnici Hrvatske vojske iz Sinja. Osim izrade snimka postojećeg stanja pristupilo se i obnovi najštećenijih dijelova zidova, bedema i kula (posebno na visokoj istočnoj kuli). Nažalost, ni tada nisu provedena arheološka istraživanja u pravom smislu te riječi iako su se nalazi pronađeni tijekom čišćenja i obnove/konzervacije pokazali izvanrednima.³⁴

Sinjski „Grad“ kao definitivno najznačajnija utvrda (utvrđeni grad s podgrađem i franjevačkim samostanom) u ovom dijelu dalmatinske unutrašnjosti u više navrata je bio predmet različitih znanstvenih radova.³⁵ Arheološka istraživanja intenzivirala su se od 1998/99. odnosno od 2004. godine u sklopu „Programa očuvanja i obnove zidina sinjske tvrđave“ te je do sada istražen i obnovljen veći dio unutrašnjosti tvrđave tj. samih bedema i kula (posebice južni bedem) te dio prostora pod bedemima izvan tvrđave³⁶. I na ovoj tvrđavi radovi još uvijek traju.

Godine 2005/2006. počinje dokumentiranje, istraživanje i obnova tvrđave na Zadvarju. Obnova još uvijek traje radi izrazito lošeg stanja zidova. Arheološka istraživanja su se, za sada, ograničila na najmanju moguću mjeru, odnosno onoliko koliko je to bilo potrebno za donošenje odluka o konzervaciji i/ili sanaciji određenog dijela tvrđave.³⁷

Nutjak kod Trilja je utvrda čije istraživanje započinje 2007. godine. Ovdje se, za razliku od većine ostalih sličnih lokaliteta, u nekoliko kraćih kampanja provelo sustavno arheološko

³⁴ Soldo 1995; Gudelj 2000; Gudelj 2006

³⁵ Istaknimo ona koja se direktno vežu za sam „Grad“, Gunjača 1937; Gunjača 1973; Milošević 1989; Milošević Soldo 1965; Botica 2010

³⁶ Librenjak-Čerina 2005; Librenjak-Čerina-Župić 2006; Librenjak-Čerina 2007; Skelac 2007; Librenjak-Brković-Čerina 2009; Librenjak-Čerina 2010; Librenjak-Čerina-Devlahović 2011; Librenjak 2012; Madiraca 2013; Librenjak-Čerina 2015. Istraživanja su objedinjena u monografiji 2020. godine; Grad 2020

³⁷ Alduk 2005

istraživanje (koje još nije u potpunosti završeno), a usporedo s tim radovima tekli su u radovi konzervacije i sanacije ostataka arhitekture.³⁸

Godine 1994. i 1995. na Gradini iznad Lovreća (Imotski), mjestu gdje biskup Bijanković početkom 18. stoljeća vidi ruševine drevnog grada,³⁹ izvršena su manja arheološka istraživanja prapovijesne i kasnije (kasnoantičke ili srednjovjekovne) utvrde, koja nažalost nisu objavljena. Dio nalazišta je već tada konzerviran, a s arheološkim istraživanjem se nastavilo 2013. godine. Rezultati tih istraživanja, od kojih će dio biti predodčen i u ovoj disertaciji, trebali bi napokon razriješiti datiranje ove utvrde, odnosno datiranje njene druge faze – kasnoantičke ili srednjovjekovne.⁴⁰

Dokumentiranje i istraživanje utvrde Badnjevice u istoimenom kanjonu kod Prološca (Imotski) započelo je 2009. godine. Radi se o izuzetno složenom lokalitetu, ponajviše radi smještaja i teškog pristupa te izrazito lošeg stanja pojedinih dijelova tvrđave. Do sada je u organizaciji Konzervatorskog odjela u Imotskom izrađen zahtjevan snimak postojećeg stanja i projekt sanacije te se započelo s arheološkim istraživanjima koja su obustavljena iz prije navedenih razloga.⁴¹

Iako se na vrgorskoj tvrđavi „Gradini“ radilo od 80-ih godina 20. stoljeća, prva arheološka istraživanja provedena su tek 2009. godine. Obuhvatila su mali dio unutrašnjosti tvrđave u samom sjeverozapadnom uglu, ali su dali zanimljive podatke za datiranje gradnje utvrde.⁴²

Konzervatorski odjel u Imotskom započeo je 2013. godine radove (dokumentiranje, arheološko istraživanje) na lokalitetu „Grad“ u Lokvičićima - vjerojatno utvrđenom refugiju čija se zadnja faza korištenja može okvirno datirati u kasni srednji vijek.⁴³

Godine 2015. isti konzervatorski odjel započeo je s izradom dokumentacije, istraživanjem i konzervacijom ugroženih dijelova tvrđave u Ričicama (Imotski).⁴⁴

³⁸ Tabak 2010

³⁹ Jerković 1942, 23

⁴⁰ Dokumentacija o istraživanjima dostupna je u Konzervatorskom odjelu u Imotskom

⁴¹ Dokumentacija o istraživanjima uključujući snimak postojećeg stanja, projekt obnove itd. dostupna je u Konzervatorskom odjelu u Imotskom; Alduk 2014

⁴² Kovačević 2010

⁴³ Dokumentacija o istraživanjima dostupna je u Konzervatorskom odjelu u Imotskom ili Zavičajnom muzeju gdje je pohranjen materijal s istraživanja

⁴⁴ Dokumentacija o radovima dostupna je u Konzervatorskom odjelu u Imotskom ili Zavičajnom muzeju gdje je pohranjen materijal s istraživanja

Od 2009. godine provodi se arheološko istraživanje te izrada dokumentacije (postojećeg stanja i sanacije) utvrde Glavaš na Dinari, sjeverno od izvora Cetine.⁴⁵

Uzevši u obzir ovdje iznesene podatke moguće je stvoriti jasniju sliku o stanju istraženosti srednjovjekovnih fortifikacija na prostoru središnjeg dijela dalmatinske unutrašnjosti.

Činjenica je da se pristup ovoj problematici tijekom vremena mijenjao te da je, osim nekoliko zbilja rijetkih iznimaka, tek od 80-ih godina 20. stoljeća počeo dobivati formu ozbiljnijeg pristupa. U prvom redu to se odnosi na konzervatorsku službu (i druge ovdje nabrojane institucije) te radove na obnovi, odnosno sanaciji i konzervaciji pojedinih utvrda. Kako se mijenjao pristup ovim spomenicima, mijenjala se i njihova zastupljenost u znanstvenoj literaturi gdje su s vremenom sve češće utvrde obrađivane pojedinačno, a sve manje su se nalazile u pregledima topografsko-historiografske naravi. Zanimljiv je arheološki pristup fortifikacijama u posljednjih 40- ak godina. Uočljivo je da su tijekom prvih "zahvata" na tvrđavama (Imotski-Topana, Vrgorac-Gradina, Vrlika-Prozor) arheološka istraživanja nažalost izostala. Razlozi za „izostanak“ arheologije su različiti – u prvom redu radi se o nemogućnosti provođenja arheološkog istraživanja u situacijama kada je sama fortifikacija u tako lošem stanju da bi je arheološka istraživanja dodatno ugrozila.⁴⁶ U tom slučaju arheologiju je moguće „provesti“ jedino nakon radova sanacije i/ili konzervacije zidova. Nažalost, postoji i druga strana priče kada se od arheoloških istraživanja odustaje iz različitih i često neobjašnjivih razloga.⁴⁷ Ipak, u novije vrijeme arheološka istraživanja postaju sastavni dio radova na utvrdama (Sinj, Glavaš, Grad-Lokvičići, Gradina-Lovreć, Nečven, Ključica, Zadvarje itd.) doprinoseći na taj način jasnijoj slici o nastanku i razvoju ovog dijela graditeljske baštine.

⁴⁵ Gugo Rumštajn 2010; Gugo Rumštajn 2011

⁴⁶ Jedan od najboljih primjera za to je vrlo nepristupačna tvrđava Badnjevice kod Prološca. Arheološka istraživanja bi ovdje samo dodatno ugrozila čitavi kompleks. Točnije, za nastavak daljnjih radova potrebna su znantna novčana sredstva. Veliki dio tvrđave je gotovo nemoguće istražiti jer je zatrpan izuzetno velikim kamenim gromadama, odlomljenim od susjednih litica. S druge strane ne postoji jednostavan pristup tvrđavi i do pojedinih dijelova (kao npr. do kule na vrhu utvrde) ga je potrebno pažljivo planinariti. Sama kula je u izuzetno lošem stanju! Stoga se, nakon izrade snimka postojećeg stanja te izrade projekta sanacije i pokušaja arheoloških istraživanja, odustalo od daljnjih radova na ovoj utvrđi.

⁴⁷ Na imotskoj „Topani“, točnije njenom središnjem dijelu, ili u "donžonu" vrličkog Prozora, tijekom radova na obnovi, arheološka istraživanja nisu nikada provedena čime su izgubljeni vrijedni podaci o razvoju ovih utvrda. Takvom stanju dodatno doprinose činjenice da su dijelovi utvrda uništeni u ranijim vremenima. Dio Topane uništen još početkom 20. stoljeća gradnjom vodospreme na njenom najvišem dijelu dok su na tvrđavama Zadvarje, Vrtar i Prozor tijekom 2. svjetskog rata građeni vojni položaji i bunker.

2. PREGLED SREDNJOVJEKOVNIH FORTIFIKACIJA DALMATINSKOG ZALEĐA

2.1. Odabrani lokaliteti (katalog)

Kako smo već naveli, u ovom dijelu će biti obrađeno šesnaest (16) važnijih srednjovjekovnih fortifikacija nastalih u razdoblju razvijenog i kasnog srednjeg vijeka u dijelu dalmatinske unutrašnjosti: Znoilo kod Prgomete, Neorić, Glavaš na Dinari, Prozor iznad Vrlike, Travnik u Potravlju, sinjski Grad, Čačvina kod Trilja, Nutjak kod Trilja, Gradina u Ričicama, Badnjevice kod Prološca, Topana u Imotskom, Zadvarje, Visuć kod Omiša, Starigrad kod Omiša, Gradina u Vrgorcu i Vrtar nadomak Metkovića. Dvije utvrde koje u tekstu spominjemo - Kunjak kod Kučića i Grad kod Lokvičića – nisu dio ovog kataloga s obzirom na nedostatak podataka, ali se u tekstu spominju.

1. Znoilo kod Prgomete (sl. 1-8)

Smještaj: Utvrda se smjestila na vrhu brda "Gradac" (kota 497) jugoistočno od zaseoka Bikići u Prgometu. S vrha se izvanredno nadzire široki prostor susjednih sela Prapatnice, Prgomete, Labina i Primorskog doca, odnosno komunikacije u smjeru istok-zapad i sjever-jug koje se i danas križaju u podnožju utvrde s njene južne strane. Posebno važna je komunikacija sjever-jug iz pravca Trogira preko Planog i Labinske drage, a koja se formirala još tijekom prapovijesti i rimskog razdoblja na što upućuju brojni arheološki lokaliteti te ostaci rimske ceste.⁴⁸ Vezano za kontrolu ovog puta je vizualna komunikacija s uzvisinom "Kaštelica" (kota 460) jugoistočno od Labina na kojoj se na jednoj od prapovijesnih gomila nalazi ostaci manje kružne kule.⁴⁹ S ovog položaja se nadzire pristup Labinu s juga, ali i široki prostor od Segeta Gornjeg preko Planog do Znoila u zaleđu. Posebno ističemo vizualnu komunikaciju s vrlo

⁴⁸ Babić 1991, 32; Miletić 1993, 76-77; Miletić 1993a, 147-148; Šuta 2009, 151-152 (s kritičkim osvrtom na ranije tekstove); Šuta 2010

⁴⁹ Šuta 2010, 15; Ovakve kule postojale su očito po vrhovima Kozjaka i Opora, od Klisa prema zapadu nadzirajući južne padine ovih brda i lokalne komunikacije prema unutrašnjosti. Najbolje su vidljive na mletačkoj karti s početka 16. stoljeća; Juran 2019, 102

važnim položajem na brdu "Vlaška" (kota 444) sjeverozapadno od Trogira, mjestu kojeg često nalazimo u izvorima još od razvijenog srednjeg vijeka pa do kasnijih razdoblja.⁵⁰

Opis: Sama utvrda zauzima najviši dio brda "Gradac" i smjestila se u središnjem dijelu brončanodobne gradine čiji su suhozidni bedemi u kasnijim razdobljima doživjeli brojne izmjene i intervencije (sl. 1, 2, 3).⁵¹ Ostaci utvrde su izduženog pravokutnog tlocrta dimenzija oko 30 x 8 m, orijentirani otprilike u pravcu sjever-jug s tragovima bedema na sjevernom i južnom kraju. Visina sačuvanih zidova ne prelazi 0,5 m s tim da je najveći dio utvrde zatrpan kamenjem i zemljom. Na sjeverozapadnom kraju, odakle se preko manjeg platoa na toj strani najlakše prilazi utvrdi, bedemi formiraju oštri kut tj. šperun (sl. 4 i 5) te se na tom dijelu jasno primjećuje blaga zakošenost bedema što upućuje na postojanje skarpe. Bedemi na vanjskom licu zidani su bolje klesanim blokovima sa širokim fugama. Širinu bedema nije bilo moguće utvrditi a za zidanje ispune korišten je sitniji kamen s dosta vapnene žbuke, mjestimično crvenkaste boje.

Od središnjeg dijela utvrde, s njenih širih strana, odvajaju se dva prolaza širine oko 1 m i ograđena suhozidima koji vode do (prapovijesnih!) suhozidnih bedema, odnosno istaknutijih položaja na tim bedemima na sjevernoj i zapadnoj strani uzvisine (sl. 1 i 6). Isti takav prolaz sačuvan je i duž čitavog zapadnog suhozidnog bedema i spaja dva spomenuta istaknuta položaja na njegovim krajevima.

Spomenuti zapadani suhozidni bedem je nešto uvučen prema središnjem dijelu gradine (utvrde) jer prati liniju stijena koje su na toj strani nešto strmije nego na ostalima. Pod tim bedemom sačuvan je i kamenolom u kojem se "brao" i obrađivao kamen za utvrdu (sl. 1. i 7). U kamenolomu su osim tragova vađenja kamena na nekoliko mjesta sačuvani obrađeni blokovi i deblje ploče.

⁵⁰ Brda neposredno iznad Trogira, od kojih je "Vlaška" najviše brdo, igrala su značajnu ulogu u obrani grada i nadzoru njegovog teritorija, kako kopnenog tako i širokog morskog pojasa od šibenskog otočja do otvorenog mora i viškog akvatorija. Ovi su se položaji posebno istaknuli tijekom mletačko-genoveško/ugarskog sukoba na Jadranu (1378-1381) kada je Trogir bio sjedište genoveške mornarice te kada se oko grada u studenom 1378. godine odvijala i jedna od odlučnih bitaka toga rata, vidi Lucić 1979, 675-705; Andreis 1977, 111-117; Nakon Ciparskog rata (1570-73) ove uzvisine su na samoj granici s Osmanskim carstvom te se propisuje čitav niz mjera i dojavnih aktivnosti kojima je cilj uspješno spriječiti turske napade. Kula je postojala i oko 3,5 km sjevernije na području nestalog sela Smokvica (danas istoimene lokve i bunara), vjerojatno na brdu „Kulina“ kod zaseoka Medići i Šimići (kota 473); Babić 2012, 26-27, 45-46; Vrh brda „Vlaška“ je i danas točka s koje vatrogasci tijekom požarne sezone nadgledaju široki prostor trogirskog akvatorija, obale i zaleđa.

⁵¹ Kužić 1995, 21; Šuta 2010, 12

Arheološki nalazi: Osim spomenutih nalaza prapovijesne keramike te crijepa (kupa kanalice) i dovratnika/doprozornika (sl. 8),⁵² drugih nalaza s ovog položaja nema.

Povijesni podaci: Situacija s povijesnim odnosno arhivskim podacima je znatno bolja. Prvi spomen Znoila datira se u 1498. godinu kada trogirski plemići Petar Cipiko i Frane Lucić u Veneciji predlažu upravo ovo uzvišenje za gradnju nove utvrde koju će novčano pomoći i dužd.⁵³ Već se u toj prvoj vijesti izražavaju određene sumnje u stratešku "kvalitetu" ovog mjesta, a očito dolazi i do pobune među pučanstvom oko njihovih obveza u gradnji. Godine 1500. utvrda još nije dovršena jer komuna za to nije imala novaca o čemu knez Paolo Malipiero u listopadu obavještava vladu.⁵⁴ Godine 1501 posada Znoila neće uspjeti zaustaviti jedan turski prodor prema obali.⁵⁵ Godine 1502/1503. Znoilo ima svoga kaštelana što znači da je utvrda dovršena, barem u nekom obliku.⁵⁶ U isto vrijeme počinju problemi s plaćanjem straže koja boravi u utvrdi. Trogirski knezovi redovito obavještavaju središnju vlast u Veneciji o manjku sredstava za te potrebe. Trogirski knez Dolfin Venier krajem 1503. i početkom 1504. izvještava vladu da ne može plaćati straže na brdima oko Trogira kao ni onu na Znoilu koja košta 15 dukata mjesečno.⁵⁷ Isti je knez prvi predložio rušenje te utvrde, što će se do 1510. godine ponoviti nekoliko puta.⁵⁸ Iako „...je (kaštel) bio više od štete, nego od javne koristi“, od ideje rušenja se odustalo „...zbog koristi što je gospodario nad čitavim poljem...“.⁵⁹ Godine 1513. komuna još uvijek izdvaja za plaću kaštelana Znoila.⁶⁰ Nakon ovih navoda kaštel dugo vremena ne nalazimo u izvorima. U izvještaju sindika za Dalmaciju G. B.

⁵² Kužić 1995, 22. Kužić spominje ulomak dovratnika na istočnoj strani utvrde. Još jedan je sačuvan u južnom suhozidu utvrde.

⁵³ Andreis 1977, 202; Utvrda se gradi tijekom mletačko-turskog rata koji će se voditi od 1499. do 1503. godine; Nakon što su spomenuta dvojica predložila mjesto za gradnju kaštela, poslani su inženjeri "...alla recognizione del luogo et alla minazione del sito.."; Andreis, 1908, 184. Izraz "minazione" je u hrvatskom izdanju preveden kao "potkapanje". Smatramo da se radi o aktivnostima vezanim za otvaranje kamenolom sačuvanog sa zapadne strane utvrde! Utvrdu nalazimo na jednoj mletačkoj karti s početka 16. stoljeća: Juran 2019, 104, 130

⁵⁴ Arkiv V, 134

⁵⁵ Arkiv VI, 168

⁵⁶ Andreis 1977, 203-204

⁵⁷ Arkiv VI, 259, 267; Kao razlog navodi i porušene trogirске mlinice (vjerojatno na Pantani) koje ne donose gotovo nikakave prihoda dok su u prijašnjim vremenima donosile u komunalnu blagajnu i do 380 dukata godišnje

⁵⁸ Arkiv VI, 269, 299-300, 328

⁵⁹ Andreis 1977, 204

⁶⁰ Andreis 1977, 209-210

Gustiniana iz godine 1553. donosi se i nešto detaljniji opis ovog kaštela.⁶¹ Iako se radi o kasnijem dokumentu u odnosu na razdoblje kojim se bavimo, ovdje ga donosimo radi boljeg razumijevanja sudbine ove utvrde. Kaštel je, prema ovom izvještaju, ipak (dijelom) porušen 1532. godine i to po naredbi mletačke vlade. Gustiniani ga je očito posjetio (vjerojatno krajem lipnja 1553. godine) jer ga detaljno opisuje. Utvrda je sagrađena vrlo loše. Dugačka je oko 22 metra (63 mletačke stope) bez "šperuna", dok je šperun dugačak oko 7 metara (20 mletačkih stopa) - što odgovara ostacima na terenu. Samo dio bedema je "opremljen", dio utvrde je rađen od drva, vode nema, a u utvrdi ne postoji niti jedan objekt za stanovanje. Međutim, utvrda ipak ima posadu kako je ne bi zauzeli Turci i/ili Martolozzi te se nastanili u njoj i u okolici. Sindik sumnja u mogućnost da u slučaju rata neprijatelj opremi i zadrži tu utvrdi i smatra da je to njena jedina "dobra točka". Posada se sastoji od 12 lokalnih ljudi te tri vojnika, svi pod zapovjedništvom kapetana Riberia di Viga. U izvještaju se naglašava da Turci, ukoliko žele, na trogirski teritorij mogu doći i iz drugih pravaca, a ne samo iz ovog koji se nadzire sa Znoila. Stoga utvrda uistinu ne služi svojoj svrsi. Ipak, sindik ostavlja mogućnost, u čiju isplativost sumnja, da se utvrda sagrađi na propisan način ali se prije toga postojeću treba temeljito uništiti. Te iste 1553. godine, ali u travnju, dužd će Trogirane poticati na obranu Znoila s obzirom da je Malkoč-beg Kliški odlučio utvrdi zauzeti i obnoviti, što mu je bosanski paša, na molbu Trogirana, zabranio.⁶² Ovi događaji bi objasnili vojnu posadu koju je G. B. Gustiniani par mjeseci kasnije tamo zatekao. Ovo je ujedno i jedan od posljednjih spomena utvrde Znoilo u izvorima. Tijekom Ciparskog rata (1570-73) granica s Osmanskim carstvom povući će se južnije i Znoilo će s okolnim prostorom ostati na turskom teritoriju.

Prostorni razvoj utvrde: S obzirom na stanje istraženosti vrlo teško je govoriti o ovom segmentu. Prvu fazu utvrđivanja brda "Gradac" definitivno treba datirati u brončano ili željezno doba s obzirom na nalaze prapovijesne keramike.⁶³ Slijedeća faza utvrđivanja datirana je u sam kraj 15. stoljeća kada trogirski komuna započinje gradnju utvrde koja je uskoro napuštena (i porušena?). Ostaje pitanje građevinskih intervencija, zaklona i položaja na suhozidnom (prapovijesnom) bedemu, odnosno pitanje njihovog datiranja. S obzirom da su zaklonjenim prolazima povezani sa središnjom utvrdom smatramo da bi ih trebali datirati u

⁶¹ Comm. II, 209

⁶² Omašić 1971, 13; Andreis 1977, 224

⁶³ Šuta 2010, 12

vrijeme dok je ova još uvijek, barem djelomično, bila u funkciji - odnosno u prva desetljeća 16. stoljeća, a služili su za obranu središnje utvrde kao svojevrsno predziđe (falsa braga).

2. Neorić (sl. 9-10)

Smještaj: Ostaci utvrde se nalaze u selu Neorić, sjeverno od zaseoka Šute na položaju „Kula“, odnosno istočnom vrhu uzvisine „Sočin umac“. Iako je prilično udaljen od glavne povijesne prometnice na ovom području (Muć – Klis), s ovoga se položaja i ona može nadgledati (s obzirom na njegovu visinu od oko 580 m n/m). Isto tako moguće je kontrolirati i dio, također povijesne, komunikacije koja od Muća, preko Sutine i Radošića vodi do Sinja (sjeverno od „Kule“) kao i one lokalne koja povezuje Neorić i Dicmo i prolazi nešto južnije od ovog položaja. Primjetna je „naslonjenost“ i povezanost ovog položaja s uzvisinama Velikog brda, Visošnice i Visoke koje se uzdižu istočno od Neorića (do visina od oko 700 do preko 900 m n/m)

Opis: Utvrda zauzima maleni prostor od oko 20 x 15 metara izdužen u pravcu istok-zapad. Bedemi (nasipi) zatvaraju pretpostavljeno dvorište ulegnuto u sredini dok su na sjevernom bedemu vidljivo proširenje za koje se samo može pretpostaviti da se radi o kuli (kružnog tlocrta?). Bedemi su temeljeni na živcu te su sačuvani kao obrušeni nasipi (širine oko 2 m) najbolje vidljivi na istočnoj, zapadnoj i sjevernoj strani.⁶⁴ Na jugoistočnoj strani u bedemu postoji otvor preko stijena (dijelom stepenasto obrađenih) te pretpostavljamo da se tu nalazio ulaz u utvrdu, odnosno dvorište koje zauzima prostor od oko 16 x 13 metara. Važno je napomenuti kako zatečena situacija s obzirom na sačuvanost zidova (nasipa) podsjeća na prapovijesnu gradinu. Međutim, na čitavom platou kao i građevnom kamenju i živcu na kojemu se zidovi temelje nalazimo tragove vapnenog morta što znači da je na tom mjestu definitivno postojala zidana utvrda. Nažalost, drugih nalaza na platou utvrde nema. Na jugozapadnoj strani uzvisine (preko koje se relativno lakše pristupa utvrđi) nalaze se tragovi suhozida na oko 20 i 25 metara od bedema – koji su mogli služiti kao dodatna obrana same utvrde. Podno utvrde, 40- ak metara južnije od bedema (u šumarku čempresa i pod liticom koja se tu nalazi), vidljivo je manje ulegnuće nekada „ograđeno“ (suhozidom?) te suhozidom ograđena livada s njegove istočne strane. Vjerojatno se radi o kući (štali/pojati) s ograđenim torom. Na ovom mjestu je moguće naći rijetke ulomke vrlo netipične keramike.

Arheološki nalazi: Već smo napomenuli da na samoj tvrđavi gotovi i nema (pokretnih) arheoloških nalaza. Međutim, dva lokaliteta je ipak moguće vezati za neoričku utvrdu i to

⁶⁴ Širinu bedema nije nigdje moguće izmjeriti.

ukoliko prihvatimo njeno funkcioniranje u 16. stoljeću. Jedan se nalazi nešto više od kilometra sjevernije od utvrde kod sutinskog zaseoka Šolići. Označen je i danas velikom kamenom križinom na mjestu gdje se put za spomenuti zaseok odvaja od ceste Sutina-Radošić (Sinj). Drugi lokalitet je udaljen također nešto više od kilometra, ali prema sjeverozapadu, na mjestu zvanom „Bradvače-Prkutov grob“, južno od ceste Muć-Neorić. Na oba mjesta su istražena manje groblja koja se unatoč poteškoćama i malom broju pokretnih nalaza (posebice na lokalitetu „Prkutov grob“) datiraju prilično široko – od polovice 15. ili početka 16. do kraja 17. stoljeća.⁶⁵ S obzirom na takvu dataciju, moguće ih je dijelom vezati i za utvrdu Neorić.

Povijesni podaci: Utvrdu spominje samo jedan izvor kojega nam donosi Alačević u jednom od prvih broja splitskog *Bulletina*.⁶⁶ Naime, u „Kronici nepoznatog autora“ (Cronaca d'ignoto) iz 16. stoljeća ova se utvrda spominje nekoliko puta. Prvi put 1520. godine kada Turci navodno upadaju u Mućko polje i napadaju Klis kojega će, zajedno s Neorićem (..rocca di Neorich..), obraniti Petar Kružić. Ponovni napad na Klis i Neorić će uslijediti 1524. godine. Nepoznati kroničar za 1527. godinu navodi Klis i Neorić kao jedine dvije utvrde pod „ugarskom krunom“ u Dalmaciji.⁶⁷ S obje zapovijeda Kružić, organizirajući izbjeglice koji se skrivaju u Mosoru i Moseću u „čete“ koje pustoše turskim teritorijem. Utvrda se posljednji put spominje 1538. godine (godinu dana nakon pada Klisa u turske ruke). Te je godine uskočki zapovjednik utvrde kojega kronika naziva viceban, a narodna predaja „*ban Ne(h)orić*“, poginuo u turskoj zasjedi tijekom jednog pohoda na Petrovo polje. Događaj se navodno zbio kod današnjeg izvora „Banovača“ na granici Kadine glavice i Otavica.⁶⁸ Nakon ovog događaja ostatak uskoka iz neoričke utvrde povlači se u Moseć i, koristeći se planinama kao sigurnim zaklonom, pješake do Senja! Utvrda se očito ne obnavlja jer je u osmanskim dokumentima ne nalazimo.⁶⁹ Još jedan, dosta kasniji, izvor s kraja 17. stoljeća spominje

⁶⁵ Zekan 2004; Petrinec 2004

⁶⁶ Cronaca 1882, 189-191; Cronaca 1883, 15-16

⁶⁷ Sve se ovo događa unatoč činjenici da su Turci zauzeli Sinj vjerojatno već 1513. godine te da je ovo područje uklopljeno u turski teritorijalno-administrativni sustav. Tako se nahija „Zminje polje“ (šire područje Muća) spominje već 1528. godine u sastavu „Vilajeta Hrvati“ i skardinskog kadiluka (kasnije u sastavu kliškog sandžaka); Šabanović 1982, 176, 205-207, 215

⁶⁸ Banovača je izvor 100-tinjak metara zapadno od Meštovićeveih kuća u Otavicama. Izvor je uređen krajem 19. ili početkom 20. stoljeća i vjerojatno je tada u središnji dio „pročelja“ ugrađena rimska stela s prikazom konjanika u gornjem dijelu i slabo vidljivim natpisom u donjem dijelu; CIL III 9796; Jelovina 1982, 239; Glavaš 2011, 67

⁶⁹ Nema je u defteru za Kliški sandžak iz 1550. godine; Spaho-Aličić 2007

Neorić kao utvrdu (..arx..) dovodeći je u vezu s plemićkim rodом Neorić koji je u izvorima moguće pratiti od 13. stoljeća.⁷⁰ Utvrda je već tada vjerojatno u ruševnom stanju kao i u Zlatovićevo vrijeme kada se ipak na vrhu brda spominje „obla kula“.⁷¹ Međutim, bez arheoloških nalaza ostaje pitanje da li ovi izvori govore upravo o ovoj utvrđi.

Prostorni razvoj utvrde: S obzirom na sačuvanost lokaliteta nije moguće reći ništa o njegovom prostornom razvoju. Čitavi „sklop“ (utvrđeno dvorište i pretpostavljena kula na sjevernom bedemu) izgleda kao da je nastao u jednoj fazi. Nedostataka pokretnih arheoloških nalaza otežava bilo kakvo donošenje zaključaka u ovom smislu.

3. Glavaš na Dinari (sl. 11-19)

Smještaj: Utvrda se smjestila sjeverno od sela Glavaš na istočnom rubu „Pekasove drage“ koja se s Dinare (Sinjal) spušta prema cesti Kijevo-Uništa. S ovog položaja savršeno se nadzire prostrana dolina oko izvora Cetine (Spaško i Cetinsko polje) te jedan od glavnih putova koji iz pravca Knina, ali i općenito ovog dijela dalmatinske unutrašnjosti vodi kroz prijevoj Uništa prema Bosni. Utvrđi se pristupa s južne/jugozapadne strane, preko blage padine koja se uzdiže iznad spomenutog sela, dok je pristup iz „Pekasove drage“ otežan zbog strmine terena. Oko 50 metara južnije od tvrđave je manji kružni bunar s vodom.

Opis: Srednjovjekovna tvrđava sagrađena je na mjestu ranije prapovijesne gradine od koje je istočno od tvrđave ostao sačuvan kameni nasip, ostatak nekadašnjeg bedema (sl. 14 i 15).⁷² O prapovijesnom naseljavanju ovog mjesta svjedoče i brojni ulomci brončanodobne i željeznodobne keramike razasuti po strmoj padini „Pekasove drage“ zapadno od tvrđave i oko spomenutog nasipa. Nasip je u novije vrijeme dijelom oštećen zemljanim radovima. Utvrda je izduženog tlocrta u smjeru sjever-jug, dugačka oko 40 m i široka oko 15 m. Prilagođena je litici na kojoj je građena i koju koristi za temeljenje zidova. Posebno je to vidljivo na mjestu gdje je urušen zapadni bedem za čiju je gradnju tj. oslonac na nekoliko mjesta stijena isklesana u obliku stepenice. Ulaz u tvrđavu je danas uništen, a vjerojatno se nalazio na

⁷⁰ Radi se o svojevrsnoj kronici kninskog župnika pa kasnijeg skradinskog i trogirskog biskupa Ivana Vidovića. Veza je sigurno morala postojati s obzirom da ovaj rod postoji do duboko u 15. stoljeće; Zlatović 1883, 54-55; Fisković 1962, 134; Kužić 1997, 93, 95, 97; Kužić 2000; Veić 2004, 198-199; Zanimljivo je napomenuti da nadbiskup Cupilli selo naziva Pod Neorić; Katić 1957, 256.

⁷¹ Zlatović 1896, 155

⁷² Milošević 1998, 64-66

južnoj strani istočnog bedema.⁷³ Inače, istočni bedem je najbolje sačuvani bedem tvrđave s tragovima zazidanog kruništa po čitavoj sačuvanoj dužini od oko 25 metara (sl. 14). Većina merlona kruništa u sredini imaju strijelnice (sl. 19). Bedem je u donjem dijelu širok oko 0,9 metara ali se prema vrhu sužava. Sačuvan je u izvornoj visini od oko 7-8 metara. Kao dodatna zaštita utvrde s istoka mogao je služiti i spomenuti prapovijesni bedem kao i jarak između njega i bedema tvrđave. Iza pretpostavljenog ulaza nalaze se ostaci jedne od tvrđavskih prostorija odakle se preko stepenica uklesanih u živac dolazilo do manjeg dvorišta u središnjem dijelu utvrde. Južni dio tvrđave lošije je sačuvan od središnjeg i sjevernog dijela. Iz dvorišta se pristupalo u najbolje sačuvane (stambene?) prostorije u sjevernom dijelu, između istočnog i zapadnog bedema (sl. 16). Zapadni bedem je tu sačuvan u dužini od 10-ak metara s jednom poptuno sačuvanom strijelnicom na sredini i još dvije u tragovima – sve u prizemlju. Nešto je uži od istočnog bedema (oko 0,75 m), a iznad spomenutih strijelnica su vidljivi otvori za grede međukatne konstrukcije. Ulaz u spomenuti stambeni dio je vjerojatno bio na južnom zidu na visini prvog kata gde je sačuvana desna „špala“ jednog otvora. Iz tih se prostorija pristupalo na drveni ophod po vrhu bedema od kojega su danas ostali sačuvani otvori za grede tj. konzole koje su ga nosile.⁷⁴

Utvrdom dominira visoka okrugla kula (nepravilnog pravokutnog tlocrta u donjem dijelu) izbačena iz linije istočnog bedema po njegovoj sredini (sl. 17 i 18)). Istočni bedem je na mjestu kule uvučen jer je vjerojatno pratio stijenu na kojoj je temeljen, a kula je na tom dijelu sagrađena naknadno. Kula se sužava prema vrhu, a ima prizemlje i četiri kata. U prizemlju je promjera oko 4,5 metara dok joj je ukupna visina oko 13 metara. To je vjerojatno i izvorna visina, a po svemu sudeći završni kat je bio zatvoren ali su tu ostali sačuvani dijelovi kruništa. Prvi i drugi kat su imali drvene međukatne konstrukcije od kojih su ostale rupe za grede dok je treći kat formiran na niskoj sedrenoj kupoli koja je djelomično sačuvana. Na toj razini je bio izvorni ulaz u kulu s lukom od sedre. Završni kat je također imao drvenu međukatnu konstrukciju. Naknadno je otvoren još jedna ulaz na razini drugog kata.

⁷³ Otvor u bedemu na tom mjestu vidljiv je još uvijek na fotografiji koju donosi Marun i Marasović pa pretpostavljamo da se radi o ulazu u utvrdu. Marun 1895, 226; Marasović 1952, 196. Bedem na tom mjestu danas više nije sačuvan u tolikoj visini.

⁷⁴ Činjenica je da se na cijelom unutrašnjem licu istočnog bedema (ali i u drugim dijelovima utvrde) vide brojni otvori okruglog i kvadratnog presjeka u kojima je djelomično još uvijek sačuvana drvena građa! Drvo je imalo različite funkcije: nosači drvenih ophoda, ostaci skele za gradnju, drvena armatura, konstrukcije krovova i međukatnih konstrukcija. To isto drvo može radiokarbonskim datiranjem (tzv. C-14) poslužiti za vremensko određenje pojedinih faza u razvoju utvrde, kako je to napravljeno na tvrđavi Badnjevice u Prološcu (vidi naprijed).

Na tvrđavi razlikujemo dva osnovna načina zidanja. Prvi se odnosi na bedeme i objekte u unutrašnjosti tvrđave – zidani su pravilnijim kamenom izdužene forme na licima, više lomljenim nego klesanima. Drugi način zidanja najbolje je vidljiv na kuli koja osim prije spomenutog kamena, na licima ima i pravilnije klesane manje blokove.

Arheološki nalazi: Kako smo već napomenuli od 2009. godine provodi se arheološko istraživanje, izrada dokumentacije i konzervacija utvrde Glavaš. Rezultati arheoloških istraživanja objavljeni su u formi izvještaja, odnosno u skromnim i najosnovnijim crtama.⁷⁵ Iz njih je jedino razvidno kako postoji mogućnost da je tvrđava imala dvije građevinske faze i to na temelju dvije različite podnice pronađene u pojedinim dijelovima utvrde koje se nalaze jedna iznad druge. Jedini datirani pokretni arheološki materijal je keramika iz 15. i 16. stoljeća.⁷⁶ Osim toga, jasno je da je utvrda (ili njeni dijelovi) nekoliko puta gorila. Osim ovih podataka, u arheološkom smislu, zanimljiv je i nalaz zlatnika Konstantina Kopronima negdje u blizini tvrđave.⁷⁷

Od ostalih arheoloških nalaza i nalazišta u blizini Glavaša potrebno je istaknuti ostatak trase rimske ceste na položaju Njivetine/Lukovača u Podglavašu, te grobove (srednjovjekovne ?) u Pekasovoj dragi.⁷⁸ Naravno, utvrda je morala stajati u određenom odnosu s velikim grobljem oko crkve sv. Spasa, posebice kasnijom fazom groblja (sredina i 2. polovica 15. stoljeća), ali o tim odnosima više kasnije.⁷⁹

Povijesni podaci: Nažalost, Glavaš je jedna od rijetkih utvrda koju ne nalazimo u izvorima 14. i 15. stoljeća stoga se često navodi da ne znamo njeno „srednjovjekovno“ ime.⁸⁰ Međutim, nije jasno zašto ono ne bi bilo „Dinarić“ kakvo je i zabilježeno u izvorima 16. stoljeća i kakvo

⁷⁵ Gugo Rumštajn 2010; Gugo Rumštajn 2011

⁷⁶ Jedino što se u citiranim izvještajima konkretno navodi je majolika tipa *famiglia gotico-florense*. Radi se o renesansnoj majolici s jakim kasnogotičkim utjecajima koja se datira većinom u drugu polovicu 15. stoljeća te na sam početak 16. stoljeća što donekle sužava široku dataciju iz spomenutih izvještaja – Martinac 2004, 141-142, 183

⁷⁷ Marun 1998, 221; Za mjesto nalaza se kaže „poviš Glavaša u Dinari“ pa pri tom nije jasno misli li na selo ili utvrdu. O novcu Konstantina Kopronima i sina mu Lava IV sa svom relevantnom literaturom vidi – Šeparović 2003, 129-132

⁷⁸ Milošević 1998, 77, 79: O spomenutoj komunikaciji i njenom značaju nešto više kasnije u tekstu.

⁷⁹ Petrincec 1996; Jakšić 1996

⁸⁰ Milošević 2005, 58; Starija historiografija dugo je u Glavašu vidjela srednjovjekovnu utvrdu Lab, sjedište hrvatsko-dalmatinskog vicebana; Šišić 1924, 580-584. Problem je riješen argumentiranom ubikacijom Laba na južnu stranu kninske tvrđave; Jakšić 1981, 45-48. Kasnije se javljaju mišljenja da je utvrdu Thwlen/Thelen iz izvora 15. stoljeća moguće ubicirati na Glavaš; Milošević 2005, 58 (bilj. 163); Alduk 2007a, 626. Ali i ona su već unaprijed argumentirano opovrgnuta izjednačavanjem ove utvrde s drugim dijelom kninske tvrđave; Jakšić 1981, 44 (bilj. 8)

u potpunosti odgovara smještaju utvrde na padinama Dinare. Prvi dokumenti koji spominju ovu utvrdu su dvije karte. Jedna je nedavno „otkrivena“ mletačka karta nastala na samom početku 16. stoljeća (između 1505. i 1510.) koja nam na mjestu Glavaša donosi utvrdu imena „o(m)ascha“ – što je ostaje zagonetni toponim.⁸¹ Druga je karta Matea Pagana iz oko 1525. godine gdje je označen „Dinarić“ koji je već u turskoj vlasti.⁸² Slijedeći dokument koji spominje ovu utvrdu je putopis (izvještaj) šibenskog poslanstva bosanskom paši iz 1574. godine gdje nam je sačuvan i podatak da u tvrđavi tada borave Turci. I u tom dokumentu se utvrda naziva Dinarić.⁸³ Kasniji izvori, uključujući i turske deftere, utvrdu ne spominju sve do pod kraj 17. stoljeća kada se utvrda naziva Glavaš i u njoj Mlečani drže straže radi dojava eventualnih turskih prodora preko Uništa. S obzirom na blizinu granice, Turci će je više puta nakratko zauzeti krajem 17. i početkom 18. stoljeća.⁸⁴

Prostorni razvoj utvrde: Srednjovjekovna utvrda pokazuje dvije glavne faze nastanka. Takav zaključak se nameće promatrajući tehnike zidanja te odnose pojedinih zidova. U prvoj fazi to je bila jednostavna utvrda nepravilnog pravokutnog tlocrta s kruništem na vrhu bedema. Da li je već tada postojala kula na toj strani, teško je reći. Naime, potrebe obrane s te najpristupačnije strane to bi svakako zahtijevale. Međutim, u kasnijem probouju istočnog bedema i kule s unutrašnje strane utvrde, na razini prizemlja i drugog kata, jasno se vidi njihov međusobni odnos iz kojeg proizlazi da je kula naknadno sagrađena i naslonjena na taj dio bedema. Točnije, u donjem dijelu je naslonjena na bedem a u gornjem dijelu je „nasjela“ na njega zatvarajući pojedine strijelnice na vrhu bedema. Ostaje pitanje zašto je bedem na tom mjestu blago uvučen prema središtu utvrde. Vjerojatno je na tom mjestu pratio stijenu na kojoj je temeljen ali su na taj način prilikom opsade braniteljima bili izloženiji bokovi neprijatelja. U drugu fazu gradnje, osim kule, svakako ulazi zazidano krunište i povišenje bedema najbolje vidljivo na vanjskom licu sjevernog dijela istočnog bedema te na njegovom unutrašnjem licu na južnom dijelu. Krajnji sjeverni dio utvrde s dvije puškarnice/strijelnice na sjevernoj strani je naknadno izgrađen i naslonjen na taj dio utvrde. Vjerojatno je služio kao

⁸¹ Juran 2019, 103, 113, 121

⁸² <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=10182>

⁸³ Rački 1882, 194; Zanimljivo je da utvrdu ne spominje, inače vrlo detaljan, izvještaj dalmatinskog providura F. Foscarinia iz 1572. godine, pisan u jeku Ciparskog rata. Tim više jer isti izvještaj nabroja nekoliko mogućih prijelaza preko Dinare. Od obližnjih utvrda spominje se Vrlika kao i brojni prolazi preko Dinare kuda bi se eventualno moglo proći s većom vojskom i topništvom. Izostanak Glavaša/Dinarića možemo objasniti jedino činjenicom da je strateška važnost utvrde znatno smanjena ili nije uopće prepoznata. O Foscarinijevom izvještaju; Grgić 1956; Comm. IV, 44

⁸⁴ Vinjalić 2010, 197, 204

manja kula s obzirom na puškarnice i vrlo skućen prostor. Isto se može reći i za krajnji južni dio utvrde gdje je sačuvana polukružna konstrukcija (polukula) unutrašnjeg promjera oko 2 m i sačuvane visine oko 3,5 – 4 m koja se načinom gradnje potpuno razlikuje od ostalih i možemo je s rezervom identificirati kao treću fazu u razvoju Glavaša. Njome bi se dodatno ojačao relativno lagan pristup preko blaže strane „Pekasove drage“. Na ostalim zidovima su također vidljivi brojne intervencije za koje se teško odlučiti pripadaju li jednoj od faza gradnje ili brojnim popravcima koje je tvrđava morala doživjeti tijekom svoje povijesti.

4. Prozor iznad Vrlike (sl. 20-36)

Smještaj: Vrlička tvrđava Prozor ili Gradina smjestila se na strmoj stijeni odvojenoj od brda Kozjak iznad današnje Vrlike. S tvrđave pogled seže od podnožja Dinare i cetinskih izvora s jedne do visova Kamešnice i današnjeg Peručkog jezera s druge strane. Tvrđava nastaje na križanju dvaju puteva koji funkcioniraju kroz sva povijesna razdoblja – puta koji od obale preko Sinja vodi prema Kninu te puta koji iz doline Cetine vodi prema Petrovu polju.

Opis: Tvrđava je nepravilnog tlocrta izduženog u smjeru sjeveroistok-jugozapad, prilagođena litici na kojoj je građena i zauzima površinu od oko 50 x 20 metara. Podijeljena je na nekoliko (sačuvanih) funkcionalnih cjelina – predulazni prostor s glavnim i unutrašnjim ulazom, dvorište, tzv. kvartir, donžon, okrugla kula (sl. 20 i 21).

Bedemi utvrde su širine točnije oko 0,8 do 1,2 metra i prilično visoki što je karakteristično za srednjovjekovne utvrde. Visina bedema posebno je izražena na južnoj i zapadnoj (sjeverozapadnoj) odakle se tvrđavi prilazi relativno lakše ili je zbog blizine litice Kozjaka tu izloženija napadu (sl. 22-24). Istočni bedemi naslonjeni su na visoku stijenu pa nisu toliko visoki, dok prilaz sa sjevera čuva okrugla kula i niži zidovi/podzidi oko nje. Ipak, širinom se ističu zidovi donžona - od 1,5 do preko 3 metra u donjim dijelovima. Dva su razloga za to – prvi je lakša obrana, a drugi je njihova visina i činjenica da se prema vrhu sužavaju kako bi prihvatili grede međukatne konstrukcije. Nešto širi su i zidovi kule te posebno zapadni zid tzv. kvartira. Na svim zidovima su vidljiva najmanje dva različita načina zidanja:

a) većim lomljenim kamenom s tendencijom slaganja u redove (što s ovakvim materijalom nije uvijek uspješno) sa manjim kamenom kao ispunom uz obilje vapnenog morta (istočni bedem, unutrašnji dio zapadnog bedema, donžon, okrugla kula) – ranija tehnika

b) relativno pravilno klesanim kamenim blokvima različitih dimenzija više/manje sлагanima u redove na oba lica sa sitnijim kamenom kao ispunom uz obilje vapnenog morta (tzv. kvartir) – kasnija tehnika

Međutim, primjećuje se i kombinacija ove dvije tehnike kao npr. na istočnom bedemu gdje se prva tehnika koristi za vanjsko lice zida (ili barem njegov dio), a druga za unutrašnje lice. Na gotovo svim zidovima primjećujemo okrugle rupe manjih dimenzija tj. promjera oko 10 cm, koje prolaze kroz čitavu širinu zida. S obzirom na relativno pravilan raspored te na činjenicu da ih se često nalazi u nizu od nekoliko, pretpostavljamo da se radi o tragovima vrlo jednostavne skele ili svojevrstoj armaturi zida (hatule) iako postoje i druge mogućnosti o čemu više kasnije i tekstu. Osim toga u ispunu zida stavljane su, paralelno s pružanjem zida, drvene grede različitih dimenzija (oko 20 x 20 cm) i različitih dužina. Grede se katkad spojene sa spomenutim hatulama (sl. 35). Nažalost, drvo nije sačuvano što bi pomoglo dataciji pojedinih dijelova zida. Točnije, još uvijek nije pronađeno s obzirom da je na nekim drugim utvrdama ostalo barem dijelom sačuvano (Glavaš, Badnjevice).

Na zidovima (posebno tzv. kvartira i donžona) izmjenjuju se veći ili manji prozori oblikovani lučno ili pravokutno te različite vrste strijelnica, odnosno puškarnica (sl. 29, 32, 33, 34). Strijelnice se mogu datirati relativno široko u srednjovjekovnu fazu razvoja tvrđave (kraj 14. i 15. stoljeće). Oblikovani su kao uspravni pravokutnici s različitim nadvojima (sedreni luk, kamene ploče, novije drvene grede) te nešto širim otvorom na oba lica zida s obzirom na upotrebu tadašnjeg oružja – luk i strijela, samostrijel, rano vatreno oružje. Drugu vrstu ispravnije je nazvati puškarnice i moguće ih je datirati također široko u 17. ili 18. stoljeće te ih vezati isključivo za upotrebu vatrene oružja. Manjih su dimenzija nego ove ranije i karakterizira ih trokutasti nadvoj na unutrašnjem licu zida sastavljen od dvije koso položene kamene ploče.

Ulaz u utvrdu nalazi se na jugozapadnom kutu (sl. 26 i 27). Originalne stepenice pronađene su u nedavnim arheološkim istraživanjima i sačuvane su samo djelomično. Građene su od većih nepravilnih kamenih blokova s vrlo malo morta i postavljene okomito na zapadni bedem tvrđave. Postojeće stepenice su intervencija s kraja 80-ih godina 20. stoljeća. Izvorni ulaz u tvrđavu nije sačuvan, ali je razumno pretpostaviti da se nalazio na mjestu današnjeg, koji je u 2. svjetskom ratu doživio preinake u vidu betonskih intervencija na samom ulazu i iznad njega (puškarnice, danas porušene).

Iza ulaza nalazi se izduženi i uski prostor s tri niza puškarnica/strijelnica, jednih iznad drugih. Na najnižem nivou, do ulaza, sačuvana je jedna puškarnica. Iznad nje na drugom nivou tri puškarnice (ostaje pitanje odakle se njima pristupalo). Na trećem nivou (ne na istoj visini) sačuvane su još dvije puškarnice od kojih je jedna zazidana. Za pretpostaviti je da se na tom dijelu bedema nalazilo još takvih otvora ali je južni dio vrha zida porušen. Osim toga na licu

oba zida koji zatvaraju ovaj prolaz sačuvani su, otprilike na istoj visini (+/- 595,6), otvori za grede koje su nosile drvenu konstrukciju. Ta konstrukcija, osim što je omogućavala pristup najvišem nizu puškarnica, vodila je do drugog ulaza visoko postavljenog na unutrašnjem bedemu, s dnom vrata na visini koja otprilike odgovara visinama otvora za grede. Vrata su imala kamene dovratnike od kojih je ostalo jedno ležište dok su bila presvođena sedrenim lukom. Otvor u bedemu kroz koji se danas ulazi u dvorište utvrde probijen je naknando. U tom otvoru s obje strane su u širini zida vidljivi dugački „kanali“ pravokutnog presjeka paralelni sa pravcem pružanja zida. S obzirom na sačuvane ostatke, te presjek „kanala“ u njima su nekada stajale drvene grede (sl. 35). Na desnom „kanalu“ vidljiv je i njegov spoj s drvenom oblicom koja je pripadala skeli. Ovaj način gradnje tj. ugradnje drva u kamene zidove poznat je i s drugih srednjovjekovnih tvrđava u unutrašnjosti Dalmacije i služio je kao neka vrsta armature zida. Sličnu situaciju, ali kao spoj dvije grede kvadratnog presjeka, imamo sačuvan na spoju sjevernog i istočnog zida „kvartira“.

S opisanog ulaza spuštalo se (vjerojatno drvenom konstrukcijom) u dvorište utvrde u obliku slova L.⁸⁵ Na tom dijelu je uz unutrašnje lice zapadnog bedema sačuvan zid koji je moguće interpretirati kao raniji bedem. Na njegovom vrhu je sačuvana „špala“ prozora, vrata ili strijelnice.

S južne strane dvorišta sačuvana je veća stambena zgrada. tzv. kvartir s kasnijih prikaza (sl. 32). Zgrada se sastojala od podruma prizemlja i kata s glavnim ulazom na zidu prema dvorištu. U podrumu su sačuvane puškarnice – tri na južnom i dvije na nešto nižim i različitim nivoima istočnom zidu (postoji mogućnost da ovaj najniži otvor nije puškarnica/strijelnica već otvor za izbacivanje otpada, fekalija?). Središnji dio ove zgrade u podrumu je povišen za oko 1,2 metra.⁸⁶ U jugoistočnom dijelu podruma sačuvan je pod od nabijenog kamena, a na središnjem dijelu poda zidani stub dimenzija oko 1,2x0,8 m i sačuvane visine od oko 0,6 m. Stub je vjerojatno služio za prihvat grede koja je nosila međukatnu konstrukciju. Na visini međukatne konstrukcije prizemlja južni zid je nešto manje širine kako bi mogao primiti gredu nazidnicu. Na sjevernom zidu su sačuvani otvori za nosive grede. Pretpostavljamo da je radi velikog raspona (oko 8 metara) po sredini zgrade u smjeru istok-zapad bila postavljena još jedna grade naslonjena na južni zid, spomenuti zidani stub i zid koji je postojao na sredini

⁸⁵ Sudeći prema Iusterovom tlocrtu iz 1708. godine odmah do ulaza se nalazila i spomenuta kapela sv. Frane kojoj danas ne nalazimo tragove.

⁸⁶ Na tom mjestu spomenuti Iusterov tlocrt smješta „novu“ cisternu.

zgrade (sačuvan samo u najnižem dijelu). Zapadni dio podruma većim dijelom je živa stijena, osim na južnoj strani gdje je na zidu sačuvana već spomenuta jedna od puškarnica prizemlja. Na visini prizemlja, na središnjem dijelu istočnog zida sačuvan je visoki pravokutni prozor s klupom u širini zida s unutrašnje strane (sl. 34). Lijevo i desno od donjeg dijela toga prozora sačuvan je niz većih kvadratnih otvora na otprilike istoj visini koji prolaze po čitavoj širini zida. Radi se vjerojatno o gredama koje su nosili drveni konstrukciju, svojvrnsni mašikul, koja u ovom slučaju mogla imati obrambenu (fran. *hourd*)⁸⁷ ali i stambenu funkciju, u smislu balkona stambenog dijela (sl. 36). Sličan otvor/prozor, ali lučne forme i s dvije klupe u širini zida sačuvan je i na istočnom dijelu južnog zida (sl. 33). Na ostatku toga zida nalaze se još dva otvora koji više imaju formu prozora nego puškarnice/strijelnice. Sačuvani su otvori za grede kata (na južnom i istočnom zidu) te još dvije puškarnice otprilike na istoj visini na južnom zidu. Otvori za grede (na istočnom zidu) nisu na istim visinama i razlika između njih varira i oko 0,4 metra tj. raste od sjevera prema jugu. Problem predstavlja i činjenica da na dijelu sjevernog i zapadnom zidu nema nikakvih otvora koji se mogu interpretirati kao rupe za grede međukatne konstrukcije. Otprilike 0,6/0,7 m više od otvora greda međukatne konstrukcije kata, na južnom zidu je sačuvan još jedna niz otvora za grede koje su nosile drvenu konstrukciju kojom se pristupalo do niza puškarnica na vrhu toga zida. U prvoj fazi ti otvori za grede su također mogli funkcionirati kao već spomenuti *hourd* na istočnom zidu. S obzirom na ponešto drugačiji način zidanja postoji mogućnost da je ovaj dio zida naknadno dodan ili je prezidan kako bi dobio spomenuti niz od gotovo 15 puškarnica od kojih neke imaju vrlo karakteristično trokutasto oblikovan gornji dio. Još jedna puškarnica sačuvana je po sredini i pri vrhu zapadnog zida kvartira. O izgledu krova je teško reći nešto više s obzirom da tragovi ne postoje (posebno ne na visoko sačuvanom zapadnom zidu). Moguće je pretpostaviti da je bio dvostrešni.

Istočni bedem utvrde najbolje je sačuva u središnjem dijelu dok su južni i sjeverni dio sačuvani i/ili rekonstruirani do otprilike parapetne visine. Istočni bedem također prati stijenu na kojoj je podignut stoga je „prelomljen“ na sredini te blago zakošen i nešto širi tj. stepenasto proširen u donjem dijelu. Po vrhu tog središnjeg dijela bedema sačuvan je niz od 10-ak puškarnica karakterističnog oblika kao i na vrhu južnog zida kvartira (pa pretpostavljamo da su istovremene). Ispod njih su sačuvane rupe za grede drvene konstrukcije kojom se pristupalo puškarnicama. Postoji mogućnost da je i čitavi gornji dio toga bedema (od stepenastog proširenja do vrha) naknadno izgrađen jer je stariji bedem mogao biti porušen.

⁸⁷ Le Duc, Dictionnaire..., HOURD

Na sjevernom (sjeveroistočnom) kraju utvrde sačuvana je kula nepravilnog okruglog tlocrta (sl. 25). Kula se blago sužava prema vrhu i sačuvana je do visine drugog kata. Zidovi su širi u donjem dijelu. Prizemlje kule bilo je pokriveno sedrenom kupolom koja je dijelom sačuvana (kao i rupe od greda za njenu konstrukciju ?) te ožbukano. U prizemlju su na zidovima 4 puškarnice/strijelnice od kojih je barem jedna služila kao „odušak“ za dim s obzirom da je otvorena prema gore (doslovno prema nebu). Na katu je također sačuvan niz puškarnica. Iznad puškarnica su otvori za grede koje možda pripadaju međukatnoj konstrukciji još jednog kata ili drvenoj konstrukciji krova (stožastog ?). Na vanjskim zidovima kule vide se barem dvije faze njenog zidanja/popravka te mogući zazidani ulaz na visini prvog kata s južne strane prema dvorištu tvrđave (posebno vidljiv s unutrašnje strane). Na istočnoj strani vidljive su i dvije konzole zazidanog mašikula. Komunikacija između kata i prizemlja kule morala se odvijati kroz otvor u kupoli – vjerojatno na sredini. Ulaz u kulu danas nije sačuvan ali je vjerojatno bio na visini kata. S istočne, zapadne i dijelom sjeverne strane kule je između stijena sagrađeno još nekoliko zidova koji okružuje kulu i dodatno brani pristup tvrđavi preko stijena sjeveroistočno od tvrđave. Istu funkciju su imali sačuvani zidovi između kule i „donžona“. Nešto sjevernije od kule, između stijena, nalazi se suhozid kojemu je funkcija također mogla biti da zatvara moguće pristupe tvrđavi između stijena. Isto tako, na toj strani utvrde odnosno između kule i opisanih zidova mogao se nalaziti i tajni izlaz iz tvrđave (postriela, posterula, posterla), možda dodatno branjen iz kasnije zazidanog mašikula. Glavna kula ili „donžon“ i danas dominira cijelom utvrdom (sl. 28). Radi se o građevini pravokutnog tlocrta čiji je sjeverni (sjeverozapadni) zid ujedno dio vanjskog bedema tvrđave koji je tu visok oko 20 metara (sl. 24). Radi te visine te radi bolje obrane, u donjem dijelu je širok preko 3 metra. U donžonu se ulazilo preko zidanih rampi koje su s dvije strane vodile do glavnog ulaza lučno oblikovanog na istočnom zidu. Ispred toga ulaza postojao je pokretni most (u srednjem vijeku i u 18. stoljeću). Rampa koja prilazi s južne strane imala je i dodatni krak prema vrhu sjevernog (sjeverozapadnog) bedema. Donžon zauzima površinu od oko 20 x 13 metara. Unutra je uzdužno podijeljen zidom do visine prvog kata na kojem su sačuvana dvojna vrata s ležištima za dovratnike. Prednji (jugoistočni) dio donžona imao je i podrum tj. jednu etažu niže od prizemlja. Tu su sačuvane tri puškarnice/strijelnice na istočnom zidu i jedna na sjevernom. Sjeverna puškarnica na tom zidu je zazidana gradnjom rapme koja donžonu prilazi s te strane. Središnja (ispod mosta) je ostala u funkciji, dok je ona južna vrlo neobičnog oblika i prolazi kroz zid donžona i rampe koja donžonu prilazi s južne strane, tako da je dugačka preko 3,5 metara (pa je i upitna njena funkcionalnost). Prizemlje donžona je,

kako smo već rekli, po dužini bilo podjeljeno zidom. Osim glavnog ulaza, tu su na istočnom i sjevernom zidu sačuvane još tri strijelnice u prednjem dijelu te po jedna na sjevernom i južnom zidu u stražnjem dijelu. Stražnji dio je bio presvođen djelomično sačuvanim svodom – donji dio svoda je kameni dok je većina bila zidana sedrom. Pod samim svodom, na sjevernom i južnom zidu, sačuvana je po jedna strijelnica te tragovi drvenih konstrukcija za pristup strijelnicama. Sve međukatne konstrukcije donžona (osim spomenutog svoda) su bile drvene i za njih su zidovi na mjestu greda nazidnica uvučeni/stanjeni. Radi te razlike (drvena međukatna konstrukcija/sedreni svod) stvorio se i „prazni prostor“ iznad prizemlja prednjeg dijela donžona.⁸⁸ Prvi kat donžona je jedinstveni prostor s dva velika lučna prostora na istočnom zidu, manjim prozorima na sjevernom i južnom zidu te strijelnicama na zapadnom zidu – posebno se ističu dvije visoke oko 2 metra i uvučene u širinu zida (niša), a izvorno s drvenim nadvojima (sl. 29 i 31). U jugoistočnom uglu istog kata sačuvane su i dvije kamene konzole, po jedna na istočnom i južnom zidu (sl. 30). Iznad prvog kata postojala su još dva kata, s obzirom na sačuvane tragove za prihvat međukatnih konstrukcija te puškarnice. Sudeći prema sačuvanom nagibu vrha sjevernog, a posebice južnog, zida te starim prikazima i fotografijama krov je bio jednostrešni i nagnut prema istoku Tako da je zadnji kat donžona moga funkcionirati i kao potkrovlje.

Arheološki nalazi: Arheološki nalazi iz same utvrde su vrlo rijetki. U 19. stoljeću se spominju nalazi noževa, jelenjih rogova, cijevi pušaka itd.⁸⁹ Nedavno je istražen samo manji dio tzv. kvartira u kojem su prevladavali nalazi iz 17. stoljeća.⁹⁰

U neposrednoj blizini utvrde tj. sjeverno od nje, na jugoistočnom rubu brda Kozjak nalazi se prapovijesna gradina s tragovima zidanja na dijelu bedema. Na jugoistočnom dijelu gradine u 19. stoljeću otkopan je dvadesetak grobova s nalazima iz vremena rane i kasne antike tj. od 1/2. do 4/5. stoljeća (koplja, strelice, noževi, prstenje, narukvice, fibule, keramičke i staklene posude).⁹¹

⁸⁸ Međutim, u razgovoru s inženjerima građevine i statičarima izražena je sumnja u mogućnost da je dio prizemlja bio presvođen svodom a dio pokriven drvenom konstrukcijom. Veća je vjerojatnost da su postojala dva svoda od kojih onaj prvi nije prepoznat tijekom obnove krajem 80-ih i početkom 90-ih godina 20. stoljeća.

⁸⁹ Stanić 1891b, 45

⁹⁰ Uroda 2008, 544. Nažalost, prilikom radova na sanaciji donžona krajem 80-ih i početkom 90-ih godina 20. stoljeća, nije provedeno arheološko istraživanje

⁹¹ Stanić 1891b, 45 49-50, 68-70; Milošević 1998, 111. Sačuvano je vrlo malo predmeta (keramika, staklo, tri fibule) koje se čuvaju u Arheološkom muzeju u Zagrebu

Uz samu utvrdu na položaju „Njivice“ između utvrde i brda Kozjak pronađena je jedna kasnoantička brončana pojasna kopča.⁹² Važan nalaz, za kojega znamo da je iz Vrlike bez pobliže ubikacije, je i srebrna germanska (gotska) pojasna kopča iz 5/6. stoljeća.⁹³

U samoj Vrlici pronađena je i jedna kasnokarolinška ostruga.⁹⁴

Povijesni podaci: Prozor se prvi put spominje 1406. godine u darovnici Ladislava Napuljskog kojom taj hrvatsko-ugarski kralj daruje tvrđavu, vrličku župu te vlast nad plemićkim obiteljima Čubranića i Mišljenovića, bosanskom vojvodi i hercegu Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću. Bitno je naglasiti kako iz te isprave proizlazi da je Hrvoje tvrđavu već prije podigao svojim troškovima („...castrum nomine Prozor suis expensis et sumtibus construi ed edificari fecerit.“).⁹⁵ To se vjerojatno dogodilo nekoliko godina prije ovog prvog spomena utvrde.

Iako pojedini autori već 1411. godine utvrdu vide u posjedu Ivaniša Nelipčića⁹⁶ teško je reći radi li se o Prozoru iznad Vrlike ili o Prozoru u Rami, s obzirom da se knez Ivaniš u razdoblju od 1406. do 1418. nekoliko puta naziva i „knez Rame“.⁹⁷ Međutim, isto tako je teško utvrditi kako je i kada dobio tu titulu. Isprava u kojoj se spominje jedna utvrda Prozor je prva u nizu isprava kojima knez Ivaniš pokušava osigurati svoje posjede za svoje nasljednike, točnije za kćer Katarinu i njenog zaručnika i budućeg muža Anža Frankopana. Ujedno je i ovo jedina isprava koja spominje Prozor u kontekstu pokušaja očuvanja Nelipčićevih posjeda. U svim kasnijim ispravama vezanima za ova nastojanja Prozor se ne spominje.⁹⁸ Utvrda vjerojatno

⁹² Milošević 1998, 116. Također se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu

⁹³ Milošević 1997, 7-8. Uglešić ovakve nalaze jasnije datira u prva tri desetljeća 6. stoljeća i dijelom ih vezuje za radionicu u Saloni; Uglešić 1996, 145-146.

⁹⁴ Milošević 2005, 205

⁹⁵ Arkiv VII, 58-59;

⁹⁶ Jurić 1982, 74-75; Milošević 1997, 12; Milošević 2005, 79

⁹⁷ Birin 2006, 184

⁹⁸ Jurić 1982, 84, 86, 88, 89, 97; Naime, Ludovik Anžvinac donosi zakon prema kojemu svi posjedi velikaša koji umru bez muškog potomka prelaze u vlast države tj. krune (CD XII, 53-59). U tom smislu to se trebalo dogoditi i s posjedima Ivaniša Nelipčića pa ne čude njegova nastojanja da sva prava ipak prenese na kćer Katarinu. Međutim to nije bilo dovoljno pa on odlazi i korak dalje te godine 1411. prvi put posinjuje Anža Frankopana koji mu tako postaje posinak i zet. Iako će Žigmund u jednom trenutku prihvatiti takvo stanje, nakon Nelipčićeve smrti, odnosno skore smrti Anža Frankopana, svi njegovi posjedi biti će predani Talovcima. Isto tako utvrda se ne spominje ni u pregovorima između Mletačke republike i bosanskog kralja Stjepana Tvrtka (Tvrtka II) o savezu protiv Ivaniša Nelipčića i podjeli njegovih posjeda – kada se spominje više utvrda i posjeda ali ne i Vrlika/Prozor, vidi Jurić 1982, 83-87; Živković 1987

nikada i nije bila u vlasništvu Nelipčića, tim više jer je i sam prostor srednjovjekove Vrh Rike pripadao kninskom, a ne cetinskom, komitatu tj. županiji.⁹⁹

Prozor prelazi u kraljevski posjed vjerojatno nakon smrti Hrvoja Vukčića Hrvatinića 1416.

godine ili čak koju godinu prije (1413-1415) kada će Hrvoje zaratiti protiv Žigmunda i izgubiti Split i Knin.¹⁰⁰

U svakom slučaju, godine 1421. nakon što je Venecija zauzela dalmatinske gradove, Žigmund će prognanome trogirskom plemiću i ljutom mletačkom neprijatelju Mikcu (Mikaciju)

Vitturiju dodijeliti tvrđavu te ljude i novac za nastavak rata s Venecijom. Utvrda se već tada naziva „Varhirchi“.¹⁰¹

Godine 1424. utvrda se spominje u pregovorima između kneza Nikole Frankopana i Venecije kada Mlečani traže od kneza utvrde Knin, Ostrvicu i Vrliku („...castra Tenini, Ostrovize et Varcilichi...“) za zajam od 20 000 dukata, do čega na kraju nije došlo. Kada je postao banom 1426. godine dobio je od kralja, između ostalog, i vrličku utvrdu kao zalog za velike zajmove.¹⁰²

U različitim izvorima će se spominjati redovite tijekom čitavog 15. stoljeća (1428., 1430., 1431. itd.).¹⁰³ Utvrda je tada sigurno u posjedu kralja koji je daje na raspolaganje, točnije u zalog za posuđeni novac, različitim velikašima.

⁹⁹ Pitanje kojoj županiji, Kninskoj ili Cetinskoj, pripada Vrlika i njena okolica je donekle rješeno. Još je Gunjača shvatio da Vrlika ne spada u Cetinsku županiju i smatrao je da je to bila zasebna teritorijalna jedinica (čak županija) – kako se i spominje u Ladislavljevoj darovnici Hrvoju Vukčići Hrvatinići 1406. godine „...contrata Verherica...“. U svakom slučaju njegovo viđenje ovog problema zaslužuje novu analizu i interpretaciju; Gunjača 1937, 11-16. Nakon što Ludovik Anžuvina 1345. godine preuzima vlast nad Kninom od Elizabete, udovice kneza Nelipca i njenog maloljetnog sina Ivana, u Kninu se osniva „plemički stol“ kao sudsko tijelo. Jedan član toga stola je iz Vrlike. Vrlički arhiđakonat dio je Kninske biskupije još od 12. stoljeća. Vlasi u okolici Vrlike i gornjeg toka Cetine su kraljevski vlasi, a ne cetinski Vlasi Ivaniša Nelipčića. F. Smiljanić smatra da su vrlički plemići u sudskom smislu bili dio Kninske županije ta da su izuzeti od ingerencije kuće Nelipčića kao gospodara Cetinske županije, međutim Vrliku ipak smješta u sastav Cetinske županije. CD II, 164-165; Smiljanić 1988, 144-145; Ančić i Jurković ovaj prostor bez sumnje stavljaju u granice Kninske županije; Ančić 1996, 65; Jurković 2006, 45

¹⁰⁰ Klaić 1975, 79-93: U tome ratu (po prvi put?) Turci dolaze i u unutrašnjost Dalmacije ratujući za Hrvoja. Trogirani tako u siječnju 1415. godine šalju knezu Ivanišu Nelipčići u Cetinu 10 balistarija na mjesec dana „...propter metum Turcorum...“. Turci tada čak osvajaju Zvoničac u šibenskom zaleđu te pale još jednu utvrdu. Rački 1881, 265; Birin 2006, 129-131. Žigmundova vojska će ipak biti poražena od Hrvoja i Turaka u Lašvi u srpnju 1415; Lovrenović 2005

¹⁰¹ Listine VIII, 105-109: Međutim, kako proizlazi iz ovog mletačkog odgovora trogirskim poslanicima, Mikac utvrdu nije mogao zadržati. O M. Vitturiju vidi još, Lucić 1979 (II), 911-915, 923, 926-6, 930, 932, 940, 942, 944, 948, 950-3, 959-60, 967; Andreis 1977, 127, 151-155, 159, 161

¹⁰² Listine VIII, 267-269; Jurić 1982, 88-89; Gunjača 2009, 127

¹⁰³ Jurić 1982, 90, 93, 94, 95

Već u prvoj polovici 15. stoljeća Turci iz Bosne preko sve češće ulaze u Dalmaciju, a prva na udaru je srednjovjekovna Vrh Rika (prostor oko izvora rijeke Cetine). Tražeći sigurnost pod okriljem tvrđave stanovništvo će se preseliti u podnožje „Prozora“. S pukom se preselilo i ime „Vrh Rika“ koja je s vremenom postala postala „Vrlika“. Prozor će se sve više spominjati kao Vrhrički (grad) u različitim inačicama (Verchirchi, Varcilichi, Werhlychky).¹⁰⁴ U to vrijeme (prije turskog osvajanja) postoji mogućnost da je „Prozor“ proširen tj. dodatno utvrđen i ojačan (o čemu kasnije u tekstu). U dramatičnim danima svibnja i lipnja 1463. u Vrlici (vjerojatno u utvrdi) boravit će bosanska kraljica Mara (Jelena Branković), žena posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića. Nju će kralj, zajedno sa svojim izaslanikom Nikolom Testom, poslati prema moru neposredno prije nego će Mahmud paša Anđelović, progoneći kralja, doći pod Jajce. Kraljicu će u Vrlici zadržati ban Pavao Špirančić.¹⁰⁵ Nešto kasnije, oko 1470. godine, Vrlika se već nalazi „...in confinibus Turcarum..“.¹⁰⁶

Spomenuta mletačka karta s početka 16. stoljeća donosi novi pogled na vrličku utvrdu.¹⁰⁷ Naime, na njoj je zabilježeno ime utvrde (verchricha) te natpis – da s. marchio inexpugnabile – te je na utvrdi zastava na kojoj se prepoznaje zvijezda. Ovaj podatak je teško objasniti – da li je utvrda neosvojiva za Mlečane ili su je oni zauzeli i smatraju je neosvojivom. Postoji mogućnost da je mletačka posada nakratko boravila u utvrdi nakon što je neki knez Petar Mrsinjski 1510. šibenskom knezu predao dvije utvrde nepoznatog imena negdje u zaleđu.

¹⁰⁴ Utvrdi danas lokalno stanovništvo zove „Gradina“

¹⁰⁵ Trogirani N. Testa, kao i njegov otac, dugogodišnji diplomat u službi bosanskih kraljeva poslan je da obavijesti mletačku vladu o velikom turskom napadu na Bosnu te od njih zatraži pomoć. On odlazi u Trogir pa u Veneciju, odakle će se uskoro i vratiti s nešto oružja i opreme. Kraljica ostaje u Vrlici gdje je navodno zadržava ban Pavao Špirančić - Šunjić 1989, 140, 142, 147; Šunjić 1996, 364-367; Ančić 1999, 165; Međutim, već u listopadu 1463 kraljicu nalazimo u Dubrovniku (zajedno s kraljicom majkom Katarinom Kosačom); Römer 2013, 54-57. Ali, 1466. kraljica se nalazi u Splitu u samostanu sv. Stjepana (*de piniis* ?) odakle je splitski knez, po naredbi mletačke vlade, mora poslati negdje drugdje; Listine X, 384-385. Na Špirančićevo zadržavanje kraljice u suvremenim izvorima se gledalo kao na povredu gostoprimstva te je njegov skori kraj u turskoj zasjedi protumačen kao kazna za takav postupak – Klaić, 1975 (IV), 60; Đaja 1986, 213; Uz ovu priču o bijegu kraljice Mare vezana je i priča i prijenosu tijela sv. Luke iz Jajca prema obali, vjerojatno prema Dubrovniku. Međutim, dospjelo je u Poljica gdje ga je zadržao Ivaniš Vlatković i poslao u Veneciju, iako su relikviju nastojali dobiti i Dubrovčani (upravo preko Mare); Fermedžin 1892, 243, 255-266; Zilić 2014, 117-119. Tijelo je navodno kraljica donijela u Bosnu iz rodnog Smedereva kao miraz prilikom udaje, a vjerojatnije da ga spasi od Turaka koji zauzimaju Smederevo 1459. godine. Ironično je da je nakon brojnih seljenja kraljica život na kraju završila u Istanbulu oko 1500. godine, uživajući zaštitu osmanskog dvora; Mahinić 2014.

¹⁰⁶ Adamček-Kampuš 1976, 2. I to zajedno s utvrdom Peć tj. Kypech kako stoji u izvorniku. U istom popisu spominju se i Žarkova majka, brat Jakov te bratova žena kojima se također oprašta dio poreza

¹⁰⁷ Juran 2019, 104, 116-7, 124-5

Utvrdi se od tada financiraju iz šibenske blagajne.¹⁰⁸ Jedna je vjerojatno i Vrlika s obzirom da neduga nakon toga događaja doznajemo također od šibenskog kneza da vojvoda Kožul teškom mukom opskrbljuje posadu u Vrlici.¹⁰⁹ Tvrđava ipak nije bila neosvojiva s obzirom da će je Turci zauzeti oko 1516. godine kada se spominje dizdar (zapovjednik) vrličke tvrđave i tamo će smjestiti sjedište nahije (manje teritorijalne jedinice) u sklopu kliškog sandakata.¹¹⁰ Drugi prikaz vrličkog „Prozora“ sačuvan je na karti Matea Pagana iz oko 1525. godine. Iako na samom rubu karte, vrlička utvrda (Vrihia) se vidi jasno. Ali tvrđava je, kao i neke druge na ovoj karti, prikazana šematski - frontalno s dvije istaknute kule i potezom bedema skruništem. Na najnižem dijelu je otvor u bedemima, vjerojatno ulaz. Na isti ili sličan način i na istoj karti su prikazane tvrđave Dinarić/Glavaš, Žegar, Strmica itd.¹¹¹ Posljednji spomen vrličke tvrđave pod nazivom „Prozor“ nalazimo 1559. godine kada se navodi kao mjesto podrijetla hrvatsko-dalmatinskog podbana Mihovila Živkovića.¹¹² Godine 1572. u svom izvještaju mletačkoj vladi providur Giacomo Foscari govori o Vrlici kao maloj tvrđavi na turskom teritoriju s posadom od 30-ak vojnika.¹¹³

Različiti turski i mletački dokumenti nastali u prvoj polovici 17. stoljeća spominju tvrđavu, naselje s džamijom i dućanima ispod nje te „pazare“ koji se održavaju u naselju i okolnim selima.

Prostorni razvoj utvrde: S obzirom na način gradnje i odnose između pojedinih dijelova utvrde, možemo pretpostaviti najmanje tri faze njenog razvoja.¹¹⁴

Prvoj fazi pripadao bi samo donžon s prostranim branjenim dvorištem s južne i istočne strane. U drugoj fazi bili bi podignuti tzv. kvartir (palača), predulazni prostor s visoko postavljenim ulazom na zapadnom bedemu te okrugla kula.

¹⁰⁸ Arkiv VI, 328

¹⁰⁹ Juran 2019, 117

¹¹⁰ Šabanović 1982, 207; Buzov 1989, 66

¹¹¹ <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=10182>

¹¹² Jurić 1982, 149; Međutim, ostaje pitanje radi li se o ovom Prozoru s obzirom da to ime u tom trenutku već desetljećima nije u upotrebi

¹¹³ Comm. IV, 42

¹¹⁴ S obzirom na arheološke nalaze, okolica tvrđave (Kozjak) je očito bila i strateški punkt za kontrolu puteva u prapovijesti i kasnoj antici.

Treća faza bila bi vezana za manje popravke pojedinih dijelova tvrđave i dodatno utvrđivanje. To se odnosi na niz malih puškarnica na južnom zidu kvaritra kao i sličnih na istočnom bedemu. Popravci se vide i na zidovima okrugle kule.

Vremenski se ove faze mogu samo relativno datirati. Tako bi prvu postavili u kraj 14. i početak 15. stoljeća. Druga faza (proširenje utvrde) datirala bi se u prvu polovicu i sredinu 15. stoljeća i vezali je za vrijeme doseljenja okolnog stanovništva pod tvrđavu. Dok bi treća faza bila vezana za vrijeme turske uprave tj. od početka 16. do pred kraj 17. stoljeća (s naglaskom na ova kasnija razdoblja).

5. Travnik u Potravlju (sl. 37-47)

Smještaj: Tvrđava je smještena na istočnim obroncima Svilaje iznad zaseoka Primorci u Potravlju. Naziva se još i Gradina, Vindušića gradina, Kotromanovića kula, Bićin-grad. Sa sjeverne i južne strane brežuljak je okružen strmim dragama u dnu kojih su potoci, dok je pristup s zapadne i istočne strane lakši. Tvrđava je nastala na položaju s kojega se vrlo dobro kontrolira komunikacija dolinom rijeke Cetine od Sinja prema Kninu kao i manje važan put kojim se prelazi Svilaja kako bi se preko Zelova prešlo u mučku dolinu. Tvrđava vizualno komunicira s tvrđavom Glavaš na Dinari, iako se radi o udaljenosti većoj od 28 km zračne linije.

Opis: Tvrđava je trokutastog tlocrta prilagođena vrhu brda na kojem je nastala, male površine od oko 200 m² s vrlo dobro sačuvanim bedemima i istaknutom polukružnom kulom na jugoistočnom uglu (sl. 37 i 38). Ulaz u tvrđavu je vjerojatno bio na južnom bedemu preko zidanih stepenica od koji se sačuvao podzid. Nekoliko slabo sačuvanih zidova svjedoči o postojanju objekata unutar tvrđave, a tragovi rupa za međukatne konstrukcije su sačuvani u kuli te na središnjem dijelu istočnog bedema.

Jedan zid se odvaja od vanjskog lica kula i pruža se u dužinu od oko 9 metara prema jugu/jugoistoku. Na njemu su vidljivi ostaci jednog otvora te rupe za drvene grede. Zid je na južnom kraju vezan s vrlo slabo sačuvanim zapadnim zidom (sl. 37 i 39). Taj zid je temeljen na živcu koji je za tu prigodu priklesan što nalazimo na nekoliko mjesta duž pružanja toga zida. Osim spomenutog zida s južne strane tvrđave, na strmini drage, vidljivi su ostaci ranijih građevina, točnije građevine okruglog tlocrta na koju se naslanja dio kule.

Povijesni podaci: U izvorima se utvrda prvi put spominje 1372. godine u poznatoj povelji kojom Ludovik Anžuvina (ponovo) daruje i potvrđuje Ivanu Nelipčiću Cetinsko kneštvo, niz

utvrda na tom prostoru te još neke posjede.¹¹⁵ Od 1411. do 1435 godine Travnik će se redovno javljati u ispravama, posebice onima kojima će Ivaniš Nelipčić pokušati vlast nad svojim posjedima prebaciti na kćerku Katarinu i njenog supruga Ivana (Anža) Frankopana, kojega je u nekoliko navrata i posinio.¹¹⁶ Tvrđava se spominje i 1420. u ugovoru o primirju koje je Ivan Nelipić postigao s mletačkim kapetanom Kulfa Petrom Loredanom, nakon mletačkog zauzimanja Splita i Trogira.¹¹⁷ Godine 1423. spominje se u ugovoru između Tvrtka II i Mlečana oko raspodjele Nelipčićevih imanja nakon rata koji su zajedno namjeravali objaviti cetinskom knezu.¹¹⁸ Nakon krvavog rata za baštinu Nelipčića (1435-37), Travnik će, kao i ostale utvrde Cetinskog kneštva, mijenjati gospodare, a njime će 1505. godine upravljati kaštelani Sinja, Travnika i Skradina Stjepan Martinošević i vojvoda Kožul.¹¹⁹ Tvrđavu nalazimo i na mletačkoj karti s početka 16. stoljeća pod imenom „traf(ni)cho“.¹²⁰ Pod tursku vlast dolazi oko 1516. godine. Nakon toga se u izvorima neće spominjati do kraja 17 i početka 18. stoljeća, osim što je kao mala tvrđava ucrtan na jednoj od karata G. F. Camocia iz 1566. godine.

Arheološki nalazi: S ove tvrđave potječe nekoliko zanimljivih arheoloških nalaza. Ističe se jedna trojagodna naušnica¹²¹ i 30-ak vrhova željeznih strelica te veretona tj. strijela samostrijela široko datiranih u 15. stoljeće (sl. 40).¹²² Ranija literatura spominje nalaze rimskih i srednjovjekovnih novaca te željeznih kugli, kako u tvrđavi tako i u njenoj okolini.¹²³ Međutim, bogate arheološke nalaze s položaja „Grudine“ južno i zapadno od današnje potravske župne crkve, u podnožju utvrde, moramo promatrati u kontekstu ove utvrde (sl. 41-47). Tu u prvom redu mislimo na nalaze koji se datiraju u 14. i 15. stoljeće, a o čemu više kasnije u radu.

¹¹⁵ CD XIV, 440-442

¹¹⁶ Jurić 1982, 74-75, 76, 84, 86, 87, 89, 97

¹¹⁷ Lucić 1979, 929

¹¹⁸ Jurić 1982, 83-87; Živković 1987

¹¹⁹ Jurić 1982, 143; Kaštelani su te godine za svoju službu primili plaću te će spomenute utvrde vratiti vlasnici Beatrici Frankopan, udovici hercega Ivaniša Korvina!

¹²⁰ Juran 2019, 105, 125

¹²¹ Gunjača 1958a, 232

¹²² Milošević 1998, 165-166; Župić 2008, 321, 331-333; Slične nalaze Krnčević datira u početak 15. stoljeća; Krnčević 2000, 490

¹²³ Matas 1882, 34, 36-37; S obzirom na mogućnost postojanja kasnoantičke utvrde zanimljiv je spomen Konstantinovog novca kojega je u tvrđavi našao sam Matas.

Prostorni razvoj utvrde: O postojanju prapovijesne ili antičke (kasnoantičke) utvrde na ovom mjestu možemo samo nagađati.¹²⁴ Ostaje neriješeno pitanje kružne građevine na koju se naslanja današnja kula te zida koji se od kule pruža niz strminu prema jugu. Ukoliko se radi o dijelovima ranije utvrde (14. stoljeće) onda bi kružnu građevinu protumačili kao kulu. Međutim, isto tako postoji mogućnost da se radi o cisterni za vodu. U tom smislu bi i zid tumačili kao bedem koji je zatvarao pristup utvrdi s istočne te južne, a možda i sjeverne strane. Trag otvora na tom bedemu (kao i rupe za drvene grede) bi tada interpretirali kao ulaz u tvrđavsko „podgrađe“ ili neki sličan predtvrđavski prostor. U ovako postavljenoj priči utvrda trokutastog tlocrta vjerojatno predstavlja drugu fazu utvrđivanja ovog položaja (2. pol. 15. stoljeća). Naravno, ovdje trba računati i na mogućnost da ova ranija gradnja pripada kasnoantičkoj utvrdi, ali niti jedan noviji površinski nalaz s utvrde to ne potvrđuje osim spomena Konstantinovg novca pronađenog u 19. stoljeću.¹²⁵

6. Grad iznad Sinja (sl. 48-57)

Smještaj: Sinjska utvrda „Grad“ smjestila se na istoimenoj uzvisini (kota 432) iznad današnjeg Sinja na sjeverozapadnom rubu Sinjskog polja. Osim što nadgleda široki prostor polja s jedne strane (sve do Čačvine daleko na istoku), te padina Svilaje i Visoke, utvrda je nastala na križanju dva najvažnija prometna prvaca u unutrašnjosti ovog dijela Dalmacije. Jednog koji s obale vodi prema unutrašnjosti u smjeru jug-sjever i drugog koji kroz klanac Radošića vodi kroz unutrašnjost Dalmacije u smjeru istok-zapad

Opis: Sinjska utvrda „Grad“ površinom je najveća utvrda kojom se bavimo u ovom radu. Utvrda je nepravilnog tlocrta i zauzima prostor od otprilike 85 x 85 metara na južnoj padini brda (sl. 48 i 49). Bedemi su temeljeni na stijenama što je posebno vidljivo na smjeru sjevernog bedema koji je „izlomljen“ na više mjesta.

¹²⁴ Ukoliko je ovdje postojala kasnoantička utvrda onda je moramo promatrati u svjetlu nalaza ranokršćanske bazilike i groblja na položaju „Grudine“ nedaleko župne crkve sv. Filipa i Jakova u Potravlju, vidi – Jeličić 1984, 171; Milošević 1998, 141-142. Nedavno je na položaju „Crkvine“ oko 1,5 kilometara sjevernije od utvrde (prema Svilaji i „Orlovim stinama“) identificiran kasnoantički lokalitet koji je, u ovom stupnju istraživanja, protumačen kao refugij; Šimić-Kanaet 2015

¹²⁵ Matas 1882, 34, 36-37

Ulaz u utvrdu je na južnoj strani zapadnog bedema i dodatno je branjen predulaznim prostorom (sl. 56).¹²⁶ Postoji još jedan manji (tajni?) ulaz preko uskih stepenica u sjeveroistočnom uglu utvrde uz sjeverni bedem.

Bedemi su različite širine (sl. 54 i 55). Zapadni bedem je kraj ulaza širok oko 1,6 metara te se na tom dijelu vide tragovi drvenih greda unutar bedema što je slučaj i na nekim drugim tvrđavama (Prozor kod Vrlike). Ovaj bedem, kao najizloženiji napadima naknadno je i ojačan s unutrašnje strane drugim bedemom. Južni bedem je sačuvan u gotovo originalnoj visini od oko 8 do 9 metara te širine 1,5 do 1,8 metara. Po vrhu toga bedema, na većem dijelu, je sačuvan ophod širine 0,8 do 1,2 m te prsobran visine oko 0,9 m. Istočni dio bedema je znatno manje visine i širine od oko 0,8 metara. Međutim na većem dijelu ovog poteza radi se o prsobranu, a ne pravom bedemu, s obzirom da je temeljen na okomitim stijena koje su visoke i 10 do 15 metara. Na dijelu toga bedema (iznad jugoistočne kule) sačuvana je i jedina izvorna srednjovjekovna strijelnica unutrašnjih dimezija oko 1 x 0,5 metara i vanjskog otvora oko 0,2 m.¹²⁷ Sjeverni bedem je širok oko 1,9 metara s tim da je taj potez ojačan i proširen na tu širinu u nekom kasnijem razdoblju. Izvorni bedem je širok oko 1 metar. Uz unutrašnje lice toga bedema sačuvan je ulica čije je dno prekriveno nepravilnim kamenom, a koja na zapadnoj strani završava malom ustavom s utorima za zatvaranje i izljevom u cisternu smještenu u krajnjem sjeverozapadnom uglu tvrđave.

Na čitavom potezu bedema vidljivo je 6 kula. Najbolje sačuvana je kula pravokutnog tlocrta na jugozapadnom uglu (sl. 51), sačuvana u visinu od oko 8 metara. Istočno od nje, na južnom bedemu su ostaci slične kule od koje su sačuvano samo dijelovi istočnog i zapadnog zida na koji su u gornjem dijelu uvučeni za prihvat međukatne drvene konstrukcije (sl. 52). Na taj nivo se dolazilo kroz sačuvani otvor u južnom bedemu ispod ophoda. Donji dio kule je vjerojatno bio zatrpan. Zidovi kule u donjem dijelu su široki oko 1,1 – 1,2 metra.

Na istočnom kraju nalazi se izdužena kula pravokutnog tlocrta s 4 strijelnice/puškarnice na istočnom zidu i jednom na donjem nivou zapadnog zida (sl. 53). Na sjeveroistočnom uglu nalazi se još jedna kula izduženog nepravilnog pravokutnog tlocrta, naknadno dodana uz bedem na tom dijelu (sanirana i konzervirana 1990. godine). Između ostalog, kula je čuvala relativno lakši pristup bedemu na tom mjestu ali i manji (tajni) ulaz uz sjeverni bedem. Peta

¹²⁶ Ispred dijela zapadnog bedema u kasnijim stoljećima (17./18. stoljeće) nastaje drvenom palisadom ograđeni prostor tzv. korlat; Librenjak-Čerina 2005, 275-276. Na samom glavnom ulazu trenutačno traju arheološka i konzervatorska istraživanja.

¹²⁷ Na drugim mjestima, posebice na istočnoj kuli, te strijelnice/puškarnice su nešto manjih dimenzija.

kula nepravilnog pravokutnog tlocrta nalazi se na sjeverozapadnom uglu tvrđave. Jedna manja kula s tragovima pregradnji (i zakošenjem-skarpom u donjem dijelu) nalazi se na sjevernom dijelu zapadnog bedema (sl. 54).

Svi bedemi su zidani priklesnaim kamenom na oba lica slaganim u više/manje pravilne redove s ispunom od sitnijeg kamena i obilje vapnenog morta. Kule su (posebno jugozapadna, južna i istočna) zidane nešto pravilnijim manjim blokovima kamena slaganim u redove s većim (veznim) blokovima na uglovima.

Unutar tvrđave sačuvano je vrlo malo objekata a svi oni, uključujući i one istražene uz južni, istočni i sjeverni bedem pripadaju kasnijim stoljećima (16. do 18. stoljeće), iako postoji mogućnost da se, barem djelomično, radi i o ranijim srednjovjekvnim objektima.

Važno je naglasiti da je, s obzirom na stanje na terenu te kasnije prikaze utvrde, sinjska tvrđava funkcionirala na tri odvojene razine (sl. 57). Spomenuti prikazi, iako nastaju krajem 17. i u 18. stoljeću odražavaju raniju srednjovjekovnu situaciju i prostorni raspored unutar bedema sinjskog „Grada“. Prva razina započinjala je odmah iza glavnog ulaza i obuhvaćala je gotovo polovicu tvrđave. Iz nje se stepenicama pristupalo na drugu razinu koja se nalazila uz sjeverni bedem tj. sjeverne dijelove istočnog i zapadnog bedema. Južni bedem druge razine je još uvijek dijelom vidljiv. Treća razina (kaštel) je bila najmanja i obuhvaćala je sam vrh utvrde. Na zapadnoj strani kaštela nalazila se kula nepravilnog kružnog tlocrta (torrione).

Arheološki nalazi: Najraniji arheološki nalazi koji potječu sa sinjskog „Grada“ su ulomci kasnobrončanodobne i željeznodobne keramike (i skromni ostaci arhitekture) te jedno brončano koplje.¹²⁸

Na jugozapadnoj padini tvrđave pronađen je dio rimskog žrtvenika posvećenog geniju (zaštitniku) Osnijata kojega podiže Publije Rapidije, znakonoša (signifer) neke rimske kohorte.¹²⁹

U podnožju s južne strane tvrđave (širi toponim „Kula“) pronađena je željezna kaciga „na provjesla“ ili tipa Narona-Baldenheim datirana u 6. stoljeće.¹³⁰

¹²⁸ Milošević 1989, 220, sl. 1; Librenjak-čerina 2005, 279-280

¹²⁹ Gunjača 1991, 144-145

¹³⁰ Vinski 1982

Unatoč veličini i značaju tvrđave, srednjovjekvni nalazi su relativno skromni.¹³¹ U prvom redu bi izdvojili nedavni nalaz pleterne skulpture u sjeveroistočnom dijelu tvrđave.¹³² Nadalje, tu su dijelovi srednjovjekovnog oružja. I dok bi razdoblju ranog i razvijenog srednjeg vijeka mogli pripisati strelice u obliku latinog repa, dotle bi koplje pronađeno na „Gradu“ te vrhove veretona (strijela samostrela) mogli datirati u 15. stoljeće.¹³³ Sudeći prema dostupnim izvještajima, tijekom posljednjih istraživanja (1998/99, 2004-2014) pronađena je samo manja količina srednjovjekovnog materijala. Ističemo vrhove željeznih strelica s četverobridnim šiljkom i tuljcem za nasad (veretoni)¹³⁴ ili ulomke čaše tipa *Krautstrunk*.¹³⁵ Većina arheoloških nalaza s tih istraživanja (u prvom redu grublja i finija keramika) može se datirati od 16. do 17/18. stoljeća,¹³⁶ s vrlo malo keramičkih nalaza koji se sigurno datiraju u 14. i 15. stoljeće.¹³⁷

U Muzeju Cetinske krajine u Sinju čuva se jedna spingarda na rekonstruiranom postolju – pronađena negdje na tvrđavi (bez točnijeg mjesta nalaza) i datirana u kraj 15. ili početak 16. stoljeća.

Povijesni podaci: Prema arheološkim nalazima (vidi dalje u tekstu) znamo da utvrda na ovom mjestu postoji još od prapovijesti. U 1. stoljeću tu se nalazi i sjedište lokalne ilirske zajednice romaniziranih Osinijata, a u nemirnim vremenima kasne antike ovdje je jedna od utvrda koje brane prilaze Saloni (Asinio).¹³⁸ U ranom srednjem vijeku Sinj je sjedište jedne od

¹³¹ Ovo bi trebalo pripisati činjenici da je tvrđava jako dugo bila u upotrebi te je, posebice za vrijeme i nakon mletačko-turskih ratova u 17. i 18. stoljeću, doživljavala brojna rušenja, popravke i pregradnje. Pri tome su stradavali raniji slojevi. Slično je i na drugim većim tvrđavama npr. Klisu i Kninu.

¹³² Librenjak-Čerina-Devlahović 2010, 668

¹³³ Milošević 1989, sl. 6

¹³⁴ Librenjak-Čerina 2009, 621;

¹³⁵ Librenjak 2012, 644

¹³⁶ Librenjak-Čerina 2005; Librenjak-Čerina-Župić 2005; Librenjak-Čerina 2006; Skelac 2006; Librenjak-Brković-Čerina 2008; Librenjak-Čerina 2009; Librenjak-Čerina-Devlahović 2010

¹³⁷ Grad 2020, 122, 124, 131; Pri otme treba imati na umu da su, iako dugotrajna, posljednja arheološka istraživanja na Gradu bila ograničena na uski pojas uz bedeme utvrde tj. da se još nije „ušlo“ u središte ovog lokaliteta

¹³⁸ Milošević 1989, 220-222; Gunjača 1991, 136-137; Milošević 1996, 10-22; Milošević 1998, 35, 180-101; Milošević 2017, 83-141; Katić 2018, 265-266. To bi zapravo bio prvi spomen Sinja kao utvrde, a potječe iz jedne oporuke datirane u 6. ili 7. stoljeće

jedananest županija hrvatskog kraljevstva dok će u razvijenom i kasnom srednjem vijeku biti središtem Cetinske kneževine (kneštva).¹³⁹

Prvi spomen Sinja u srednjovjekovnim izvorima nalazimo tek 1341. godine u ispravi kojom Tvrdoš Berislavić iz „Vlašinjeg otoka“ u Cetini daje splitskoj nadbiskupiji neke posjede u blizini sinjske utvrde - „...castrum Frini/Fsini...“.¹⁴⁰ Sljedeći spomen će uvelike odrediti sudbinu ove utvrde i na dugo vremena je vezati za velikašku obitelj Nelipčić. Godine 1345. Ludovik Anžuvinać će ovoj obitelji tj. Vladislavi (udovici kneza Nelipca) i maloljetnom Ivanu Nelipčiću oduzeti Knin i druge posjede te im dati Brečevo i Cetinu s kraljevskim gradom Sinjom - „...castrum nostrum regale Zyn...“.¹⁴¹ Utvrda do početka 16. stoljeća u različitim pisanim izvorima spominje preko 30 puta,¹⁴² gotovo bez ikakvih detalja o njenom izgledu i načinu funkcioniranja. Sinj je u vlasništvu Nelipčića sve do smrti kneza Ivaniša 1435. godine. Tijekom tih 100 godina Sinj postaje i njihovo glavno sjedište pa je na vrhu današnjeg sinjskog „Grada“ stajala vjerojatno i (utvrđena) palača Nelipčića.¹⁴³ Da se „kneževska palača“ uistinu i nalazila u utvrdi neizravno nam svjedoči događaj iz 1378. godine. Na povrtaku s večernje mise u franjevačkoj crkvi sv. Marije („...extra muros castris Fsini...“) u sinjsku utvrdu napadnuta je udovica kneza Ivana Nelipčića, Margarita. Kneginju je napao Ivan Dminojević, potkaštelan njenog pokojnog muža i zaprijetio joj da živa neće ući u Sinj. Iz utvrde su istrčali njeni ljudi i uspjeli odbiti napad.¹⁴⁴

Vezane za činjenicu da je današnji sinjski „Grad“ bio glavno sjedište Nelipčića su i isprave koje u utvrdi ili pod njom izdaju upravo oni:

- 1402. godine Ivaniš Nelipić i Hrvoje Vukčić Hrvatinić potvrđuju Šibenčanima i Trogiranima neka prava i posjede („Data in Cetina sub castro nostro Fsign/Data Cetine sub castro Vsin“)¹⁴⁵

¹³⁹ Soldo 1965; Milošević 1996

¹⁴⁰ CD X, 619-620

¹⁴¹ CD XI, 249-252

¹⁴² Milošević 2017, 152, 154; Gotovo uvijek je *castrum* a imena su zapisna na različite načine: Zyn, Fsin, Szin, Szing/Ssing, Syngh, Fsyni/Fsini, Vsinj(em)/V'sinj(em), Wzyn, Isfigna, Isfignum, Phsigni

¹⁴³ Milošević 1989; Posebno je zanimljiv događaj iz 1378. godine kada kneginja Margarita Nelipčić, vraćajući se s mise iz crkve sv. Marije, pobjegne unutar bedema sinjskog „Grada“ pred napadom kaštelana Ivana Dminojevića; Milošević 2005, 71

¹⁴⁴ Milošević 1989, 222-223; Botica 2010, 15; Palača/donžon se vjerojatno nalazila u najvišem, posebno utvrđenom dijelu, oko današnje Gospine crkvice. Na kasnijim prikazima iz 17. i 18. stoljeća taj dio se najčešće naziva „castello“ i na njegovom zapadnom dijelu je „torrione“ ili „torre“ (donžon?). Nažalost, ti dijelovi tvrđave su najlošije sačuvani.

¹⁴⁵ Brković 2010, 368-369

- 1406. godine Ivaniš Nelipčić sklapa savezništvo s Nikolom Frankopanom („...Cetine in castro nostro Fsin“) ¹⁴⁶

- 1423. godine I. Nelipčić kćeri Katarini daje u zalog neke utvrde i posjede („...in castre Fsin..“) ¹⁴⁷, a isto radi 1426. i 1432 godine („...in castro nostro Fsini/Fsyni..“) ¹⁴⁸

- I. Nelipčić oslobađa 1434. godine nekog Dminoslava Vehojevića i njegove potomke svih davanja („..Poda Vsinjem), a iste godine izdaje ispravu o razgraničenju sa Šibenikom („in castro nostro Fsin). ¹⁴⁹

Istu praksu nastavit će i Talovci kao novi gospodari Cetinskog kneštva, pa će se tako godine 1443. Petar Talovac „Poda Vsinjem“ dodijeliti neke posjede, a isto radi godine 1452. i to u „Ussinia“. ¹⁵⁰

Izvori nam daju naslutiti da je tada unutar tvrđave vjerojatno postojala kapela posvećena sv. Mihovilu. ¹⁵¹ Utvrda ima svoga kaštelana i podkaštelana koji se spominju u različitim izvorima od 14. do početka 16. stoljeća. ¹⁵²

Radi sve češćih turskih provala i pritisaka od sredine 15. stoljeća, stanje oko utvrde početkom 16. stoljeća postaje sve ozbiljnije. U travnju 1504. godine Ugarski sabor određuje 6000 florena za popravak i opskrbu Klisa, Sinja i Rmanja (na Uni kod Martin Broda). ¹⁵³ U ožujku 1513. godine situacija je dramatična. Iz pisma bana Emerika Perenyi-a podbanu Batthyanu doznajemo da se u utvrdi ne nalazi više od 5 vojnika i da je pad grada pod Turke spriječilo jedino izlivanje Cetine iz korita. Isto tako doznajemo da je podaban imenovao kaštelana koji Sinj nije ni vidio. Perenyi Bogom preklinje podbana („Igitur pro Deo rogamus vos..“) da u Sinj pošalje kaštelana. Međutim, kako nas izvještavaju Sanudovi dnevnicu u lipnju 1513. godine splitski knez Bernardin de Riva piše vladi u Veneciji da su Turci zauzeli Čačvinu, Nutjaka, a naposljetku i sam Sinj („...et ultimamente hanno avuto il Castel di Sdrigna..“). ¹⁵⁴

¹⁴⁶ Jurić 1982, 70

¹⁴⁷ Jurić 1982, 88

¹⁴⁸ Jurić 1982, 90,

¹⁴⁹ Jurić 1982, 96

¹⁵⁰ Jurić 1982, 108, 118

¹⁵¹ Milošević 1989, 222-225

¹⁵² Jurić 1982, 54, 57, 121, 123, 140-141, 143, 146, 147

¹⁵³ Jurić 1982, 142

¹⁵⁴ Arkiv VI, 399

Iako postoje neke dvojbe oko definitivnog zauzimanja Sinja,¹⁵⁵ turska posada od 50 vojnika se u utvrdi sigurno nalazi 1516. godine, kada je Sinj vjerojatno sjedište nahije Sinja i Cetine koja se prvi put spominje 1524. godine.¹⁵⁶

Utvrdu nalazimo u različitim mletačko-turskim izvorima u vremenu od 16. do 18. stoljeća. Mlečani Sinj zauzimaju 1686. godine i iz tog vremena potječu i prvi detaljniji prikazi same utvrde.¹⁵⁷ Godine 1769. tvrđavu je velikim dijelom porušio snažan zemljotres, a ostatke su dodatno minirali Francuzi kao kaznu za pokušaj ustanka protiv fransuske vlasti.¹⁵⁸

Prostorni razvoj utvrde: O prostornom razvoju sinjskog „Grada“ teško je nešto više reći. Naime, arheološki nalazi pokazuju svojevrsni „isprekidani“ kontinuitet. Posebno se to odnosi na razdoblje od kasne antike do razvijenog i kasnog srednjeg vijeka iz kojega nemamo gotovo nikakvih nalaza.¹⁵⁹ Najbolje sačuvani i najvećim dijelom istraženi potez bedema pokazuje sigurno dvije, a čak i tri faze gradnje. Od toga je najlakše datirati posljednju fazu koja se odnosi na gradnju topničkih baterija uz južni bedem krajem 17. stoljeća. Kada je točno sagrađen „osnovni“ bedem s kulama – teško je reći. U jednom trenutku taj je bedem na mjestima ojačan dodatnim zidom što je najbolje vidljivo na sjevernom potezu. Taj osnovni bedem pokazuje sve karakteristike srednjovjekovne gradnje 14. i 15. stoljeća – visoki i ne toliko široki bedem s ophodom i parapetom, kvadratne/pravokutne kule itd. Za razliku od arheoloških nalaza, povijesni izvori o utvrdi se intenzivno pojavljuju od 40-ih godina 14. stoljeća. Stoga trenutačno možemo samo pretpostaviti da su dobivenu tvrđavu sredinom 14. stoljeća Nelipčiči nadogradili i/ili sagradili u opsegu u kojem je vidimo i danas.

7. Čačvina kod Trilja (sl. 58-67)

Smještaj: Utvrda Čačvina smjestila se na istaknutom kamenitom brežuljku iznad istoimenog sela (kota 706) odnosno seoskog groblja i crkve Svih Svetih (sl. 60 i 66). Strateški gledano, položaj je gotovo savršen - pristup tvrđavi je otežan strmošću terena dok se s tvrđave nadzire

¹⁵⁵ Naime, postoji mogućnost da 1536. godine zauzet definitivno. Jurić 1982, 147; Milošević 1989, 224

¹⁵⁶ Šabanović 1982, 206; Spaho 1989, 55

¹⁵⁷ Milošević 1989

¹⁵⁸ Milošević 1989, 225-226

¹⁵⁹ To potvrđuju čak i posljednja istraživanja. Tako npr. numizmatički nalazi, kao nešto pouzdaniji reperi pri dataciji, završavaju s kasnoantičkim novčićima iz 4. stoljeća i prvi slijedeći koji se javljaju su novci s početka 16. stoljeća, Grad 2020, 103-105

istočni dio Sinjskog polja, a posebice komunikacija preko Vrpolja dalje prema Bosni, između brda Jelinak (kota 923) i Kuke (kota 806). S južne strane komunikacija je prolazila u neposrednoj blizini, između tvrđave i brda Križina (kota 697). Radi se o sporednoj ili vicinalnoj cesti dok je glavna rimska prometnica prolazila sjeverno od tvrđave kroz Velić i Vrpolje (južnije od današnje glavne ceste).¹⁶⁰ Obje ove komunikacije se savršeno nadziru sa same tvrđave. Važno je naglasiti kako Čačvina vizualno komunicira sa sinjskim „Gradom“ s druge strane Sinjskog polja.

Opis: Tvrđava je tlocrtno prilagođena izduženoj litici na čijem je istočnom i zapadnom kraju podignuta po jedna okrugla kula (sl. 58 i 59). Kule su povezane bedemima koji zatvaraju usko dvorište. Ulaz u tvrđavu (sl. 64) djelomično je sačuvan na spoju južnog bedema i zapadne kule i do njega se dolazilo uskom stazom koja je započinjala na groblju, odnosno kod crkve Svih Svetih. Spomenuta zapadna kula nepravilnog je ovalnog tlocrta sačuvane visine oko 3 metra i širine zida oko 1,1 m. Kula je očito imala najmanje jedan kat s obzirom da su između prizemlja i kata sačuvane rupe za grede drvene međukatne konstrukcije. Na kuli nisu sačuvani nikakvi otvori osim jednog vjerojatno naknadno nastalog na sjeveroistočnoj strani.

Istočna, ujedno i veća, kula okosnica je čitave obrane tvrđave (sl. 61). Izvani je nepravilnog kružnog tlocrta izvana dok je iznutra djelomično šesterokutnog tlocrta (sl. 62 i 63).

Šesterokutni zidovi su široki oko 1,1 metar da bi kasnije oko njih bio dodan plašt širine od 1,8 do 2,2 metra čime je kula dobila svoj današnji oblik. Unutar kule sačuvan je i duboki kružni bunar za vodu (sl. 62). Jasno je da je bunar naknadno ukopan u zatrpano prizemlje kule s obzirom da mu je donji dio građen bez lica dok je gornji dio (od podnice prvog kata) zidan pravilnije. Moguće je da se bunaru prilazilo s poda drugog kata. Ulaz u kulu postavljen je na visini od oko 3 m, odnosno na visini prvog kata, na njenom zapadnom zidu prema dvorištu. Osim njega na južnom/jugoistočnom zidu sačuvana su još dva otvora (strijelnice) koja su naknadno zazidana dodavanjem vanjskog plašta. Isto tako je zamjetno da se vanjski plašt kule sužava od dna prema vrhu. Na visini prvog kata sačuvani su otvori za grede međukatne konstrukcije u smjeru sjever-jug. Radi većeg raspona grede je vjerojatno po sredini pridržavala još jedna greda u pravcu istok-zapad oslonjena na zidove kule i nosač (greda) uglavljen u otvor (stožer) sačuvan u litici u prizemlju kule u njenom središtu. Također su sačuvani i otvori greda međukatne konstrukcije između prvog i drugog kata.

Kule su povezane uskim izduženim dvorištem koje zatvarju bedemi s južne i sjeverne strane. Sjeverni bedem gotov sačuvan je u tragovima dok je južni sačuvan i do visine od 2,5 do 3

¹⁶⁰ Bojanovski 1977, 131

metra. Bliže istočnoj kuli u dvorištu su sačuvani tragovi dviju prostorija naslonjenih na sjeverni bedem. U podnožju zapadne kule, na znatno nižem nivou, sačuvani su ostaci još jedne prostorije četvrtastog tlocrta za koju nije jasno da li je bila povezana s tvrđavom ili je stajala izvan nje.

Na najzapadnijem, odvojenom dijelu hridine na kojoj se smjestila tvrđava sačuvani su ostaci dviju prostorija s ulazom u jednu (prag s udubinom za osovinu vrata). Ovaj dio naziva se „Tabija“ što je riječ turskog podrijetla koja označava manju utvrdu, kulu (promatračnicu).

Povijesni podaci: U arhivskim podacima Čačvina se neprestano pojavljuje u izvorima od druge polovice 14. stoljeća.¹⁶¹ Prvi put to je podatak iz 1371. godine o pljački bosanskih trgovaca na putu za Split koje su napali podkaštelani Sinja, kaštelan Bistrice (Livno) te kaštelan Čačvine Perko Ježević (u originalu *Gessenich*).¹⁶² Već iduće godine, 1372., Ivaniš Nelipčić će Ludoviku predati Imotski i Novi na Neretvi, a zauzvrat će dobiti, između ostalog, i Čačvinu – potvrdivši tako i zaokruživši svoje cetinske posjede. Od 1411. do 1435. godine Čačvina će se redovno javljati u ispravama - posebice onima kojima će Ivaniš Nelipčić pokušati vlast nad svojim posjedima prebaciti na kćerku Katarinu i njenog supruga Ivana (Anža) Frankopana, kojega je u nekoliko navrata i posinio.¹⁶³ Tvrđava se spominje i 1420. u sporazumu o primirju koje je Ivan Nelipčić postigao s mletačkim kapetanom Petrom Loredanom, nakon mletačkog zauzimanja Splita.¹⁶⁴ Godine 1423. spominje se u ugovoru između Tvrtka II i Sandalja Hranića te Mlečana oko raspodjele Nelipčićevih imanja nakon rata koji su ovi namjeravali objaviti cetinskom knezu, do čega ipak nije došlo.¹⁶⁵ Nakon rata za baštinu Nelipčića, Čačvinu će s ostalim cetinskim utvrdama i posjedima, preuzeti Talovci. Tvrđavu ponovo u izvorima nalazimo 1453. godine kada Mlečani sklapaju sporazum s podbanom i kaštelanima Klisa, Sinja, Čačvine i Petrovca da će se te utvrde staviti pod mletačku zaštitu dok sinovi preminulog bana Perka (Petra) Talovca ne navrše 18 godina.¹⁶⁶ Godine 1456/57. utvrdom (i Cetinskom kneževinom) kratkotrajno će vladati grofovi Celjski i njihov vojskovođa Jan Vitovac preuzet će Sinj, Čačvinu i Petrovac od cetinskog kaštelana

¹⁶¹ Sve izvore o utvrdi donose; Soldo 1995, 209-216; Gudelj 2006, 6-12

¹⁶² Rismondo 1954, 20-22

¹⁶³ Jurić 1982, 74-75, 76, 84, 86, 87, 89, 97

¹⁶⁴ Lucić 1979, 929

¹⁶⁵ Jurić 1982, 83-87; Živković 1987

¹⁶⁶ Inače bi udajom njihove majke Jadvice za hercega Stjepana Kosaču ove utvrde mogle doći u njegove ruke; Listine X, 25-26; Šunjić 1996, 276-279; Novak 1978, 900-901

Jurja.¹⁶⁷ U sukobu hercega Stjepana Kosače i kralja Stjepana Tomaša, Čačvina će oko 1459. doći u hercegove ruke¹⁶⁸ Do hercegove smrti 1466. godine tvrđava će ostati u njegovoj vlasti i vlasti sina mu Vladislava, a njenu važnost sve više shvaćaju i Turci tražeći od Kosača u nekoliko navrata da im je predaju.¹⁶⁹ Bosanski kralj je, sudeći po izvještaju hvarskog biskupa Tome Tomasinija papi Piu II, bio spreman Čačvinu predati Turcima.¹⁷⁰ Još 1480. godine pojedine posjede na području Čačvine drže Poljičani.¹⁷¹ Pod tursku vlast tvrđava će doći u lipnju 1513. godine, zajedno s Nutjakom i Sinjem, i od tada se povremeno pojavljuje u različitim izvorima.¹⁷²

Arheološki nalazi

Iz same tvrđave potječe veliki broj arheoloških nalaza i to većinom iz zatrpanog prizemlja istočne kule, a manjim dijelom s platoa tvrđave, iz zapadne kule te s izdvojene Tabije.¹⁷³

Najraniji nalazi datiraju se u kasnoantičko razdoblje – radi se o dijelu mramornog kapitela kojega je s obzirom na analogije moguće datirati u 5/6. stoljeće. Postoji mogućnost da otprilike u isto vrijeme datiramo i ulomke fresaka s jednostavnim linearnim ukrasima izvedenim u žutim, bijelim, crvenim i smeđim tonovima, o čemu više kasnije.

Većina nalaza pripada razdoblju razvijenog i kasnog srednjeg vijeka te manjim dijelom ranog novog vijeka.

Osim spomenutog kapitela od kamenih nalaza spominjemo kamene kugle različitih kalibara koje je teško datirati ili odrediti pripadaju li naoružanju katapulta ili topničkom naoružanju. Osim njih izdvajaju se i pločasti kalupi od muljike za lijevanje olovnih zrna pušaka i manjih topova.

¹⁶⁷ Listine XI, 5, 25-26; Soldo 1995, 213

¹⁶⁸ Soldo 1995, 214;

¹⁶⁹ Soldo 1995, 214-215; Šunjić 1996, 294-298, 353-354;

¹⁷⁰ Fermendžin 1892, 240-241

¹⁷¹ Jurić 1982, 135-136

¹⁷² Arkiv VI 399, 400; Sanudovi „dnevnicí“ donose podatke o turskom zauzimanju Sinja, Nutjaka i Čačvine (Zazunia, Sazina) u lipnju 1513. godine. Čačvina se u tim vjestima često naziva „...loco de importantia.“ ili „...una chiave.“. Rački 1882, 176; Soldo 1995, 216-219; U siječnju 1533. godine Petar Kružić je poslao grupu svojih vojnika preko Cetine, na Čačvinu (Zazfina). Oni su se u noćnim satima popeli preko bedema utvrde i u njoj našli 7 ljudi. Petoricu su ubili, a zamjenika dizdara i još jednog te oružje i municiju odnijeli u Klis. Sve ostalo su zapalili („...e il resto insieme con ili castelo brusarono.“); Rački 1892, 104. Možda radi toga Čačvinu ne nalazimo u Foscarinijevom izvještaju iz 1572. godine, inače detaljnom opisu unutrašnjosti Dalmacije (između ostalog) sa referencama na strateške mogućnosti i pravce prodora dublje u unutrašnjost. Isto je i s utvrdom Glavaš (vidi prije) – Grgić 1956; Comm. 1964, 9-54. Izvori 17. i 18. stoljeća je spominju (vidi kasnije u tekstu).

¹⁷³ Gudelj 2000, 166-179; Gudelj 2006, 22-33; Babić 2007, 537-538

Zanimljiviji metalni predmeti pripadaju većinom naoružanju ili vojnoj opremi. Pronađeno je 50-ak veretona samostrijela te dio ostruge s dvije ušice na kraju kraka. Ovaj tip ostruge moguće je datirati nešto preciznije, odnosno vjerojatno u 2. pol. 14. stoljeća.¹⁷⁴ Veretoni se datiraju široko u 15. stoljeće.¹⁷⁵

Keramika je možda najzastupljenija među pokretnim arheološkim nalazima i datira se od 14. do 17. stoljeća. Najstarija srednjovjekovna keramika koju je moguće datirati pripada tipu tzv. arhajske majolike koja se datira prilično široko – od sredine 13. do sredine 15. stoljeća. Slično se datiraju i ostali majolički ulomci od kojih je nešto preciznije moguće datirati raniju graviranu keramiku (sredina 14. do 16. stoljeća).

Posebno zanimljivu skupinu nalaza čine ulomci srednjovjekovnog staklenog posuđa. Radi se o ulomcima čaša različitih tipova – one s različitim bradavičastim/pužolikim ispupčenjima na tijelu je s obzirom na analogije moguće datirati u zadnja dva desetljeća 14. i prva dva desetljeća 15. stoljeća.¹⁷⁶ Čaše tipa *Krautstrunk* s ukrasom od većih spljoštenih *kapi* datiraju se nešto šire odnosno od 2. pol. 14. do 16. stoljeća.¹⁷⁷ Čaše s apliciranim nitima također se datiraju slično tj. u 14. i 15. stoljeće,¹⁷⁸ dok se one s vertikalnim rebrastim ukrasom poznatog tipa *Biskup* datiraju u sam kraj 14. i prvu polovicu 15. stoljeća.¹⁷⁹

Vrijedna nalaza s Čačvine predstavljaju koštani dijelovi samostrijela koje je moguće datirati široko u 15. stoljeće – *orasi* (*nux, nocce*) za zatezanje tetive te pločice/vodilice strijele s prednjeg dijela samostrijela (sl. 67).¹⁸⁰

Oko Čačvine postoji veći broj arheoloških nalazišta¹⁸¹ od kojih bi ona antička (kasnoantička) te srednjovjekovna mogli vezati za samu tvrđavu. S obzirom na nalaze kasnoantičke keramike i željezne troske moguće je pretpostaviti manje naselje na južnoj padini podno tvrđave (uz cestu) koje je moglo egzistirati tijekom kasne antike. Neposredno iznad današnjeg groblja u

¹⁷⁴ Sijarić 2001, 309

¹⁷⁵ Slične nalaze Krnčević datira u početak 15. stoljeća; Krnčević 2000, 490

¹⁷⁶ Delonga 1987, 95-96

¹⁷⁷ Delonga 1987, 96-98

¹⁷⁸ Delonga 1987, 98-99

¹⁷⁹ Delonga 1987, 100

¹⁸⁰ Alduk 2007; U radu se zadržalo na dataciji ovih i sličnih nalaza u prva desetljeća 15. stoljeća uzimajući u obzir podatke iz arhiva. Međutim, smatramo da je moguće proširiti na cijelo 15. stoljeće s obzirom na činjenicu da su neki dijelovi ovog oružja mogli dugo biti u upotrebi; Aralica 2008, 6

¹⁸¹ Gudelj 2000, 153-155; Gudelj 2006, 3-6

kamenom procjepu sazidana je cisterna/bunar za vodu sa zidanom krunom i sačuvanom kamenicom. Istočno od groblja, i iznad novosagrađene mrtvačnice, u zemljanom profilu vidljivi su ostaci zidova, možda tragovi kuća.

Na toj istoj padini (zapadno od novog groblja) otkriveni su srednjovjekovni (?) grobovi koji se nalaze i nešto južnije ispod brda Križina.

Prostorni razvoj utvrde: Postojanje prapovijesne utvrde (gradine) na ovom položaju ostaje otvoreno pitanje iako ulomci prapovijesne keramike na južnim padinama utvrde ostavljaju takvu mogućnost ili govore u prilog manjem prapovijesnom naselju.

Iako postoji mogućnost da je nekakva fortifikacija postojala ovdje i u vrijeme kasne antike (o tome više kasnije u tekstu), za sada smo skloniji povjerovati da je u 14. stoljeću sagrađena manja utvrda ili dograđena i ojačana samostalna kula na mjestu visoke istočne kule.

Tijekom kasnog srednjeg vijeka, sigurno u 2. polovici 15. ili početkom 16. stoljeća tvrđava je dobila svoj današnji izgled. Prizemlje visoke istočne kule je zatrpano, vjerojatno u obrambene svrhe radi bolje obrane od topničkih napada. Sagrađena je i manja zapadna kula te izduženo dvorište s kućama između dvije kule. U isto vrijeme, ili kasnije (za vrijeme turske uprave) sagrađena je isturena stražarnica na „Tabiji“.¹⁸² Gradnju izdvojene prostorije, podno zapadne kule teško je datirati iako postoji mogućnost da je građena kada i utvrda. Posljednju građevinska aktivnost na Čačvini vezana je za gradnju bunara u velikoj kuli koji je ukopan u raniji nasip u prizemlju velike kule – ovo se dogodilo vjerojatno tijekom turske vladavine.¹⁸³

8. Nutjak kod Trilja (sl. 68-78)

Smještaj: Tvrđava Nutjak je sagrađena oko 3 km nizvodno od Trilja, južno od zaseoka Živaljići (sl. 70). Podignuta je na rubu manje zaravni (toponim „Kuletina“) koja se uzdiže visoko nad desnom obalom Cetine. Tvrđavi se pristupa preko zaravni sa zapadne strane i to je gotovo jedini mogući pristup. Naime, istočna i južna strana tvrđave leže na liticama kanjona Cetine dok je sa zapadne strane pristup također otežan strmim stranama potoka/bujice Nutjak.

Opis: Tvrđava je nepravilnog tj. razvedenog tlocrta i smještena na rubu zaravni i terasama kanjona Cetine, iznad njene lijeve obale (sl. 68-70).

¹⁸² Naziv bi upućivao na tursko podrijetlo

¹⁸³ Gradnju bunara teško je datirati. Moguće da se radi o turskoj obnovi utvrde krajem 16. stoljeća ili krajem 17./ početkom 18. stoljeća kada Čačvina postaje turska pogranična utvrda prema Mletačkoj republici. Dokumenti s početka 17. stoljeća opisuju vrlo loše stanje utvrde koja se nalazi u gotovo opustjelom krajoliku; Rački 1882, 176; S druge strane znamo da je tvrđava zapaljena i jednim dijelom vjerojatno porušena još i ranije u jednom napadu koji je vodio Petar Kružić 30-ih godina 16. stoljeća; Rački 1892, 104

Glavni (i jedini ?) ulaz u tvrđavu je na južnom kraju zapadnog bedema. Na ulazu je sačuvan dio izvornog praga. U dužini od 50-ak metara zapadno od ulaza sačuvan je prilazni put/staza i stepenice usklesane u stijenu na tom putu. Izgleda da je ulaz dodatno branjen niskim predzidom što je poznat slučaj i s nekih drugih utvrda (Zadvarje). Ispred samog ulaza (s desne strane, gledajući prema ulazu) sačuvana je suhozidna konstrukcija koja bi po svoj prilici pripadala strmim stepenicama koje su se na tom mjestu odvajale kako bi se uz južni (porušeni) bedem pristupilo dvjema objektima na liticama istočno od tvrđave.

Bedem uz sam ulaz je najviše (u visinu) sačuvan dio bedema i na njemu se nalaze tri puškarnice. Iza ulaza je manje dvorište tj. prolaz kojim se pristupalo u najveću prostoriju utvrde te jednu manju ispod kule. Između središnjeg prolaza, širokog oko 1 m, i južnog bedema utvrde (sačuvanog većinom u donjem, gotovo temeljnom dijelu) pronađeno je nekoliko suhozidnih konstrukcija koje su vjerojatno nastale prilikom niveliranja terena između stijena tog ulaznog prostora. Na kraju toga prostora nešto je bolje sačuvana zidna konstrukcija koju je teško objasniti – radi se o ranijem južnom bedemu ili nekoj vrsti ojačanja bedema uz vrata koja su mogla postojati između jugoistočnog kuta najvećeg objekta i južnog bedema (kao dodatna zaštita – drugi ulaz).

Istočni zid najvećeg objekta i južni zid drzgov objekat unutar tvrđave zatvraju manje dvorište na čijem su zapadnom dijelu pronađene (i rekonstruirane) zidane stapanice koje su vodile do ulaza u najveći objekt i dalje prema ulazu u kulu. Dimenzije najvećeg objekta su 12 x 7 metara. Ulaz je vjerojatno bi ona istočnom zidu. Objekt je zidan klesanom blokovima različitih dimenzija s nešto zakošenim južnim zidom i odsječnim jugoist. kutom. Na južnom zidu su sačuvani i otvori za grede skele. Otprilike na istoj visini, s unutrašnje strane južnog zida, sačuvano je proširenje koje vjerojatno odgovara nivou poda tj. nivou stijene sačuvane unutar objekta na kojoj su većim dijelom temeljeni ostali zidovi. Unutrašnji prostor naknadno je podijeljen suhozidnom pregradnjama na dvije prostorije s kamenim podovima – veću u jugoistočnom kutu i manju u sjeverozapadnom. Radi se vjerojatno o skloništim (nastambama iz vremena nakon rušenja utvrde (ili čak neposredno prije toga). Većina arheoloških nalaza potječe iz ovog objekat. Sudeći prema finijoj keramici, ostacima čaša i pećnjacima (dijelovima peći) ovo je bio stambeni (reprezentativni) prostor vlasnika/zapovjednika utvrde krajem 15. i početkom 16. stoljeća (a vjerojatno i kasnije).¹⁸⁴

Sjeverno od ovog objekta diže se kula koja dominira čitavim sklopom (sl. 71). Od „palače“ je dijeli uski prolaz kojim se pristupa sa spomenutih stepenica. Na kraju toga prolaza uz sami

¹⁸⁴ Na Coronellijevom prikazu s kraja 17. stoljeća naziva se *palazzo*.

zapadni bedem mali je prostor dimenzija oko 1,1 x 0,5 metara s otvorom u donjem dijelu bedema. Radi se o nekakvoj vrsti jame za otpad ili pak zahodu.¹⁸⁵ Kula je sagrađena na najvišoj točki litice. Zidana je priklesanim blokovima, zidovi su u donjem dijelu zakošeni, a sačuvana je u visinu od oko 9 m. Najveći dio kule je porušen tako je da ostala samo njena sjeverna strana (manji dio s ulazom je rekonstruiran 50-ih godina 20. stoljeća). Kula je imala prizemlje i najmanje dva kata, sudeći po ostacima suženja zidova za prihvat međukatnih konstrukcija. Na drugom katu je u zidu sačuvana manja niša. Iznutra je bila ojačana još jednim zidnim plaštom nešto širim na zapadnoj i sjevernoj strani (odakle se najlakše pristupa utvrđi). Zid kule je u donjem dijelu na sjevernoj strani širok gotovo 3 metra. Unutrašnjost kule bila je zasuta nasipom/urušenjem unutar kojega nije pronađeno značajnijih nalaza. Na samom dnu nasipa u središtu kule pronađen je sloj crvene glinaste zemlje, vjerojatno ostatak podnica u prizemlju kule. Oko kule (s istočne, sjeverne strane) postojao je zid čiji su ostaci sačuvani. Zid započinje s istočne strane kule te kruži oko nje i vjerojatno se spaja sa zapadnim bedemom i na taj način dodatno štiti samu kulu. Sa sjeverne strane kula je imala i podzid. Istočno od kule ostaci su drugog objekta unutar utvrde. Dimenzije prostorije su oko 4,5 x 5 metara. Ulaz, s kamenom živcom kao pragom, je na južnom zidu na kojemu se također nalazi i jedna stijelnic/puškarnica. Prostor ispred ulaza je popločan nepravilnim kamneom. U nasipu ispred ulaza pronađena su dva ulomka antičkog (rimskog) arhitrava s motivima uspravnih strigila, akantusove vitice i rozete. Ulomci su bili upotrijebljeni kao spolije na Nutjaku, a pripadale su rimskoj monumentalnoj arhitekturi. Pod u je od nepravilnog kamena nabijenog u zemlju. U tom podu su sačuvana dva utora paralelna s južnim tj. sjevernim zidom. Utori su dužine oko 2,5 metara. radi se o dvije mogućnosti – ili su to utori za grede koje su nosile drveni pod ili služe za grede/daske kojima se definira visina kamenog poda. Kako smo već napomenuli na najnižim terasama (izvan glavnog dijela tvrđave) nalaze se još dva objekta. Gornji je dimenzija oko 8,5 x 5,2 metra. Sačuvani su samo donji dijelovi zida, a podnica je bila od zaravnatog kamena živca. Ulaz je najvjerojatnije bio na južnom zidu prostorije.

Donji objekt je znatno veći, dimenzija oko 11 x 5 metara s najbolje sačuvanim zapadnim zidom (oko 3 m). Na njemu je vidljiva i temeljna stopa tj. suženje na dijelu zida koje je prihvaćalo međukatnu konstrukciju. Stoga pretpostavljamo da je donji dio te prostorije

¹⁸⁵ Ukoliko se radi o dijelu zahoda onda bi to značilo da su se fekalije slijevale niz zapadni bedem prema glavnom ulazu u utvrdu što je teško zamislivo.

vjerojatno bio zatrpan ili je ovdje postojao podrum.¹⁸⁶ U ova dva objekta arheološki nalazi su rijetki.

Na svim zidovima su vidljiva najmanje dva različita načina zidanja:

- a) klesanim kamenim blokovima (na oba lica zida) različitih dimenzija sлагanima u redove sa sitnim kamenom kao ispunom uz obilje vapnenog morta – što je vidljivo na svim „stambenim“ objektima unutar utvrde te na dva spomenuta izvan nje (posebno na najvećem).
- b) priklesanim kamenom različitih dimenzija više/manje sлагanima u redove na oba lica sa sitnijim kamenom kao ispunom uz obilje vapnenog morta što je vidljivo na bedemim te kuli. Zidovi su originalno bili ojačani ili „armirani“ drvenim oblicama postavljenim okomito na pravac pružanja zida po čitavoj njihovoj širini, što je posebice vidljivo na originalnom dijelu kule. Osim otvora za spomenute drvene oblice te otvora za grede drvenih konstrukcija na pojedinim zidovima (kula, južni zid najvećeg objekta) sačuvani su i otvori za grede skele koje prolaze kroz čitavu širinu zida i razmak između njih je znatno veći nego kod otvora za grede međukatnih konstrukcija. Bedemi utvrde su relativno male širine, točnije oko 0,6 – 0,7 metara što je karakteristično za srednjovjekovne utvrde. Nešto manje široki su zidovi objekata – 0,5-0,8 metara. Najviše je sačuvan zapadni bedem uz glavni ulaz te južni zid najvećeg objekta (oba oko 3 m u visinu).

Povijesni podaci: Do sada smo za prvi spomen utvrde smatrali 1492. godinu i dvije bule Inocenta VIII kojom podjeljuje oprost svima koji na određene dane hodočaste u crkvu sv. Marije u Sinju te kapelu sv. Jure u crkvi sv. Marije u Klisu, pokaju se i ispovjedu. Tada prikupljeni milodari koristit će se za popravak tih crkava (1/3) te popravak i održavanje utvrde Nutjak na Cetini (2/3) koja se tada nalazi na granici s Turcima.¹⁸⁷ Obje bule spominju i Žarka Dražojevića, poljičkog kneza i zapovjednika mletačke lake konjice (stratiota) u Dalmaciji, kojemu se predaju sredstva za Nutjak, a spominje ga se i kao graditelja kapele sv. Jure u Klisu.¹⁸⁸ Deset godina prije, točnije 1482. godine, Nutjak se ne spominje u opisu poljičkih granica koje je proveo tadašnji poljički knez Dujam Papalić. Sjeverna granica Poljica je tada

¹⁸⁶ Prema dokumentu iz 1503. godine Dražojević je u neposrednoj blizini tvrđave imao kuću s podrumom za prikupljanje ljetine i prihoda sa svog posjeda – vidi dalje u tekstu

¹⁸⁷ Theiner 1863, 532-533

¹⁸⁸ U kontekstu Dražojevićeve graditeljske aktivnosti možda možemo gledati i kapelu/crkvicu sv. Klare, oko 1,5 km sjeverozapadno od Nutjaka na području Vojnića (između zaseoka Jerkovići i Rakićani). Oko kapele je kasnosrednjovjekovno groblje s križinama (15/16. stoljeće). Zanimljiva je posveta upravo sv. Klari kakvu rijetko (ili nikako) nalazimo u unutrašnjosti Dalmacije.

“...brdo Samolek, mali Konačnik, Cetina pod Gardunom...”.¹⁸⁹ Stoga smo do sada pretpostavljali da je Nutjak sagrađen u razdoblju između 1482. i oko 1492. godine.¹⁹⁰ Međutim, postoji i još jedan raniji spomen Nutjaka (kao i Ž. Dražojevića) u popisu prikupljenih i otpisanih poreza u Hrvatskoj. Ovaj se popis datira oko 1470. godine, što bi značilo da je Nutjak (Nywthak, Nychak) već tada postojao. Ono što nam ovaj „porezni“ dokument donosi, a važno je za Nutjak, spomen je „40 dimova“ Vlaha koji su „pripadali“ Dražojeviću koji su oslobođeni plaćanja poreza (kao i Dražojević), a koji su očito živjeli u blizini utvrde (Nychak cum Walachis Sarkonis fumi 40...).¹⁹¹

Kako nam svjedoče različiti izvori i mletački kroničar M. Sanudo, od godine 1499. Žarko Dražojević (tada u mletačkoj službi kao zapovjednik konjaničkog odreda – stratiota) će Nutjak nekoliko puta nuditi mletačkim vlastima jer ga sam nije mogao održavati.¹⁹² U rujnu 1503. godine Mlečani će preuzeti Nutjak.¹⁹³ Međutim, ubrzo će se pojaviti problemi s obzirom da mletački knez u Splitu tamo nije mogao držati i plaćati posadu, a i sama utvrda je bila u lošem stanju.¹⁹⁴ Jedan od posljednjih vijesti koju nam Sanudo donosi o Nutjaku je dramatičan opis turskog zauzimanja utvrde u ožujku ili travnju 1510. godine. U utvrdu su ostala samo 4 vojnika od kojih je jedan bio star i bolestan. Trojica su izašla pomoći nekom ranjenom čovjeku kojega su na putu za Nutjak napali vukovi. Međutim, iz zasjede su ih napali Martolosi (kršćani u turskoj službi) te neke ubili i zauzeli tvrđavu. Splitski knez je pokušao poslati pomoć ali u tome nije uspio pa zaključuje da je tako možda i bolje s obzirom da je ta utvrda „grobница onih ljudi koje se tamo pošalje na stražu“.¹⁹⁵

Turci u početku možda tu nemaju posadu ali učvršćivanjem osmanske vlasti u unutrašnjosti Dalmacije od 20-ih godina 16. stoljeća (pa i prije), i to će se promijeniti. Turska posada je u Nutjaku sigurno 1513. godine kada je utvrda i obnovljena. Prema podacima iz jednog

¹⁸⁹ Poljički statut. čl. 30; Pera 1988, 427

¹⁹⁰ Alduk 2010, 90; Tabak 2010, 426

¹⁹¹ Adamček-Kampuš 1976, VIII-IX, 1-3

¹⁹² Arkiv V, 53-54, 59; Arkiv VI, 222; Arkiv VI, 209-210; Arkiv VI, 246; Alačević 1881, 166-167

¹⁹³ Arkiv VI, 246; Alačević 1881, 166-167; U ovom broju splitskog „Bulletina“ u nastavcima je izlazio svojevrsni životopis Žarka Dražojevića temeljen na podacima iz Sanudove kronike te mletačkih dukala i ostalih dokumenata (nažalost, ne citiraju se izvori). Još jedan životopis pojavio se u broju IX časopisa „Poljica“ iz 1984. godine. Autor se potpisao pod pseudonimom Tomislav Heres (Mato Marčinko), a veliki broj podataka iz toga rada je potrebno provjeriti i uzeti sa zadržkom.

¹⁹⁴ Arkiv VI, 254, 278, 280

¹⁹⁵ Arkiv VI, 333

izvještaja splitskog kneza i kapetana Bernardina da Rive, Turci su u lipnju te godine zauzeli Sinj, Čačvinu i Nutjak kojega su odmah i popravili“ („...il castel Nutiach fo dil Conte Xarcho et quello fabricano et fortificato.“) i još im samo „nedostaje Klis“. ¹⁹⁶ Nutjak nalazimo u izvještaju generalnog providura Giacoma Foscarinija iz 1572. godine. Opisuje ga kao i mali i slabo utvrđeni kaštel bez topova s posadom od 20. ljudi. ¹⁹⁷ Početkom 17. stoljeća u utvrdi se nalazi 30-ak ljudi s dizdarom (zapovjednikom utvrde), a uz nju se nalazi i manje naselje. ¹⁹⁸ Mlečani utvrdi zauzimaju na samom početku „Morejskog rata“ tj. u listopadu 1685. godine. U njoj zatiču malobrojnu posadu. Utvrda je par dana nakon zauzimanja, u studenom 1685. porušena (sl. 78). ¹⁹⁹

Arheološki nalazi: U neposrednoj blizini tvrđave davno su pronađeni kremenulomci koji su protumačeni kao prapovijesni nalazi. ²⁰⁰

Novija istraživanja (2007-2010) donijet će veći broj nalaza (sl. 73-77). ²⁰¹ Prevladavaju oni keramički i to od sredine 15. do 18. stoljeća, s naglaskom na razdoblje 16. i 17. stoljeća.

Ovakve tipove keramike, koje je relativno lako datirati, prati i ona grublja kuhinjska koju je teže datirati kao i ulomci za koje se pretpostavlja da pripadaju *peki*. U keramičke nalaze ubrajamo i nekoliko lula datiranih od 17. do 19. stoljeća.

Nalazi staklenog posuđa odnosno čaša tipa „Krautsrunk“ i „Biskup“ također se datiraju u 15. i 16. stoljeće i vežu se za prvu fazu funkcioniranja utvrde kada je ona još u rukama Ž.

Dražojevića i mletačkih vlasti.

Metalni nalazi su zanimljivi: oružje (veretoni – vrhovi strijela za samostrijel i puščana zrna), kovani željezni čavli, potokove, srebrni prsten s krunom i umetkom od crvene paste, naprstak,

¹⁹⁶ Arkiv VI, 399

¹⁹⁷ Comm. IV, 42

¹⁹⁸ Rački 1882, 176

¹⁹⁹ Mirom u Srijemskim Karlovcima 1699. godine mletačko-turska granica u ovom dijelu Dalmacije ide ravnom linijom od Sinja do Zadvarja. U realnosti, granica postaje Cetina, tako da Nutjak dobija na važnosti. Tim više jer je Čačvina, utvrda s druge strane Cetine, ostala u turskim rukama. Mletački Senat u siječnju i veljači 1701. godine nalaže popravak i čuvanje Nutjaka. Generalni providur Mocenigo će u lipnju iste godine taj posao povjeriti omiškom plemiću Pavlu Caralipeu i njegovom sinu Jurju koji su (o svojem trošku) držali i zapovijedali odredom pješadije. Međutim, oni će to morati napraviti pod zapovjedništvom Giovannija Micchielija; Soldo 1989, 103. Po svoj prilici do većih zahvata na Nutjaku nije nikada došlo s obzirom da će stratešku ulogu (kontrolu) na ovom prostoru, do Požarevačkog mira 1718. godine, preuzeti mletačka stražarnica (guardia) na Gardunu (vjerojatno kod crkve sv. Petra); Gunjača 1991, 141-142

²⁰⁰ Vuletić 1975; Međutim, ovakvi nalazi, posebice u tvrđavama i oko njih, bi se mogli tumačiti i kao dijelovi za kremenovatreno oružje.

²⁰¹ Tabak 2010, 429-435

novac, konjske potkove. Posebno je zanimljiv šibenski novac s kraja 15. ili iz 16. stoljeća s prikazom gradskog patrona sv. Mihovila. Naime, sjedište Dražojevićevih stratiota je jedno vrijeme bilo u Šibeniku.

U najvećoj prostoriji utvrde pronađeni su i pečnjaci u obliku čaša (sl. 73) kao trag postojanja peć za grijanje. U sitoj prostoriji su pronađeni i ulomci zapačene gline s tragovima drvene konstrukcije (tzv. *kućni lijep* na prapovijesnim nalazištima). Radi se o oblozi zida ili dijelovima peći za grijanje te najveće (reprezentativne) prostorije u utvrdi ili oblozi zidova (sl. 77)

Kameni ulomci s Nutjaka podijeljeni su u dvije grupe: rimske spolije (ulomak dekorirane grede i nadgrobno natpisa) i profilirani arhitektonski elementi (dovratnici, doprozornici, nadvratnici ?). Zanimljiv je ulomak rimske stele s ostacima skraćenice H(IC) S(ITUS EST) i ukrasom od tordiranih stupića koji je iskorišten kao konzola s ušicom za kapak strijelnice/puškarnice ili prozora.²⁰² Ovi rimski nalazi potječu s Garduna i bliže okolice gdje se vjerojatno nabavljao kamen za gradnju utvrde (odatle vjerojatno i pravilno klesani kameni blokovi na dijelu zidova).

Od ostalih kamenih nalaza svakako je potrebno izdvojiti ulomke dekorativnih profilacija (pronađene u slojevima urušenja i nasipima), a koji su pripadali arhitekturi Nutjaka (možda ulazu u najveći objekt) iz vremena njegove gradnje i rane upotrebe.

Sitniji arheološki nalazi (keramika, staklo, metal) mogu se jasno razdvojiti u dvije grupe:

- ranije nalaze od sredine 15. i početka 16. stoljeća koje se vezuje za vrijeme Ž. Dražojevića i neposredno nakon njega

- kasniji nalazi od polovice 16. do 18. stoljeća koje se vezuje za tursku fazu te napuštanje utvrde

Porostorni razvoj utvrde: Osim kasnijih (suhozidnih) pregradnji koje su najbolje vidljive unutar najveće prostorije u utvrdi, na Nutjaku nije moguće jasno prepoznati različite faze gradnje.

Postoji mogućnost da je južni bedem u prvoj fazi pružao nešto sjevernije od današnjeg. Trag toga ranijeg bedema moguće je prepoznati u ostatku zida na istočnom kraju ulaznog prostora. Također je moguće da su dvije najniže prostorije prema rijeci sagrađene naknadno s obzirom da su izvan bedema glavnog dijela utvrde – međutim ovo ostaje na razini pretpostavke. Tim više jer pokazuju dosta sličnosti u zidanju s drugim objekatima u tvrđavi.

²⁰² Radi se vjerojatno o ulomku stele iz legijske radionice s Garduna; Cambi 1994, 166-171

Ovdje je potrebno naglasiti da se na ovoj utvrđi susrećemo s dvije različite tehnike gradnje koje se ne mogu identificirati s dva različita vremena gradnje.

9. Gradina u Ričicama (sl. 79-84)

Smještaj: Utvrda se smjestila u središnjem dijelu doline sela Ričice, sjeverozapadno od Imotskog, na strmoj uzvisini „Gradina“ istočno od župne crkve sv. Ivana Krstitelja (sl. 79).²⁰³ Utvrda u potpunosti nadzire ričičku dolinu te komunikaciju koja tuda prolazi, a koja povezuje Imotsko polje (Imotski, Proložac) s Duvanjskim poljem (Tomislavgradom-Duvno) preko Podbile i Vira, kao i onu prema Studencima.²⁰⁴

Opis: Utvrda je izduženog pravokutnog tlocrta prilagođenog vrhu brda na kojemu se smjestila (sl. 81). Zatvara prostor od oko 46 x 5,5-6 metara. Bedemi su najbolje sačuvani na južnoj (sl. 82) i istočnoj strani i to u najvećoj visini od 2,5 do 3 metra. Južni bedem je sačuvan u čitavoj dužini (46 – 47 m) i širini od oko 1,8 metara, dok je sjeverni bedem sačuvan samo djelomično između stijena (najviše u središnjem dijelu) i to u širini od najviše 1,2 metra. Sa sjeverne strane tvrđava je zaštićena liticom visokom 8 do 10 metara. Na krajnjem istočnom dijelu bedem je širine oko 2-2,5 metara s obzirom da se s te strane tvrđavi može relativno lakše prići (sl. 80). Zapadni dio tvrđave jednim dijelom je devastiran recentnim radovima i vrlo loše je sačuvan. Osim tragova žbuke na stijeni teško se išta drugo može primjetiti.²⁰⁵ Manjim dijelom jesačuvan zapadni kraj južnog bedema, a poneki ostatak zida u njegovoj blizini možemo, uz veliku dozu sumnje, pripisati konstrukcijama oko ulaza u tvrđavu.²⁰⁶ Na zapadnom dijelu unutar tvrđave vidljiva je konstrukcija nepravilnog kružnog tlocrta promjera oko 5 metara i povezana zidom od svoje zapadne strane do južnog bedema. Radi se o ostacima okrugle kule ili cisterne za vodu.

²⁰³ Selo je smješteno između planina, a ime duguje brojnim manjim vodotocima (Suvaja, Vrbica, Vrljo itd.) i izvorima. U dnu doline, na početku kanjona Suvaje (Badnjevice) 80-ih godina 20. stoljeća sagrađena je brana za stvaranje umjetnog jezera, tzv. Zelenog jezera, za navodnjavanje Imotskog polja (što nikada nije do kraja realizirano).

²⁰⁴ Oreč 1994, 90-91, 94; Glavna komunikacija je u Ričice dolazila sa sjeveroistočne strane kanjonom Suvaje/Ričine iz pravca Podbile (BiH). Prolazila je zapadno od same utvrde ili s njene istočne strane prateći kanjon i spuštajući se, kao i danas, u dolinu. Nakon prelaska potoka Vrbice preko „Budimirova mosta“ uspinjala se uz „Osoje“ prema Knezovićima i nastavljala dalje prema Postranju/Prološcu.

²⁰⁵ Uz to, ovaj dio tvrđave najviše je devastiran prije 20-ak godina izgradnjom križnog puta, platoa sa zapadne strane tvrđave, vanjskog „oltara“ i postavljanjem križa na vrhu brda unutar bedema tvrđave.

²⁰⁶ Sa zapadne strane se i danas prilazi utvrđi, a konfiguracija terena i sami ostaci ne pokazuju da je ulaz postojao na nekoj drugoj strani.

Tehnika gradnje najbolje je vidljiva na ostacima južnog bedema. Na licu je priklesano kamenje slagano u relativno pravilne redove, a ispunjena je grubim kamnom s obiljem vapnenog morta.

Povijesni podaci: Jedini spomen Ričica u srednjem vijeku, a koji se vjerojatno ali ne i sigurno odnosi na opisanu utvrdu, nalazi se u povelji koju 1454. godine izdaje aragonski kralj Alfons V, gdje se između niza utvrda i posjeda spominje i „...civitate Rieachi cum pertinentiis suis.“²⁰⁷ Radi se o jednoj od tri poznate povelje kojima spomenuti Alfons V (1444. i 1454. godine) te rimsko-njemački kralj i budući car Svetog Rimskog Carstva Fridrik III (1448. godine) potvrđuju brojne posjede hercegu Stjepanu Vukčić Kosači. Međutim, o točnoj ubicaciji „grada Rieachi“ postoji nekoliko mišljenja. Prva tri relevantna je iznio Vego smjestivši Rieachi/Ričane u širu okolicu Posušja – u ranijim radovima na „Glavicu“ u Čitluku (Ričine) kod Posušja²⁰⁸, a u kasnijim radovima na Grad u Podbiljoj kod Vira ili na vrelo Ričine.²⁰⁹ Topografska istraživanja P. Oreča odbacila su mogućnost da se radi o „Ričini“ kod Čitluka (u blizini Posušja) jer tamo nema značajnijih arheoloških ostataka.²¹⁰ Slično je i s ubicacijom „na vrelo potoka Ričine“.²¹¹ Jedino mjesto u okolici Posušja gdje ima značajnijih arheoloških ostataka koji su mogli pripadati i utvrdi je „Glavica“ u Viru.²¹²

²⁰⁷ Vego 1980, 481; Na više mjesta tijekom pisanja ovog rada susrest ćemo se s ovim ispravama. Ostaje otvoreno pitanje koliko je S. Kosača uistinu i vladao svakom od nabrojanih utvrda i teritorija s obzirom da ih izdaju vladari bez ikakve stvarne vlasti na ovim prostorima. S druge strane, „apetiti“ hercega Stjepana su uvijek bili izuzetno veliki pa se u navedim darovnicama možda skriva i pokoja „želja“, a ne realna vlast nad pojedinom utvrdom što je ipak najčešći slučaj. Najzanimljivije su dvije isprave Alfonsa V (1396-1458), napuljsko-aragonskog kralja (Alfons I u Napulju) s velikim aspiracijama na Sredozemlju i snovima o obnovi Rimskog carstva nasuprot sve većeg osmanskog širenja. U kontekstu njegovih ambicija morali bi gledati i ovaj odnos sa Stjepanom Kosačom. Naime, nije sve ostalo samo na snovima s obzirom da je taj vladar i ostvario neke od svojih mediteranskih želja i zamisli, osim širenja na kraljevstvo Napulja i Sicilije – pomagao je Skenderbega u ratu protiv Osmalija, na Peloponezu imao svog „potkralja“, osnovao bazu aragonske mornarice na otočiću Kasetellórizo kod Rodosa, spletkario protiv Konstantina XI Paleologa pred sam pad Carigrada itd.; Abulafia 2014, 381-384, 398, 401-402. O njegovom odnosu prema antičkoj baštini; Gudelj 2014. Zanimljivo je da se i Kosačin sin, herceg Vlatko 1474. godine oženio Margaretom Marsano, praunukom Alfonsa V.

²⁰⁸ Vego 1957, 100-101; Na tom lokalitetu starija literatura bilježi i ostatke utvrde, a Vego spominje i groblje sa stećcima

²⁰⁹ Vego 1980, 461

²¹⁰ Oreč 1994, 94

²¹¹ Oreč 1994, 94-95

²¹² Oreč 1994, 94-95

S druge strane, Jakšić iznosi mogućnost da se spomen utvrde iz 1454. godine odnosi na „Gradinu“ u Ričicama.²¹³ Oba autora (Jakšić i Vego) u obzir uzimaju i da se Rieachi/Ričane može ubicirati kod Duvna/Tomislavgrada. Ipak, Jakšić odlazi korak dalje i u Podbiljoj kod Vira (Glavica/Grad) ubicira „Wywar“ iz isprave Ludovika Anžuvina kojom 1372. Ivanu Nelipčiću oduzima dva grada – spomenuti Wywar i Imotski (Imotu) u Humskoj zemlji. Prihvatimo li tu pretpostavku, Rieachi/Ričani ne mogu biti u Viru gdje ih stavlja Vego.²¹⁴ Još jedan, potpuno drugačiji prijedlog, usputno će iznijeti i Milošević. Naime, polazeći od pretpostavke da bi se u granicama Kosačine „države“ moralo naći i Kupreško polje, on u imenu „civitate Rieachi“ vidi grešku (kurzivno „e“ je upisao umjesto kurzivnog „l“) pa na temelju toga zaključuje da se radi o mjestu „Rilachi“ tj. Rilač/Rilić u Kupreškom polju.²¹⁵ Ričice (ma gdje se nalazile) ne spominju se u popisu utvrda koje ostaju u vlasti sultana nakon mira koji Bajazit II potpisuje s Vladislavom II Jagelovićem 1503. godine.²¹⁶ Vjerojatno je utvrda već tada porušena i bez većeg strateškog značenja.

Arheološki nalazi: Osim nekoliko ulomaka prapovijesne keramike (kasno brončano/željezno doba) pronađenih uz put sa sjeverozapadne strane utvrde, drugih nalaza nema.²¹⁷

Međutim u njenoj neposrednoj blizini istražena su dva značajna nalazišta koja stoje u izravnoj vezi s tvrđavom na „Gradini“ (sl. 83 i 84).²¹⁸

²¹³ Ričice 1983, 69-70

²¹⁴ Ričice 1983, 70 (bilj. 13); Uz sve to, postoji i isprava kojom Žigmund 1415. godine potvrđuje nepoznate posjede i prava („...castris, fortaliciis, possessionibus, bonis et juribus.“) nekom Obradu koji je poslanik kralja Ostoje. Obrad se u toj isparavi naziva „Obrat de Rzetzitze“. Iako Vego taj lokalitet naziva „Rečice“ i ubicira vrlo široko (od Domanovića u Hercegovini do Sutjeske)²¹⁴, ipak postoji mogućnost da se radi o mjestu bliže Posušju i Imotskom, vidi Jorga 1899, 149; Vego 1957, 100.

Naravno, problem u prvom redu predstavlja upravo toponim Ričice/ Rečice/Ričani/Ričina i sl. koji je u ovim prostorima jako čest; Oreč 1994, 95-96. S druge strane, dokument iz 1415. godine ničim ne daje naslutiti na koji dio Bosne ili Huma se misli kada se govori o spomenutim posjedima dok u kasnijoj povelji Alfonsa V postoji prostorna logika nabiranja utvrda i posjeda, koja „Ričice“ stavlja u širu okolicu Posušja ili Imotskog.

Vezano za učestalost ovog toponima navodimo i pretpostavku da se današnje Ričice prvi put spominju u ispravi kojom 1342. godine Tvrdoš Berislavić iz „Vlašinjeg otoka u Cetini“ svom nećaku prodaje neke posjede između kojih se spominju i „Ričice“. Nažalost, imena drugih sela iz te isprave se danas ne mogu prepoznati iako pojedini autori npr. u imenu sela „Orbus“ prepoznaju „Orbam“ iz „Kozmografije“ Anonima Ravenjanina, a kojega literatuta smješta u okolicu Aržana, vidi; Čače 1995, 54-55; Grabovac 2011, 38-39

²¹⁵ Milošević 1991, 56, 55 (bilj. 116)

²¹⁶ Klaić 1975 (IV), 263

²¹⁷ Oreč na utvrdu spominje željezne čavle i komad keramike s „jednoprutom valovnicom“, a nejasno je na koje prapovijesne i antičke (rimске) nalaze misli kada govori o uzvisini najbližjoj crkvi sv. Ivana; Oreč 1994, 91-92

²¹⁸ Ričice 1983

Naime, prije gradnje umjetnog jezera za natapanje Imotskog polja (današnje tzv. Zeleno jezero) koje je potopilo veći dio ričičke doline godine, u razdoblju od 1980. do 1982. godine istražena su dva groblja sa stećcima. Groblja su se nalazila istočno od utvrde, u njenoj neporednoj blizini, s dvije strane potoka Suvaje. Manje u blizini zaseoka Parlovi, a veće na tzv. „Pratrovoj glavici“. Tom prilikom istraženo je sveukupno 141 grob ispod 50 stećaka. Iako su arheološki nalazi bili skromni (rijetko prstenje, nekoliko novčića iz druge polovice 14. i iz prve polovice 15. stoljeća – Ludovik Anžuvina, akvilejski patrijarsi, duždevi Mihovil Steno i Francesco Foscari), ipak se uz cjelokupni kontekst ukopa, došlo do zanimljivih zaključaka. Stanovništvo Ričica, točnije ljudi pokopani na ova dva groblja vjerojatno su Vlasi, doseljeni u Ričice u 14. stoljeću. Moguće je da u to vrijeme (krajem 14. stoljeća ili početkom 15. stoljeća), na mjestu prapovijesne gradine i nekog rimskog naselja (?) oni podižu i utvrdu. S obzirom na nalaze u grobovima, oni se tu pokapaju do druge polovice ili do pred kraj 15. stoljeća tj. do turskih provala i definitivnog osvajanja ovog prostora. U isto vrijeme napušta se, a vjerojatno i ruši, utvrda na „Gradini“.²¹⁹

Prostorni razvoj utvrde: S obzirom na nalaze kasnobronačnodobne i željezodobne keramike uz prilazi put, srednjovjekovna tvrđava je nastala na prostoru prapovijesne gradine. Radi se o maloj utvrđi te o niskom stupnju očuvanosti srednjovjekovne arhitekture pa je stoga teško govoriti o nekom prostornom razvoju ili fazama u nastajanju utvrde.

10. Badnjevice u Prološcu (sl. 85-92)

Smještaj: Tvrđava Badnjevice smještena je na središnjem dijelu zapadne strane istoimenog kanjona koji povezuje dolinu Ričice i zapadni dio Imotskog polja i kroz koji teče bujica Suvaja. U južnom dijelu kanjona (također na zapadnoj strani) nalazi se uzvisina Kokića glavica s ostacima prapovijesnog i kasnoantičkog utvrđenog naselja. Dio tvrđave Badnjevice nalazi se na strmim padinama kanjona dok se kula nalazi na njegovom vrhu. Iz Prološca (s istočnih padina Kokića glavice) do donjeg dijela utvrde vodi put dok je drugi put (staza) koji nadzire utvrda sačuvan na istočnoj padini kanjona. Isto tako iz tvrđave, točnije s kule, nadzire se i put koji preko šireg područja „Vučje drage“ (istočno od „Mandića kuka“ označenog gomilom) povezuje Donji Proložac s Gornjim Prološcem i Bušanjama Taj put je mjestimično širok i do oko 3 metra te se vrlo lako može pratiti s obzirom na sačuvano rubno kamenje i dijelove „kaldrme“. Unatoč nadzoru tih lokalnih putova tvrđava je teško pristupačna i većim dijelom ostaje skrivena unutar kanjona (te iz istog razloga i zapuštena).

²¹⁹ Ričice 1983, 68

Opis: Tvrđava je nastala na više razina na zapadnoj strani kanjona (sl. 85). Kako bi razumjeli mjesto gdje je smještena ovdje napominjemo da je visinska razlika između ulaza na prvom bedemu i kule na vrhu tvrđavskog sklopa oko 90 metara. Donji dio tvrđavskog kompleksa smješten je na strmoj padini između litica kanjona i sastoji se od tri dijela koje razdvajaju bedemi međusobno udaljeni od 15 do 40 metara (sl. 86).

Prvi i najniži bedem sastoji se od dva dijela prilagođena terenu pa stoga i izmaknuta odnosno gotovo okomita jedan na drugi. Dio bedema prema liticama je sačuvan u dužini od oko 20 metara, dok je drugi dio (prema kanjonu) sačuvan u dužini od oko 15 metara. Visina je različita i varira od 2 do 3 metra. Otprilike po sredini bedema se nalaze tragovi ulaza u razini terena širokog oko 1.5 m. Radi se o glavnom ulazu u utvrdu te na njemu završava uska staza koja od Prološca, desnom stranom kanjona Suvaje vodi do utvrde. Na svom prvom dijelu (prvih 500-tinjak metara) staza je i podzidana te široka oko 1 do 1,5 metara. Nakon tog, do spomenutog ulaza u dužini od oko 300 m, gubi se u kamenjaru kanjona te je mjestimično slabo vidljiva. Na spomenutom bedemu (njegovom istočnom dijelu) su osim ulaza na dva mjesta sačuvane i puškarnice, iako ih je moralo biti i više. Najistočniji dio bedema je urušen te dodatno oštećen podlokavanjem njegovih temelja! Izgleda da bedem nije postojao na zapadnoj strani (prema kanjonu) s obzirom da je taj dio izrazito strm i teško pristupačan. Iza prvog bedema nalazi se gotovo prazan strmi krševiti prostor površine oko 1000 m². Preko njega, od ulaznih vrata do drugog bedema, vodi put koji je danas sačuvan kao uska staza u litici a samo se na jednom mjestu sačuvao i potporni zid ili rampa (koja je mogla nositi i stepenice) za savladavanje visinske razlike. U liticama na zapadnom dijelu ovog prostora nalazi se manja pećina, za sada bez arheoloških tragova. Na istočnoj strani ovog prostora (u podnožju drugog bedema) nalazi se manja zaravan gdje se očito nalazio i objekt nepoznate namjene.

Drugi ili središnji bedem pruža se u od dužinu nešto manje od 20 m, a također se sastoji od dva međusobno izmaknuta dijela (sl. 89). Sačuvan je u visini od oko 5 do 7 m i prosječnoj širini od oko 0.6 metara. U prostoru nastalom izmicanjem bedema smješten je ulaz u taj dio utvrde (sl. 90). Tragovi ulaza sačuvani su na visini od oko 3,5 m od današnje pristupne staze. Zid na kojem su nekada stajala vrata je porušen te se danas u prostor iza bedema ulazi kroz taj recentni otvor. Sam ulaz je lijevkast, odnosno, prema vani širok oko 1,2 m dok je s unutrašnje strane širina ulaza oko 1,5 m. Ulaz je imao kamene (ili drvene) dovratnike čija su ležišta sačuvana te vjerojatno drveni nadvratnik s obzirom na sačuvani otvor u zidu dimenzija 20x20 cm. Prag je izgleda također bio drveni (daske). S unutrašnje strane ulaza, na sjevernom zidu

sačuvan je i kvadratni otvor koji se pruža čitavom širinom zida a moga je poslužiti za zatvaranje vrata. U arhitektonskom smislu ovaj dio utvrde je najzanimljiviji s obzirom na karakteristično postavljene ulazne krunište (merlatura) sačuvano na istočnoj strani bedema (vjerojatno je postojalo i na zapadnoj ali je sačuvano u znatno manjoj mjeri). Počevši od spomenutog ulaza prema istoku sačuvana su dva prilično velika pravokutna „merlona“ dimenzija 1,8 (dužina) x 1,7 m. Na krajnjem istočnom dijelu zida vidljivi su vrlo slabi ostaci trećega. Prostor između merlona širok je 0,5-0,65 m te je naknadno zazidan što je vrlo česta pojava na srednjovjekovnim utverdama. Prostor iza opisanog ulaza, iako kamenit i strm, služio je kao dvorište te je dodatno bio branjen niskim zidom na istočnoj strani (prema liticama) koji se sačuvao samo na južnoj strani na spoju sa zidom s kruništem. S obzirom na eroziju tla bilo je teško utvrditi kotu na kojoj se nalazila hodna površina dvorišta. Ali s obzirom na strminu ona je morala biti riješena stepenasto o čemu svjedoče i zaravnjeni (otklesani) kamenja živca bliže bedemu s kruništem.

Treći bedem je sačuvan u dužini od 15 metara te u svojoj originalnoj visini od oko 5 m s unutrašnje strane tj. 8-9 m s vanjske strane gdje je vidljiv način temeljenja na živcu. S obzirom na svoju visinu bedem je u donjem dijelu malo zakošen kako bi tu bio širi. U bedemu nisu sačuvani tragovi vrata ali vjerojatno se radilo o manjem ulazu koji je postojao na mjestu danas sačuvanog otvora nepravilnog oblika nastalog kasnije (vjerojatno urušavanjem ulaza). Na unutrašnjem licu sačuvana su dva reda strijelnica/puškarnica (dvije u gornjem i dvije u donjem redu). Do gornjih se dolazilo preko drvene rampe koja je dijelom stajala na sačuvanim kamenim konzolama. Donje strijelnice su većim dijelom zatrpane kao i cijeli prostor neposredno uz bedem. To je ujedno i najteži prostor za bilo kakvo istraživanje (posebno arheološko) s obzirom na velike kamene gromade koje su se odvojile od litica kanjona i u potpunosti zatvorile ovaj dio utvrde (pojedine zauzimaju i nekoliko m³ prostora).

Na 10-ak metara udaljenosti od 3. bedema nalazi se zid (s podzidom) između litica, ali građen vrlo pravilnim manjim kamenim blokovima (sl. 91) - gotovo *opus quadratum* kojeg nalazimo i na drugom bedemu ali ne ovako pravilnog. Očito je sa zidom istog pravca pružanja (istok-zapad) sačuvanim na udaljenosti od oko 6 metara zatvarao objekt dimenzija oko 6 x 10 metara. Ovo je, za sada, jedini prostor tvrđave koji bi se prepoznaje kao stambeni. Na taj objekt sa sjeverne strane (između litica) se naslanja kružna (elipsasta) cisterna za vodu dimenzija 2,2 x 2,6 metara i sačuvane dubine oko 2,5 metara (sl. 92). Zidana je vrlo pravilno (gotovo kao 2. bedem) te iznutra ožbukana slojem žbuke „debelim“ 3 do 6 cm i nanesenom u više slojeva. Cisterna je u gornjem dijelu vjerojatno bila presvođena ili zatvorena kupolom.

Od cisterne do kule na vrhu kanjona je sačuva splet zidova u kojima možemo prepoznati još nekoliko objekata ali o njihovom stvarnom izgledu i funkciji teško je išta više reći.

Visoko iznad tvrđave, na rubu kamenite visoravni i šume koja se prostire zapadno od kanjona nalazi se samostalna trokatna kula nepravilnog, gotovo trapezoidnog tlocrta (4x4x4,5x2,5 m), te najviše sačuvane visine od oko 11 metara iako je izvorno bila i nešto viša (sl. 85, 87 i 88). Širina zidova kula varira od oko 2 metra prema izloženoj zapadnoj i južnoj strani do oko 1 metra na drugim stranama. S kule se nadzire široki prostor u svim smjerovima oko kanjona Badnjevice. U unutrašnjosti je bila podijeljena na prizemlje i tri kata, s obzirom na otvore greda za međukatne konstrukcije. U nekima su još uvijek ostaci drvene građe. Ulaz se nalazio na visini drugog kata, a ispred njega je s vanjske strane na sjevernom zidu kule stajao ophod na drvenim gredama za koje su se sačuvali otvori (sl. 87). S obzirom na ostatke žbuke iznad otvora za grede drveni ophod je vjerojatno bio natkriven i zatvoren. Način prilaznja ophodu i jedinom ulazu u kulu ostaje nepoznat (mostom s litica zapadno od kule ili drvenim stepenicama uz istočno pročelje?). Na svakom od katova su po jedan ili dva otvora koji služe kao prozori, ali i kao strijelnice. Dovratnici, nadvratnici i pragovi svih ovih otvora uključujući i sam ulaz su većim dijelom bili od drvenih greda (posebice s vanjske strane). Međukatna konstrukcija zadnjeg kata bila je oslonjena na „stepenicu“ nastalu sužavanjem zida (za gredu nazidnicu). Pretpostavljamo da je s zadnji kat bio natkrit drvenim krovom (dvostrešnim ili četverostrešnim). Kula je jako oštećena te su na njoj vidljive brojne pukotine, a zidovi se gotovo stalno urušavaju. Posebice je oštećen sjeveroistočni ugao kule.

Povijesni podaci: Prvi spomen Prološca (a pri tom se misli na ovu utvrdu kao sjedište šireg područja) zabilježen je 1444. godine u povelji kojom aragonski kralj Alfons V, hercegu Stipanu Vukčiću Kosači potvrđuje neke već prije stečene posjede (Prolosacs V poosutro/V posnoi castello con lo contato...).²²⁰ Iz nešto kasnije povelje Fridrika III također Stjepanu Kosači (1448. godine) doznajemo da je utvrda Proložac („...castrum Prolesetza...“) vjerojatno postojala već i u vrijeme njegovog strica velikog vojvode Sandalja Hranića te da ju je ovaj 1414. zajedno s još nekima dobio od Žigmunda Luksemburškog.²²¹ Alfons V će 1454. godine Kosači ponovo potvrditi vlast nad brojnim posjedima, a između ostalog i nad ovom utvrdom („...civitate Prologaz cum pertinentiis suis...“).²²² Sljedeći spomen je iz 1503. godine u

²²⁰ Vego 1980, 467

²²¹ Vego 1980, 454, 471

²²² Vego 1980, 481; Ostaje otvoreno pitanje koliko je S. Kosača uistinu i vladao svakom od nabrojanih utvrda i teritorija s obzirom da ih izdaju vladari bez ikakve stvarne vlasti na ovim prostorima. S druge strane, „apetiti“ hercega Stjepana su uvijek bili izuzetno veliki pa se u navedim darovnicama možda skriva i pokoja „želja“, a ne

ugovoru o primirju koji sultan Bajazit II sklapa s ugarsko-hrvatskim kraljem Vladislavom II gdje se spominju gradovi tj. utvrde koje ostaju u vlasti sultana i to na način da granica ostane kao prije rata koji je započeo 1501. godine. Između ostalog na osmanskoj strani ostaju Proložac (Prolosacz) i Imotski.²²³ Početkom razdoblja turske uprave tvrđava je, barem povremeno, u funkciji te ima dizdara i mustahfize (posada tvrđave). Ovaj podatak odnosi se na sredinu 16. stoljeća. Krajem 17. i početkom 18. stoljeća tvrđava je ruševna.²²⁴

Arheološki nalazi: S prostora tvrđave ne potječu značajniji arheološki nalazi iako je tijekom 2013. godine organizirano manje arheološko istraživanje uz unutrašnje lice „drugog bedema“.²²⁵ U isto vrijeme u sjevernom zidu kule, s unutrašnje strane, uočeni su ostaci drva međukatne konstrukcije (nosive grede). Jedan komad grede (85x15x15 cm) je izvučen iz širine zida. S njega su skinuta dva uzorka i poslana na dataciju radioaktivnoim ugljikom (tzv. C-14).²²⁶ Dobijeni datumi su sljedeći:

- uzorak 1: 1420-1465 (95 % vjerojatnosti) tj. 1435-1450 (68 % vjerojatnosti)
- uzorak 2: 1415-1450 (95 % vjerojatnosti) tj. 1425-1445 (68 % vjerojatnosti)

Iz ovoga bi zaključili da se gradnja kule (točnije, međukatne konstrukcije) može datirati oko 1440. godine što bi odgovaralo prvom sigurnom spomenu utvrde u povijesnim izvorima (1444. godina).

Prostorni razvoj utvrde: S obzirom na način zidanja moguće je prepoznati dvije faze u nastanku ove utvrde ali ih je jako teško datirati. Prvoj fazi, koju okvirno možemo datirati u početak ili prvu polovicu 15. stoljeća pripadali bi središnji bedem sa sačuvanim kruništem, stambeni objekt s cisternom te kula. Ovu fazu odlikuje zidanje više ili manje pravilnim manjim kamenim blokovima te upotreba drva oko svih otvora (strijelnice i ulazi). Drugu fazu karakterizira ne toliko „pravilna gradnja“ te izostanak drva oko strijelnica. Pripadaju joj tzv. prvi i treći bedem u donjem dijelu tvrđave kao i zazidavanje kruništa na drugom bedemu. Teško ju je datirati i samo se uvjetno može staviti u kontekst dodatnog utvrđivanja u drugoj polovici 15. stoljeća. S obzirom na način gradnje te relativno manju visinu i veću širinu o

realna vlast nad pojedinom utvrdom. U slučaju Proložca vjerojatno se radi o ovom drugom s obzirom da iz tog vremena nemamo podatke o nekoj drugoj značajnijoj velikaškoj obitelji na ovim prostorima.

²²³ Klaić 1975 (IV), 263

²²⁴ Grabovac 2009, 98-101, 126-128

²²⁵ Alduk 2014

²²⁶ Analizu je izvršio - Beta Analytic Radiocarbon Dating Laboratory, 4985 S.W. 74th Court, Miami, Florida 33155

odnosu na ostala dva bedema ovaj prvi bedem je mogao nastati i kasnije (tijekom 16. i 17. stoljeća) te predstavlja posljednju fazu utvrđivanja.

11. Topana u Imotskom (sl. 93-99)

Smještaj: Tvrđava Topana smjestila se na vrhu kamenite uzvisine iznad današnjeg Imotskog (sl. 94). Položaj je i prirodno branjen liticama Modrog jezera sa zapadne i sjeverne strane tvrđave te dubokim „Jelavića ili Gospinim docem“ s istočne strane.²²⁷ Tvrđava dominira imotskim poljem i s nje se savršeno nadzire prostor polja i njegovih južnih padina.

Opis: Današnja tvrđava se sastoji od dva dijela što je rezultat njenog razvoja od srednjeg vijeka do prve polovice 18. stoljeća. Gornji dio tvrđave je nastao tijekom srednjeg vijeka. Uokolo središnjeg dvorišta, naslonjeni uz bedeme, sačuvani su arheološki tragovi različitih objekata (sl. 93).²²⁸ Bedemi zatvaraju nepravilan tlocrt površine oko 900 m² i potpuno prate litice brda na kojima su i temeljeni (posebno na sjevernoj strani). Južni i zapadni bedem su najviši i najbolje utvrđeni te su izvorno bili široki od 1 do 1,6 metara. Južni bedem, je bio dodatno učvršćen s dva kontrafora s vanjske strane. Oba ova bedema su kasnije ojačani gradnjom unutrašnjeg bedema širine 1,3 do čak 2 metra. Sjeverni bedem se spušta prema liticama na sjeveroistočnoj strani utvrde gdje je između stijena skriven izlaz u nuždi (posterula). Bedemi na zapadnoj i sjevernoj strani su radi nepristupačnosti široki oko 1 m i manje. U ojačanju istočnog bedema pronađeni su tragovi drvene armature.²²⁹ Sjeveroistočnim dijelom gornjeg platoa dominira polukružna dijelom sačuvana kula uz koju su (s njene sjeverne i zapadne strane) kamene stepenice za pristup u dvorište tvrđave. Zapadno od kule, uz spomenute stepenice, je cisterna sa sačuvanom krunom bunara s ostakom natpisa iz vremena mletačke uprave (18. stoljeće).²³⁰ U ostacima kule su pronađeni tragovi drvene armature koja je tzv. C-14 analizom datirana u 60-te godine 17. stoljeća.²³¹ Ulaz u srednjovjekovnu tvrđavu je bio otprilike na sredini južnog bedema (sl. 93 i 95) i izvorno je bio širok oko 1,6 metara, a kao dio praga vrata iskorišten je pilastar

²²⁷ Dolac je nasut između 70-ih godina 20 stoljeća a između 1987. i 1989. godine unutar njega sagrađen je manji nogometni stadion

²²⁸ S prikaza tvrđave iz 18. stoljeća znamo funkcije pojedinih objekata, međutim njihove funkcije u vrijeme srednjeg vijeka možemo samo nagađati.

²²⁹ Bezić 1983, 215

²³⁰ Sa spomenom Alojzija Moceniga, dalmatinskog providura za vrijeme čije uprave je 1717. godine Imotski oslobođen od Turaka

²³¹ Bezić 1983, 215

ranosrednjovjekovne oltarne pregrade s pleterom kojemu je na jednoj strani napravljena rupa za osovinu vrata. Iznad ulaza sačuvan je trag manjeg prozora (?) ili kruništa s vidljivim fugama na licu zida. Moguće da je ulaz bio branjen kulom čiji su ostaci sačuvani uz zapadnu stranu ulaza ili nekim vidom predulaznog prostora.²³² Ovaj ulaz je zazidan nakon što je južni (i istočni) bedem ojačan s unutrašnje strane i otvoren ulaz preko stepenica ispod polukružne kule u sjeveroistočnom uglu gronjeg dijela utvrde.

Središnji dio platoa gornjeg dijela utvrde je danas većim dijelom devastiran gradnjom velike cisterne za vodu početkom 20. stoljeća (sl. 99). Međutim, vjerojatno je i izvorno to bio prazan prostor oko kojega su se uz bedeme nizali stambeni i gospodarski (skladišni) objekti. Najbolje su sačuvana (i većim dijelom obnovljena) dva presvođena objekta u jugoistočnom kutu utvrde nad kojima je danas vidikovac (sl. 98). Ta dva objekta su naslonjena na unutrašnje ojačanje bedema što znači da su nastala nakon gradnje ojačanja. Međutim, objekti uz sjeverni i zapadni bedem (koji nisu dobijali ojačanja), s obzirom na sačuvanost i orijentaciju (s glavnim pročeljem prema jugu tj. istoku), su vjerojatno srednjovjekovnog podrijetla. Prostor u samom jugozapadnom uglu tvrđave (iznad litica Modrog jezera) se izdvaja širinom svojih zidova (od oko 0,9 do 1,15 m). U sklopu tog objekta se nalazio i zahod koji je i sačuvan kao presvođena niša u širini bedema s rupom za otjecanje na dnu i otvorima za grede drvene konstrukcije poda (sl. 96 i 97). Isto tako u prizemlju sjevernog dijela toga objekta je i cisterna ili neka vrsta spremišta elipsoidnog tlocrta dimenzija 2,8 x 2,1 m i dubine oko 3 m. Od prostorije s cisternom se dalje uz bedeme prema sjeveroistočnom uglu tvrđave nižu tri prostorije sačuvane samo u arheološkim tragovima. Širina njihovih zidova iznosi oko 0,5 do 0,6 m. Ističemo izduženu prostoriju na sjeveroistočnoj strani s ulazom na južnom pročelju. Ispred tog objekta nalazi se još jedna cisterna sa zidanom krunom bunara (sl. 99). Dio toga posljednjeg objekta u nizu je i cisterna na nižem nivou uz sjeveroistočnu kulu.²³³

Također je vidljivo da su prostorije/objekti postojali i uz južni bedem ali oni su djelomično porušeni gradnjom unutrašnjeg ojačanja toga bedema.

Donji, mlađi, dio tvrđave sastoji se od prostora ispod južnog bedema branjenog bedemom i okruglom kulom²³⁴ te glavnog ulaza (sa stanom za župnika na katu) iza kojega je crkvice

²³² Ovi ostaci su se interpretirali kao kontrafor južnog bedema; Bezić 1983, 214. Međutim, jasno je vidljivo da je taj „kontrafor“ istočni zid veće građevine/kule uz ulazna vrata.

²³³ Na prikazu utvrde iz 1736. godine ta je cisterna označena kao „stara“, a ova ispred objekta naznačena je kao nova. U to vrijeme ovaj izduženi objekt je služio kao provizorni kvartir za vojnike i bio je pokriven kupom te je imao prizemlje i kat.

²³⁴ Petrincec 2000

Gospe od Anđela.²³⁵ Od glavnog ulaza se istočnom stranom padine pruža bedem s polukružnom kulom koji završava na stijenama sjeveroistočno od tvrđave (ispod polukružne kule gornjeg platoa). Između polukružne kule i crkvice nalazio se drugi ulaz u tvrđavu. Tu je sačuvan dio praga s rupom za nasad osovine vrata.

Iako su velikim dijelom rekonstruirani, svi zidovi i bedemi su zidani priklesanim kamneom na oba lica slaganim u više-manje pravilne redove s ispunom od kamenja i obilje vapnenog morta.

Povijesni podaci: Iako se Imota, kao jedna od 11 hrvatskih županija, spominje još sredinom 10. stoljeća u „De adminitrando imperio“ Konstantina Profirogeneta, isto djelo nam Imotski ne donosi na popisu tzv. naseljenih utvrda/gradova (κάστρα οικόμμενα) u tadašnjoj Hrvatskoj.²³⁶ Srednjovjekovnu Imotu (dio današnje Imotske krajine i susjedne Hercegovine) nalazimo u pisanim izvorima od 13. stoljeća, a posebno od 70-ih godina 14. stoljeća.²³⁷ Godine 1254. u pratnji humskog župana Radoslava spominje se „Voislav Radošević satnik Imotskog“.²³⁸ Prvi spomen imotske utvrde nalazimo u poznatoj Ludovikovoj ispravi kojom 1372. godine knezu Ivanu Nelipčiću daje (ponovo) cetinsko kneštvo i druge posjede u zamjenu za dvije utvrde u Humskoj zemlji, Novi i Imotu („...dua castra sua, Wywar et Imota nuncupata, in terra nostra Cholmi existencia et habita.“).²³⁹ Utvrda vjerojatno tada dobija kraljevskog kaštelana, a tu dužnost godine 1378. obavlja knez Embrich/Emerik koji je ujedno knez (i kaštelan) Omiša i Humske zemlje.²⁴⁰ Na samom početku 15. stoljeća Imota je u vlasti Hrvoja Vukčića Hrvatinića koji tu, sa suprugom Jelenom Nelipčić, u lipnju 1403. godine dočekuje jedno dubrovačko poslanstvo.²⁴¹ Iako će u navodnoj ispravi kralja Ostoje iz 1408. godine „Oppidum Imoschi cum provincia Imota“ pripasti Radivojevićima,²⁴² u prosincu te

²³⁵ Gamulin 1997; Zelić 2017

²³⁶ DAI 30, 90-94; Nedavno su se pojavila i drugačija mišljenja o ubiciranju ove ranosrednjovjekovne Imote u prostor južno od Banja Luke; Đermek 2015

²³⁷ Dodig 2015, 113-114

²³⁸ Miklošić 1858, 45

²³⁹ CD XIV, 440-442; Wywar je ipak najvjerojatnije utvrda Vir kod Posušja; Ričice 1983, 70 (bilj. 13)

²⁴⁰ Embrihu/Emeriku u rujnu 1378. Dubrovčani šalju Điva Longa da od njega zatraži pomoć (1000 naoružanih ljudi ili koliko može) za obranu Stona s obzirom na rat koji Venecija vodi s Ludovikom i Đenovežanima u Jadranu. Dubrovačani su spremni poslati svoje brodove za prihvat tih ljudi u Neretvu, Omiš ili gdje god knez kaže; CD XV, 402-403 (dok. 292); Ančić 2006, 56

²⁴¹ Jorga 1899, 94

²⁴² Bullettino VII, 190; Napominjemo da se radi se o prijepisu isprave napravljenom 1772. godine i to prema starijem prijepisu iz 1684. godine. Koliko nam je poznato ova „isprava“ nikada nije bila predmet detaljnije

iste godine u utvrdi („...in castro Ymotte..“) se još uvijek nalazi vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić koji iz Imotskog od splitskog kaptola traži kanonika koji će sudjelovati u utvrđivanju granica nekih (poljičkih?) posjeda.²⁴³ Utvrdu nalazimo u sve tri spominjanje povelje hercega Stjepana Kosače izdate mu od Alfonsa V Aragonskog i Fridrika III – 1444. godine („...Imozchi Huimoch castello et contato..“), 1448. godine („...castrum Ymotzky..“), 1454. godine („...civitatie Imoschi..“).²⁴⁴ Za razliku od nekih drugih posjeda i utvrda u tim poveljama, Imotski je vjerojatno i bio u posjedu hercega. Tijekom rata između hercega i Dubrovčana, oko 1452. godine imotsku utvrdu će hercegu oduzeti sin Vladislav.²⁴⁵ Pitanje definitivnog dolaska Imotskog pod tursku vlast ostaje neriješeno. Naime, utvrda („kal'a Imotski“) se spominje već u prvim turskim defterima za hercegovački sandžak iz oko 1476. godine,²⁴⁶ što ne znači da je uistinu i bila u osmanskoj vlasti. Ali, nalazimo je u popisu utvrda (Imoczky, Imoczka) u osmanskoj vlasti u ugovoru o miru koji godine 1503. sklapaju Bajazit II i Vladislav II Jagelović. Nabrojani su gradovi tj. utvrde koje ostaju u vlasti sultana i to na način da granica ostane kao prije rata koji je započeo 1501. godine.²⁴⁷ Dakle, prema tom dokumentu Imotski je već 1501. godine u osmanskoj vlasti.²⁴⁸ To nas vodi do Ujevićeve

analize što je svakako zaslužila. Isprava je svakako sporna teb ostaje pitanje da li su i u kojoj mjeri Radivojevići zbilja imali vlast na cijelom tom području. Naime, u isto vrijeme i na istim teritorijima puno čvršću vlast ima Hrvoje Vukčić Hrvatinić; Isailović 2007, 134-135

²⁴³ Ančić 1989, 162; Iako spomenuta povelja iz 1408. godine nikada nije bila predmet detaljnije analize, jasno je da je njome Ostoja nagradio Radivojeviće jer su ga pomogli tijekom njegove borbe za povratak na prijestolje. Nakon toga protiv Radivojevića kreće Hrvoje Vukčić smatrajući da veliki dio posjeda iz te povelje pripada upravo njemu. Silina rata nagnala je Vladu i Vladiku, majku i suprugu kneza Jurja Radivojevića, da sigurnost potraže u Dubrovniku; Kovačević 1888, 203-204; Isailović 2007, 134-135

²⁴⁴ Vego 1980, 466-484

²⁴⁵ Jorga 1899, 465; U literaturi se često navodi da se Vladislav nalazi u Imotskom 1467. godine kada mu Venecija daje 300 dukata za obranu pograničnih utvrda od Turaka; Gudelj 2006a, 21. Ovdje se vjerojatno potkrala pogreška koja se dalje preuzimala bez provjere. Naime, 300 dukata će prema naredbi mletačke vlade kotorski knez isplatiti Vladislavu u svibnju godine 1466. za obranu mjesta koje se se u dokumenatu (tj. Ljubićevom izdanju) naziva „locum Clivaschi“. Na važnost ovog mjesta Republiku je upozorio njihov knez u Splitu; Listine X, 364. Moguće je, iako ne sigurno, da se prije radi o Livnu, a ne Imotskom; Dinić 1940, 108; Isto tako će mletačka vlada u kolovozu 1469. godine poslati hercegu Vlatku Kosači 500 stara žita kao pomoć za njegove utvrde i mjesta („...staria 500 frumenti ut cestellis et locis suis succurrere..“); Listine X, 456

²⁴⁶ Aličić 1985, 82

²⁴⁷ Klaić 1975 (IV), 263; Theiner 1860, 626-628. Mir je potpisan 1503. pa ponovljen 1519. godine.

²⁴⁸ Početkom 1501. godine ban Ivaniš Korvina sprema se napasti Imotski; Arkiv VI, 206

napomene o zapisu u „Arhivalnoj knjizi“ omiškog franjevačkog samostana u kojoj stoji da Turci osvajaju Imotski 1493. godine.²⁴⁹

U osmanskoj vlasti utvrda ostaje do 1717. godine. Nakon toga će se manjim dijelom obnoviti ali će 1816. godine biti definitivno napuštena.²⁵⁰

Arheološki nalazi: Iako je očito da je tijekom radova od 1979. do 1981. bilo arheoloških nalaza,²⁵¹ prava arheološka istraživanja nikada nisu napravljena.²⁵² Osim spomenutog ranosrednjovjekovnog pilastra s pleterom (9/10. stoljeće), s tvrđave potječe nekoliko kamenih (i željeznih) kugli koje se čuvaju u Zavičajnom muzeju u Imotskom i Franjevačkoj zbirci. Isto tako u Franjevačkoj zbirci je sačuvana i jedna žičana košulja.²⁵³ Tijekom radova uz unutrašnju stranu južnog bedema pronađen je komad muljike dimenzija 40x25x10 cm na kojemu je sačuvan natpis na bosančici – Ase pisa Radić Milanović velebrižan Bože pomozi meni grišniku.²⁵⁴

Prostorni razvoj utvrde: Uzmemo li u obzir stanje na terenu, na tvrđavi su jasno vidljive tri faze njenog razvoja.

Pronalazak pletera upućuje na postojanje ranosrednjovjekovne crkve, a time možda i utvrde u nekom obliku.²⁵⁵ Međutim, prvu fazu utvrde okvirno bi datirali u 14. stoljeće. Tada nastaje „klasična“ srednjovjekovna utvrda na gornjem platou tvrđave s branjenim ulazom preko stijena na južnom bedemu te stambenim i pomoćnim objektima formiranim uokolo platoa, ponajviše uz sjeverni i zapadni bedem. Površinom najveći objekt s cisternom u prizemlju/podrumu u sjeveroistočnom uglu tvrđave bi mogao biti stambeni prostor gospodara utvrde ili kaštelana. U jugozapadnom uglu se nalazio donžon ili neka slična reducirana forma. U jednom trenutku, ali prije gradnje ojačanja južnog bedema u drugoj fazi, „donžon“ je u manjem obimu preuređen.

²⁴⁹ Ujević 1991, 106-108; Zapis nastaje 1716. godine vjerojatno na temelju ranijih kronika i predaje. Te godine fratri, izbjegli iz samostana u Prološkom blatu godina dana ranije, u Omišu počinju gradnju novog samostana na Skalicama.

²⁵⁰ Bezić 1983, 208-209

²⁵¹ Bezić 1983, 216

²⁵² Izostala su i prilikom obnove crkvice Gospe od Anđela; Gamulin 1997. Arheološki je istražen samo dio platoa branjenog bedemom i okruglom kulom s južne strane utvrde; Petrincec 2000

²⁵³ Navodno iz 17/18. stoljeća!?

²⁵⁴ Natpis je moguće datirati u vrijeme prije osmanske vlasti nad Imotskim; Bezić 1983, 216

²⁵⁵ Iako se radi o špekulaciji, na ovu fazu donekle može upućivati i spomenuti natpis zabilježen kod Wilkinsona (vidi poslije u dijelu teksta o kapelama unutar tvrđava)

U drugoj fazi ojačani su južni i istočni bedem čime je ulaz na južnom bedemu zazidan, a otvoren novi, preko stepenica, u sjeveroistočnom uglu tvrđave. Taj ulaz branila je polukružna kula unutar koje je bila sačuvana drvena armatura datirana u 60-te godine 17. stoljeća (Kandijski rat).²⁵⁶ Ostaje pitanje da li se na temelju toga čitav ovaj zahvat može datirati u isto vrijeme ili se radi samo o gradnji/popravku kule. Naime, predloženo je da se ojačanje bedema i otvaranje ulaza na drugom mjestu dogodilo u prvoj plovici 15. stoljeća i rezultat je veće upotrebe topništva.²⁵⁷ Ovome bi dodali i potrebu za povećanjem „radne“ površine na vrhu bedemu koja je potrebna za opsluživanje topova koji su se gore mogli nalaziti.²⁵⁸ Bez obzira na dataciju ove faze, pretpostavljamo da su u isto vrijeme nastali bedem i polukružna kula na donjem dijelu s istočne strane. Uz kulu je sačuvan ulaz i prag vrata te početak bedema (uz sjeverni zid crkvice) prema stijenama zapadno od spomenute kule.²⁵⁹

Trećoj fazi, koju bi okvirno ali sigurnije datirali u 17. stoljeće, pripadao bi današnji glavni ulaz sa stanom župnika na katu i porušenom zvonarom uz zapadnu stranu te bedem s nizom puškarnica na istočnoj strani. Taj „sklop“ je prema nekim izvorima 1729. obnovio Ivan Macanović.²⁶⁰

Otvoreno ostaje pitanje datacije „podgrađa“ s južne strane gdje su vidljivi ostaci bedema i okrugla kula. Nažalost istraživanja nisu dala nikakve jasnije datacije i rezultate osim nalaza keramike koji mogu upućivati na to da je podgrađe bilo aktivno već tijekom kasnog srednjeg vijeka.²⁶¹ Uпитno je da li je već tada bilo i utvrđeno.

12. Zadvarje (sl. 100-105a)

Smještaj: Utvrda Zadvarje ili Dvare/Duare smjestila se na kamenitoj uzvisini južno od istoimenog mjesta. Sam položaj naziva se „Grad“ a tvrđava leži na sjevernoj blažoj padini brda Osoje. Osoje je najzapadniji izdanak Biokova koji dodiruje Cetinu na njenom „koljenu“

²⁵⁶ Bezić 1983, 215

²⁵⁷ Bezić 1983, 214

²⁵⁸ Upravo se taj prošireni južni bedem na prikazu utvrde iz 1736. godine naziva „Topana“!

²⁵⁹ Taj bedem se i vidi na prikazu tvrđave iz 1736. godine (prije nego je crkvice proširena prema sjeveru)

²⁶⁰ Bezić 1983, 208-209; Međutim, na prikazu utvrde u katastru imotskog franjevačkog samostana iz 1774. godine dio bedema s puškarnicama od polukružne kule do glavnog ulaza je porušen.

²⁶¹ Petrincec 2000, 228, 231; U svakom slučaju, imotska „Topana“ je u obliku kakvim je vidimo danas formirana do kraja 17. i početka 18. stoljeća s obzirom da je najraniji mletački prikazi iz vremena prije i neposredno nakon odlaska Turaka prikazuju upravo tako; Gamulin 1997, 9-10. Intervencije koje će na njoj imati Mlečani su zanemarive u smislu nekih značajnijih gradnji. Većina poslova se odnosila na popravke, dogradnje i sl.

kod Zadvarja. Sjeverna strana Osoja je blaža dok je južna izrazito strma, stoga brdo funkcionira i kao prirodni bedem kojega je najlakše proći kod same utvrde te iznad zaseoka Carevići u Gornjim Brelima.²⁶² Utvrda se smjestila na vrlo važnom putu koji iz podbiokovskog primorja vodi prema unutrašnjosti (sl. 103). Samo mjesto je važno trgovište gdje se razmjenjuje (i prodaje) proizvodi obale i otoka s onima iz unutrašnjosti (posebno na blagdane sv. Ante i sv. Bartula/Bartolomeja). Srednjovjekovno ime *Duare* indoeuropskog je, odnosno slavenskog, podrijetla i ima značenje „vrata“, „prolaz“ (dveri). Put se i danas može u cjelosti pratiti od prijevoja na Dupcima preko Prosika i Čikaševca do utvrde kojoj prilazi s juga (odnosno zapada) po strmoj južnoj strain uzvisine. U neposrednoj blizini utvrde na trasi puta sačuvan je i lučni most iznad procijepa u stijenama. S utvrde se savršeno nadzire čitavi okolni prostor – na jug prema Slimenu i Dupcima, na zapad prema poljičkom Podgrađu te na sjever prema Katunima i Žeževici.

Opis: Tvrđava je trokutastog tlocrta kojim dominiraju dvije kule na spojevima sjevernog s južnim odnosno zapadnim bedemom (sl. 100-101). Ulaz u tvrđavu je na istočnom kraju južnog bedema uz sjeveroistočnu kulu te je dodatno zaštićen zidom koji se pruža okomito na južni bedem. Sjeveroistočna kula je jednostavnog nepravilnog kružnog tlocrta bez skarpe s naknadnim ojačanjem s vanjske strane. Sačuva je u visini od oko 4 metra. Imala je prizemlje gdje je sačuvan i ulaz te kat.

Sjeverozapadna kula je u donjem dijelu zakošena odnosno ima pokos/skarpu koja je od gornjeg „cilindričnog“ dijela kule (tambura) odvojena jednostavnim vijecom polukružnog presjeka (sl. 102). Kula se sastojala od prizemlja gdje je sačuvan i ulaz, kata i potkrovlja,²⁶³ iako se u jednoj fazi koristio i podrumski dio do kojega su vodile djelomično sačuvane suhozidne kamnene stepenice. Kula je sačuvana u visini od 9 metara, a promjer tambura je oko 7 metara. U blizini spoja ove kule sa zapadnim bedemom, u širini zida kule, sačuvan je otvor zahoda s izljevom na dnu kule s vanjske strane (sl. 105).

Najbolje su sačuvani južni i zapadni bedem s po dva niza puškarnica kojima se pristupalo sa zemlje ili preko drvenih ophoda od kojih su sačuvane rupe za grede. Po vrhu južnog bedema

²⁶² Počevši od najzapadnijeg dijela Osoja iznad same Cetine nekoliko je utvrđenih položaja odnosno kula. Zapadno od utvrde to su okrugle kule na položaju „Kula“ i „Kuletina“. Istočno iznad utvrde je okrugla kula „Avala“ (kota 356) dok je uz spomenuti prijevoj iznad Carevića također okrugla kula (Poletnica) na položaju „Kula“ (kota 387). Kule Poletnica i Avala u svojoj blizini čuvaju i bunare/cisterne ozidane u kamenim procjepima. S obzirom da smatramo da se radi o obrambenom sustavu nastalom u vrijeme osmanske vlasti, vjerojano u drugoj polovici i pri kraju 16. stoljeća, nabrojane kule nisu sastavni dio ovog rada; Alduk 2005, 226-227

²⁶³ Na prikazima iz 18. stoljeća kula ima niski stožasti krov.

postojao je uski prolaz/ophod i parapet koji su djelomično sačuvani na njegovom središnjem dijelu. Izgleda da je ista situacija bila i na zapadnom bedemu uz kojega su, s unutrašnje strane, dijelom sačuvane i kamene stepenice za prilaz spomenutom ophodu na vrhu bedema. Sjeverni bedem je najlošije sačuvan.²⁶⁴

Sve puškarnice su kamene tj. bez drvenih dijelova i teško je reći koje su izvorno građene s bedemom, a koje su naknadno otvorene. Nešto veće su dvije sačuvane puškarnice na sjeverozapadnoj kuli na kojoj se ističe i jedan otvor za nešto veću pušku ili top na istočnoj strani koji je s vanjske strane formiran kružno od dva manja kamena bloka polukružno izdubljena u središnjem dijelu.

Prosječna širina bedema tvrđave iznosi oko 1,1-1,3 metara, osim u jugozapadnom uglu gdje je širine oko 3 metra. To je otprilike i širina zidova na kulama. Uz sjeverni bedem je s unutrašnje strane naknadno sagršeno ojačanje u cijeloj dužini bedema i u širini od oko 1 metra (sl. 104). Sagrađeno je vjerojatno jer se s te strane najlakše moglo prići utvrđi.²⁶⁵ Ojačanje je zastvorilo izvorne puškarnice na tom bedemu pa je obrana preseljena na njegov vrh gdje je (uz ostatke kapelice) sačuva dio ophoda.

Tehnika gradnje svih struktura je vrlo slična – priklesani kamen različitih dimenzija slagan nepravilno na oba lica s ispunom od sitnijeg kamena i obilje vapnenog morta. Na bedemima su vidljive okrugle rupe za drvene konstrukcije skele i/ili drvene armature zida. Jedino sjeverozapadna kula odskaka od ove tehnike. Skarpa je građena od većih klesanih i relativno pravilno slaganih kamenih blokova temeljenih na sličnoj, gotovo suhozidnoj, strukturi. Gornji dio kule je građen od manjih klesanih kamenih blokova također slaganih u relativno pravilne redove.

Od glavnog ulaza prema zapadnom bedemu se gotovo u čitavoj dužini pruža jednostavan prolaz, širine oko 1,4 metra “popločan” nepravilnim kamenom koji služi kao glavna komunikacija kroz utvrdu. Lijevo i desno od toga prolaza nalazi se nekoliko objekata različite sačuvanosti – 4 uz sjeverni bedem i 5 uz južni te zapadni bedem. Svi objekti imaju različite tragove zazidavanja, pregradnji i popravaka i trenutno je teško reći koji potječu iz vremena

²⁶⁴ Općenito je sjeverni, posebno sjeverozapadni dio tvrđave sačuvan slabo. To vjerojatno možemo pripisati eksploziji spremišta baruta koje se nalazilo uz sjeverni bedem, a što se dogodilo krajem 17. stoljeća.

²⁶⁵ Naime, topografija prostora oko utvrde, posebno sa sjeverne strane, je znatno izmijenjena gradnjom vodospreme 60-ih godina 20. stoljeća kada je u miniranju stradao i dio utvrde. S te strane postojala je blaga kamenita padina koja se spuštala prema samom Zadvarju, a koju je više gotovo nemoguće doživjeti u prostoru.

same gradnje utvrde.²⁶⁶ Možemo pretpostaviti da su to objekti naslonjeni na južni i zapadni bedem s obzirom da su oni uz sjeverni bedem naslonjeni na njegovo naknadno sazidano ojačanje s unutrašnje strane. Na spoju zapadnog i južnog bedema s unutrašnje strane utvrde je naknadno sagrađena polukružna struktura u punoj visini bedema koja je vjerojatno služila kao kula toga dijela utvrde i uz koju je dodan jedan od objekata.

Povijesni podaci: Samo Zadvarje/Dvare se kao „mjesto“ spominje 1408. godine u navodnoj darovnici Stjepana Ostoje braći Radivojevićima kada im uz brojne posjede ovaj vladar daje i „Locum Duarum cum provincia Radobilie“.²⁶⁷ Zadvarje već tada očito funkcionira kao važno mjesto u ovom dijelu dalmatinske unutrašnjosti radi prije nabrojanih strateških i ekonomsko-prometnih razloga. Slijedeći spomen je tek iz 1482. godine kada se kao poljička granica prema Radobilji navodi „...Cetina pod grad Zadvarje..“.²⁶⁸ Pri tome se misli na utvrdu.²⁶⁹ Utvrda je, dakle, sagrađena između 1408. godine i 1482. godine. Uzmemo li ponovo u razmatranje tri darovnice kojima Alfons V Aragonski i Fridrik III hercegu Stjepanu Kosači potvrđuju brojne posjede²⁷⁰ primjetiti ćemo da se u najstarijoj iz 1444. godine spominje izričito „Radobiglia un contato senza castello“²⁷¹. Nemamo razloga sumnjati da se radi o našoj Radobilji u kojoj tada još uvijek ne postoji utvrda.²⁷² Stoga smo gradnju utvrde na

²⁶⁶ Funkcije pojedinih objekata su nam poznate iz kasnijih prikaza utvrde tj. iz 17. i 18. stoljeća pa tako znamo da su uz sjeverni bedem od istoka prema zapadu stajali: manji kvartir, kapelica (posvećena Gospi), cisterna za vodu i skladište municije i baruta.

²⁶⁷ *Bullettino* VII, 190; Napominjemo da se radi se o prijepisu isprave napravljenom 1772. godine i to prema starijem prijepisu iz 1684. godine te je povelja sporna i pitanje je da li su i u kojoj mjeri Radivojevići zbilja imali vlast na cijelom tom području. Naime, u isto vrijeme i na istim teritorijima puno čvršću vlast ima Hrvoje Vukčić Hrvatinić; Isailović 2007, 134-135

²⁶⁸ Pera 1988, 427

²⁶⁹ Napominjemo da se u današnjem i austrijskom katastru iz 1834. godine područje oko utvrde naziva „Grad“.

²⁷⁰ Vego 1980, 462-470

²⁷¹ Vego 1980, 467; U ostale dvije Radobilja se ne navodi jer su njima pobrojani hercegovi gradovi tj. utvrde.

²⁷² Radobilja je srednjovjekovna župa (u smislu civilne i crkvene teritorijalne jedinice) koja se prostirala na lijevoj obali srednjeg toka rijeke Cetine otprilike u trokutu Nova Sela – Lovreć – Vrulja. Obuhvaćala je više sela, a prema dostupnim podacima u jednom trenutku se proširila i na istočni dio Poljica te dio Krajine tj. Makarskog primorja. Župa postoji gotovo čitavo vrijeme turske vlasti, a nakon odlaska Turaka zauzima velik prostor od lijeve obale Cetine do zapadnih dijelova Imotske krajine (Cista, Svib, Dobranje) da bi se njen prostor postupno smanjivao osnivanjem novih župa. Već u 19. soljeću ime Radobilja je gotovo nestalo. Iako se kao prvi spomen često navodi vrlo dvojbena isprava kralja Tvrtka I iz 1382. godine, siguran je onaj iz 1376. godine o parnici koju Ivan Nelipčić vodi s Nenadićima oko nekih radobiljskih posjeda.; Thalloczy 1906, 21-22; Katić 1963, 236-238; Isailović 2016, 284-285. Nalazimo je u popisu župa splitske nadbiskupije s kraja 15. stoljeća; Kovačić 2009, 10-11. O Radobilji općenito; Soldo 1970

Zadvarju donekle sveli na razdoblje između 1444. i 1482. godine. Mišljenja smo da se to razdoblje može još suziti na razdoblje između 1465. (kada Radobilja dolazi pod vlast Venecije) i 1482. godine, o čemu više kasnije. Radobilja se neće dugo zadržati u mletačkom posjedu i kako se kraj 15. stoljeća bude primicao tako će se sve više osjećati turski pritisak.²⁷³ Mirom između sultana i dužda krajem 1502. godine granica se ustaljuje na Cetini i Zadvarje će pripasti Turcima.²⁷⁴ Ubrzo, točnije 1513. godine, i Poljica će barem nominalno priznati tursku vlast.

Arheološki nalazi: Većina arheoloških nalaza s tvrđave, a radi se ponajviše o keramici, pripada vremenu od 16. do 18. stoljeća.²⁷⁵

Prostorni razvoj utvrde: Samo mjesto, s izrazitim strateškim karakteristikama, moglo je biti utvrđeno i u ranijim razdobljima na što upućuju nalazi prapovijesne keramike ali i brojni i vrlo loše sačuvani ostaci nedatiranih zidova na čitavom prostoru oko tvrđave.

Nešto drugačija tehnika zidanja na spoju južnog i zapadnog bedema, puškarnica koja svojim smještajem ne odgovara redovima puškarnica sjevernog bedema su detalji koji mogu upućivati na nešto raniji nastanak toga dijela utvrde koji je smješten na njenoj najvišoj koti. Ipak, tvrđava je u ovoj formi, nepravilnog trokutastog tlocrta s dvije kule izgrađena tijekom druge polovice ili pred kraj 15. stoljeća. Svakako do 1482. godine.

Ojačanje sjevernog bedema te gradnja polukružne strukture ispunjene zemljom u jugozapadnom uglu utvrde (treća kula) datiramo u vrijeme turskog upravljanja Zadvarjem i kontekst događaja iz druge polovice i s kraja 16. stoljeća. Isto vrijedi i za dvije kule, bližu Avala i dalju Poletnicu, istočno od tvrđave.²⁷⁶

²⁷³ Radobilja, kao i drugi krajevi, neposredno prije definitivnog turskog zauzimanja, „živi“ kao ničija zemlja. Naime, Turci su zauzeli Imotski već oko 1493. godine, a Makarsku definitivno 1499. godine. Jedno pismo iz 1480. godine koje se pripisuje Matiji Korvinu navodi da su Turci tada nakratko zavladao i Radobiljom odakle su izbačeni; Dinić 1940, 54. Događaj iz veljače 1503. godine baca još svjetla na teoriju o Radobilji kao „ničijoj zemlji“. Tada će netom izbarani poljički Knez Augustin Maričić okupiti odred vojske koji ima zadatak porušiti 4 mosta na Cetini prema Radobilji s obzirom na vijesti o okupljanju turske vojske u Imotskom polju. Radobiljani će im pomoći u rušenju mostova (uz jamstvo da će ih moći ponovo sagraditi) i pri tome će u Poljica javljati sve o pokretima Turaka; Arkiv VI, 235-236; Pivčević 1996, 35

²⁷⁴ Šunjić 1967, 94-95

²⁷⁵ Ovdje napominjemo da nalazi još uvijek nisu detaljnije obrađeni niti je tvrđava u cjelosti istražena. Godine 2020. pri kraju arheološke kampanje uz glavnu kulu (unutar tvrđave) pronađene su i neke ranije konstrukcije od onih sačuvanih na površini. Istraživanje se nastavlja.

²⁷⁶ Oslobodilačko ozračje u Dalmaciji jača nakon poraza turske mornarice kod Lepanta 1571. godine. U jednom trenutku će se Radobilja i Krajina staviti pod mletačku zaštitu. Mirom između Venecije i sultana iz godine 1573. sve će se vratiti na prijašnje stanje. Između 1581. i 1583. godine fra Anđeo Trogiranin nastoji pod kršćansku vlast vratiti brojna mjesta i utvrde po Dalmaciji, a među njima se nalaze i Klis i Zadvarje. Godine 1596. splitski plemić Ivan Alberti na mjesec dana oduzet će Turcima Klis. U isto vrijeme Mlečani će započeti s obnovom

13. Visuć kod Omiša (sl. 106-111)

Smještaj: Utvrda Visuć (ili Viseć) se nalazi istočno od sela Podašpilje u zaleđu Omiša, na okomitoj i sa tri strane strmoj kamenitoj uzvisini (kota 335) koja se odvaja od sjevernih padina Omiške Dinare i nadvisuje rijeku Cetinu iznad Radmanovih mlinica (sl. 106-107). Utvrđi se pristupa s istočne strane uskom stazom koja vodi do ostataka istočnog bedema. Obrana Visuća se ponajviše temeljila na izuzetno nepristupačnom položaju i okomitim liticama koje sa svih strana okružuju ovu utvrdu. Isto tako s Visuća se kontrolira široki prostor u omiškom zaleđu od dijela Poljica sve do Radobilje i najzapadnijih dijelova današnje Imotske krajine: sv. Jure na Gracu (Gata), Smolonje (sv. Vid), Podgrađe, Zadvarje (utvrda), Katuni, sv. Jure u Žeževici, Lovreć (Bošnjakova gradina).

Opis: Od srednjovjekovne tvrđave je ostalo vrlo malo. Čitava tvrđava položena je na strmoj padini brda okrenutoj prema sjeveru. Tragovi ulaza naznačeni su bedemom između litica na sjeveroistočnoj strani (sl 111). Ulazu se moralo pristupati pokretnim (drvenim) skalama. Sjeverni bedem gotovo i nije vidljiv. S obzirom na kasnije prikaze (17. stoljeće) bedem (s kulama) je postojao samo sa sjeverne strane. Na sjeverozapadnom kraju utvrde sačuvani su ostaci bedema širokog oko 1 m, u dužini od oko 5 metara i visine 2,5-3 metra. Bedem je zidan s vrlo malo vapnenog morta (gotovo u suho). Na gornjem dijelu sačuvane su dvije konzole izbačene iz linije zida prema vani, vjerojatno ostaci zahoda ili mašikula.

Čitava padina koju zatvaraju ostaci sjevernog bedema i litice je potpuno zarasla i teško prohodna, ali se na površini ipak primjećuju tragovi podzida, stepenica uklesanih u kamen, različitih tragova klesanaja u kamenu (vjerojatno za drvene konstrukcije, kanali za odvod vode, usjeci za postavljanje ili opsluživanje artiljerije).

Na samom vrhu na južnoj strani ostaci su glavne kule, najveće i najbolje sačuvane građevine u tvrđavi (sl. 108-110). Kula je funkcionirala kao samostalni objekt. Temeljena je na većinom na živcu, a vanjske dimnezije su joj oko 9 x 10 metara. Pravokotnog je tlocrta s južnim zidom na samoj strmoj litici brda. Zidovi su širine oko 0,9 metara. Najbolje je sačuvan sjeverni zid u visini od oko 2,2 metra. Temelji su mu rađeni od veći kamenih blokova zidanih gotovo u suho tj. s vrlo malo morta. Ipak, kula je zidana puno kvalitetnije od drugih zidova (tj. ostatka

svojih utvrda na donjem toku Cetine. Takav razvoj događaja nagnat će Turke da dodatno utvrde Zadvarje. S tim u vezi su i preinake nastale u unutrašnjosti tvrđave. U uglu koji zatvaraju južni i zapadni bedem naknadno je sagrađen polukružni zid, čime se vjerojatno nastojala dobiti još jedna kula na tom dijelu bedema. Taj zid zatvorio je jednu od puškarnica južnog bedema u kojoj su pronađeni fragmenti majoličkih zdjela datiranih u 2. polovicu 16. i početak 17. stoljeća, ulomci posude od tankog stakla i gomila životinjskih kostiju (većinom janječih). Alduk 2005, 226-227

fortifikacija) na Visuću. Kamenje na vanjskom licu sjevernog zida kule je klesano u blokove i slagano u redove te vezano s dosta vapnenog morta. Na kuli nema tragova ulaza ili nekih drugih otvora, a i teško je reći kolika joj je bila izvorna visina. Unutar kule, paralelno sa sjevernim zidom i na udaljenosti oko 3 metra od njega, tragovi su još jednog (pregradnog ?) zida.

S južne strane litice na kojoj se nalazi tvrđava započinje uska i mjestimično podzidana staza koja sjevernom padinom Omiške Dinare vodi do tvrđave Starigrad (Fortica).

Povijesni podaci: Prvi spomen ove utvrde potječe iz 1337/38. godine kada je zauzima vojvoda (knez) Nelipac. Točnije, „kraljev nevirinik“ kako se kneza naziva u jednoj ispravi. Knez utvrdu otima bosanskom banu Stjepanu Kotromaniću s kojim tada ratuje. Međutim, ban će uskoro vratiti prvo „Triljski brod“, a onda i Visuć.²⁷⁷ Na samom početku 15. stoljeća tj. 1403/4. godine utvrda je u vlasti vojvode Pavla Klešića, ali mu je, tijekom međusobnog sukoba, oduzima bosanski kralj Ostoja. Nakon okončanja sukoba, kralj vojvodi Pavlu vraća sve pojede osim „...grada Visućega i s onijem što je Primorja pod Visući bilo...“.²⁷⁸ Već godine 1408. isti kralj Ostoja (nakon povratka na prijestolje) trgovište pod Visućem („Gabelas subtus Visochium..“) dati će braći Radivojevićima, Jurju i Vukiću.²⁷⁹ Godine 1404. Omiš (a vjerojatno i Visuć) prelaze u vlast Hrvoja Vukčića, a nakon njegove smrti u ruke Ivaniša Nelipčića koji ih dobija od svoje sestre Jelene, Hrvojeve udovice. Utvrda se spominje u ugovoru o primirju koje Ivaniš sklapa s kapetanom kulfa Petrom Loredanom 1420. godine²⁸⁰, kao i u nekoliko Ivaniševih isprava (1421., 1422., 1428., 1429.) u kojima ovaj knez svoje posjede daje u zalog kćeri Katarini ili u onima kojima posinjuje njenog muža Anža Frankopana.²⁸¹ Omišem i Visućem će 1440. godine zagospodariti herceg S. Kosača u čijoj će vlasti Omiš ostati sve do siječnja 1444. godine kada će grad preuzeti Mletačka republika. Međutim, ovdje moramo naglasiti kako će Visuć ipak ostati u hercegovim rukama i rukama njegovih nasljednika sve do 1478. godine. Stjepanov nasljednik i sin herceg Vlatko će u drugoj polivici te godine utvrdu predati Mlečanima – 34 godine nakon što će njegov otac

²⁷⁷ Podatak o prvom spomenu iz 1324. je pogrešan; Kovačić 2002, 82; Šišić 1905, 220; Birin 2006, 35-38 (s objašnjenjem prijašnjih krivih datacija ove isprave pa i prvog spomena Visuća u 1324. godinu)

²⁷⁸ Ravić 2012, 41-42

²⁷⁹ Bulletino VII, 188-191; Fermedžin 1892, 87-89

²⁸⁰ Lucić 1979 II, 928-93, 943-944

²⁸¹ Jurić 1982, 84, 86, 90-92

izguniti obližnji Omiš.²⁸² Od tada se utvrda redovito spominje u mletačkim izvorima vezanim za njeno održavanje i popravak drugih utvrda. U svibnju 1479. godine splitski knez dobit će naredbe od svoje vlade da sa splitskih i omiških utvrda te Starigarad i Visuća povuče sve domaće ljude i zamjeni ih stranim plaćenicima.²⁸³ Mlečani gotovo odmah započinju i s popravcima na utvrdi pa prvi ugovor sklapaju već 1481. godine s Antunom Rudičićem i Nikolom Jurjevim.²⁸⁴ Njih dvojica se splitskom knezu i kapetanu (koji će i dalje voditi brigu o omiškim utverdama) obvezuju sagraditi cisternu unutar utvrde te jednu kuću s pregradnim zidovima, kulu iznad ulaza s mašikulom i merlaturom na vrhu visoku oko 6 metara. Godine 1488. Antun Rudičić, ovaj put s Pavlom Zakočevićem ponovo radi na Visuću.²⁸⁵ Godine 1494. u tvrđavi se nalazi različito naoružanje – dijelovi oklopa, lakše i teže vatreno naoružanje, samostrijeli itd.²⁸⁶ S obzirom da je ovo jedini sačuvani konkretan i prilično detaljan popis naoružanja jedne utvrde od svih koje obrađujemo, potrebno ga je barem dijelom pojasniti. Naoružanje se sastoji od lakšeg (puške/ručni top - schiopeti senza mangi) i nešto težeg vatrene naoružanja (topovi, mužari - bombarde, spingarde, mortar). Uz njih ide streljivo (ballote de ferro de spingarde, pierre de bombarde) ali i prateća oprema za namještanje i učvršćivanje na bedeme (archi de ferro de bombarde, pironi de spingarda de ferro) i punjenje oružja (piron di calcador de spingarda). Tu su i dijelovi oklopa – oklop od željeznih lamela/korača (corazine), podstava ili „nasloni“ za oklope (spaliere de corazine), slični „ljuskasti“ tip oklopa (lumere), željezni oklopi za ruke (bracalli de ferro) te metalne rukavice ili rukavice pletene od žice (guanti di ferro). Tu je i jedan vjerojatno veći samostrijel „a torno“ (ballestra azalline cum suo molinello), strijele za samostrele (veretoni), strijele za luk i drvo za strijele (freze d'archo, legni de freze). Iz ranijih vremena preostao je i jedan neispravni samostrel bez oraha i tetive (balestra vecchia senza corde el noxe) kao i veći stariji tipovi (tvrđavskog) samostrijela bez tetive (spingarde nude senza corde).

²⁸² Šunjić 1966, 199; Šunjić 1967, 90

²⁸³ Šunjić 1966, 199

²⁸⁴ Kovačić 2002, 83

²⁸⁵ A. Rudičić i P. Zakočević tada su angažirani i na popravcima splitskih bedema. Obitelji Rudičić i Zakočević su poznate splitske graditeljsko-klesarske obitelji iz 15. i 16. stoljeća koje često nalazimo u izvorima od Dubrovnika, Hvara i Omiša preko Splita, Kaštela i Šibenika do Zadra. Kovačić 1985, 162-163; Babić 1991, 160; Kovačić 2002, 83-84; Pelc 2007, 30, 38, 40, 137, 192

²⁸⁶ Kovačić 2002, 84 (bilj. 28)

Tvrđava se konstantno naoružava ili popravlja pred sve većim turskim pristiskom – 1499. godine,²⁸⁷ 1501. godine.²⁸⁸ Otprilike u to vrijeme (krajem 15. ili početkom 16. stoljeća) tvrđavu će vidjeti i Paladije Fusko i svom djelu „Opis obale Ilirika“ spomenuti ga kao kaštel koji visi ili privjesak („...Visechium item Castellum, quod a nobis pendens, sive pendiculum dici potest.“).²⁸⁹

Nešto kasnije javljaju se i ideje o rušenju Visuća. Prvu će iznijeti splitski knez Marko Antonije Canal 1520. godine.²⁹⁰ Još jasnije će je ponoviti Malatesta Baglioni 1524. godine kada će mletačku vladu izvjestiti da Visuć više ne treba popravljati već porušiti, jer se radi o trošku koji ne donosi nikakvu korist, a kojim novcima se može pomoći utvrdama koje to više trebaju.²⁹¹ Ipak, utvrda će nekako dočekati kraj 16. stoljeća kada će se ponovo popravljati s obzirom da je bila svojevrstni mletački pandan ojačanoj turskoj utvrdi na Zadvarju.²⁹² Nakon konačnog mletačkog zauzimanja Zadvarja 1684. godine te kraja Morejskog rata tvrđava gubi na važnosti jer se bojišnica s Turcima seli dublje u unutrašnjost.

Arheološki nalazi : Sudeći po rijetkim površinskim nalazima keramike tvrđava se vjerojatno razvila na mjestu kasnoantičke, a možda i predantičke tj. prapovijesne utvrde.

Prostorni razvoj utvrde: S obzirom na rijetke ostatake teško je utvrditi bilo kakve faze u razvoju tvrđave. Postoji mogućnost da je, s obzirom na veličinu te smještaj i način gradnje, kula u jednoj fazi (14./15. stoljeće) funkcionirala samostalno tj. bez sjevernog bedema i drugih objekata u tvrđavi koji su sigurno popravljani, a dijelom i građeni, tijekom mletačke uprave nad tvrđavom od 1478. godine

14. Starigrad kod Omiša (sl. 112-121)

Smještaj: Utvrda Starigrad ili Fortica se smjestila iznad omiškog zaseoka Baučići na krajnjem zapadnom izdanku Omiške Dinare prema Cetini, na istoimenom vrhu Fortica (kota 303). Iako površinom relativno mala ova omiška tvrđava utvrda, jedna od najdojmljivijih

²⁸⁷ Arkiv V, 50-51

²⁸⁸ Arkiv VI, 189

²⁸⁹ Fusko 1990, 102-103

²⁹⁰ Arkiv VIII, 89

²⁹¹ Comm. I, 191

²⁹² Kovačić 2002, 84-85; Važnost Visuća u potpunosti razumiju sindici A. Diedo i G. B. Giustinian kada ovaj potonji za nju u svom izvještaju iz 1553. godine kaže da se nalazi gotovo u podnožju utvrde Dvarnić tj. Dvare/Zadvarje; Šimunković 2011, 58

fortifikacija u Dalmaciji (sl 115). Utvrđi se najlakše prilazi s istočne strane stazom koja vodi iz spomenutih Baučića, dok su ostale strane teško pristupačne radi strmine i sipina.²⁹³ Osim impresivnog položaja, pogled s tvrđave je također dojmljiv ali i razlog njene gradnje na tom mjestu. S tvrđave se nadzire dobar dio obale istočno i zapadno od Omiša, omiško zaleđe (dio tzv. Srednjih Poljica)²⁹⁴ te Brački kanal. Upravo je radi svoje veze sa zaleđem i uvrštena u ovaj rad.

Opis: Današnji izgled tvrđave rezultat je graditeljskih aktivnosti i popravaka u vremenu od 15. do druge polovice 17. stoljeća.²⁹⁵ Tvrđava je nepravilnog izduženog tlocrta prilagođena stijeni na kojoj je podignuta. (sl. 112 i 113) Svi bedemi i zidovi objekata su temeljeni na živcu, a bedemi su i nešto širi u donjem (temeljnem dijelu). Istočno niže dvorište je prostranije (oko 20 x 25 metara) i u njemu se nalaze cisterna za vodu zapremine oko 10 m³ i kuća (prizemnica) za posadu u sjeveroistočnom kutu uz bedeme (sl 120). Kuća zauzima površinu od oko najviše 8,5 x 4,5 metara s vratima i malim prozorom u obliku puškarnice na južnoj strani. Na zapadnoj strani dvorišta u temeljima je sačuvan manji objekat površine oko 3,5 x 3,2 m s ulazom na južnoj strani.²⁹⁶ Uz istočni i sjeverni bedem ovog dvorišta tijekom 16. stoljeća podižu se dva trokutasta bastiona koja s obzirom na vrijeme nastanak ne spadaju u vremenske okvire ovog rada (sl. 118).²⁹⁷ Iz dvorišta se prema zapadu pristupa u nešto više i manje izduženo dvorište koje funkcionira kao prolaz do kule smještene na zapadnom kraju utvrde (sl 119). Kula je gotovo kvadratnog tlocrta i zauzima površinu od oko 6 x 6 metara. Iako je izvorno bilo viša, do prije nekoliko godina bila je sačuvana do visine od oko 4 – 6 metara. Širina zidova kule je oko 1 m. U prizemlje kule se ulazi kroz pravokutna vrata na istočnoj strani sa sačuvanim kvadratnim otvorima za postavljanje grede za zatvaranje vrata iznutra. Prizemlje je presvođeno sedrenim bačavstvim svodom. Iznad vrata je sačuvana niša u zidu s tragovima kamenih stepenica za kat tj. terasu koja je mogla biti otvorena ili zakrovljena. Bedemi Starigrada su jako dobro sačuvani. Većim dijelom i u izvornim visinama, osim južnog bedema gornjeg dvorišta koji je sačuvan samo u visini do oko 0,5 metara.

²⁹³ Iako je preko sipine „Planovo“ na zapadnoj strani tvrđave postojala, a i danas postoji, staza; Kovačić 1985, 164

²⁹⁴ Upravo je ovo i razlog zašto je tvrđava uvrštena u tvrđave u unutrašnjosti Dalmacije

²⁹⁵ Kovačić 1985, 162-163, 168-177

²⁹⁶ Možda kapelica, iako se takav objekt ne spominje u kasnijim detaljnijim opisima utvrde; Kovačić 1985, 165-177

²⁹⁷ Kovačić 1985, 168-173

Prilagođeni su stijenama na kojima su temeljeni radi čega su dijelom „izlomljeni“ a ne pravocrtni što se posebno vidi kod spomenutog dijela južnog bedema. Širine bedema su od oko 0,55 do 0,75 metra i visine su oko 5 do 7 metara.²⁹⁸ Bedemi donjeg dvorišta su završavali pravokutnim kruništem i na većem dijelu bedema s unutrašnje strane sačuvane su i rupe za grede drvenog ophoda (sl. 114, 116 i 117). Na istočnom bedemu u razini poda nalazi se veći lučni otvor (toparnica?) koji je zazidan kasnijom gradnjom bastiona na toj strani. Unutar kuće za posadu nalaze se još dva slična naknadno sagrađena otvora čiji je predprostor za manevriranje ukopan u stijenu. Postavljanje toparnica prema istoku i sjeveru je sasvim logično s obzirom da je tvrđavi najlakše prići iz toga pravca, posebno s istočne strane. Na jugoističnom bedemu i dijelu zapadnog primjećuje se da je krunište u jednom trenutku bilo zazidano. Južni i sjeverni bedem manjeg izduženog dvorišta nemaju tragove kruništa niti su sačuvani do tolike visine, posebno južni zid. Ipak postoji mogućnost da je ono bilo i na tom potezu s obzirom da je u nekoj od kasnijih pregrdanji i popravka gornji dio sjevernog bedema presložen i nešto drugačije zidan od donjeg dijela. Na istom bedemu sačuva je niz od 16 puškarnica s trokutastim gornjim završetkom, vjerojatno kasnijeg nastanka od samog bedema. Postojala su tri ulaza u utvrdu. Glavni ulaz je na sjevernom bedemu gdje se nalazi i danas, ali on je vjerojatno nastao nakon gradnje bastiona i izvorno je izgledao drugačije.²⁹⁹ Ulaz u srednjovjekonu utvrdu je bio na sredini južnog bedema (sl 116). Još jedan manji ulaz, koji se služio kao ulaz/izlaz u nuždi, nalazi se na sjevernom kraju zapadnog bedema (sl 117). Ovaj je dodatno branjen i donekle sakriven naknadno izgrađenim „lažnim“ bedemem prema sjeveru s obzirom da je s te strane, kao i s istočne, tvrđava najugroženija.

Svi opisani zidovi rađeni su vrlo slično, relativno pravilno klesanim manjim blokovima na oba lica slaganim u redove s ispunom od sitnijeg lomljenog kamena i obilje vapnenog morta. Uglovi kule ojačani su većim kamenim blokovima.

Na stjenovitoj zaravni s južne strane tvrđave nalaze se tragovi zidova koji upućuju na mogućnost postojanja različitih predstraža i zaklona ili nekih ranijih objekata. Na udaljenosti od oko 60 metara zapadno od kule, na samom rubu litice, ostaci su još jednog zidanog objekta

²⁹⁸ Bedemi uskog dvorišta ispred kule nisu širi od 0,6 metara dok su najširi na sjevernoj strani većeg dvorišta. Nešto manja mjestimična visina bedema proizlazi iz činjenice da je tvrđava podignuta na stijenama koje su strme i na mjestima prilično visoke.

²⁹⁹ Kovačić 1985, 166

površine oko 5 x 6 metara, a koji je sačuvan samo u visini od par redova kamenja.³⁰⁰ Iako pokazuje dosta sličnosti u zidanju s bedemima tvrđave, zidovi ovog objekta su u donjem dijelu široki oko 1,3 metra.

Povijesni podaci i arheološki nalazi: Dosadašnji autori kao prvi spomen ove utvrde uzimaju 1423. godinu ali taj podatak treba donekle razjasniti.³⁰¹ Iako jedan izvor, točnije zbirka isprava i regista isprava i drugih dokumenta, navodi izraz „castella circa Dalmissam“³⁰², u kojem bi između ostalog navodno trebalo vidjeti i tvrđavu Starigrad, u konkretnom dokumentu na koji se poziva autor spomenutih registi toga izraza nema. Radi se o ugovoru između Venecije i bosanskog kralja koji je sklopljen u Sutjesci u veljači 1423. godine.³⁰³ Naime, od 1420 godine traju intenzivni pregovori između Mletačke republike i bosanskog kralja Tvrtka II o zajedničkom ratu protiv kneza Ivaniša Nelipčića, tadašnjeg gospodara Cetinske kneževine, Klisa, Poljica i Omiša. Ugovorom se dijele Ivaniševi posjedi nakon rata kojeg do Uskrasa slijedeće godine mora pokrenuti Tvrtko II, a u kojemu će mu Venecija pomoći. Kada knez bude poražen, Klis i okolica će pripasti Mlečanima, a svi ostali Nelipčićevi posjedi, točnije „castelli Dalmissa, Zazvuna, Sfin, Travinich e la Montagna di Polizani“, bosanskom kralju. Do realizacije ugovora i rata nikada neće doći.³⁰⁴ Ipak u jednom pismu splitskom knezu iz siječnja 1421. godine s uputama o postupanju prilikom spomenutih pregovora uperenih protiv Ivaniša Nelipčića, Venecija jasno izražava svoju želju za vlast nad Klisom, Omišem i još dvije obližnje utvrde („...quod castra Clisii et Dalmissii et duo alia castra contigua locis nostris perveniant ad manus nostri dominii..“).³⁰⁵ Stoga postoji mogućnost da u ovim „obližnjim utvrdama“ (castra contigua) možemo gledati Starigrad i Visuć, iako nisu izrijekom spomenuti.³⁰⁶ Tim više jer je cijelo vrijeme pregovaranja s bosanskim kraljem

³⁰⁰ Ovi okolni utvrđeni položaji posvjedočeni su na prikazima utvrde iz 17. stoljeća kao izvorima iz istog razdoblja, pod nazivima „Polla et Colombina“ i „Odar“; Kovačić 1985, 168; Kovačić 1992, 32; Kovačić 2002, 76

³⁰¹ Kovačić 1985, 162; Kovačić 2002, 74-75

³⁰² Fermendžin 1892, 118

³⁰³ Listine VIII, 215-217

³⁰⁴ O ovim događajima i tijeku pregovora koji su trajali godinama vidi, Živković 1987; Šunjić 1996, 176-189

³⁰⁵ Listine VIII, 66

³⁰⁶ Iako za to ne donosi izvor, Ančić na jednom mjestu govori da su upravo za Nelipčićeve vladavine sagrađeni bedemi oko grada Omiša. U vezi s time je i pretpostavka V. Kovačić da je utvrda Starigrad podignuta u vrijeme Ivaniša Nelipčića. Sličnost između gradskih bedema i bedema Starigrada definitivno postoji, ali radi se o općem mjestu srednjovjekovnih fortifikacija. Naime, i jedni i drugi završavaju jednostavnom merlaturom. Gradske bedeme s kruništem vidimo još na Justerovom prikazu grada iz 1708. godine, a dio koji je kasnije zazidan i

Venecija zainteresirana upravo za spomenuta mjesta i Poljica, od čega će im kralj na kraju priznati samo pravo na Klis.

Međutim, 1443. godine Starigrad se izričito se spominje u pregovorima koji Omišani i Poljičani vode s Venecijom o njihovom prelasku pod mletačku vlast i odbacivanju vlasti hercega Stjepana Kosače koji je Omiš ratom oduzeo Talovcima 1440.³⁰⁷ Međutim, iako u jednom trenutku na to pristane, herceg ne odustaje od vlasti nad tim područjem pa se Poljica, Omiš, Visuć i Starigrad nalaze u ispravama koje Fridrik III i Alfons V potvrđuje njegove brojne posjede.³⁰⁸ U ispravi koju Fridrik III (tada rimsko-njemački kralj, a budući car) izadje 1448. godine Starigrad se naziva „... castrum Stary..“.³⁰⁹ U drugoj ispravi Alfonsa V iz 1454. godine naziva se „...civitate Antiqua cum pertinentiis suis..“.³¹⁰ Zanimljivo je da se ne spominje u prvoj ispravi istog kralja iz 1444. godine, iako se kao i u drugim ispravama i u toj spominju gotovo svi obližnji gradovi, posjedi i utvrde (Omiš, Visuć, Poljica, Radobilja, Imotski itd.).³¹¹ Ovdje treba naglasiti da obje isprave na znače da je herceg uistinu gospodario ovim utverdama s obzirom da su Omiš i Poljica od siječnja 1444. čvrsto u mletačkim rukama.³¹² Nakon tog vremena Starigrad redovno nalazimo u različitim mletačkim izvorima. Godine 1476. u utvrdi se nalazi 8 vojnika pa im se šalju još 4.³¹³ Iste godine, mletačka vlada naređuje Padovi (tada pod mletačkom upravom) da mora izdvajati novce za izdržavanje posada Starigrada i Trogira.³¹⁴ Nešto kasnije, 1487. godine nalazimo u utvrdi posadu od 15 vojnika.³¹⁵ Godinu dana kasnije, 1488., na utvrdu su poduzeti značajni radovi koje vodi protomajstor Antun Rudučić zajedno s Pavlom Zakočevićem – tom prilikom je popravljen

povišen još uvijek je vidljiv kao vanjski (istočni) zid kuće Dražojević-Jelić, južno od Gradskog muzeja. Jurić 1982, 84, 86, 90-92; Kovačić 1985, 162; Ančić 2006, 58

³⁰⁷ Comm. I, 2; Opsada koju je poduzeo S. Kosača trajala je od siječnja/veljače do kolovoza/rujna te godine i tada su navodno znatno oštećeni gradski bedemi, posebno dio na južnoj strani prema vrtovima na „punti“; Ćirković 1964, 42-43; Ančić 2006, 58; I nakon dolaska pod mletačku vlast ti bedemi su (kao i cjelokupna situacija u gradu) još uvijek u vrlo lošem stanju; Listine IX, 229-232

³⁰⁸ Vego 1980, 466-486; Šunjić 1996, 241, 249, 261

³⁰⁹ Vego 1980, 470-479

³¹⁰ Što ne znači da je utvrda imala neke svoje posjede; Vego 1980, 481

³¹¹ Vego 1980, 467

³¹² Pivčević 1996, 24-25; Omiš i Poljica su vrlo kratko bili pod vlašću hercega Stjepana Kosače, od listopada 1440. godine do dolaska pod mletačku vlast.

³¹³ Šunjić 1967, 151

³¹⁴ Šunjić 1967, 159

³¹⁵ Šunjić 1967, 151

krov na kuli, peć, završeni su obrambeni zupci (krunište) te stražarnica na vratima tvrđave.³¹⁶ U tvrdu nalazimo i u Sanudovim dnevnicima 1499. i 1501. godine kada joj se dostavlja municija i organiziraju građevinski radovi.³¹⁷ Od 20-ih godina 16. stoljeća Starigrad vrlo često nalazimo u izveštajima mletačkih generalnih providura, sindika i splitskih kneževa i kapetana kojima je bila dodijeljena briga o omiškim tvrđavama. Posebno dramatično stanje nastaje nakon što generalni providur Pizzamano 1534. temeljem novog projekta naredi otvaranje bedema na najopasnijem mjestu („...nella parte piu pericolosa..“).³¹⁸ Tijekom 16. i 17. stoljeća stoljeća naglašava se njena izuzetna važnost za obranu obale i kontrolu nad turskim teritorijem u unutrašnjosti (sl. 121). S druge strane, tvrđava je često u vrlo lošem stanju i neprestano se popravlja i nadograđuje, a neki radovi traju jako dugo. Osim nebrige veliku štetu izazivaju udari groma i jaka bura.³¹⁹ Nakon Morejskog rata i Karlovačkog mira tvrđava gubi na važnosti jer se bojišnica s Turcima seli dublje u unutrašnjost.

Nažalost, arheološka istraživanja na utvrdi nikada nisu sustavno provedena, iako je nalaza bilo.³²⁰ Među njima se izdvaja jedan. Radi se o kamenom ulomku grba mletačkog dužda Nikole Marcella (1473-1474). To je bio dovoljan razlog za pretpostaviti da se tvrđava naoružavala, ojačavala ili popravljala u vrijeme kratkotrajne vlasti ovog dužda koja je trajala nekih 14 mjeseci.³²¹

Prostorni razvoj utvrde: S obzirom na odnos pojedinih dijelova arhitekture te podatke iz izvora, na Starigradu je moguće razlučiti nekoliko faza razvoja.

³¹⁶ A. Rudičić i P. Zakočević tada su angažirani i na popravcima tvrđave Visuć ali i splitskih bedema. Još prije je sam Rudičić radio na Visuću. Obitelji Rudičić i Zakočević su poznate splitske graditeljsko-klesarske obitelji iz 15. i 16. stoljeća koje često nalazimo u izvorima od Dubrovnika, Hvara, Omiša preko Splita, Kaštela i Šibenika do Zadra. Kovačić 1985, 162-163; Babić 1991, 160; Pelc 2007, 30, 38, 40, 137, 192

³¹⁷ Arkiv V, 50-51; Arkiv VI, 189

³¹⁸ Comm II, 105; Možemo jedino pretpostaviti da se radi o gradnji sačuvanih (i kasnije zazidanih) otvora za topove prema istočnoj strani

³¹⁹ Kovačić 1985, 168-177

³²⁰ Posebno je to šteta za sitnije nalaze, npr. keramičke, koji bi u nedostatku pisanih izvora prije 40-ih godina 15. stoljeća mogli dati barem okvirni odgovor na pitanje vremena izgradnje srednjovjekovne utvrde

³²¹ Postavljanje grba dužda Marcella dovedeno je u vezu s gotovo jednogodišnjim boravkom u Dalmaciji Jakova Marcella, posebnog izaslanika Vijeća desetorice, sa zadatkom da istraži vijesti koje su stigle do Venecije o uroti i pobuni protiv Serenissime u tim krajevima te kazni vođe zavjere i na sve moguće načine ojača mletačke interese u Dalmaciji. Ovo se naročito odnosilo na protumletačke, a prougarske, događaje u Splitu, Poljicima i Omišu; Pivčević 1996, 31-33; Kovačić 2002, 77-78; O razmjerima i dugotrajnosti protumletačkog raspoloženja u Poljicima neizravno govori i 88. članak Poljičkog statuta umetnut u osnovni tekst 1476. godine (koji govori o podjeli Poljičana na „lige i parti“), ali i cjelokupna tzv. treća redakcija statuta iz oko 1485. godine; Mošin 1971, 9, 12-15

Prvu fazu predstavljala bi antička ili protanitička utvrda manje ilirske zajednice Onastina koji su dali ime antičkom Oneum-u tj. Omišu koji se nije nalazio na mjestu današnjeg grada već na prostoru zaseoka Baučići. Utvrda ili gradina Onastina nalazila se na mjestu današnjeg Starigrada. Takva mogućnost proizlazi iz nekoliko činjenica. U prvom redu to je samo ime utvrde koje je kao takvo zabilježeno u najstarijim izvorima iz 15. stoljeća.³²² Na postojanje ove ranije utvrde upućuju i detalji na blokovima koji su upotrebljeni za gradnju skarpi bastiona iz 16. stoljeća. Naime, postoji mogućnost da su oni pripadali ranijoj utvrdi jer podsjećaju na blokove helenističkih utvrđenja ili onih nastalih pod helenističkim utjecajem - s obzirom na postojanje nepravilnih anatroza, vrlo naglašene bunje na licu te tragova za vezivanje sa susjednim blokom.³²³ Međutim, ostaje otvoreno pitanje zašto ti blokovi, ukoliko su se nalazili ovdje ili u blizini, nisu korišteni i za gradnju srednjovjekovne utvrde, a ne samo za gradnju bastiona iz 16. stoljeća?

Današnja utvrda dijelom predstavlja drugu fazu utvrđivanja na tom mjestu. Najvjerojatnije nastaje početkom 15. stoljeća i sastoji se od dva dijela: kule s prilazom na višem dijelu i dvorišta s različitim objektima na nižoj razini.³²⁴

Krajem 15. stoljeća i u prvoj polovici 16. stoljeća i ona doživljava brojne preinake pa bi u to vrijeme trebalo datirati zazidavanje kruništa na dijelu bedema i gradnju otvora za topove u sjeveroistočnom uglu utvrde. Uz istočni i sjeverni bedem velikog dvorišta tijekom 16. stoljeća podižu se dva trokutasta bastiona koja predstavljaju treću fazu utvrđivanja Starigrada. Međutim, ovdje bi istaknuli činjenicu da kula nije organski povezana sa zidovima koji zatvaraju prostor s njene istočne strane, a donekle se razlikuje i u načinu zidanja.³²⁵ Stoga postoji mogućnost da je ona u jednom trenutku (kraj 14./poč. 15. stoljeća) funkcionirala kao samostalna kula, više osmatračnica ili stražarnica nego obrambena građevina, te da je u isto vrijeme ili nešto kasnije nastalo manje dvorište s njene istočne strane.

15. Gradina u Vrgorcu (sl. 122-128)

Smještaj: Vrgoračka (vrgorska) tvrđava „Gradina“ smještena je iznad samog grada Vrgorca na vrhu brežuljka (oko 340 m n/m) koji je ujedno i najistočniji izdanak planine Matokit koja se od Vrgorca pruža prema zapadu (sl. 123a). Pristup tvrđavi je otežan sa svih strana strmim i

³²² Nasuprot Omišu koji bi u ovom slučaju bio „novi grad“.

³²³ Kovačić 1985, 161-164

³²⁴ Kovačić 1985, 162

³²⁵ Iako je to teško utvrditi s obzirom da je iznova fugirana i velikim dijelom nadograđena

kamenitim stranama brežuljka, osim s istočne strane (iz pravca grada) koja je nešto blaža i preko koje vodi uska staza do ulaza u tvrđavu. S tvrđave se izvanredno nadzire prostor oko Vrgorca prema jugu, sjeveru i istoku, a utvrda direktno vizualno komunicira s utvrdom iznad Ljubuškog. Upravo je nadzor puteva koji vode u pravcu sjever-jug (obala-unutrašnjost) i istok-zapad, a koji su se vjekovima križali ispod ove utvrde ili u njenoj blizini, bio razlog njenog nastanka na ovom mjestu.

Opis: Utvrda ima tlocrt nepravilnog trokuta (oko 23x23x35 m) s površinom unutar bedema od oko 420 m² (sl. 122 i 123). Slobodni prostor unutar dvorišta utvrde je vrlo malen s obzirom da je velikim dijelom izgrađen, a sjeverni dio dvorišta je strm i kamenit. Sjeverni i istočni bedem su povučeni gotovo pravocrtno, dok bedem na zapadnoj i južnoj strani prati konfiguraciju stijena pa je stoga nešto duži i ne toliko „pravilno“ povučen. Ispred većeg dijela istočnog bedema sagrađen je utvrđeni predulazni prostor s ulazom kroz objekt u jugositočnom kutu predulaznog prostora. Iza toga objekta se preko destetak strmih kamenih stepenica pristupa drugom „unutrašnjem“ ulazu u tvrđavu, smještenom u jugoistočnom kutu tvrđave. Ulaz je smješten prilično visoko u odnosu na stazu kojom se prilazi utvrdi (sl. 125). Iza toga ulaza nalazio se objekt na kat koji sa sačuvanim kamenim popločanjem u prizemlju. Preko 4 stepenice u sjeverozapadnom kutu toga ulaznog objekta pristupa se u dvorište tvrđave. Na kat ulaznog objekta, od kojeg su sačuvane kamene konzole za međukatnu konstrukciju, dolazilo se stepenicama smještenim uz vanjsko lice zapadnog zida. S obzirom na sačuvanost zidova objekt je imao dvostrešni krov.

Bedemi su široki od 0,9 do 1,5 metara. Najširi su na istočnoj i sjevernoj strani – odakle se relativno lakše pristupa tvrđavi (posebno s istočne strane). U visinu su najviše sačuvani na zapadnoj strani – gotovo 11 metara – dok su na drugima (uključujući i kulu) prije obnove bili sačuvani u visini od oko 5 do 8 metara. Po vrhu istočnog, zapadnog i južnog te istočnog dijela sjevernog bedema (do kule) sačuvan je uski ophod. Ophod je širok oko 0,7/0,8 m na istočnom bedemu, dok se na dijelovima južnog i zapadnog izrazito sužava na manje od 0,5 metara. Na ophod se dolazi kamenim stepenicama iz dvorišta smještenima na dva mjesta uz unutrašnje lice bedema – u jugozapadnom kutu utvrde za južni i zapadni potez bedema te druge uz istočni bedem. Istočni bedem završava jednostavnim kruništem (merlaturom) posebno dobro očuvanim na sjevernoj strani sa strijelnicom/puškarnicom u nekima od merlona. Na ostalim bedemima se tragovi kruništa ne vide, s obzirom da su često popravljani i znatno povišeni u

odnosu na druge, ali je moguće da je postojalo.³²⁶ Posebno je visok sjeverni dio zapadnog bedema na kojemu je sačuvan i niz od 5 puškarnica

Tvrđavom dominira kula nepravilnog kvadratnog tlocrta (oko 8 x 7 m) smještena po sredini sjevernog bedema i izbačena iz linije pružanja bedema (sl. 123 i 127). Temeljena je na stijeni koja zauzima cijeli sjeverni dio utvrde. Širina zidova kule iznosi oko 1,2 m (prema dvorištu) odnosno preko 3 m u sjeverozapadnom uglu. Ulaz u kulu je u jugoistočnom uglu prema dvorištu, preko strmih i uskih kamenih stepenica uzidanih u stijenama. Kula nema vidljivih otvora i velikim dijelom je obnovljena 80-ih i 90-ih godina 20. stoljeća. Međutim, na sjevernom zidu kule sačuvan je jedan otvor u prizemlju na visini od oko 1,5 metara od stijena izvan kule. S obzirom na svoj smještaj moguće je da se radi o izlazu u nuždi. Današnje (obnovljene) dimenzije otvora od 2 x 1,2 metra teško mogu ići u prilog ovakvoj pretpostavci. Ipak smatramo da se originalno radilo o manjem otvoru. Na ranijim fotografijama,³²⁷ a dijelom i danas, primjećuje se da bedemi nisu povezani s kulom već su bedem u punoj visini naslonjeni na kulu.

U utvrdu je, uokolo uskog dvorišta, sačuvano nekoliko objekata uz istočni te južni i zapadni bedem, ostaci kapele sv. Ante Opata i cisterna za vodu uz nju (sl. 127 i 128). Uz južni bedem sačuvana su tri (prizemna) objekta, od kojih su dva danas pokriveni dvostrešnim krovovima. Najjužniji od ta tri objekta je, s obzirom na odnos zidova, nastao kasnije od objekta na ulazu u tvrđavu. Ispred njega, u središnjem dijelu utvrde su ostaci tvrđavske kapele, pravokutnog tlocrta s ulazom na sjeverozapadnoj strani te jednostavnim zidanim oltarom na jugoistočnom zidu. Uz južni i zapadni bedem, prateći njihovu „zakrivljenost“ i naslonjeni na bedem, sačuvani su ostaci izduženog objekta s tri ulaza na nisko sačuvanom zidu prema dvorištu. Na istočnom kraju toga objekta nalaze se stepenice za pristup ovom dijelu bedema te ostaci vjerojatno krušne peći.³²⁸ Izgleda da je ovaj objekt imao samo prizemlje, a jednostrešno

³²⁶ Najstariji prikaz Vrgorca iz vremena njegovog osvajanja od strane Mletačke republike 1690. godine tvrđavu prikazuje bez kruništa, a kula Avala ima stožasti krov. Međutim, na tom istom prikazu podgrađe je utvrđeno bedemom i kulama, a na bedemu je vidljivo gibelinsko krunište. Nešto kasniji Iusterov prikaz utvrde i podgrađa (te tlocrt utvrde) iz 1708. godine, donosi nam tvrđavu i kulu u tvrđavi s jednostavnim pravokutnim/kvadratnim kruništem. Kula Avala i dalje ima (niski) stožasti krov, dok su u podgrađu vidljive samo kule, ali ne i bedemi; Fisković 1961, 123-130. Na prikazu Vrgorca iz oko 1690. godine koji nam donosi S. Boucaut, dio bedema i kula u utvrdu imaju krunište. Dapače, kula ima i jednostrešni krov prema sjeveru (koji podsjeća na nagib krova vrličkog donžona), ili je tako sačuvana! Kula Avala nema nikakav krov; Bilić 2018, 27-28. Postojanje kruništa (..parte merlata..), koje je kao i čitava tvrđava u jako lošem stanju, potvrđuje i izvještaj Giovannina Francesca Rossinia iz 1749. godine; Fisković 1961, 125-126, 138-140

³²⁷ Fototeka Konzervatorskog odjela u Splitu – Vrgorac/Gradina

³²⁸ Peć je i zabilježena na Isuterovom tlocrtu; Fisković 1961, 124, 137

krovište stajalo je na konzolama sačuvanima u bedemu. U sjeverozapadnom uglu tvrđave također se nalazi objekt s podestom za pristup puškarnici na donjem dijelu zapadnog bedema. Rupe od greda za njegovo krovište su sačuvani na zapadnom bedemu. Još jedan manji objekt sačuvan je između stijena u podnožju kule na sjevernom dijelu dvorišta. Slobodni dio dvorišta je većim dijelom popločan nepravilnim kamenim pločama.

Na nižem platou jugoistočno od tvrđave, uz stazu prema glavnom ulazu, nalazi se kula „Avala“ i uz nju cisterna za vodu (sl. 126). Kula je kružnog tlocrta promjera oko 8 metara i visine oko 11 metara s prizemljem/podrumom i tri razine od kojih je gornja razina, na kojoj je rekonstruirano gibelinsko krunište, danas otvorena.³²⁹ Ulaz u kulu je na visini prvog kata. U desni dovratnik ulaza naknadno je uklesan križ (karakteristično raširenih krajeva!). Širina zidova kule varira od oko 1,5 m u prizemlju do oko 0,6 m na vrhu s obzirom da se zid sužava na svakoj razini za prihvat međukatne konstrukcije. Prizemlje kule je u potpunosti zatvoreno dok je na razini prvog kata rastvoreno puškarnicma tj. prozorima i puškarnicama na drugom katu. S južne strane kule sagrađena je cisterna za vodu presvođena kamenim svodom dimenzija oko 7,3 x 3,5 x 3,4 m.

Povijesni podaci: Vrgorac se ne spominje u darovnicma vezanim za obitelj Radivojević iz 1408. i 1434. godine iako se tada nabrajaju njihovi brojni posjedi u župi Gorskoj, pa i šire.³³⁰ Prvi sigurni spomen Vrgorca tj. vrgoračke utvrde nalazimo u nizu dokumenata kojima herceg Stjepan Vukčić Kosača za sebe osigurava brojne posjede od Cetine prema istoku.³³¹ Najstariji je ugovor o savezništvu između hercega i sicilsko-aragonskog kralja Alfonsa V iz 1444. godine gdje se spominje „...Vergolaz Vgortchi supi castello con contato..“. Isti vladar će 1454. godine izdati gotovo identični dokument o savezništvu u kojoj spominje „...civitate Vergoran cum pertinentiis suis..“. Tu je povelja koju 1448. godine hercegu izdaje Fridrik III (tada rimsko-njemački kralj, a budući car) u kojoj se spominje samo „castrum Wereractz“. Godine 1452., tijekom rata između Dubrovačana i hrecega, Vrgorac je i u hercegovim rukama, ali samo nakratko s obzirom da će mu ga tijekom toga sukoba oduzeti sin

³²⁹ Najstariji prikaz Vrgorca i Iusterov iz 1708. godine kulu prikazuju sa stožastim krovom. Rekonstrukcija gibelinskog kruništa, koja je izvedena oko 2006. godine, je vrlo upitan potez s obzirom da za njega nije bilo nikakve potvrde. Snimak kule iz 1986. godine koji se čuva u Konzervatorskom odjelu u Splitu ukazuje na mogućnost postojanja jednostavnog pravokutnog kruništa od kojega je sačuva samo jedan „merlon“. Iako je ti to vrlo upitno. Osim toga, kula bez krova s drvenim konstrukcijama na nižim razinama, predstavlja veliki problem u smislu prodora vode i vlage! Nadalje, upitna je i funkcionalnost kruništa koje „pokriva“ samo polovicu osobe.

³³⁰ Bullettino VII, 189; Brković 1997

³³¹ Vego 1980, 452-486

Vladislav.³³² Utvrdu će njegovom bratu Vlatku 1470. godine oduzeti Žarko Vlatković u čemu su ga izdašno pomagali Dubrovčani, i ovo je prvi i jedini put da se netko iz ove obitelji spominje u kontekstu Vrgorca.³³³ Nakon ovog spomena, Vrgorac nalazimo u ugovoru o miru koji godine 1503. sklapaju Bajazit II i Vladislav II Jagelović. Nabrojani su gradovi tj. utvrde, između ostalog *Jeroggwcz* ili *Hadgoracz*, koje ostaju u vlasti sultana i to na način da granica ostane kao prije rata koji je započeo 1501. godine.³³⁴

Arheološki nalazi: Jedina arheološka istraživanja provedena na tvrđavi su ona iz 2008. i 2009. godine kada se istraživao prostor u samom sjeverozapadnom uglu dvorišta.³³⁵ Osim dokumentiranih različitih fazi gradnje, točnije pregradnji i adaptacija, pronađen je i pokretni arheološki materijal (većinom keramika, ulomci staklenih posuda, željezne topovske kugle, venecijanski novčić) koji obuhvaća razdoblje od polovice 15. do 18. stoljeća. Osim grube kuhinjske keramike, pa čak i kuhinjske keramike s caklinom, većina kerkamičkih nalaza pripada tipovima kasne majolike i kasne gravirane keramike 16. i 17. stoljeća. Mali broj nalaza se može datirati od sredine 15. stoljeća do početaka 16. stoljeća. Tek za jedan ulomak uvjetno možemo reći da pokazuje karakteristike arhajske majolike kraja 14. i prve polovice 15. stoljeća.³³⁶

Ostali nalazi, ulomci staklenih boca i venecijanski novčić, datiraju se u 18. stoljeće.

Prostorni razvoj utvrde: S obzirom na trenutačno stanje vrgorske „Gradine“ na utvrdu je moguće razlikovati najmanje tri osnovne građevinske faze. Sudeći prema povijesnim izvorima utvrda je nastala između 1434. i 1444. godine. Međutim, vrlo rijetki arheološki nalazi (npr. ulomak arhajske majolike s kraja 14. i početka 15. stoljeća) daju naslutiti mogućnost da je, u nekom obliku, postojala i prije ovog razdoblja. Činjenica da kula nije organski vezana sa sjevernim bedemom ide u prilog pretpostavci da je ona nastala ranije i možda barem nakratko funkcionirala samostalno. U tom slučaju utvrda u svom osnovnom obliku, koju bi datirali u prvu polovicu 15. stoljeća, nastaje u drugoj fazi. I to u razdoblju koje smo izdvojili vodeći se povijesnim izvorima, odnosno 30-ih i 40-ih godina 15. stoljeća. Tada je sagrađena utvrda s

³³² Dinić 1940, 85

³³³ Scriptorum 1893, 383; Dinić 1940, 104, 109; Zilić 2014, 133

³³⁴ Klaić 1975 (IV), 263

³³⁵ Kovačević 2010, 691

³³⁶ Detaljniji izvještaj s istraživanja čuva se u Konzervatorskom odjel u Imotskom. Osim keramike pronađeno je i nešto stakla datiranog široko od kraja 16. do početka 18. stoljeća, nekoliko lula i manji broj metalnih nalaza od kojih ističemo mletačke novce s kraja 17. i 18. stoljeća (DALM ET ALB).

ulazom na jugositočnom uglu bedema, stambenim prostorijama uz zapadni bedem, cisternom i možda kapelicom.³³⁷ Nešto kasnije, kao treća faza bez detaljnijeg određenja (tursko razdoblje od oko 1500. do 1690.) nastaje predulazni prostor ispred istočnog bedema te stambeni objekti uz istočni bedem unutar tvrđave. Ako prije nije postojala kapelica je možda nastala na početku mletačke uprave – na kraju 17. ili početkom 18. stoljeća.

Kula Avala sagrađena je kao osmatračnica i predstraža tvrđave uz prilaz prema njoj. Iako postoji mogućnost da se to dogodilo neposredno prije turskog zauzimanja Vrgorca, ipak smo skloniji vjerovati da je kula nastala u razdoblju turske uprave. Osim imena (hawalä – prepreka, pregrada, mjesto koje ima dobar pogled), na tu pretpostavku nas navode i neke druge analogije.³³⁸

16. Vrtar kod Metkovića (sl. 130-138)

Smještaj: Utvrda Vrtar smjestila se iznad istoimenog zaseoka na zapadnom kraju sela Borovci, na vrhu brda Gradina (kota 97) istočno od Metkovića (sl. 132). Točnije, spomenuto brdo se kao poluotok zavlači u najistočniji dio neretvanske močvare koja ga je okružila s tri strane. S tvrđave se savršeno nadzire komunikacija (gotovo jedina moguća) koja iz doline Neretve vodi prema zapadu (Vrgorcu), a koja već stotinama godina (kao i danas) prolazi sa sjeverne strane tvrđave. Radi se o putu koji je iz Drijeva (vjerojatno današnjeg Vida) preko Crnog Doca, Podgrede i Vriještice vodi dalje prema zapadu. Najlkaši pristup utvrdi je sa zapadne strane, sjevernom padinom brda.

Opis: Utvrda je izduženog nepravilnog (peterokutnog!) tlocrta koji zatvara površinu od oko 35 x 15 metara (sl. 130 i 131). Bedemi su širine od oko 1 do 1,6 metara, a najviše se sačuvani na sjevernoj i istočnoj strani gdje im visina iznosi i do 5 metara (sl. 136). Na svim bedemima i zidovima objekata u tvrđavi se jasno primjećuje jedna tehnika zidanja – priklesani kameni blokovi na oba lica slagani u više/manje pravilne redove s ispunom od sitnijeg kamena i obilje vapnenog morta.

³³⁷ Zanimljivo je primjetiti da na Iusterovom tlocrtu utvrde iz 1708. godine dio ovih objekata uz zapadni bedem nije u funkciji pa bi mogli pretpostaviti da su tada većim dijelom porušeni. Stoga smo i njihovu okvirnu dataciju postavili u srednjovjekovno razdoblje. S dosta ograda i Fisković kapelicu datira u srednjovjekovno razdoblje i pri tome se vodi položajem (izgubljene) apside te smještajem kapelice uz glavni ulaz i sl.; Fisković 1961, 124, 126, 137

³³⁸ Ovdje nalgašavamo sličnost s kulama istočno od utvrde na Zadvarju, od koji se jedna također zove Avala, a druga Poletnica. Radi se o kulama kružnog tlocrta uz koje su sagrađene cisterne za vodu i za koje smo pretpostavili da nastaju u drugoj polovici tj. krajem 16. stoljeća s ciljem boljeg utvrđivanja turskih pograničnih krajeva; Alduk 2005, 226-227

U sjeveroistočnom kutu na spoju bedema nalazi se veća kula, vanjskih dimenzija 10 x 8,5 metar i unutrašnjih 5,6 x 6,7 metara (sl. 133 i 134). Kula je dijelom uvučena u tvrđavu, a većim dijelom izbačena iz linije bedema. Zidovi kule su širine od 2 do 2,2 metra. Kula je sigurna imala jedan kat (ako ne i dva) s obzirom da su s unutrašnje strane na istočnom zidu sačuvane konzole međukatne konstrukcije. Ulaz u kulu nije sačuvan i vjerojatno se nalazio na visini prvog kata.

Na sredni istočnog bedema nalazi se manja kula, manjim dijelom izvan linije bedema, a većim u dvorištu utvrde (sl. 135). Kula je dimenzija oko 7 x 6 metra. I ova kula je imala kat jer je u njenoj unutrašnjosti na zapadnom zidu vidljivo suženje zida za prihvat međukatne konstrukcije dok je na istočnom zidu sačuvana jedna kamena konzola. Na visini toga kata (oko 1,5 - 2 metra od razine dvorišta) vidljiv je ulaz u kulu.

Južno od kule, uz unutrašnje lice bedema vidljivi su tragovi još najmanje tri objekta. Na južnom (jugozapadnom) bedemu nazire se ulaz u tvrđavu širine oko 1,2 metra (sl. 137).

Međutim, s vanjske strane toga ulaza nalaze se samo strme litice i oštre stijene tako da pretpostavljamo da se radi o izlazu u nuždi. Tragovi glavnog ulaza u utvrdu se možda naziru otprilike na sredini istočnog bedema.

Sjeverno od glavne, velike kule, na udaljenosti od oko 10 metara nalaze se tragovi još jednog objekta pravokutnog tlocrta i dimenzija 6,5 x 5,5 metra sa zidovima širine 1,5 – 1,7 metara. Objekt je sačuvan samo u arheološkim tragovima (sl. 138).³³⁹

Povijesni i arheološki podaci: Utvrda Vratar prvi put se spominje u ispravi vojvode Jurja Vojsalića kojom u kolovozu 1434. godine braći Jurjevićima (Radivojevićima-Vlatkovićima), točnije vojvodi Pavlu i knezovima Nikoli i Vlatku te njihovom rođaku (stričeviću) knezu Vuku Vukićeviću vraća posjede koje im je oduzeo Sandalj Hranić. Posjedi se nalaze u dolini Neretve te u župi Gorskoj (Vrgorac i Makarsko primorje). Između ostalog se spominje „prvo grad Vratar s vladaniem i z držaniem s pravimi mejami i kotari...“.³⁴⁰

³³⁹ Na skici utvrde koju nam donosi Dodig (a koju je pružio iz ranijih izdanja), ova građevina sjeverno od glavne kule je s njom spojena s dva zida. Međutim, na terenu (danas) tih zidova nema; Dodig 1998, 75

³⁴⁰ Dodig 1998, 73, 77-78; Juraj Vojsalić je nećak i nasljednik Hrvoja Vukčića Hrvatinića. Povelja je pisana ćirilicom/bosančicom i izdana pod Kreševom (BiH), a čuva se u dubrovačkom arhivu. Izuzetno je važna za srednjovjekovnu topografiju spomenutih krajeva, posebice župe Gorske; Vego 1982, 181-182; Brković 1997; Sandalj im posjede oduzima u jednom od sukoba s Hrvojem Vukčićem Hrvatinićem ili kasnije. Župa Gorska i dolina Neretve su područja gdje su se preklapale sfere utjecaja ovih dvoje velikaša, posebice oko trgovišta u Drijevimama; Kurtović 2009, 133, 172-202, 347-352

Godine 1439. dubrovački trgovci u Drijevimu dogovaraju način kada će i kako platiti dug tj. „tribut“, točnije novac za zaštitu, Vrataru i Radivojevićima.³⁴¹

Potom slijedi spomninja je Vratara u već spomenute prve dvije povelje kojima Stjepan Kosača nastoji osigurati svoju vlast nad prostranim teritorijima kojima vlada.³⁴² Godine 1444. u povelji Alfonsa V kao „Vratar castello con lo contato et ha una gran gabella de sale..“. Četiri godine kasnije, 1448. sličnu povelju izdaje Kosači i Fridrik III – „...castrum Breta...“.³⁴³ Nakon toga godine 1452. „...u našem gradu Vrataru...“ Radivojevići sklapaju savez s Dubrovčanima protiv Stjepana Kosače.³⁴⁴ Godine 1453. spominje se i u događajima oko potpisivanja mira između Vladislava Kosače, majke mu Jelene i Ivaniša Vlatkovića s jedne strane i hercega Stjepana s druge. Naime, početkom srpnja Dubrovčani u Neretvu šalju Nikolu Marinovog Gundulića s zadaćom da uvjeri Vladislava i Ivaniša da s hercegom ne sklapaju mir ukoliko tim mirom nisu zadovoljeni i interesi Republike sv. Vlaha.³⁴⁵ Međutim, Ivaniš Vlatković je bio taj koji je mir ipak sklopio. Vijesti o tome dubrovački poslanik primio je na Posrednici (Opuzen) i naređeno mu je da odmah ponovo pronađe Ivaniša Vlatkovića (u Vrataru, Novom ili Kruševcu) i zatraži od njega da utvrdu Blagaj (na rijeci Buni) i druge utvrde nikako ne preda u ruke hercega Stjepana. Ukoliko drugačije ne može, neka ih preda bosanskom kralju. Ako odluči Blagaj predati kralju ili zadržati za sebe, Dubrovačka republika

³⁴¹ Ćirković 1964, 38; „...tributo castri Radivoevichi...“, „...debendi castro de Vratar..“

³⁴² Vego 1980, 467-481

³⁴³ Vego 1980, 452-454

³⁴⁴ Dodig 1998, 77; Miklošić 1858, 451-456; Radi se zapravo o dvije ćirilne isprave izdane na Blagovijest (25. ožujka) 1452. godine. Jednu izdaju vojvoda Ivaniš i knez Žarko u Vrataru, a drugu dubrovački knez i vlada. Obje govore o međusobnom pomaganju u ovom i drugim ratovima te podjeli drijevske carine. Vlatkovići postaju dubrovački građani i u Gradu dobijaju palaču. Republika će Vlatkovićima i njihovim potomcima godišnje isplaćivati 600 perpera. Ako ne budu mogli biti „na svoji baštinu“ i dok budu stali u palači u gradu dobivat će još 600 perpera. Pisani izvori suvremeni ovim događajima, koji su do nas došli preko kasnijih kronika i različitih kompilacija nastalih od 16. do 19. stoljeća (Luccari, Gundulić, Jorga), spominju ovo savezništvo oko kojega pregovori započinju još 1451. godine. Gundulić nas obavještava da su savezništvo s Ivanišom ugovorili Damjan Sorkočević i Bartolomej Gučetić, te da je Dubrovčanima obećana polovina drijevske carine te mogućnost da u Drijevimu (ili negdje u blizini) dobiju jednu utvrdu ili dovoljan komad zemlje da sagrađe utvrdu, podgrađe (borgo) i vrtove za kuće koje će biti u podgrađu; Scriptorum 1893, 323; Lucarri, koji hercega naziva „un principe d'opinione patarena, nemico della Chiesa Romana“, kaže da je u jednom trenutku bio „ucjenjen Kosačin život“, a da su se oko njegovog ubojstva angažirali ponajviše Vlatkovići – Ivaniš i braća mu Tadija i Žarko; Lucarri, lib. III, 98; Jorga također izvještava o pregovorima s Ivanišom Vlatkovićem koje vode Sorkočević i Gučetić 1451. godine i njegovu savezništvu s Dubrovnikom odakle su pobunu protiv hercega obilno pomagali srebrom, ali i vojnicima. Dubrovčani Vlatkoviće, posebno Ivaniša, neprestano darivaju. Jednom zgodom mu, tijekom nekih pregovora, u blizini jedne od njegovih utvrda (možda Vratara) daruju i konja; Jorga 1899, 459, 461, 466

³⁴⁵ Ovo je bila i jedna od točaka ugovora o savezništvu između Vlatkovića i Dubrovnika godina dana ranije; Miklošić 1858, 451-456

će godinu dana svaki mjesec davati 300 perpera za novačenje ljudi za utvrdu Vrtar. Ako zadrži ili kralju preda Blagaj, Dubrovčani će mu, na tih 300 perpera mjesečno, dati još 1500 perpera da utvrdu (Blagaj?) opskrbi potrebnim stvarima.³⁴⁶ Godinu dana kasnije (1454.) ponovo se spominje u povelji Alfonsa V koju izdaje Stjepanu Kosači kao „...Civitate Vrtar cum pertinetiis suis..“.³⁴⁷

Teško je za povjerovati da je Vrtar u to vrijeme bio u hercegovim rukama. Međutim, herceg Stjepan će ga vjerojatno zauzeti, zajedno sa svim posjedima Vlatkovića, početkom 1456. godine. Već krajem 1455. herceg će povesti kaznenu ekspediciju protiv ove velikaške obitelji što će dovesti do njihovog protjerivanja s matičnih posjeda u Dubrovnik.³⁴⁸ U Neretvu se Vlatkovići vraćaju u kontekstu ugarskog djelovanja u tim prostorima 1465. godine.³⁴⁹ Stoga nas ne čudi naslov koji Ivaniš Vlatković nosi 1466. godine - „Johannis Humski perpetui comitis de Wrathar ac vojvode terre Humie et de Hliuna.“³⁵⁰ Ovo je ujedno i posljedni spomen ove utvrde u izvorima. Kasniji dokumenti kao npr. najraniji turski defteri (1475-77.) ili ugovor o miru između sultana i Vladislava II Jagelovića iz 1503. godine, utvrdu ne spominju.³⁵¹

Pojedini autori smatraju da su Turci zauzeli Vrtar otprilike 1472. godine.³⁵² Ipak, u razdoblju između 1481. i 1486. godine na ovom području, zajedno sa Augustinom Vlatkovićem, živi i herceg Vlatko Kosača (prognan iz Novog) – možda baš na Vrtaru.³⁵³

³⁴⁶ Župe 1999, 85; Scriptorum 1893, 335-336; U tom trenutku Dubrovčanima je čak odgovaralo da utvrde dođu pod vlast ugarsko-hrvatskog kralja. Vojvoda Ivaniš je ipak prihvatio ponudu te je zadržao Blagaj i ostale tvrđave.

³⁴⁷ Vego 1980, 481

³⁴⁸ Zilić 2014, 105-110

³⁴⁹ Zilić 2014, 122-127

³⁵⁰ Dodig 1998, 78; Naslov „perpetuus comes“ Ivaniš dobija od Matije Korvina. Radi se o ugarskoj tituli kojom se pojedincima (obiteljima ili službama/institucijama) daje trajna uprava nad većim teritorijalnim jedinicama (županijama/grofovijama). Posebno je česta od sredine 15. stoljeća i vremena Matije Korvina, iako je susrećemo i znatno ranije; Rady 2000, 32, 81, 141, 154; Vlatkovići Livno dobijaju kao novi posjed od bosanskog kralja dok su u „dubrovačkom progonstvu“ 1457/58. godine; Zilić 2014, 110-114

³⁵¹ S obzirom da smo ranije napomenuli da se utvrda javlja na kartama s početka 16. stoljeća možemo pretpostaviti da je još uvijek bila u funkciji. Ali isto tako je moguće da karte nastaju prema ranijim predlošcima iz vremena kada je utvrda bila u funkciji iako tada više nije.

³⁵² Jurić 2003, 334; Od 1467. osmasksi protisak na donji tok Neretve je sve jači, a posebno se intenzivira nakon pada Počitelja i povlačenja ugarske posade u rujnu 1471. godine. Vlatkovići su čak prisiljeni i drijevsu carinu dijeliti s hercegovačkim namjesnikom Hamza-begom. Do proljeća 1473. Osmanlije zauzimaju sve njihove posjede. Zilić 2014, 127-136

³⁵³ Tošić 2008, 164-166

Prostorni razvoj utvrde: Na samoj utvrđi, kako na bedemima tako i na zidovima objekata ne vide se faze gradnje. Točnije, izgleda da je utvrda nastala odjednom³⁵⁴ te da nije bila dugo u upotrebi.³⁵⁵ Ipak, istočni i vjerojatno južni zid kule je s unutrašnje strane u jednom trenutku ojačan. Pretpostavljamo još za vrijeme gradnje. Nadalje, u ranijoj literaturi nalazimo na podatak da su i dijelovi bedema ojačani. Međutim, skloniji smo vjerovati da se radi o ostacima parapeta tj. prsobarana na vrhu bedema..

Postoji mogućnost da se opisani objekt izvan tvrđave datira ranije od same tvrđave. S obzirom na sačuvanost (koja je znatno manja nego sačuvanost tvrđave), kao i rijetke ostatke rimskih tegula, moguće ga je datirati i u antičko razdoblje.

2.2. Analiza prostora

Prostorni raspored utvrda, položaj, odnos s komunikacijama i gospodarska osnova

Bez obzira radi li se o utvrdama s određenim kontinuitetom u razvoju i upotrebi ili onima koje nastaju kao potpuno nove fortifikacije, u svakom povijesnom razdoblju postoji određena logika njihova rasporeda u prostoru. Iako ih je potrebno analizirati i kao samostalne građevine (što će uslijediti kasnije u ovom radu) isto tako ih se mora gledati kroz geografsku prizmu, sagledavajući njihove međusobne odnose te interakciju koju kao strateške točke imaju s bližim i daljim prostorom u kojem se nalaze.

Gotovo sve utvrde opisane u katalogu (njih 16) zauzimaju istaknute i povišene točke u krajoliku. Naravno, ovo se ne odnosi samo na ovdje prikazane utvrde, već na utvrde općenito. Osim poruke koju utvrda na uzvisini šalje kao simbolični znak vlasti nad prostorom i njegovim stanovnicima, razlozi za to su apsolutno strateški, u prvom redu vezani za lakšu obranu i nadzor nad komunikacijama. Nadalje, komunikacije donekle određuju i oblike gospodarstva pojedinog područja o čemu utvrde uvelike ovise.

Ipak, važno je naglasiti da spomenute „povišene točke u krajoliku“ nikada nisu ujedno i najviše točke određenog prostora. Utvrde se redovito smještaju na nižim i više ili manje

³⁵⁴ Vjerojatno između 1408. i 1434. godine.

³⁵⁵ Ovakvu pretpostavku donekle potvrđuju i izvori, točnije činjenica da utvrdu ne nalazimo u izvorima nakon 1466. godine (osim na kartama sa samog početka 16. stoljeća) – vidi dalje u tekstu.

strmim uzvisinama odvojenima od visokih brda ili planina (npr. sinjski Grad, Vrtar) ili na neki način prislonjenima na njih – dovoljno visoko ali i dovoljno blizu naselja ili komunikacije. Ovu posljednju karakteristiku (vidljivu npr. na utverdama Neorić, Travnik, Vrgorac, Visuć, a donekle Prozor/Vrlika i Glavaš) moguće je objasniti nastojanjem da se „prislanjanjem“ na planinu osigura mogućnost bijega u sigurnost viših predjela ili mogućnost lakšeg izlaska iz utvrde tijekom opsade.

Utvrda Badnjevice kod Prološca svojim se smještajem donekle izdvaja iz ovih opisa, s obzirom da se njen glavni i najveći dio nalazi na padinama strmog kanjona što je gotovo jedinstveni primjer u Dalmaciji. Naime, utvrde uz kanjone rijeka (Cetina, Krka, Zrmanja) nisu rijetkost u ovom prostoru, ali se smještaju na samom rubu kanjona, a ne kao ovdje skrivene u dubini kanjona (sl. 85a i 85b). Na Badnjevicama se taj nedostatak „kompenzira“ gradnjom jake kule na vrhu koja nadzire okolni prostor i brani samu utvrdu u kanjonu. Osim toga, postoji mogućnost da je i na samom ulazu u kanjon, s njegove istočne strane, postojala građevina koja je služila kao predstraža utvrdi i koja s njom, kao i s kulom na vrhu kanjona, savršeno vizualno komunicira.³⁵⁶

Gradnja utvrde na iznimno visokim položajima je rijetkost. Takva mjesta uvelike otežavaju samu gradnju i kasnije održavanje utvrde, ali i umanjuju njene strateške prednosti. Takva utvrda u vrijeme sukoba i ratova jednostavno ostaje izolirana na visokom terenu te ne može ispuniti svoju zadaću obrane prostora ili „vezivanja“ na sebe određenog broja neprijateljskih vojnika te joj ostaje isključivo uloga osmatračnice što često nije dovoljno. Izuzetno dobar primjer ovako „promašene“ investicije i lošeg strateškog promišljanja je utvrda Znoilo kod Prgomete. Događaj iz 1501. najbolje dočarava „beskorisnost“ tvrđave. Veća grupa Turaka tada je prošla pored Znoila na putu prema Marini gdje je opljačkala biskupovu utvrdu (Castel del Episcopo). Na povratku su spavali pod samim Znoilom, niti milju udaljeni od utvrde.³⁵⁷ S druge strane, s brda na kojemu se smjestila utvrda gotovo se savršeno nadzire okolni teritorij što je i jedan od razloga zašto se trogirski vojni posada tako dugo zadržava na Znoiliu unatoč svim problemima. Ispod utvrde se račva glavna komunikacija koja s obale preko Labinske

³⁵⁶ Na ulazu u kanjon, iznad „Marišića kuće“ sačuvani su na dva mjesta ostaci ranijih građevina. Sjeverozapadno od „Maršića kuće“ vidljivi su tragovi dvaju objekata od kojih je jedan dimenzija oko 5x3 m s naknadno dodanom balaturom na zapadnoj strani. Možda se radi o „kuli“ iz turskih vremena. Sjeverno i vrlo blizu „Maršića kući“ sačuvano je nekoliko zidova od kojih se ističe zid kao dio suhozidnog podzida. Zid je dužine oko 4 m, visine oko 2,5 metara i širine 0,6 m. Zidan je više/manje pravilnim manjim kamenim blokovima (gotovo opus quadratum). Pokretni nalazi (keramika i sl.) koji bi pobliže datirali ove objekte nisu pronađeni. Način zidanja je sličan zidovima stambenih prostora u samoj utvrdi Badnjevice.

³⁵⁷ Arkiv VI, 168

drage vodi prema Prgometu i odatle jedan krak prema Unešiću, a drugi prema Trolokvama i Moseću.³⁵⁸ U smislu nadzora opisanih komunikacija i dojavljivanja neprijateljskih pokreta zanimljivi su ostaci manje okrugle kule na položaju „Kaštelica“ (kota 460) južno od Labina, a istočno od prijevoja preko kojega se s juga prilazi Labinu. Radi se o jednostavnoj okrugloj kuli promjera oko 4 metra i zidovima širine 0,8 do 0,9 metara (Sl. 8a). Sačuvana je u visini od oko 1 m, a izvorno je vjerojatno bila visoka oko 5 metara. Kula ima izvrsnu komunikaciju prema zaleđu, odnosno Znoilu na jednu stranu te prema obali na drugu stranu, tako da se preko Kašteline ovaj sustav uvezuje u jednu cjelinu.

U smislu kontrole i odnosa s komunikacijama zanimljive su utvrde gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine (Glavaš, Prozor, Travnik, sinjski Grad, Čačvina). Naime, one se nižu uz jednu od glavnih prometnica koja od jadranske obale, tj. od Splita preko Klisa i Sinja vodi prema Kninu,³⁵⁹ odnosno Livnu. Na nekoliko mjesta ta se cesta križa s putevima koje vode kroz dalmatinsku unutrašnjost u smjeru istok - zapad. Ovakva mreža puteva izvrsno je prikazana na mletačkoj karti s početka 16. stoljeća, uključujući i mjesta koja se nazivaju „trageto“, gdje su putevi prelazili rijeke (Cetinu u ovom slučaju).³⁶⁰

Prvo je mjesto Sinj, koje vjerojatno od vremena kasne antike, a sigurno od ranog srednjeg vijeka i upravno središte ovog područja, tzv. Cetinske županije/kneštva ili cetinskog komitata.³⁶¹ S istoka cesta prilazi Sinju kroz kanjon Sutine iz pravca srednjovjekovne Zmine,³⁶² prateći rimsku komunikaciju Andetrium (Muć) – Osinium (Sinj) – Tilurium (Trilj/Gardun).³⁶³ Na ulazu u neoričko-mučki prostor ovu je komunikaciju, kao i onu iz pravca Dicma mogla kontrolirati utvrda u Neoriću, kako ona ovdje opisana (srednjovjekovna) tako i ona, vjerojatno kasnoantička, smještena nešto zapadnije. Iz Sinja je cesta prema sjeveroistoku vodila prema mostu na Hanu gdje je prelazila Cetinu i pratila trasu rimske ceste te se penjala

³⁵⁸Miletić 1993, 76-77; Miletić 1993a, 147-148; Šuta 2009, 151-152. Ovomu bismo dodali i treći krak prema Prapatnici gdje se spaja s cestom preko Boraje; Šuta 2009, 152

³⁵⁹ Knin je od 1345. do 1522. godine sjedište bana i vicebana - predstavnicima središnje vlasti u ovim krajevima tijekom srednjeg vijeka. O važnosti i značenju Knina u srednjem vijeku i kasnije; Jakšić 1981; Smiljanić 1984; Smiljanić 1987; Jakšić 1988; Jakšić 1992; Jakšić 1995; Ančić 1996; Čuzela 2007.

³⁶⁰ Juran 2019, 104, 105

³⁶¹ Soldo 1965; O pitanju kontinuiteta na pojedinim utverdama kasnije u tekstu

³⁶² Katić 1932; Kužić 2000.

³⁶³ Iako se ovaj pravac gotovo ne spominje u literaturi radi se o najkraćoj, pa stoga i logičnoj, vezi između mućkog i sinjskog prostora; Gunjača 1937, 36-38; Milošević 1990, 203-204.

prema „Vagnju“ tj. kuli na Prologu te se niz Kamešnicu spuštala prema Livanjskom polju.³⁶⁴ Ovo je bio najkraći put od Splita prema Livnu i jedan od najfrekventnijih trgovačkih puteva u ovom dijelu dalmatinske unutrašnjosti sve do polovine 20. stoljeća.³⁶⁵

Nastavljajući prema istoku cesta dolazi do rijeke Cetine na područje današnjeg Trilja na kojem se u srednjem vijeku nalazio posjed „Brodarić“ ili „Triljski brod“. Ime upućuje na prijelaz rijeke brodom ili skelom i to nešto uzvodnije od rimskog mosta koji je porušen krajem 4. ili početkom 5 stoljeća.³⁶⁶ Nakon prelaska rijeke cesta se račvala pa je južni krak išao dalje prema Imotskom, a sjeverni, ponovo prateći rimsku cestu, prema utvrđi Čačvini i dalje prema Buškom blatu.³⁶⁷ Ova cesta je bila od izuzetne važnosti onda kao i danas (Sl. 65).³⁶⁸ Upravo se u kontekstu prometa tom cestom Čačvina i spominje prvi put u pisanim izvorima kada se godine 1371. na povratku iz Splita dogodila pljačka bosanskih trgovaca solju. Ironično je da pljačku organiziraju nositelji vlasti u ovom prostoru – potkaštelani kneza Ivana Nelipčića u Sinju, kaštelan bana Seča (Szenchy) u Bistrici/Livnu te kaštelan Čačvine Perko Ježević (Gessenich). Posljednja dvojica su pljačku kasnije i priznali.³⁶⁹ Povezanost sa Splitom kao ishodištem cesta prema Kninu i Livnu, u srednjem vijeku je dodatno naglašena nalazima splitskog novca duž njezine trase. Radi se o tzv. spalatinima i bagatinima

³⁶⁴ Bojanovski 1974, 60-61; Alduk 2010, 71-74. Mletački i turski izvještaji (Čelebija) 16. i 17. stoljeća na više mjesta opisuju ovaj put jer upravo njime prolaze na putovanjima u Bosnu i dalje prema Carigradu. Matković 1878, 204, 245; Comm. IV, 44

³⁶⁵ Pederin 1994.

³⁶⁶ Milošević 2009, 179; Milošević 2005, 76-78.

³⁶⁷ Bojanovski 1974, 152-153

³⁶⁸ Važnost Čačvine i tamošnje komunikacije dodatno je naglašena od 2. polovice 15. stoljeća i sve jače turske prijete. U svojim nastojanjima da zagospodare Cetinom za Čačvinu su zainteresirani i herceg Stjepan Kosača (koji će njome i gospodariti) ali i kralj Stjepan Tomaš. Međutim, njenu važnost shvatit će i Turci te će je od hercega izričito tražiti za sebe (ili će se on tim „spinom“ samo koristiti u pregovorima s Mlečanima i ostalima). Mlečani će je u izvještajima s početka 16. stoljeća zvati izuzetno važnim mjestom, a Petar Kružić će je spaliti u jednom od svojih upada na turski teritorij (vidi prije u „Katalogu“). Da je svoju stratešku važnost zadržala i u 18. stoljeću svjedoči nam opis vizitacije splitskog nadbiskupa Cupillia koji je do tvrđave stigao na Tijelovo 1718. godine (tada 16. lipnja). Nakon ispovijedi i pričesti krenula je procesija oko tvrđave što drugdje nije zabilježeno, a nadbiskup bi na svakoj strani svijeta zastao te molio molitvu i pjevao pojedine psalme. Tako je npr. prema sjeveru i granici s Osmanskim carstvom molio molitvu protiv pogana, a kod ulaza u tvrđavu pjevao je Psalam 121: Podigoh oči svoje prema gorama (na visinu) odakle će mi doći pomoć... Kako je tvrđava imala kapelana, fra Pavla Grabovca, a niti u tvrđavi niti u blizini nije bilo crkve, nadbiskup je odredio da se za crkvu uredi jedna kuća izvan tvrđave i posveti Anđelima čuvarima koji će čuvati ovo važno mjesto. Današnja crkva u podnožju je posvećena Svim svetima; Katić 1957, 257-258.

³⁶⁹ Rismondo 1954, 20-22; Jurković 2006, 46 (bilj. 110). Navodno se radilo o tovaru od 200 konja i šteti od 20 000 zlatnika. Općenito o važnosti trgovine solju u srednjem vijeku i kasnije na primjeru Zadra i Paga te promjenama koje u nadzor trgovine solju uvodi anžuvinska vlast, vidi; Raukar 1970; Peričić 2001; Dokoza 2015

pronađenim u Bisku, Trilju (veliki sklupni nalaz), Potravlju, Maljkovu, Sv. Spasu i Biskupiji.³⁷⁰

Od Sinja je cesta išla i prema sjeveru u pravcu Knina. Ova je je morala prolaziti u podnožju tvrđave Travnik u današnjem Potravlju gdje se križala s lokalnim putevima koji su iz Zmine i Petrova polja preko Svilaje vodili u Cetinu.³⁷¹

Odatle je nastavljala za Vrh Riku i Prozor iznad današnje Vrlike.³⁷² Pod Prozorom je mjesto trećeg križanja s prometnicom koja ide u pravcu istok - zapad, a koja svoj početak ima u Šibeniku da bi preko Drniša nastavljala prema Maovicama gdje je između Svilaje i Kozjaka prelazila u dolinu Cetine upravo u Vrlici. Ova trasa je opisana u jednom izvještaju šibenskog poslanstva sandžakbegu u Livno 1574. godine.³⁷³ Nakon što su se spustili s Maovica, šibenski poslanici su prešli Cetinu, vjerojatno u Koljanima preko Vukovića mosta ili jednom od dva nizvodna prijelaza,³⁷⁴ te nastavili prema Biteliću odakle su, nakon prospavane noći, pošli za Livno (preko Vrdova ili nešto južnijeg Prologa). U Vrlici se jedan put morao odvajati i prema tvrđavi Glavaš koja je kontrolirala put preko dinarskih klanaca. Taj je put postojao i u rimsko doba i prelazio je Dinaru preko „Lelasovog klanca“ te vodio prema današnjem Bosanskom Grahovu tj. Mrkonjić gradu (rimski Leusaba).³⁷⁵ Spomenuti šibenski izvještaj dio ovog puta opisuje u povratku. Od Glavaša tj. Dinarića put je preko Polače vodio prema Kosovu polju i dalje prema Petrovu polju i Drnišu. I to ne današnjom (dužom) rutom Polača-Knin, već vjerojatno kroz Polaču, između „Kozjaka“ i „Pakova brda“ prema Orliću u Kosovu polju.³⁷⁶ Ovdje je potrebno naglasiti da je ova komunikacija, i to obje varijante – kako ona preko Maovica s račvanjem u Vrlici tako i nešto sjevernija ruta preko Kijeva, Polače ili Knina - trasiran na prastarim prvacima stočarskih kretanja tzv. izdiga stoke iz šibenske okolice prema

³⁷⁰ Jakšić 1996, 154,170; Milošević 2005, 113, 125, 166, 198.

³⁷¹ Juran 2019, 104. Godine 1709. putem od Potravlja, preko Zelova (Svilaje) do Muća prošao je nadbiskup Cupilli u svojoj vizitaciji „zagorskih“ župa; Katić 1957, 242-243.

³⁷² O trasi ovog puta u rimsko vrijeme, vidi; Stanić 1892, 97-100.

³⁷³ Rački 1882, 194; Radi se o poslanicima Frani Butrišiću i Ivanu Divniću koji odlaze u Bosnu riješiti neka pitanja s kliškim (livanjskim) sandžakbegom, posebice ona oko šibenskih mlinova na Krki. Put će ih preko Drniša, Svilaje i Dinare voditi u Livno te dalje u Uskoplje. U povratku će proći neposredno ispod Glavaša/Dinarića. Osim obilja toponima koji se nalaze zapisani u putopisu, a koji i danas velikim dijelom postoje, posebno su zanimljivi detalji o stanju cesta i putova. Za pojedine pravce možemo sa sigurnošću tvrditi da su zapravo rimske ceste!

³⁷⁴ Juran 2019, 104, 125.

³⁷⁵ Stanić 1892, 100, Milošević 1998, 73, 79.

³⁷⁶ Vjerojatno uz ostatak crkve (sv. Luke?) i groblja sa stećcima ili nadgrobnim pločama južnije od Polače.

ljetnim pašnjacima na Dinari.³⁷⁷ Naglašavanjem prometne i strateške važnosti ovih, izvorno stočarskih, komunikacija i njihovim povezivanjem sa srednjovjekovnim utvrdama kao sjedištima vlasti - dodatno se daje na važnosti stočarstvu kao najvažnijoj grani privrede tijekom srednjeg vijeka u unutrašnjosti Dalmacije.³⁷⁸ Često spominjani izvještaj generalnog providura Fosacrinia iz 1572. godine, od Srba do Buškog blata navodi desetak prolaza preko Dinare i Kamešnice koje je moguće zatvoriti s većim ili manjim brojem vojnika i tako Turke držati s drugu stranu tih planina. Većina tih planinskih prolaza su na trasi stočarskih izdiga, a Foscarini je za njih mogao saznati i opisati ih samo preko dojava samih sudionika tih izdiga (Morlaka, Vlaha) – mletačkih špijuna na turskom teritoriju.³⁷⁹

Kontekst komunikacija izražen je i na još dvije utvrde iz ovog rada.

Vrgorska tvrđava također nastaje na križanju puteva. Jednog koji vodi u pravcu istok-zapad, točnije iz Zabiokovlja prema dolini Neretve te drugog u smjeru sjever - jug koji iz Humske zemlje vodi prema moru. U ovom slučaju se ne radi o velikim ili frekventnim putevima, kao što je to u slučaju s putom Split - Livno ili Split - Knin, s obzirom da je planinski masiv Biokova i južnijeg Rilića teško prohodan ali i radi činjenice što se južnije od Omiša tijekom srednjeg vijeka nije razvilo značajnije urbano ili trgovačko središte. Prva trasa se jednim dijelom poklapa s današnjom tzv. Napoleonovom cestom koju pratimo od prijevoja Turija prema Vrgorcu i dalje prema istoku. U svojoj srednjovjekovnoj formi ona je najbolje sačuvana na području Raščana i Župe ali i dalje prema istoku gdje je markirana srednjovjekovnim crkvama i/ili grobljima sa stećcima u Župi, Raščanima, Kozici, Dragljanima, Zavojanima, Ravči te Velikom Prologu.³⁸⁰ Pod vrgorskom tvrđavom taj put se susreće s putom koji dolazi iz prvca Ljubuškog preko Koteza i Ravče te nastavlja prema Kljenku i dalje prema jugu na „Drveničke stine“ gdje izbija na obalu.³⁸¹ Drugi krak toga puta u Kotezima ispod Vrgorca je

³⁷⁷ Marković 2003, 169-190 + sl. 32.

³⁷⁸ Ančić 1987.

³⁷⁹ Grgić 1956, 259-260; Comm. IV, 44-45.

³⁸⁰ Dragljan(e), Kozica, Hraštane/Raščane, Vrh Doo i Zahojani/Zavojane spominju se u povelji Jurja Vojsalića izdanoj Radivojevićima 1434. godine; Brković 1997, 15. O arheološkoj slici Zavojana i okolice s posebnim osvrtom na srednjovjekovne nalaze, vidi; Gudelj 2003. O stećcima ovog područja, vidi; Alduk 2011. Osim crkava i stećaka kao točaka uz cestu, moramo imati na umu i različite izvore vode - lokve, bunare, povremene ili stalne izvore - u prostorima udaljenim od većih tekućica u unutrašnjosti Dalmacije.

³⁸¹ Tomasović 2009, 140; Mucić-Bokarica 2011, 126-128. Osim ovog puta u Zabiokovlju postoji i nekoliko drugih mogućnosti prijelaza iz unutrašnjosti na obalu npr. preko „Saranča“ i „Staze“ (Rodićeva cesta) ili prema Imotskoj krajini preko „Miline zaside“.

vjerojatno vodio prema Baćinskim jezerima.³⁸² Oba puta su većim dijelom označen crkvama i/ili grobljima sa stećcima u Orahu, Kotezima,³⁸³ Draževitićima, Ravči, Kljenku.³⁸⁴

U dolini Neretve, vjerojatno u neposrednoj blizini današnjeg Vida, nalazilo se tijekom srednjeg vijeka jedno od najvećih trgovišta u ovom dijelu Europe – Drijeva (portus Narenti, forum Narenti, mercatum Narenti, gabella Narente, drivska gabela itd.).³⁸⁵ Iako je glavni put iz doline Neretve (Drijeva) prema zapadu vjerojatno pratio rimsku cestu³⁸⁶ i vodio prema Ljubuškom i Vrgorcu, nikako ne smijemo zaboraviti i onaj koji prema zapadu vodi ispod utvrde Vrtar. Put je vjerojatno vodio od današnjeg Vida, sjevernim rubom močvarnog područja Norina, preko Vriještice, Orepka i Dvorina prema Novim Selima i Vrgorcu (Sl. 132).³⁸⁷ Za razliku od Sinja, Travnika, vrličkog Prozora ili Glavaša, Vrtar se ne nalazi uz glavnu, već sporednu komunikaciju i njegov smještaj na brdu okruženom močvarom treba u prvom redu gledati u kontekstu lakše obrane. Međutim, ova se utvrda kao sjedište utjecajne velikaške obitelji Radivojevića-Jurjevića-Vlatkovića izravno povezuje s trgovinom u Drijevima, i to s onom najznačajnijom, trgovinom solju – „...Vrtar castello con lo contato et ha una gran gabella de sale..“.³⁸⁸ Osim toga, 30-ih godina 15. stoljeća stanovnici Drijeva, točnije dubrovački trgovci i carinici, Vrtaru plaćaju određenu svotu novaca (za zaštitu).³⁸⁹

³⁸² Milošević 2011, 214-216.

³⁸³ Milošević 2011.

³⁸⁴ U Kljenku, istočno od stare župne crkve Svih Svetih, uz srednjovjekovni put nalazi se neobrađeni kameni blok/stećak ispod kojega je sačuvana drvena oblica preko koje se stećak povlačio prilikom transporta. U proljeće 2018. godine uzet je manji komad drveta te je poslan na Beta Analytic Inc (Miami, Florida) na radiokarbonsku dataciju. Analiza je dala dataciju u kraj 14. i prva tri desetljeća 15. stoljeća.

³⁸⁵ Najrelevantniji radovi na temu Drijeva; Tošić 1987; Kojić 1976. Unatoč prilično uvjerljivim argumetnima za smještaj Drijeva u današnji Vid i njegovu okolicu, pojedini autori još uvijek inzistiraju na Gabeli; Župe 1999, 77.

³⁸⁶ Bojanovski 1977, 108-123; I ovaj put je u srednjem vijeku markiran grobljima sa stećcima, posebice na prostoru Bijače i Zvirica; Vego 1954, 15-28.

³⁸⁷ I taj je put markiran grobljima sa stećcima; Jurić 2003, 337. Možda bi morali uzeti u obzir i mogućnost da se pod Vrtar moglo doći manjim brodovima i barkama sustavom kanala ili starijih riječnih korita.

³⁸⁸ U povelji Alfonsa V hercegu Stjepanu Kosači 1444. godine; Vego 1980, 467. Vlatkovići, kao gospodari Vrtara i velikog dijela donjeg toka Neretve (župa Luka) te „korisnici“ jednog dijela drijevske carine, Dubrovčanima prilikom pregovora o savezništvu 1451/2. godine obećavaju polovina drijevske carine te mogućnost da u Drijevima (ili negdje u blizini) dobiju jednu utvrdu ili dovoljan komad zemlje da sagrađe utvrdu, podgrađe (borgo) i vrtove za kuće koje će biti u podgrađu; Scriptoros 1893, 323; Miklošić 1858, 451-456; O raspodjeli drijevske carine u prvoj polovici 15. stoljeća i dijelu kojeg kontroliraju Radivojevići; Kurtović 2009, 347-351. O srednjovjekovnoj slici donjoneretvanskog kraja i župi Luka, vidi; Jurić 2003; Sivrić 2003.

³⁸⁹ Ćirković 1964, 38; „...tributo castris Radivoevichi...“, „...debendi castro de Vrtar..“

Čak se i samo podizanje utvrde početkom 15. stoljeća vezuje za dio kontrole koju Radivojevići imaju nad drijevskom carinom.³⁹⁰

Veza trgovine (skromnije nego li je ona u dolini Neretve) i utvrde još je jasnija na primjeru Zadvarja. Iako sama utvrda nastaje relativno kasno (u 2. polovici ili krajem 15. stoljeća) iz potrebe obrane tih krajeva od sve većih osmanskih pritisaka - jasno je da su Zadvarje i njegova okolica strateško mjesto i u ranijim razdobljima. U tom kontekstu treba gledati i karolinške nalaze, mač i koplje, iz obližnje Poletnice udaljene manje od 2 km od tvrđave prema jugoistoku.³⁹¹ Put koji je iz današnjeg Makarskog (srednjovjekovne Krajine) i Omiškog primorja vodio prema unutrašnjosti Dalmacije i najzapadnijim dijelovima Hercegovine (Posušje, Duvno) te jugozapadne i središnje Bosne (Livno, Kupres, Uskoplje) moguće je gotovo u potpunosti pratiti od obale tj. Vrulje, preko prijevoja Dubci, Prosika, Čikaševca, Zvizde do pod tvrđavu (Sl. 103).³⁹² Pod samom tvrđavom, s njene zapadne strane (na širem prostoru današnje HE „Kraljevac“), vjerojatno je postojao i prijelaz/most preko Cetine za prelazak u Poljica.³⁹³ Iz Zadvarja je put nastavljao prema sjeveru između šestanovačkih zaseoka Družići i Nejašmići te dalje prema Vukušićima,³⁹⁴ Cisti, Svibu, Aržanu i dalje. Put kroz Prosik („...ultra Prossich..“), kanjon između Dubaca i Gornjih Brela, potvrđen je i u izvorima. U svibnju 1452. Ivaniš i Žarko Vlatković (tada i trenutačno na strani Vladislava Kosače) nagovaraju Radobiljane i lokalne kneževe Andrijaševiće da upravo kroz ovaj prolaz provale na obalu, na područje mletačkog pristalice kneza Vukmira Kačića. Knez je uz obalu držao između 1000 i 2000 grla stoke sitnog i krupnog zuba od kojih su Radobiljani uspjeli ukrasti 50-ak grla.³⁹⁵ Međutim, iako se radi o izrazito stočarskom kraju, što se uostalom odnosi i na čitavu unutrašnjost Dalmacije, ovdje u smislu gospodarstva neće biti riječi o stočarstvu, već o trgovini. Zadvarje je i danas mjesto poznato po svojem *pazaru* – gotovo jedinom većem preživjelom u ovom dijelu Dalmacije. Trgovanje uz cestu pod tvrđavom se

³⁹⁰ Dodig 1998, 76-77, 79; Kurtović 2009, 348, 350.

³⁹¹ I karolinški mač iz nešto udaljenijeg Kreševa također možemo promatrati u kontekstu čuvanja prijelaza preko Cetine i nadzora komunikacije koje su iz pravca Ugljana i Poljica vodile prema istoku i s ovdje opisanom se križala na širem prostoru današnjeg Šestanovca. Za oba mača, vidi; Piteša 2009, 53-56 (sa svom relevantnom literaturom). Ovakve i slične karolinške nalaze duž Cetine Milošević vidi kao odraz kasoantičke romansko-slavenske granice upravo na toj rijeci; Milošević 1996, 23.

³⁹² Alduk 2005, 226; Tomasović 2009, 135-136; Ukratko o komunikacijama na ovom prostoru u rimsko vrijeme, vidi; Bojanovski 1977, 131; Katić-Lozo 2008.

³⁹³ Možda na mjestu manjeg otočića u Cetini tzv. Izulete nizvodno od Kraljevca.

³⁹⁴ Izuzetno dobro je vidljiv između zaselaka Vukušići i Merčepi/Merčepi na Prpuši.

³⁹⁵ Šunjić 1996, 263.

odvija svaki utorak te dva puta godišnje kada *pazar/dernek* traje i 2 do 3 dana – na blagdan sv. Ante (13. lipnja – zaštitnik mjesta) i sv. Bartula/Bartolomeja (24. kolovoza – dan kada je 1646. tvrđava prvi put oslobođena od Turaka). Trgovačku ulogu Zadvarja spominje, tada Stjepan Cupilli, trogirski biskup, a uskoro splitski nadbiskup, kada 1708. godine obilazi omiško zaleđe. Cupilli piše o gomili robe koja pod tvrđavu dolazi iz Uskoplja i Duvna te nastavlja prema Omišu i Makarskoj.³⁹⁶ Za pretpostaviti je da iz zaleđa stiže stoka, meso (posebno usoljeno i sušeno), vuna, mliječni proizvodi, metal, te drvo i drveni proizvodi, dok s obale stiže sol, ulje, vino(?), luksuznija keramika i tkanine, staklo itd. Trgovanje na Zadvarju, u neposrednom zaleđu obale, danas ili u 18. stoljeću, samo je odraz ranijih tradicija koje ne zamiru već tisućama godina, a nastalo je radi nemogućnosti osnivanja trgovišta na samoj obali gdje na potezu od Omiša do Makarske pa i dalje, ne postoji mjesto, osim nekoliko vrlo malih uvala, na kojem je moguće imati dobro zaštićenu luku.³⁹⁷

Vezujući se na priču o negostoljubivosti ovog dijela obale potrebno je pogledati od Zadvarja prema zapadu, niz kanjon Cetine, gdje se u daljini jasno naziru litice na kojima se nalazi tvrđava Visuć. Utvrda je udaljena od svih većih karavanskih i trgovačkih pravaca, ali presudnu ulogu u njenu nastanku imala je Cetina koja je plovna upravo do podnožja ove tvrđave. Time se, barem djelomično otvara mogućnost ulaska u unutrašnjost, što je osim trgovine omogućavalo omiškoj komuni da tu istu unutrašnjost čuva i nadzire (Sl. 107 i 109). U slučaju tvrđave Nutjak, koju u 2. polovici 15. stoljeća podiže Žarko Dražojević, ipak se u prvom redu radilo o osiguranju posjeda u vlasništvu obitelji Dražojević. Sigurno znamo da je negdje u neposrednoj blizini utvrde Ž. Dražojević imao i zgrade u kojima je čuvao sakupljenu ljetinu („...certa habitatione et caneva esistente a piè del monte dove e posto il detto castello, per conservare la robba et intrade sue...“).³⁹⁸ Međutim, oko 350 metara zapadnije od tvrđave prolazi jedan stariji put između brda „Konačnik“ i kanjona Cetine koji je povezivao Poljica tj. Bisko s prostorom Vojnića i Garduna (Sl. 72). Put je prilično širok, oko 2,5 do 3 metra, s jasno vidljivim rubnim kamenjem i podzidom na strmijem dijelu trase neposredno iznad kanjona. U dužini od nekoliko stotina metara taj se put u potpunosti nadzire s Nutjaka.³⁹⁹

³⁹⁶ Kovačić 2009, 391-392.

³⁹⁷ Katić-Lozo 2008, 84.

³⁹⁸ Alačević 1881, 166-167. Kao jedan od izvora Dražojevićevih prihoda moramo uzeti i upade na turski teritorij tijekom kojih bi od tamošnjeg stanovništva (vjerojatno turskog i kršćanskog) opljačkao veliki broj grla stoke; Alačević 1881, 164.

³⁹⁹ Put je moguće pratiti od vojničkog zaseoka Mamut prema jugu u dužini od oko 1,5 km u smjeru nove ceste koja vodi od čvora Bisko do novog mosta preko Cetine i Čaporica. Na kamenitoj zaravni sjeverno od ceste (300-

Nadalje, u pojedinim tekstovima koji govore o Nutjaku i Ž. Dražojeviću spominje se i most kraj Nutjaka. Međutim, u citiranim izvorima nismo pronašli nikakav navod o mostu, iako je u to vrijeme postojalo nekoliko drvenih mostova preko Cetine koji su se nalazili nešto južnije (između Radobilje i Poljica).⁴⁰⁰ Opisani put i prijelaz preko Cetine kao i tvrđava (nutgacho) ucrtani su na mletačkoj karti iz početka 16. stoljeća.⁴⁰¹ Prijelaz preko Cetine je sigurno postojao na području današnjeg Trilja i to vjerojatno kao brod/skela.⁴⁰² Odatle i ime Dražojevićevu posjedu „Triljski brod“ ili „Brodarić“. Sve strateške točke, tj. utvrde na ovom prostoru, od prapovijesti preko rimskog legijskog logora i Nutjaka do mletačke stražarnice na Gardunu imale su zadatak nadgledati i čuvati prijelaz ili prijelaze preko Cetine. Osim što je osiguravao Dražojevićev posjed, Nutjak je također branio sjevernu granicu Poljica – kao splitske predstraže kako se Poljica često navode u izvorima - slično kao što je legijski logor Tilurij čuvao prilaz Saloni. Isto tako čuvao je i lokalnu komunikaciju i prijelaz preko Cetine. Na suprotnoj (lijevoj) obali Cetine, uzvodno od Nutjaka oko 1 km nalazimo toponim „Mostine“ što upućuje na mogućnost prijelaza preko rijeke. Na isto upućuje i nekoliko staza ali i širih podzidanih putova koji se spuštaju do Cetine uzvodno od tvrđave, na obje njene obale.⁴⁰³ U kontekstu riječnog prijelaza možemo gledati i jedan srednjovjekovni mač okvirno datiran u 12. ili 13. stoljeće pronađen u koritu Cetine ispod Čaporica.⁴⁰⁴ Iako zavučena u sigurnost kanjona „Badnjevice“ i tamošnja istoimena tvrđava nadzirala je lokalnu komunikaciju na suprotnoj, istočnoj, strani spomenutog kanjona. Jedna je zapravo

400 m zapadno od spomenutog novog mosta) put nestaje 50-ak metara prije suhozida koji jse pruža u pravcu istok-zapad. Taj je suhozid položen na pravcu koji označava granicu između katastarskih općina Bisko (Poljica) te Vojnić i Košute (Cetina) i kao takav je označen na prvom austrijskom katastru (1831-1833) te na kartama 2. austrijske vojne izmjere (1851-54) i 3. austrijske vojne izmjere (1869-87). Pretpostavljamo da se radi o drevnoj granici između Poljičke i Cetinske kneževine s obzirom na to da dio toponima uz granice ovih katastarskih općina odgovora opisu sjeverne granice Poljica 1482. godine, vidi; Poljički statut, čl. 30.; Pera 1988, 427. Opisani put ucrtan na karti 3. vojne izmjere vodi prema Bisku, a jedna dio i prema Poljanicama, poznatom groblju sa stećcima; Milošević 1991; <https://mapire.eu/en/>

⁴⁰⁰ Arkiv VI, 235-236; Pivčević 1996, 35.

⁴⁰¹ Juran 2019, 105, 125.

⁴⁰² Milošević 2009, 179; Milošević 2005, 76-78.

⁴⁰³ Neki od tih puteva vode do mlinica u kanjonu rijeke koje više nisu u funkciji. Naime, moramo imati na umu da je Cetina do prije 30-ak godina ovdje tekla u kanjonu te bila znatno brža i niža. Nakon gradnje HE „Đale“ (1989. godine) ovaj dio Cetine postaje mirniji, a vodostaj se diže. Podizanjem vodostaja potopljena je i mlinica ispod same tvrđave. Za nižeg vodostaja još uvijek je moguće vidjeti zidove terasa (ili jaže) koje su pripadale ovoj i drugim mlinicama. Moguće je da se radi i o srednjovjekovnim objektima.

⁴⁰⁴ Milošević 1998, 300-301; Milošević 2005, 194; Slične mačeve (posebno u formi jabučice i sječiva) kao puno bliže analogije za ovaj iz Cetine s datacijom od sredine 14. do poč. 15. stoljeća, vidi; Sijarić 2014, 94-101, 124-127.

uska staza maksimalne širine oko 1 metra, a koja prolazi istočnom stranom kanjona.⁴⁰⁵ Na udaljenosti od 50-100 metara od istočnog ruba kanjona sačuvan je prilično širok put (oko 1,5 – 2 metra širine) s rubnim kamenjem koji iz Donjeg Prološca vodi preko „Vučje Drage“ i „Kuka“ prema Gornjem Prološcu i/ili Bušnjama te Ričiciama. Radi se o karavanskom putu koji se koristio donedavno i koji je povezivao Proložac, važni kasnoantički, srednjovjekovni i turski centar,⁴⁰⁶ s daljom unutrašnjošću tj. prostorom Posušja i Duvna.⁴⁰⁷ U podnožju same tvrđave, a na južnom kraju spomenutog kanjona, postojao je i most koji je premostio bujicu „Suvaju“ kako bi povezao dvije strane kanjona.

Slična situacija vrijedi i za imotsku tvrđavu Topanu koja nastaje uz križanje lokalnih puteva - jednog prema unutrašnjosti (prostor Posušja) te jednoga koji vodi sjevernim rubom imotskog polja.⁴⁰⁸ Ipak, tvrđava se nalazi i u neposrednoj blizini nekadašnje rimske ceste koja je južnije od Imotskog vodila u pravcu doline Neretve (Salona-Tilurij-Narona), a svoju je važnost zadržala i tijekom srednjeg vijeka kao glavni prometni pravac kroz unutrašnjost ovog dijela Dalmacije i Hercegovine.⁴⁰⁹ Uz ovo moramo imati i na umu da je Imotsko polje, koje je u prošlosti bilo izuzetno plavno, upravo pod Imotskim najuže te ga je tu najlakše tj. najbrže prijeći i povezati se na spomenutu cestu prema dolini Neretve.⁴¹⁰ Iako za to nemamo niti jedan srednjovjekovni izvor, kasniji opisi imotskih pazara iz vremena osmanske i mletačke vlasti, te dio grada koji se razvija u neposrednoj blizini tvrđave – Bazana – jasno upućuju na trgovinu kao osnovu razvoja (osim činjenice da se radilo o administrativnom sjedištu srednjovjekovne župe/županije, a kasnije nahije i kadiluka).⁴¹¹ Ono što bi za srednjovjekovni Imotski samo uvjetno mogli vezati je oružarski obrt. Naime, u relativno malom broju arhivskih dokumenata iz razdoblja srednjeg vijeka, a koji se odnose na Imotski, dva su vezana za izradu oružja. Godine 1341. spominje se Benedikt, Mikleušev sin, „arcerii de Imota“ -

⁴⁰⁵ Na suprotnoj strani kanjona je sačuvan sličan put s podzidom na jednoj strani, a koji vodi prema glavnom ulazu u tvrđavu iako u posljednjih 100-tinjak metara do ulaza prelazi u usku stazu.

⁴⁰⁶ Gudelj 2006; Grabovac 2009.

⁴⁰⁷ Razvoju naselja na ovom mjestu pridonio je svakako i prijelaz preko „Suvaje“ koji je postojao na mjestu današnjeg mosta čiji sjeverni dio potječe sigurno iz vremena turske uprave. Jedan prijelaz preko Suvaje postojao je i negdje u kanjonu bliže samoj tvrđavi; Grabovac 2009, 128-131.

⁴⁰⁸ Bojanovski 1977, 133-134.

⁴⁰⁹ Bojanovski 1977, 123-129.

⁴¹⁰ Čače 1995, 50-55; Gudelj 2010, 443-444.

⁴¹¹ Šabanović 1982, 161-162, 194-195.

izrađivač lukova.⁴¹² Godine 1400. nalazimo Ratka Gostojevića s Kamenmosta (Kamena mosta), izrađivača mačeva/sablji.⁴¹³

Uz ove, „aktivne“ utvrde ili utvrde koje su bliže glavnim ili lokalnim komunikacijama, na terenu nalazimo i položaje koji se smještaju daleko od glavnih prometnica i puteva. Takvi položaji nisu utvrde u pravom smislu, a osim što su dalje od cestovnih komunikacija obično se nalaze na skrivenijim i teže pristupačnim mjestima (rubovi kanjona, vrhovi teško dostupnih uzvisina i sl.) s kojih, bez obzira na „skrivenost“, vizualno komuniciraju barem s dijelom okolnog prostora. U arheologiji takav se položaj naziva „refugij“ – pribježište, mjesto koje se koristi povremeno i uvijek u vremenima većih opasnosti. Ovdje bismo izdovili dva takva pribježišta. Kunjak u kanjonu Cetine i Grda kod Lokvičića (Imotski). O takvim mjestima biti će nešto više riječi u poglavlju o funkcijama pojedinih utvrda.

Smještaj pojedine utvrde usko je povezan i s vlasništvom prostora neposredno oko nje. Strategija obrane nalaže da je taj prostor morao biti pod kontrolom utvrde kako bi se mogao održavati i čistiti radi što boljeg pregleda i efikasnije obrane te bržeg primjećivanja neprijatelja. O ovom pitanju nam progovara nekoliko podataka vezanih za omiške utvrde Starigrad i Visuć. Već smo rekli da je herceg Vlatko Kosača predao Visuć Mlečanima 1478. godine.⁴¹⁴ Godine 1491. dva svjedoka su poblizje opisala te događaje, od koji je jedan – omiški kapelan Grgur Klarić – izričito naveo kako je prostor oko same tvrđave pripadao tvrđavi, tj. kaštelanu bez čije se dozvole tu ništa nije moglo raditi (sjeći šuma, kositi trava ili obrađivati zemlja). Drugi svjedok, Matija Dobretić je sve rečeno i potvrdio.⁴¹⁵ Puno kasniji podatak, s kraja 16. stoljeća, spominjemo kao mogućnost da su se takve situacije događale i ranije. Naime, godine 1589. omiški providur Alesandro Paruta zabranjuje davanje u zakup pašnjaka na Omiškoj Dinari Morlacima (turskim podanicima) od Planova (u samoj blizini tvrđave Starigrad) do Visuća.⁴¹⁶ Radi se o sjevernim padinama planine iznad kanjona Cetine preko kojih vodi put (staza) koja povezuje ove dvije utvrde i koja vrlo vjerojatno nastaje

⁴¹² Mon.spec. 2002, 18-19; Izrada lukova, posebno od tisovine, bila je vrlo raširena u ovom dijelu Europe. Ponajviše u Bosni odakle su u velikim količinama dopremani u Dalmaciju (Split, Šibenik); Šunjić 1996, 329-330.

⁴¹³ Soldo 1989a, 51.

⁴¹⁴ Šunjić 1966, 199.

⁴¹⁵ Šunjić 1966, 198.

⁴¹⁶ Kovačić 1985, 172.

nakon što je sagrađen Starigrad.⁴¹⁷ Naravno, ovakve situacije pokušaja kontrole prostora neposredno oko tvrđava možemo očekivati i na ostalim utvrdama. Posebno onima koje imaju naglašenu stratešku/vojnu funkciju.

Odnos s naseljima, crkvama i grobljima

Iako se, prvenstveno u obrambenom smislu, sve fortifikacije nastoje izdvojiti iz određenog prostora svojim smještajem na teže dostupnim i povišenim mjestima – isto toliko one ne funkcioniraju potpuno samostalno već su dio prostora s kojim stvaraju i određenu interakciju. Nažalost, veći dio dalmatinske unutrašnjosti je u topografskom smislu još uvijek slabo obrađen – što posebno vrijedi za srednjovjekovne lokalitete.⁴¹⁸ To donekle predstavlja problem u analiziranju odnosa kojima ćemo se baviti u ovom dijelu teksta. Međutim, za spomenutu analizu ipak postoje mogućnosti. Pri tome ne mislimo samo na one prostorno-topografske analize kroz koje bi promatrali smještaj pojedinih lokaliteta u odnosu na utvrde već i na činjenicu da nam je istraživanje tih okolnih lokaliteta više ili manje pomoglo u definiranju razvoja pojedine utvrde.

Slika utvrde na vrhu brda s naseljem na padini ili u podnožju gotovo je arhetipska/idealna slika koja nam i danas služi za dočaravanje srednjovjekovnog krajolika. Ali, tu je sliku na tom istom prostoru, nešto teže zamisliti. Naime, još uvijek znamo vrlo malo o srednjovjekovnim naseljima na tim prostorima – kako o njihovom smještaju tako i o izgledu. S druge strane, o srednjovjekovnim grobljima (posebice onima sa stećcima ali i drugima) te crkvama znamo nešto više. Upravo nam to donekle omogućuje rekonstrukciju krajolika i odnosa unutar njega. Sačuvani povijesni izvori svakako pomažu u toj priči.

Vjerojatno najveće naselje vezano za utvrde iz ovog rada je ono koje se nalazilo podno sinjske utvrde Grad.⁴¹⁹ Iako za to nemamo više arheoloških potvrda, ispod sinjske utvrde, s njene južne strane (a dijelom i istočne), razvija se podgrađe s osnovnim elementima srednjovjekovnog urbanizma - između ostalog i s franjevačkom crkvom i samostanom sv. Marije, vjerojatno na području današnjega sinjskog predjela Kule.⁴²⁰ Sjeverno od tvrđave, na

⁴¹⁷ Iako možemo računati i da je ranija s obzirom na to da se radi o najbržoj vezi između Visuća i samog Omiša.

⁴¹⁸ Ovdje prvenstveno mislimo na šire topografske preglede koji postoje ponajviše i gotovo isključivo za područje Cetinske krajine; Milošević 1998.

⁴¹⁹ Ovdje bi naglasili da je dio kuća postojao i unutar bedema Grada, na padini okrenutoj jugu, na donjoj razini.

⁴²⁰ Milošević 2005, 90-91, 114-118. Franjevci u Sinj dolaze na poziv i uz vjerojatnu financijsku pomoć Ivana Nelipčića oko 1357. godine i odmah započinju s gradnjom samostanskog kompleksa (...cum ecclesia seu oratorio,

mjestu današnjega sinjskog groblja, nalazila se crkva sv. Jeronima na kojoj su Turci podigli džamiju.⁴²¹ Franjevci nisu bili i župnici sinjskog podgrađa, niti su to smjeli biti, već je ono imalo svog župnika (od koji se dvojica i spominju u izvorima) te župnu crkvu, izgleda posvećenu sv. Petru.⁴²² Sinjsko podgrađe naziva se Cetina.⁴²³ S obzirom da utvrda ima svoga kaštelana,⁴²⁴ a u izvorima se katkad posebno spominje i kaštelan Cetine,⁴²⁵ možda možemo samo nagađati da je i podgrađe bilo utvrđeno bedemom. U tom podgrađu ili njegovoj neposrednoj blizini postoji i mjesto (ili više njih) koje često služi kao mjesto za zborovanja i sudovanja koje sazivaju lokalni velikaši - „...in Cetina sub castro nostro Fsign/..Cetine sub castro Vsin/ante faciem ecclesie fratrum minorum de Cetine../poda Vsinjem“.⁴²⁶ Ovakav prostorni raspored (utvrda - podgrađe) nastavlja se i u vrijeme turske vlasti nad Sinjem. Ipak, sudeći prema dostupnim osmanskim dokumentima, nakon turskog osvajanja oko 1516. pa narednih nekoliko desetljeća u podgrađu nema stalnog stanovništva tj. ono je prorijeđeno. Situacija se mijenja polovicom 16. stoljeća.⁴²⁷ Iz Foscarinijeva izvještaja doznajemo da 1570-ih godina podgrađe ipak nema bedeme te da ga nastanjuju samo kršćani, dok su u utvrdi kršćani i Turci.⁴²⁸ Godine 1574. to isto podgrađe (kasaba) podijeljeno je u tri cjeline ili mahale.⁴²⁹ S obzirom na spomenuti rez u naseljenosti sinjskog podgrađa u prvoj polovici 16. stoljeća, ovu podjelu na tri cjeline teško je objasniti nekim ranijim (srednjovjekovnim) naslijeđem. Ipak, postojanje (najmanje?) tri crkve u srednjovjekovnom podgrađu

campanili, campana, cimiterio, domibus et aliis necessariis officinis...) kako se to kaže u ispravi pape Inocenta VI iz te godine; CD XII, 406-407. Samostan i crkva sv. Marije se prvi put spominju 1371. godine; Rismondo 1954, 20-22. Prošireni su u 15. stoljeću gradnjom crkve sv. Katarine kada je Sinj u posjedu Talovaca koji su i investitori gradnje; Botica 2010, 12. Prostor ispred crkve često funkcionira kao sudište ili mjesto okupljanja.

⁴²¹ Milošević 2017, 156-157.

⁴²² Soldo 1965, 67; Botica 2010, 16, 25-26; Milošević daje mogućnost da se radi o crkvi sv. Petra u Vrlici; Milošević 2005, 122-123.

⁴²³ Botica 2010; Sa svom relevantnom literaturom na ovu temu.

⁴²⁴ Jurić 1982, 54, 57, 119 – 121, 123, 140, 143, 146, 147.

⁴²⁵ Jurić 1982, 54, 121, 123.

⁴²⁶ Rismondo 1954, 21; Jurić 1982, 108; Brković 2010, 368-369.

⁴²⁷ Spaho 1989, 57: Ovakva kretanja u demografiji (pad stanovništva tijekom turskih osvajanja i relativno brza repopulacija prostora) zamjetna je i u drugim krajevima unutrašnjosti Dalmacije; Jurin-Starčević 2005; Husić 2006. Ovdje treba upozoriti na činjenicu da Husićev rad relativizira pad broja stanovnika početkom 16. stoljeća te da se za razliku od rada Jurin-Starčević prema toj temi odnosi općenitije!

⁴²⁸ Comm. IV, 42.

⁴²⁹ Spaho 1989, 57.

(samostanska sv. Marija, župna (?) sv. Petra te sv. Jeronima) eventualno može ići u prilog ovakavom nagađanju, tim više jer se jedna od tih cjelina naziva „mahala časne džamije Hadži-Hamze“, a ta je džamija nastala na spomenutoj porušenoj crkvi sv. Jeronima. Ovakvo sinjsko podgrađe sa samostanom i župnom crkvom usporedivo je donekle s kninskim.⁴³⁰

Prostorna situacija oko sinjske tvrđave rekonstruirana je ponajviše na temelju pisanih izvora. Mala utvrda Travnik iznad Potravlja pruža nešto drugačije mogućnosti. Naime, u podnožju utvrde, u blizini današnje potravske župne crkve u više navrata je istraživan lokalitet „Grudine“ (Sl. 41-47). Prve vijesti o ovom lokalitetu i njegovoj višeslojnosti nalazimo kod već citiranog Matasa.⁴³¹ On se lokalitetu vraćao nekoliko puta. Spominje različite nalaze: od ostataka građevina, nadgrobni ploče (srednjovjekovnih ?), paljevinskih grobova u urnama (antičkih ili ranosrednjovjekovnih ?), grobnica na svod (kasnoantičkih) do rimskih i srednjovjekovnih novaca (Antonin Pij, Prob, Konstantin, Hrvoje Vukčić Hrvatinić). Prva istraživanja tamo je vodio Marun. Istražujući srednjovjekovno groblje otkrio je i ostatke velike ranokršćanske crkve te nekoliko ulomaka kamenog namještaja.⁴³² Godine 1953. tadašnji Muzej hrvatskih starina i Arheološki muzej iz Splita istražuju lokalitet na „Grudinama“⁴³³. Tom prilikom se nije ušlo u trag „Marunove“ ranokršćanske crkve ali se istražilo srednjovjekovno groblje i pronašla se vjerojatno srednjovjekovna crkva. Crkva je jednobrodna s pravokutnom apsidom dimenzija oko 11,6 x 8.45 metara. S tri strane apside stajale su nadgrobne ploče. Uokolo crkve istraženo je groblje s 32 groba, od čega su dvije kasnoantičke presvođene grobnice. U jednoj grobnici pronađena je brončana narukvica proširenih krajeva⁴³⁴ dok je u srednjovjekovnim grobovima od važnijih predmeta pronađeno: brončani pozlaćeni prsten, par trojagodnih naušnica, par željeznih ostruga s garniturom za zakopčavanje, kopča pojasa i 8 srebrnih aplika, 8 brončanih aplika dijadema ili odjeće.⁴³⁵ Pozlaćeni prsten s okom od plave staklene paste sukladno analogijama sa Sv. Spasa (iako se

⁴³⁰ Jakšić 1992, 127-129.

⁴³¹ Matas 1882, 33-35.

⁴³² Marun 1998, 42; Marun 1892, 93; Radić 1895, 207; Marun 1896, 255; Jeličić 1984, 171-174.

⁴³³ Radovi se provode u sklopu opsežne reambulacije terena i arheoloških istraživanja koji su trajali od 1953. do 1958. a prethodili su gradnji HE Peruča i stvaranju Peručkog jezera koje je pokrilo veliki dio gornjocetinskog područja. Sve radove je vodio S. Gunjača a sudjelovali su Muzej hrvatskih starina (danas MHAS) i Arheološki muzej Split, vidi Gunjača 1981, 142-145.

⁴³⁴ Otvorene kasnoantičke narukvice proširenih krajeva kakva je pronađena na „Grudinama“ (koje svoje podrijetlo vuku iz narukvica sa završecima u obliku zmijske glave) datiraju se u kraj 4. i početak 5. stoljeća, s najbližom analogijom iz same Salone; Ivčević 1994, 248-249 (kat. br. 5).

⁴³⁵ Milošević 1998, 141-142; Milošević 2005, 112-114.

tamo radi o srebrnom i u jednom slučaju „raskošnijem“ prstenu) moguće je datirati prilično široko, od sredine 14. do sredine 15. stoljeća.⁴³⁶ Ista datacija primjenjuje se i na sačuvane trojagodne naušnice (jedan par s „Grudina“ i jedna naušnica iz same tvrđave) iako se radi o tipološki različitim primjercima.⁴³⁷ Ovdje je potrebno napomenuti da je primjerak s tvrđave jedan od rijetkih (ako ne i jedini) pronađen u ovakvom kontekstu s obzirom da se ovaj „kasnogotički“ nakit gotovo redovno pronalazi u grobovima kasnoga srednjeg vijeka. Datiranje sačuvanih ostruga nešto je preciznije. Stariji autori i njih datiraju prilično široko u 14. i 15. stoljeće.⁴³⁸ Međutim, novija literatura ovaj tip ostruga (s jednom ušicom na kraju krakova) datira od polovice 13. i kroz cijelo 14. stoljeće.⁴³⁹ Nadalje, najbliže analogije iz grobova 834 (izgubljene) i 1026 sa Sv. Spasa se posredno datiraju u drugu polovicu i kraj 14. stoljeća.⁴⁴⁰

Aplike pojaseva, dijadema ili drugih dijelova odjeće su također karakteristični nalazi iz srednjovjekovnih grobova.⁴⁴¹

Dakle, crkva oko koje se tijekom 14. i 15. stoljeća formira groblje nalazi se u podnožju utvrde. Tlocrt crkve s pravokutnom apsidom upućuje na njen nastanak krajem 14. ili tijekom 15. stoljeća.⁴⁴² Vodeći se jednim podatkom s kraja 17. i početka 18. stoljeća, Gunjača je iznio mogućnost da je crkva bila posvećena sv. Mateju.⁴⁴³ U neposrednoj blizini trebalo bi tražiti i naselje. U nedostatku drugih podataka pretpostavljamo da se naselje (ili više njih vezanih za ovu tvrđavu) nalazilo na mjestu današnjih potravskih zaseoka. U takvom prostornom odnosu (utvrda – groblje - pretpostavljeno naselje) mogu se gledati i ostala groblja u neposrednoj blizini tvrđave tj. u selima Satrić i Maljkovo. Najbliža analogija groblju na Grudinama su također istražena groblja u Maljkovu na položajima Greblje, Mijaljuša i Grudine, koja se

⁴³⁶ Petrinec 1996, 53 (grob 643), 89 (grob 934), 95 (grob 980); Jakšić 1996, 150; Široko datiranje ovdje nije posljedica nemogućnosti uže datacije već činjenice da se ova vrsta nakita, kao i puno češće trojagodne naušnice, proizvode i koriste tako dugo.

⁴³⁷ O trojagodnim naušnicama; Jakšić 1983; Jakšić 1984; Jakšić 1996, 152-153.

⁴³⁸ Vrsalović 1963a, 160, 167-168.

⁴³⁹ Sijarić 2001, 307-308; Vrlo slične ostruge iz grobova 834 (izgubljene) i 1026 sa sv. Spasa, Jakšić posredno datira u drugu polovicu i kraj 14. stoljeća.

⁴⁴⁰ Jakšić 1996, 164-165.

⁴⁴¹ Izgubljena aplika iz jednog od grobova sa sv. Spasa (grob 635) je tipološki najsrdonija većim aplikama s Grudina; Petrinec 1996, 38-39, 53; Gjurašin 1997, 169, 174.

⁴⁴² Tomasović 2001, 17-32; S iscrpnom analizom kasnosrednjovjekovnih crkava s pravokutnom apsidom.

⁴⁴³ Ecclesia S. Mathei Apostoli de Potravnicije; Ljubić 1890, 67; Gunjača 1956, 208-209.

također datiraju u 14. i 15. stoljeće, a neki nalazi i ranije.⁴⁴⁴ Većina nalaza iz svih navedenih grobalja, u prvom redu trojagodne naušnice te prstenje i ostruge, upućuju na srednji stalež njihovih vlasnika. Uvjetno ga možemo nazvati „viteški“ i vezati se ga srednje i niže plemstvo srednjovjekovne Cetine koje egzistira u određenom odnosu prema visokom plemstvu, posebno velikašima iz kuće Nelipčić.

Sličnu prostornu situaciju trebamo tražiti i na prostoru utvrde Vrtar. Zapadno od utvrde smjestila se izdužena zaštićena dolina sela Borovci. Na vrhu doline na najzapadnijoj strani nalazi se crkva sv. Nikole i nedaleko nje, na položaju Zanova, groblje sa stećcima. Okvirno se gradnja crkve i nastanak stećaka datiraju u 14. i 15. stoljeće i stavljaju se u kontekst Vrtara kao važne utvrde na ulazu u dolinu Nertve.⁴⁴⁵ I ovdje bi samo naselje valjalo tražiti na mjestu današnjih borovačkih zaseoka, posebice uzmemo li u obzir postojanje još nekoliko grobalja sa stećcima u samom Vrtaru (Rastočići) i obližnjim Dvorinama na putu prema Novim Selima.⁴⁴⁶

U slučaju Vrgorca, naselje se moglo nalaziti i na mjestu današnjeg grada ili u njegovoj neposrednoj blizini, a svakako u blizini položaja Opletje u Kotezima gdje je nedavno istraženo groblje sa stećcima koje egzistira od 14. do početka 16. stoljeća.⁴⁴⁷ Vrgoračka tvrđava je u srednjem vijeku mogla imati i svoje podgrađe. Ono je sigurno postojalo u vrijeme turske vlasti i sastojalo se od 70-ak kuća od kojih je destak bilo kuća-kula – što je i danas karakteristika tamošnje arhitekture (Cukarinovića/Fratarska kula, Kapetanovića/Dizdarova kula, Pakerova kula, kula Mumin age itd.). Na najstarijem prikazu grada iz 1690. godine (kada je oslobođen od osmanske vlasti) s južne strane tvrđave je prikazano podgrađe zaštićeno bedemom s ulazom kroz kulu na zapadnoj strani bedema (Sl. 129a). Bedem je mogao nastati i tijekom osmanske vlasti, ali na njegovo moguće srednjovjekovno podrijetlo ukazuje karakteristično tzv. gibelinsko krunište kakvo inače rijetko susrećemo.⁴⁴⁸ Problem je i u činjenici što toga bedema nema na gotovo istovremenom prikazu mletačkog inženjera S. Boucauta (Sl. 129),⁴⁴⁹ niti nam je danas sačuvan neki njegov dio. Manja skupina kuća nalazi

⁴⁴⁴ Milošević 1998, 138-140, 152, 162.

⁴⁴⁵ Tomasović 2001, 51-52.

⁴⁴⁶ Jurić 2003, 337.

⁴⁴⁷ Milošević 2011.

⁴⁴⁸ Fisković 1961, 125-126.

⁴⁴⁹ Bilić 2018, 27-28; Oba spomenuta prikaza kao i nešto kasniji Iusterov prikaz zaslužili su ponovnu analizu.

se istočno od tvrđave i kule Avale. Na obje te lokacije danas nalazimo na zidove tj. ostatke različitih nastambi koje je teško datirati.⁴⁵⁰

Prozor u Vrlici i općenito vrlička okolica nude drugačija saznanja. Nedavnim istraživanjima, pretpostavljeno je postojanje (rano)srednjovjekovnih naselja na značajnoj udaljenosti od tvrđave, tj. u blizini crkve sv. Spasa - točnije u tzv. Spaškom polju.⁴⁵¹ Odmah uz crkvu, na položaju „Pivnice“ još je Gunjača otkrio skromne ostatke arhitekture koje je interpretirao kao ostatke naselja,⁴⁵² vjerojatno srednjovjekovne Vrhrike. U desetljećima osmanske vlasti znamo da na tom području postoji nekoliko naselja, što je sigurno odraz ranijeg stanja.⁴⁵³ Uz sve ovo postoji i pitanje samostana u blizini izvora Cetine i prisutnosti fratara na tom području. Stavovi su vrlo oprečni i idu od onih da je franjevački samostan postojao samo u Sinju,⁴⁵⁴ do onih da ga se ubicira na položaju „Nugo“ kod zaseoka Vukovići i jednog od cetinskih izvora, pa čak i utvrđuje posveta sv. Kristoforu ili sv. Križu.⁴⁵⁵

Sva dosadašnja istraživanja, ne toliko arheološka koliko topografska i historiografska, upućuju na pretpostavku da se značajnije naselje ispod utvrde Prozor razvija tek od trenutka kada se pod utvrdu polako doseljava stanovništvo iz okolice izvora Cetine tj. srednjovjekovne

⁴⁵⁰ S obzirom na to da je Vrgorac sjedište župe Gorska, za taj prostor imamo sačuvane nazive nekoliko srednjovjekovnih naselja koja su bili sastavni dio župe: Dragljane, Kozica, Hraštane (Raščane), Vrh doo i Zahojani (Zavojane). Sve su to sela koja i danas postoje osim sela Vrh Doo (kasnije Vrdol) koje je vjerojatno zauzimalo nešto veći teritorij današnjih sela: Župa Bikovska, dio Raščana, Zagvozd (?), Bikovsko selo (?), Krstatiće (?), Slivno(?). Niti jedno od tih sela ne nalazi se blizu Vrgorca tj. sva su udaljenija od utvrde; Župe 1999, 145-147.

⁴⁵¹ Milošević 2017, 174-176.

⁴⁵² Milošević 2005, 44.

⁴⁵³ Spaho 1985, 92-95; Milošević 2005, 44 (bilj. 105).

⁴⁵⁴ Botica 2010, 22-23.

⁴⁵⁵ Milošević 2005, 84-85; Dokument na koji se često poziva je i pismo pape Pavla III iz 1469. upućeno splitskom, kninskom, ninskom, krbavskom i zagrebačkom biskupu o potrebi vraćanja crkvenih predmeta (knjige, kaleži, ruho itd.) koje su opljačkali Turci, a koje se od Turaka naknadno otkupili pojedinci. Naglašava se potreba vraćanja tih stvari samostanima između koji i samostanu u Vrh Rici (Varchrioc/Vartchrica); Fermedžin 1892, 279. Iako pojedini autori (Jurić 1982, 135) navode da se ovdje spominje i samostanu u Sinju tj. Cetini, ukoliko se bolje pogleda dokument (koji nam je došao jedino u prijepisu kod Fermedžina) tj. redosljed nabiranja samostana jasno je da se misli na samostan u Cetin-gradu. Nadalje, iako se Botica nije složio s Ančičevom interpretacijom uloge fratara iz pretpostavljenog samostana u Vrhrici i njihova odnosa s Vlasima (Botica 2010, 22-23), ovdje moramo upozoriti na još jedan papinski dokument iz 1374. godine. On ne spominje konkretne samostane već je upućen bosanskim fratrima „...in contratis Tininnj et Vilkriko ac Vrbas et Sane.“ koji moraju raditi na gradnji crkava i mjesta s kojih će provoditi konverziju „...nonnullorum hereticorum et scismaticorum ... in fide catholica.“; Fermedžin 1892, 40. Spomenuta „mjesta“ mogu biti tzv. fratarske kuće koje su služile su fratrima za boravak, najčešće tijekom pohađenja velikih područja koja se opslužuju iz pojedinih samostana.

Vrh Rike.⁴⁵⁶ Razloge tomu „dospeljenju“ tražilo se u čestim turskim provalama i traženju sigurnosti koju kasnije sagrađena utvrda Glavaš radi svoje izloženosti na glavnoj komunikaciji nije mogla pružiti.⁴⁵⁷ Da li je naselje pod utvrdom ili u njenoj blizini postojalo i prije razvijenog i kasnog srednjeg vijeka – teško je reći. Jedan predromanički pilastar iz vrličke okolice upućuje na mogućnost postojanja ranosrednjovjekovne crkve. Ukoliko je pronađen kod današnje crkve sv. Petra na groblju u Vrlici, pretpostavka o postojanju naselja pod utvrdom bi bila uvjerljiva. Međutim, teško je povjerovati u Miloševićevu identifikaciju današnje vrličke crkve sv. Petra (i Pavla) s crkvom „sv. Petra u Cetini/sv. Petra Cetinskog“ koja se spominje u 14. stoljeću., a koja se nalazila u Sinju.⁴⁵⁸ Naime, ovdje treba imati na umu da prostor srednjovjekovne Vrh Rike nije bio dio Cetinske županije i Splitske nadbiskupije već vjerojatno Kninske županije i biskupije pa je, gledajući iz toga kuta, teško prihvatiti da se crkva sv. Petra u Cetini ili sv. Petra Cetinskog nalazila u Vrlici ili njenoj okolini.⁴⁵⁹ Gdje je stajalo to naselje – teško je reći. Površinski nalazi srednjovjekovne keramike na strmoj padini između utvrde i pravoslavne crkve u Vrlici ga donekle ubiciraju. Foscarinijev izvještaj iz 1572. spominje samo utvrdu.⁴⁶⁰ Turski defter iz 1604. godine navodi tvrđavu te naselje (kasabu) pod tvrđavom s 38 domaćinstava kao i još nekoliko sela koje pripadaju nahiji Vrhrici.⁴⁶¹ Ukoliko prihvatimo pretpostavku o razlozima osnivanja naselja i prenošenja imena Vrh Rika na Prozor, onda se to moralo dogoditi relativno brzo nakon gradnje utvrde koju smo datirali u sam kraj 14. ili početak 15. stoljeća (vidi prije). Naime,

⁴⁵⁶ Milošević 2005, 79.

⁴⁵⁷ U tom kontesktu zanimljivo je postojanje kasnosrednjovjekovnih nalaza u „Gospodskoj pećini“, 600-tinjak metara sjevernije od sv. Spasa; Milošević 2005, 43.

⁴⁵⁸ Rismondo 1976, 491-493; Milošević 2005, 122-123; Botica 2010, 15-16.

⁴⁵⁹ Pitanje kojoj županiji, Kninskoj ili Cetinskoj, pripada Vrlika i njena okolica je donekle riješeno, u smislu da je zaslužio detaljniju razradu postojećih teza i analizu poznatih dokumenata. Još je Gunjača shvatio da Vrlika ne spada u Cetinsku županiju i smatrao je da je to bila zasebna teritorijalna jedinica (čak županija). U svakom slučaju njegovo viđenje ovog problema zaslužuje novu analizu i interpretaciju; Gunjača 1937, 11-16. Nakon što Ludovik Anžuvina 1345. godine preuzima vlast nad Kninom od Elizabete, udovice kneza Nelipca i njenog maloljetnog sina Ivana, u Kninu se osniva „plemički stol“ kao sudsko tijelo. Jedan član toga stola je iz Vrlike. Vrlički arhiđakonot dio je Kninske biskupije još od 12. stoljeća. Vlasi u okolici Vrlike i gornjeg toka Cetine su kraljevski Vlasi, a ne cetinski Vlasi Ivaniša Nelipčića. F. Smiljanić smatra da su vrlički plemići u sudskom smislu bili dio Kninske županije ta da su izuzeti od ingerencije kuće Nelipčića kao gospodara Cetinske županije, međutim Vrliku ipak smješta u sastav Cetinske županije. CD II, 164-165; Smiljanić 1988, 144-145; Ančić i Jurković ovaj prostor bez sumnje stavljaju u granice Kninske županije; Ančić 1996, 65; Jurković 2006, 45.

⁴⁶⁰ Comm. IV, 42.

⁴⁶¹ Buzov 1989, 67.

1406. godine se utvrda naziva „Prozor“;⁴⁶² a već 1421. i u svim kasnijim dokumentima utvrda se naziva različitim inačicama imena Vrhrika.⁴⁶³ Turci u ove krajeve upadaju već oko 1413./1414. godine (tijekom rata između Hrvoja Vukčića i Žigmunda) kada će u šibenskom zaleđu osvojiti neku utvrdu te opljačkati Zvoničac.⁴⁶⁴ Trogirani u siječnju 1415. godine šalju knezu Ivanišu Nelipčiću u Cetinu 10 balistarija na mjesec dana „...propter metum Turcorum..“.⁴⁶⁵ Dakle, strah od Turaka je itekako prisutan već na samom početku 15. stoljeća i u narednim desetljećima će se samo povećavati. Ovakav razvoj događaja u potpunosti odgovara rezultatima istraživanja groblja kod Sv. Spasa koje svoj vrhunac dostiže tijekom 14. i početkom 15. stoljeća, da bi do sredine 15. stoljeća pokapanje u većoj mjeri prestalo ili se barem znatno smanjilo,⁴⁶⁶ što je izazvano preseljenjem stanovništva - u početku u sigurnost Prozora i drugih utvrda, a kasnije i dalje prema obali, otocima ili sjeveru. Ipak, smatramo da bi ovako ranu i brzu promjena imena iz Prozor u Vrhriku ili Vrhrički grad trebalo tražiti i u mogućnosti da se utvrdu identificiralo s vrhričkim distriktom kojemu je ona postala sjedište. Čak smo i dogradnju Prozora u 2. fazi (predulaz, „palača/palas“, okrugla kula) datirali u ovo vrijeme i pretpostavili da ima veze s naseljavanjem stanovništva pod utvrdu tijekom 15. stoljeća tj. sredinom i u 2. polovici stoljeća.

Zadvarje i tamošnji „prostorni“ odnosi ostaju u razini argumentiranog nagađanja. Prvi spomen utvrde iz 1408. godine navodi ga kao „Locum Duarum cum provincia Radobilie“.⁴⁶⁷ Slijedeći spomen je tek iz 1482. godine kada se u Poljičkom statutu navodi „... Cetina pod grad Zadvarje..“⁴⁶⁸ pri čemu se misli na utvrdu. Spominjanje Zadvarja/Duara u kontekstu župe Radobilje indikativno je i navodi na pretpostavku da se nekakav tip naselja tamo ipak morao nalaziti. Ipak, pojedini kasniji izvještaji i situacija na terenu upućuju na drugačiju mogućnost. Naime, opis bosanskog pašaluka iz 1624. jasno navodi da Zadvarje nema „borgo“ te da su

⁴⁶² Arkiv VII, 58-59; I to je jedini dokument u kojemu nosi to ime!

⁴⁶³ Listine VIII, 105-109, 267-269; Jurić 1982, 88-89, 90, 93, 94, 95.

⁴⁶⁴ Rački 1881, 265; Birin 2006, 129-131.

⁴⁶⁵ Jurić 1982, 79; Općenito o izrazu „metus Turchorum“ vidi – Dautović 2014.

⁴⁶⁶ Jakšić 1996, 169-170.

⁴⁶⁷ Bullettino VII, 190; Napominjemo da se radi se o prijepisu isprave napravljenom 1772. godine i to prema starijem prijepisu iz 1684. godine.

⁴⁶⁸ Pera 1988, 427.

sela od utvrde dosta udaljena.⁴⁶⁹ Pri tome se vjerojatno misli na sela (zaseoke) na području današnje Žežvice, Katuna i Kreševa, posebice ova zadnja dva sela na čijoj granici se smjestila i crkva Uznesenja BDM – radobiljska župna crkva vjerojatno već u 14. stoljeću, a sigurno u 15. stoljeću.⁴⁷⁰ Na istom potezu nalazimo i srednjovjekovna groblja, od kojih neka i sa stećcima (Bartulovića zgon, Vukušića strana, bunar Drinak te oko crkve u Katunima). Ukoliko su i postojala neka naselja bliže utvrdi, smatramo da bi ih trebalo tražiti u blizini plodnih površina s vodom kao što je Vrbanj-polje sjeverno od utvrde gdje su sačuvani ostaci najstarije župne kuće.⁴⁷¹ U obzir treba uzeti i prostor južno od Zadvarja u blizini župne crkve sv. Ante kao i prostor prema Poletnici.⁴⁷² U svakom slučaju pretpostavili bismo da se pod tvrđavom život odvijao povremeno, točnije tijekom trgovanja koje smo istaknuli kao važan ekonomski čimbenik ovog prostora. Današnje naselje se razvija od kraja 17. i početka 18. stoljeća. Njegovu jezgru čini tzv. Obor – svojevrsni trg okružen kućama.⁴⁷³ Obor je i funkcionirao kao trgovište koje je s vremenom preseljeno duž glavne prometnice kroz mjesto. Imotski (Topana), kao sjedište župe Imote, vjerojatno je imao svoje podgrađe i to na mjestu današnjeg najstarijeg gradskog predjela „Bazana“⁴⁷⁴ – uz cestu koja iz tvrđave vodi prema istoku. Početkom 17. stoljeća se pod tvrđavom spominje i „borgo“.⁴⁷⁵ Međutim, za smještaj naselja pogodne su i nešto strmije padine južnije od tvrđave gdje je još uvijek moguće naći ulomke amorfne keramike. Iako je u 2. polovici 14. stoljeća na ovom području zasigurno postojao franjevački samostan, pretpostavljamo da ipak nije vezan za utvrdu i njeno podgrađe već se nalazio nešto dalje, na lokalitetu Opačac (jedan od izvora Vrljike) - otprilike na pola

⁴⁶⁹ Rački 1882, 176; Također kaže da je to nevažno mjesto „deserto et dishabitato“ što prilično začuđuje s obzirom da će za samo 20-ak godina to postati jedno od važnijih bojišta tijekom Kandijskog rata!

⁴⁷⁰ Soldo 1970; Kovačić 2009, 10-11.

⁴⁷¹ Kovačić 2009, 325-326.

⁴⁷² Današnja crkva sagrađena je u više faza tijekom 18. stoljeća; Kovačić 2009, 190-193. Navod iz kronike fra Pavla Šilobadovića iz 1662. godine kako „Marča na 9. – Bi šćemeren sv. Anton na Gubavcu“ dopušta mogućnost i da je starija; Ljetopisi 1993, 20.

⁴⁷³ U zapadnom dijelu Obora sačuvani su tragovi zidova u razini zemlje koji su možda i stariji od kraja 17. stoljeća.

⁴⁷⁴ Bazana, od turske riječi bazar – trgovište, mjesto gdje se prodaje roba (ali i mjesto gdje se roba skladišti i čuva). U Sinju, Imotskom, Vodicama i Klisu riječ i danas postoji (u različitim inačicama) kao naziv dijela naselja i označava mjesto gdje se nekada trgovalo, obično na prilazu središnjem dijelu naselja ili utvrde.

⁴⁷⁵ Rački 1882, 175.

puta između dva najznačajnija naselja u srednjovjekovnoj Imoti – Imotskog i Prološca (Sl. 142 i 143).⁴⁷⁶

Druge dvije imotske utvrde (Ričice i Badnjevice) pružaju prilično jasno situaciju u pogledu prostornih odnosa tijekom srednjeg vijeka.

U tom smislu najbolje je obrađena utvrda u Ričicama s obzirom na dva istraženja groblja sa stećcima u neposrednoj blizini utvrde (Sl. 83 i 84).⁴⁷⁷ Dapače, interpretacija nalaza s tih istraživanja dovela je i do zaključka da je utvrda nastala krajem 14. ili početkom 15. stoljeća te da je (barem jedno) obližnje selo imalo 30-40 stanovnika.⁴⁷⁸ U ričičkoj dolini takvih naselja je moralo biti još s obzirom da je sačuvano i još jedno neistraženo groblje sa stećcima u sjeverozapadnom dijelu doline. Naravno, i ovdje ostaje pretpostaviti naselja na padinama uokolo doline, posebice na prisojnoj strani gdje u i danas smještena, a crkvu eventualno na mjestu današnje tj. na groblju južnije od crkve gdje je na ruševinama crkve iz 18. stoljeća sagrađena mrtvačnica (danas kapelica).

Tvrđavu u Badnjevicama već smo ranije istaknuli s obzirom na njen smještaj duboko u istoimenom kanjonu. Iako se utvrda donekle „skriva“, ipak je povezana s okolnim prostorom - prvo i osnovno preko kule na vrhu kanjona s koje se nadzire prilično široki prostor, a možda i preko ostataka građevina na južnom ulazu u kanjon, iznad „Maršića kuće“. Tamo su na dva mjesta vidljivi ostaci ranijih građevina od kojih smo u onoj bližoj spomenutoj kući pretpostavili predstražu glavne utvrde. Taj položaj ujedno je i vizualna poveznica između utvrde te srednjovjekovne prološke crkve i groblja koji su se nalazili južnije od današnje prološke župne crkve sv. Mihovila. Na tom mjestu crkva i groblje se formiraju već krajem 4., a sigurno u 5. stoljeću (o čemu više kasnije) i traju gotovo neprekinuto do danas, s naglaskom na razdoblje srednjeg vijeka.⁴⁷⁹ Nakon rušenja do kojeg dolazi vjerojatno u 7. stoljeću, crkva i groblje ponovo su u upotrebi od kraja 9. ili početka 10. stoljeća te tijekom čitavog razvijenog i

⁴⁷⁶ Tonković 2003; Tonković 2005a; Korać 2007, 26-27. Zanimljivo je primjetiti da je na spomenutom Opačcu pronađena olovna bula (pečatnjak) pape Inocenta VI – istog onoga koji 1357. Ivanu Nelipčiću izdaje dozvolu za gradnju samostana u Sinju; CD XII, 406-407. Stoga bi navode o prvom spomeni imotskog samostana 1343. godine trebalo razmotriti. Tim više jer je prvi sigurni pisani spomen tek s kraja 14. stoljeća; Jurišić 1972, 12

⁴⁷⁷ Ričice 1983.

⁴⁷⁸ Ričice 1983, 68.

⁴⁷⁹ U samom Prološcu još je nekoliko lokaliteta srednjovjekovnih grobalja sa stećcima, a oni najbliži utvrdi su u „Rimčevoj ogradi“ te na „Šarampovu“ kod Prološkog mosta. Posebno je zanimljiv taj stećak-sljemenjak kod mosta na kojemu je na jednoj široj strani prikazana utvrda s pet kula s kruništem. Iako stećak s istim motivom postoji i u obližnjim Lokvičićima (Pezine kuće), nemoguće se oteti dojmu da je krunište impozantne tvrđave Badnjevice utjecalo na pojavu ovog, inače vrlo rijetkog motiva na stećcima, upravo ovdje. Gudelj 2006a, 23, 44-87.

kasnog srednjeg vijeka.⁴⁸⁰ To razdoblje nas ovdje i najviše zanima, a na prološkom groblju datirano je srednjovjekovnim ukopima tj. nalazima iz grobova (trojagodne naušnice, prstenje, zvjezdaste ostruge).⁴⁸¹ Ostaci crkve koju bi datirali u vrijeme razvijenoga i kasnoga srednjeg vijeka nisu pronađeni ali nije isključena mogućnost da je u to vrijeme još uvijek bila u funkciji predromanička crkva. I ovdje, kao gotovo na svim drugim mjestima, pitanje ubikacije jednog ili više naselja ostaje neriješeno pa ne preostaje drugo nego ga tražiti u starijim jezgrama današnjih zaseoka.

Situacija s Nutjakom u smislu odnosa s naseljima, grobljima i crkvama, kao utvrdom koja nastaje u 2. polovici 15. stoljeća, relativno je jasna i zanimljiva. Kako smo već rekli, radi se o utvrdi koja je sagrađena iz strateških razloga (sprječavanja turskih provala) ali i kao sjedište posjeda Brodarić u vlasništvu Žarka Dražojevića. Porezni popis s kraja 15. stoljeća spominje „40 dimova“ Vlaha koji su „pripadali“ Dražojeviću i koji su oslobođeni plaćanja poreza (kao i Dražojević), a koji su očito živjeli u blizini utvrde (Nychak cum Walachis Sarkonis fumi 40...)⁴⁸² Pitanje je gdje, s obzirom na to da tragove naselja u samoj blizini tvrđave ne prepoznajemo. Obližnji toponim „Kvartiri“ istočnije od zaseoka Živaljići može donekle upućivati i na naselje. Pri tome ne smijemo zaboraviti da se nalazimo u krajoliku koji obiluje ovakvim strateško-vojničkim toponimima kao što su Gardun, Vojnić itd. Uz veliku dozu opreza u kontekstu Dražojevićeve graditeljske aktivnosti možda možemo gledati i crkvicu sv. Klare, oko 1,5 km sjeverozapadno od Nutjaka na području Vojnića (između zaseoka Jerkovići i Rakićani). Oko kapele je kasnosrednjovjekovno groblje s križinama koje okvirno datiramo u kraj 15. i početak 16. stoljeća (moguće i kasnije) i vezujemo ih za stanovništvo koje se u to vrijeme zadržava oko tvrđave na Dražojevićevu posjedu Brodarić.⁴⁸³ Zanimljiva je posveta upravo sv. Klari kakvu rijetko (ili nikako) nalazimo u unutrašnjosti Dalmacije. Iako Fosacrinijev izvještaj ne spominje naselje u blizini tvrđave,⁴⁸⁴ opis Bosanskog pašaluka iz oko 1624. navodi da se uz tvrđavu nalazi „borgo“ ali i još nekoliko sela koja su vrlo blizu.⁴⁸⁵

⁴⁸⁰ Gudelj 2006, 60-63.

⁴⁸¹ Gudelj 2006, 65-67.

⁴⁸² Adamček-Kampuš 1976, VIII-IX, 1-3.

⁴⁸³ Današnja kapela je sagrađena početkom 20. stoljeća. Vrlo slične križine, od kojih neke s ratničkim motivima (ljudi naoružani kopljima, buzdovanima itd.) nalazimo i kod crkve sv. Jure također na Vojniću.

⁴⁸⁴ Comm. IV, 42.

⁴⁸⁵ Rački 1882, 176; Izraz „borgo“, što bi trebalo značiti podgrađe utvrde, je vrlo pretenciozan na ovom mjestu i trebalo bi ga shvatiti kao manje naselje (skupinu kuća) uz samu utvrd. Isti izvještaj kaže da se u „podgrađu“ može sakupiti jedva 30 ljudi (vojnika).

Upravo u tim selima, današnjim zaseocima u blizini Nutjaka (Šurko, Mamuti, Jerkovići, Jurci, Rakićani, Rančići, Živaljići) te okolici groblja kod sv. Klare treba tražiti naselja vezana za ovu utvrdu u prvoj fazi njenog razvoja.

Na ostalim utverdama iz ovog rada situacija je bitno drugačija. Uzmimo u razmatranje Glavaš. Iako smo ranije iznijeli pretpostavku da je tvrđavu Glavaš potrebno je promatrati, između ostalog, i u kontekstu velikog srednjovjekovnog groblja oko crkve sv. Spasa,⁴⁸⁶ ovdje bi izrazili svoj oprez u takvu konstataciju. Naime, izostanak Glavaša iz ranijih izvora (14. i 15. stoljeće) te najraniji nalazi keramike koju je moguće datirati u 2. pol. 15. stoljeća, nikako ne idu u prilog nekom intenzivnijem odnosu sa Sv. Spasom. Tim više jer je to vrijeme kada i tamo pokapanje postaje sve rijeđe.⁴⁸⁷ Za grobove pod samom utverdom, u „Pekasovoj dragi“, se samo pretpostavlja da su srednjovjekovnog nastanka.⁴⁸⁸ Stoga je strateški (vojni) značaj Glavaša, u smislu čuvanja komunikacije prema Bosni, bio izraženiji od ostalih pa i odnos s naseljima, grobljima i crkvama vjerojatno nije bio toliko „blizak“ kao s vrličkim Prozorom. Sličnu situaciju kao na Glavašu imamo i na Čačvini. Točnije, i tu je strateška tj. vojna funkcija utvrde prevagnula nad bilo kojom drugom s obzirom da je smještena na jednom od najvažnijih prometnih pravaca iz Dalmacije prema Bosni. Tako da je vrlo teško govoriti o naselju koje bi bilo vezano za tvrđavu. Doduše, ranija (kasnoantička) situacija upućuje na tu mogućnost ali o tome nešto više kasnije. U opisu bosanskog pašaluka iz oko 1624. godine govori se o tvrđavi u gotovo opustjelom krajoliku s vrlo malo naselja, što je vjerojatno rezultat turskih osvajanja stoljeće prije, ali i prije spomenute činjenice vezane za izrazito vojnu funkciju utvrde.⁴⁸⁹

Takve zaključke izvukli bi i za omiški Starigrad i Visuć, dvije utvrde uz koje nikada nije nastalo naselje s obzirom na njihov smještaj i funkciju. Ipak, Visuć je uz svoju stratešku funkciju čuvanja i nadzora širokog prostora imao i čvrsti odnos s trgovištem koje se razvija uz Cetinu u njegovu podnožju.

⁴⁸⁶ Alduk 2010a, 29-30.

⁴⁸⁷ Jakšić 1996, 169-170.

⁴⁸⁸ Milošević 1998, 77, 79: O spomenutoj komunikaciji i njenom značaju nešto više kasnije u tekstu.

⁴⁸⁹ Rački 1882, 176. Ovaj opis Rački donosi 1882. godine ne navodeći ništa detaljnije o njemu. Nekoliko godina kasnije M. Vjenceslav Batinić u svom radu „Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj povijesti“ u Starinama JAZU 17 iz 1885. godine (77-150) donosi izvještaj splitskog svećenika Atanazija Jurjevića habsburškom caru Ferdinandu II o putovanju Bosnom, Hercegovinom i dijelovima turske Dalmacije koji sadrži gotovo identične podatke (gotovo identične rečenice uz minimalne razlike) kao i izvještaj koji donosi Rački.

U smislu povezivanja arheoloških nalazišta oko pojedine utvrde zanimljiva nam je i slabo sačuvana utvrda Neorić. Iako je naselje moguće smjestiti na mjesto današnjeg Neorića uokolo crkve Svih Svetih ipak su nam dva obližnja lokaliteta bliža vremenu funkcioniranja utvrde tj. prvim desetljećima 16. stoljeća. Jedan se nalazi nešto više od kilometra sjevernije od utvrde kod sutinskog zaseoka Šolići. Označen je i danas velikom kamenom križinom na mjestu gdje se put za spomenuti zaseok odvaja od ceste Sutina - Radošić (Sinj). Drugi lokalitet je udaljen također nešto više od kilometra, ali prema sjeverozapadu, na mjestu zvanom „Bradvače-Prkutov grob“, južno od ceste Muć-Neorić. Na oba mjesta su istražena manje groblja koja se unatoč poteškoćama i malom broju pokretnih nalaza (posebice na lokalitetu „Prkutov grob“) datiraju prilično široko – od polovice 15. ili početka 16. do kraja 17. stoljeća.⁴⁹⁰ S obzirom na takvu dataciju, moguće je njihov nastanak dijelom vezati i za vrijeme gradnje i funkcioniranja utvrde Neorić.

Nakon analize ovih primjera dolazi se do nekoliko zaključaka. Osim u slučaju Sinja, gdje je moguće pretpostavljati srednjovjekovni urbanizam podgrađa tj. Cetine (temeljem prvenstveno na povijesnim izvorima), svi ostali primjeri daju samo djelomičnu sliku o odnosu utvrda s naseljima. Takva situacija rezultat je našeg nepoznavanja srednjovjekovnih sela i većih naselja – kako njihovih položaja tako i izgleda. Istraživanja su u tom pogledu na samom početku.⁴⁹¹ Međutim, gledajući utvrde u širem topografskom i arheološkom kontekstu te uzimajući u obzir povijesne izvore uvjetno razlikujemo tri različite situacije u smislu ovih prostornih odnosa. Prva se odnosi na utvrde kod kojih prevladava njihov strateški smještaj tj. vojna funkcija. Upravo toj „izloženosti“ možemo pripisati činjenicu da se u njihovu podnožju ili bližoj okolini ne razvijaju naselja ili se naselja koja i postoje ne vežu toliko uz samu utvrdu. Takvu situaciju nalazimo oko utvrda Glavaš, Čačvina, Starigrad, Visuć. Posebno se izdvaja Starigrad koji je samo i jedino vojna utvrda. Ovdje bi naglasili situaciju oko Glavaša koji se nalazi čak i bliže velikome srednjovjekovnom groblju i gusto naseljenom prostoru oko Sv. Spasa nego što je to udaljenija Vrlika. Ipak, u prvoj polovici 15. stoljeća stanovništvo sigurnost traži pod vrličkim Prozorom, koliko radi činjenice jer se radi o svojevrsnom upravnom središtu toliko i radi izloženosti Glavaša turskim prodorima preko Dinare kroz Uništa. Vjerojatno je slično i s Čačvinom, iako bi ovdje mogli računati s naseljem ili

⁴⁹⁰ Zekan 2004; Petrincec 2004.

⁴⁹¹ Upozorili bismo pri tome na ubiciranje položaja srednjovjekovnih i ranonovojekovnih sela na području Poljica ili u nedavno obrađenu prostoru srednjovjekovnog trogirskog distrikta kao i na postojanje kuća unutar tvrđave Kuk iznad Solina te istraživanje naselja na položaju Baba lokva kod Trogira; Delonga 2004 ,235; Alduk 2009, 78,80; Milošević 2005, 44; Burić 2020, 148-184.

naseljima na prostoru današnjeg Vrpolja. Ipak, u slučaju ove tvrđave, koja nam se početkom 17. stoljeća spominje kao tvrđava u opustjelom krajoliku, moramo uzeti u obzir i njenu konstantnu izloženost na jednom od glavnih prometnih pravaca iz Dalmacije prema Bosni.⁴⁹²

U ovu prvu kategoriju utvrda s naglašenom strateškom komponentom, uvjetno bi ulazila i utvrda Visuć uz koju ne vežemo neko značajnije naselje, već trgovište koje se razvija u podnožju, dok se sa same tvrđave nadzire ogroman prostor od zaleđa omiške komune i Srednjih Poljica preko Radobilje i Zadvarja do najzapadnijih dijelova Imote (Lovreć). Trgovanje smo nešto više spominjali i u kontekstu Zadvarja kao utvrde koja nastaje dosta kasno. Ali ovdje bi ipak ostavili mogućnost postojanja naselja u podnožju.

U drugu kategoriju ulazile bi manje utvrde uz koje se u neposrednoj blizini veže jedno ili više naselja (sela, zaseoka). Neke od njih prestaju funkcionirati tijekom turskih provala, tj. krajem 15. i početkom 16. stoljeća (Neorić, Travnik, Ričice, Vratar), a dio nastavlja svoj život i dalje (Nutjak, Badnjevice, Zadvarje). Uz ove na kojima život staje u navedenom razdoblju gotovo su redovito vezana groblja (i crkve) na kojima ukapanje također prestaje ili se znatno smanjuje u isto vrijeme kada i život na utverdama. Ovdje svakako mislimo na Neorić, Travnik i Ričice. I ovdje bismo uvjetno uvrstili Vratar koji nam se u izvorima posljednji put spominje 1466. godine. U sva četiri slučaja, odnos utvrda s istraženim lokalitetima (Neorić:

Šolići/Prkutov grob, Travnik: Grudine/Potravlje/Maljkovo, Ričice: Parlovi/Pratrova glavica, Vratar: sv. Nikola/Zanoga) kao i topografska situacija oko utvrda dopušta mogućnost da je za utvrdu bilo vezano više manjih sela/zaseoka u neposrednoj blizini. S obzirom na topografsku situaciju i geografiju određenog područja (plodna zemlja, izvori vode, zaštita od hladnoće i sl.) takva naselja je najlogičnije pretpostviti na mjestima starijih jezgri današnjih zaseoka i u njihovoj neposrednoj blizini. Nutjak i prološke Badnjevice se razlikuju od ovih s obzirom na to da su nam izvori i dijelom arheološki nalazi potvrdili nastavak života i tijekom 16. i 17. stoljeća. Nutjak nastaje jako kasno kao sjedište plemićkog posjeda i u blizini se formiraju manja naselja zasvjedočena u izvorima i dijelom arheološkim lokalitetima. Kao takav Nutjak će funkcionirati i tijekom osmanske vladavine da bi krajem 17. ili početkom 18. stoljeća bio napušten s obzirom da gubi stratešku važnost. Sela/zaseoci oko Nutjaka naseljeni su i danas. Vrlo slična priča je i s Badnjivicama čiju gradnju datiramo u 1. polovicu 15. stoljeća, a čiji smještaj ukazuje u prvom redu na potrebu lakše obrane, dok je povezanost s obližnjim naseljem u Prološcu tek u drugom planu. Iako tvrđava funkcionira u vrijeme osmanske uprave

⁴⁹² Rački 1882, 176;

tj. tijekom 16. stoljeća, u 17. stoljeću će biti napuštena (vjerojatno radi smještaja i mogućnosti održavanja) i život će se nastaviti isključivo u Prološcu.

U treću skupinu ubrojili bismo utvrde koje su tijekom srednjeg vijeka, ali i kasnije, funkcionirale kao sjedišta pojedinih većih ili manjih teritorijalnih jedinica (župa, županija, kneštava). To su: vrlički Prozor, sinjski Grad, Imotski, Vrgorac. Osnovna karakteristika nekih od njih, posebno Sinja, je da imaju dugu povijest (o čemu više kasnije u dijelu koji se bavi kontinuitetom života na utverdama) te da se pod njima sigurno tijekom srednjeg vijeka formira podgrađe u pravom smislu te riječi koje svoj život nastavlja i u kasnijim stoljećima. Iz toga podgrađa razvit će se današnja naselja i gradovi. Pitanje utvrđenih podgrađa ostaje otvoreno. Naime, podgrađa su definitivno postojala pod nekim utverdama, ali koliko su bila utvrđena posebnim bedemom to je vrlo teško reći na temelju kasnijih (upitnih?) prikaza (Vrgorac), opisa ili nagađanja (Sinj).⁴⁹³

Ovdje je potrebno naglasiti da uz ove tri skupine postoji i nekoliko izuzetaka tj. već spomenutih refugija kao što su Kunjak u Kučićima i Grad u Lokvičićima.

U smislu ovih prostornih odnosa, koji do sada nisu detaljnije razrađivani u literaturi, upozorili bismo na jedan kratki pasus kod Miloševića,⁴⁹⁴ prema kojemu u blizini većih srednjovjekovnih utvrda Cetinske krajine (Travnik, Sinj, Čačvina, Nutjak) nisu registrirana groblja sa stećcima. Ipak, u neposrednoj blizini Nutjaka, na Vojniću, registrirana su groblja s kasnosrednjovjekovnim križinama (vjerojatno suvremena tvrđavi). Slično je i s utvrdom Neorić i tamošnjim grobljima.⁴⁹⁵ Sjeveroistočno od Čačvine u Vrpolju nalazi se groblje sa stećcima na lokalitetu „Grebine“.⁴⁹⁶ Nekoliko grobalja sa stećcima, od koji su dva istražena se nalaze i oko utvrde u Ričicama.⁴⁹⁷ Veće groblja sa stećcima stajalo je na samom ulazu u kanjon Badnjevice (Šarampovo – kod mosta u Prološcu)⁴⁹⁸ u kojemu je smještena istoimena tvrđava. U bližoj okolici Vrgorca⁴⁹⁹ i Vratara⁵⁰⁰ su također groblja sa stećcima. Na svim

⁴⁹³ I Klis se na prikazima od početka 16. stoljeća većinom prikazuje s podgrađem na mjestu današnjeg Varoša utvrđenim bedemima (s kruništem) i kulama, ali ostataka na terenu nema. Za razliku od Vrgorca gotovo svi prikazi Klisa su s bedemom u podgrađu. Na taj bedem s kulama možda može upućivati mikrotoponim „Kuline/Kulina“ u samom Varošu. Utvrđeno podgrađe je sigurno postojalo i pod Kninom; Jakšić 1992, 126-127.

⁴⁹⁴ Milošević 1991, 40.

⁴⁹⁵ Zekan 2004; Petrincec 2004.

⁴⁹⁶ Milošević 1998, 254-255.

⁴⁹⁷ Ričice 1983.

⁴⁹⁸ Gudelj 2006, 23.

⁴⁹⁹ Milošević 2011.

glavnim prilazima Imotskom u krugu od oko 2 km oko same utvrde registrirano je nekoliko globalja sa stećcima (Glavina Donja – Konjevode i Grančiči, Vinjani Donji/Medvidovića draga - Slavić, Kamenmost - Kaldurma). Stoga je ova Miloševićeva primjedba samo dijelom točna pa stoga definitivno zaslužuje detaljniju razradu u okviru nekih drugih radova, što svakako doprinosi boljem razumijevanju srednjovjekovnih utvrda kao i njihovih odnosa s okolnim prostorom.

2.3. Analiza arhitekture

Tlocrti

Tlocrt pojedine utvrde apsolutno je povezan s mikrolokacijom njenog smještaja s obzirom da na gotovo svim odabranim primjerima tlocrti utvrda prate teren na kojemu nastaju. Točnije, teren na kojemu se temelje bedemi utvrde. I to je zajedničko svim primjerima. Isto tako to je i razlog zašto je tlocrte jako teško, zapravo nepotrebno, uspoređivati u ovom smislu. S druge strane, odabir spominjanih uzvisina za smještaj te prostorna ograničenost takvih mjesta rezultirala je zajedničkim karakteristikama – raznolikim, manjim, nepravilnim tlocrtnim formama koje zauzimaju površinu od oko 200 do najviše 900 m².⁵⁰¹ Manje tlocrte, osim s ograničenjima koje nameće odabrani položaj buduće utvrde, mogli bi povezati i s financijskim mogućnostima investitora gradnje, što će se osim u tlocrtu odraziti i na neke druge dijelove utvrde.

Ipak dvije utvrde se potpuno razlikuju od ostalih i to upravo svojim tlocrtima. Naime, u slučaju druge faze utvrde Travnik (Sl. 37 i 38) i utvrde na Zadvraju (Sl. 100 i 101) radi se o trokutastim tlocrtima. U slučaju Travnika moguće je govoriti o prilagodbi arhitekture utvrde terenu jer tlocrt proizlazi iz izohipsa samog vrha brda. Međutim u slučaju Zadvarja, ne možemo se oteti dojmu da se radi o jasnoj namjeri, o čemu više kasnije.

Tehnike zidanja

Najčešći građevinski materijal na ovdje obrađenim utverdama je kamen i vapneni mort, a u pojedinim situacijama i na pojedinim mjestima se upotrebljava i drvo.

U zidanju razlikujemo dvije osnovne tehnike. U prvoj se na licu (licima) bedema i drugih zidova upotrebljava bolje ili lošije klesane manje kamene blokove koji se zidaju u redovima.

⁵⁰⁰ Jurić 2003, 337; Tomasović 2001, 51.

⁵⁰¹ Osim sinjskog „Grada“ koji zauzima površinu od oko 6000 m².

Veći kameni blokovi se koriste na uglovima bedema ili kula, a oni polu-obrađeni u temeljima. Ovo je najčešća tehnika koju susrećemo.

Na pojedinim utvrdama, posebno na Vrataru (Sl. 135) i dijelovima Badnjevice (Sl. 91), Nutjaka i Starigradu (Sl. 116 i 117), ovakav način zidanja bi se radi pravilnosti mogao opisati kao rimski *opus quadratum*. Zanimljivo je da se ova tehnika, osim za bedeme, koristi i za zidanje pojedinih „stambenih“ čime se na neki način naglašava njihova kvaliteta pa i reprezentativnost.

Druga tehnika se sastoji o zidanja lica nepravilnim kamenom bez ili gotovo bez slaganja u redove. Nalazimo je na Zadvarju, dijelovima Nutjaka i Vrlike.

Kod obe tehnike je ispuna zida rađena od lomljenog kamena najčešće obilno zalivenog vapnenim mortom.

Način zidanja negdje ovisi o raspoloživosti materijala tj. vrsti i kvaliteti kamena. Točnije, pogodnosti kamena za pravilno klesanje – nekvalitetan kamen koji se lomi i puca se teško iskleše u pravilniji blok. Ovo je posebno vidljivo na ranijoj fazi utvrde Glavaš gdje su bedemi i zidovi objekata velikim dijelom rađeni od relativno pravilnog izduženog kamenja (Sl. 16) koji se i danas nalazi u neposrednoj okolici, a koji se prilikom vađenja lomi u pravilne komade.

U smislu međusobnog odnosa i datacije ovih tehnika teško je nešto više reći. Prva tehnika je svakako zastupljenija i karakteristična za čitavo razdoblje. Druga je više vezana za kasnija razdoblja i odaje potrebu za brzinom gradnje (Zadvarje), a u pojedinim slučajevima i naknadne popravke. Na pravilnijoj tehnici fuge (sljubnice) su također pravilne i fugirano je gotovo čitavo lice zida. Druga, nepravilnija tehnika ima nepravilne fuge koje na pojedinim dijelovima zida čak i izostanu dok negdje prekriju i samo lice. I ovo na neki način odaje brzinu na koju je majstor „prisiljen“ za vrijeme gradnje.

Načinom zidanja izdvaja se bedem utvrde Znoilo. Zidan je većim i pravilnije klesanim blokovima kamena s širokim fugama . Na pojedinim dijelovima bedema primjetno je njegovo zakošenje što upućuje na postojanje eskarpe/pokosa u donjem dijelu bedema (Sl. 4). Ovdje je važno napomenuti da je Znoilo jedina utvrda u čijoj je neposrednoj blizini nalazi kamenolom u kojem se kamen „brao“ isključivo za tu utvrdu (Sl. 7). Otvaranje kamenoloma, u kojem u danas nalazimo tragove vađenja kamena i poluproizvode, daje nam za pravo pretpostaviti da je trogirskom komuna utvrdu zamislila vrlo ambiciozno. Nažalost, krajnji rezultat je izostao.

U smislu tehnika zidanja, uloga drva je zanimljiva i važna. Osim što se upotrebljavalo za gradnju pojedinih dijelova utvrde - međukatnih konstrukcija, konstrukcija krovišta, drvenih

ophoda, stepenica – drvo se koristilo i prilikom gradnje te poboljšanja konstrukcija kamenih zidova. Pravilno tj. u nizovima raspoređeni otvori kvadratnog ili češće okruglog presjeka su interpretirani kao rupe za drvenu skelu koja je u najvećem broju slučajeva bila vrlo jednostavna. Rađena je tako da se hodna površina skele (daske, isprepletene ravnije grane) oslanjala na drvene oblice (hatule) ili kvadratne gred koje su prolazile kroz zid i koje je težina zida pridržavala. Prije nego bi se završio određeni segment zida postavljala se nova skela za novi tj. viši segment. Međutim, oblice skele su se (barem dijelom) ostavljale u zidu ali su isto tako mogle biti stavljane u zid i „ukoso“ pa čak i paralelno s pravcem pružanja zida.

Dosadašnja literatura bi ove slučajeve kada oblice prolaze od jednog do drugog lica objašnjavala povezivanjem oba lica zida radi dobijanja određene čvrstoće s obzirom na proces sušenja vapna.⁵⁰² Ipak, ovdje bi upozorili na mogućnost još jedne funkcije ovih oblica za koje sumnjamo da su mogle nositi zahtjevniju skelu. Naime, posebno su zanimljive one koje su u zid ugrađene „pod kutom“ ili koso na njegovo pružanje za koje pretpostavljamo da su upotrebljene na taj način da bi ih se teže moglo izvući iz zida. U tom slučaju bi služile da se za njih čvršće veže prava drvena skela.⁵⁰³

Na pojedinim dijelovima zapadnog bedema sinjskog „Grada“ vidljivi su tragovi drvenih greda postavljenih neposredno iza prvog reda kamena ili vanjskog lica bedema i paralelno s njim (na obje strane bedema). Nešto slično je vidljivo i na dva mjesta na vrličkom Prozoru. Na unutrašnjem zapadnom bedemu (ispod unutrašnjeg ulaza) vidljivo je u širini zida i paralelno s njim otvor grede dimenzija oko 20x20 cm. S obzirom na otisak jasno je da je jedna greda bila spojena s oblicom koja je bila postavljena okomito na zid što vidimo i na jednom mjestu u Sinju.⁵⁰⁴ Nadalje, na sjeveroistočnom uglu vrličkog „palasa“ sačuvan je spoj dviju greda u širini zida koje su povezivale taj ugao činenći ga tako čvršćim. Ovakva „ojačanja“ ovdje su bila potrebna i radi očitog nedostatka većih izduženijih kamenih blokova kojima su se obično

⁵⁰² Gamulin 1992, 32; Horvat 2014, 215. Sličnu tehniku spominje u Vitruvije koje preporučuje stavljanje poprečnih drvenih greda od paljenog maslinovog drveta u bedem s jedne na drugu stranu jer one, navodno, bolje povezuju strane zida; Vitruvije. Arch. I, 5, 3.

⁵⁰³ Do ovakvog objašnjenja su došli majstori i voditelji građevinskih radova koji danas postavljaju visoke skele upravo prilikom obnova srednjovjekovnih utvrda – konkretno, Starog grada Ljubuškog u Hercegovini (BiH).

⁵⁰⁴ Slične konstrukcije Horvat naziva „serklažima“ i objašnjava ih potrebom preuzimanja opterećenja u horizontalnom smjeru; Horvat 2014, 212. Za razliku od njega Miletić, koji koristi isti termin, drvene serklaže vidi kao pomoć u stabilizaciji „...svežje sazidanih dijelova ... do sazrijevanja morta“. Dapače, uspoređujući sjevernu i južnu kulu na Medvedgradu smatra kako je južna kula, koja nema serklaže, nastala u neko „mirmije“ vrijeme kada nije bilo potrebe za brзом gradnjom s obzirom da su serklaži odlika takve gradnje!?!; Miletić 2013, 190

zidali uglovi objekata.⁵⁰⁵ Upotreba drva u zidanju kamenih zidova, posebno bedema i kula, je tehnika poznata još od antičkih vremena i relativno dobro dokumentirana i na srednjovjekovnim spomenicima, a služila je kao svojevrsna armatura koja je morala spriječiti pucanje zidova i povezati nedovoljno povezane dijelove zidova.⁵⁰⁶

Bedemi i kule

Bedemi ili zidine osnovna su i najvažnija karakteristika utvrde u smislu njene obrane i povezivanja svih dijelova u jedinstvenu cjelinu.

Najduži potez bedema na odabranim utvdama sačuvan je na sinjskom „Gradu“. Sve češće pojavljivanje Sinja u izvorima od 14. stoljeća moramo povezati i s gradnjom (dogradnjom) „Grada“ kao novog sjedišta kneževa Nelipčića. Iako pojedini autori u načinu gradnje bedema vide tragove ranijih (kasnoantičkih) vremena,⁵⁰⁷ oni su definitivni podignuti na „klasični“ srednjovjekovni način. Radi se o visokim bedemima (izvorno i preko 10 metara) relativno manje širine od oko 0,8 do 1,5 metara na čijem se vrhu nalazio ophod u širini bedema, najbolje sačuvan na južnom bedemu (Sl. 55). Izvorno je ophod morao biti branjen visokim kruništem od kojega je danas ostao samo niski parapet. Na bedemima sinjskog „Grada“ sačuvano je 6 kula – četiri na uglovima bedema i dvije otprilike po sredini južnog i zapadnog bedema sagrađene upravo tu radi dužine i pristupačnosti tih bedema (Sl. 51-54). Sve su kule pravokutnog/kvadratnog tlocrta i srednjovjekovnog nastanka iako su kasnije doživljavale preinake. Radi se o visokim kulama sa zidovima manje širine od bedema. Ipak, za razumijevanje izvornog izgleda i funkcioniranja kula najzanimljivije su jugozapadna i južna kula. Jugozapadna kula je pravokutnog tlocrta s većim kamenim blokovima na uglovima i sačuvana u visini od preko 8 metara što dopušta mogućnost da je postojao još jedan nivo viši od bedema – što bi bilo i očekivano. Kula na južnom bedemu, iako djelomično sačuvana (dijelovi bočnih zidova), pruža mogućnost uvida u unutrašnji izgled kule i njenu povezanost s tvrđavom. Prizemlje kule je moglo biti zatrpano ali to je teško utvrditi. Naime, na ostatku zapadnog zida postoji suženje za međukatnu konstrukciju dok nešto slično ne postoji na suprotnom zidu. Sudeći prema sačuvanim osloncima za drvenu međukatnu konstrukciju postojao je još jedan nivo (1. kat) na koji se dolazilo kroz vidljivi lučni otvor u bedemu ispod razine ophoda (Sl. 52).

⁵⁰⁵ Na ovom zapažanju zahvaljujem kolegi Goranu Nikšiću

⁵⁰⁶ Nenadović 1964, 55-56; Sanader 2003, 24-31

⁵⁰⁷ Milošević 1989, 225

Iako se ostale utvrde iz ovog rada svojom veličinom, tlocrtnom dispozicijom pa i funkcijom/funkcijama teško mogu uspoređivati sa sinjskom – i na njima primjećujemo slične karakteristike.

Tvrđava koja nam se najranije javlja u izvorima je Visuć (1337/38. godine).⁵⁰⁸ Za nju smo pretpostvili da u tom prvom vremenu funkcionira kao samostalna kula na vrhu kamenite uzvisine. Ta je kula pravokutnog tlocrta i zauzima prilično veliku površinu od oko 90 m². Nažalost sačuvana je samo u temeljima i donjim dijelovima zidova te je o njenom izgledu teško reći nešto više (Sl. 108 i 110). Ipak, sudeći po Coronellijevom prikazu utvrde iz 1687. kula je na vrhu imala krunište te je u donjem dijelu bila proširena.⁵⁰⁹

Omiški „Starigrad“ sagrađen je u najvećem dijelu svakako prije 1421. godine kada se Omiš i još dvije utvrde (vjerojatno Visuć i Starigrad) spominju u jednom pismu splitskog kneza.⁵¹⁰ Sama kula je danas najvećim dijelom rekonstruirana, a njena izvorna visina i izgled završnog kata nisu sačuvani (Sl. 114 i 119).⁵¹¹ Međutim, na Starigradu su jako dobro sačuvani bedemi širine 0,55 do 0,75 metra i visine od oko 5 do 7 metara. Isto tako izvorno je i krunište na dijelu bedema koje je štitilo drveni ophod na gredama na unutrašnjem licu bedema (Sl. 116 i 117).

Gradnju Vratara datirali smo u početak 15. stoljeća jer utvrda se prvi put spominje 1434. godine.⁵¹² Obje tamošnje kule su kvadratnog tlocrta te više od bedema, iako izvorna visina nije sačuvana. Međutim, na dijelu bedema sačuvan je ophod s unutrašnje strane, ali samo manji dio parapeta tj. kruništa koje možemo samo pretpostaviti (Sl. 135 i 136). Bedemi su širine oko 1 m te sačuvanbe vidine od oko 5-6 metara do razine parapeta. Relativno niske bedeme ovdje i na Starigradu (ali i općenito) možemo objasniti činjenicom da su temeljeni na teško pristupačnim i strmim stijenama.

⁵⁰⁸ Birin 2006, 36-38

⁵⁰⁹ Alduk 2010, 120; Proširenje u donjem dijelu je vjerojatno nastalo prilagodbom kule kamenitom terenu i nastojanjem da se ona što bolje temelji s obzirom da se to proširenje i danas blago nazire ali nije tako naglašeno kao na spomenutom prikazu.

⁵¹⁰ Listine VIII, 66

⁵¹¹ Njen današnji izgled je rezultat sanacije i rekonstrukcije koju vodi Konzervatorski odjel u Splitu od ranih 90-ih godina 20. stoljeća do danas. I dok obnova svoda u prizemlju kule te formiranje otvorene „terase“ nisu toliko upitni, gradnju kruništa teško je opravdati s obzirom da njegovi ostaci nisu bili sačuvani, ne nalazimo ga ni na prikazima ove utvrde a i ovako rekonstruirano do pola čovjekove visine (kao ograda) nema nikakvog smisla, osim dekorativnog; Kovačić 1985, 163, 166-167. Ukoliko je krunište i postojalo u ranijoj fazi, što je moguće, sigurno nije bilo ovako malih dimenzija. Ono što sigurno znamo je da je kula u 16. i 17. stoljeću imala krov koji se više puta popravljao; Kovačić 1985, 173, 175

⁵¹² Dodig 1998, 73, 77-78

Glavna (i jedina) kula vrgorske utvrde nepravilnog pravokutnog tlocrta nastaje sigurno prije 1444. godine kada datira prvi spomen te utvrde.⁵¹³ Kula je u jednom trenutku mogla funkcionirati i samostalno te ju je sjeverni bedem naknadno obuhvatio s obje strane što je najbolje vidljivo na njihovom spoju (Sl. 127). Bedemi vrgorske „Gradine“, iako uvelike izmjenjeni kasnijim dogradnjama i konzervatorskim zahvatima, široki su od 0,9 do 1,5 metara. Izvorno su bili visoki oko 5 do 8 metara. Po vrhu istočnog, zapadnog i južnog te istočnog dijela sjevernog bedema (do kule) sačuvan je uski ophod (Sl. 128). Ophod je širok oko 0,7/0,8 m na istočnom bedemu, dok se na dijelovima južnog i zapadnog izrazito sužava na manje od 0,5 metara te je upitna njegova funkcionalnost u toj širini. Krunište je najbolje sačuvano na istočnom bedemu, ali je izvorno vjerojatno postojalo i na većini ostalih (Sl. 125a).⁵¹⁴

Jedini prilično siguran dokaz o vremenu gradnje kule je rezultat tzv. C-14 analize grede međukatne konstrukcije iz kule utvrde Badnjevice (Sl. 87 i 88). Iako su dobijeni datumi prilično široki (između 1415. i 1465. godine),⁵¹⁵ moguće ih je korigirati na razdoblje do 1444. godine kada utvrdu prvi put nalazimo u izvorima.⁵¹⁶ Kula je nepravilnog pravokutnog, gotovo trapezoidnog tlocrta, apsolutno prilagođena stijeni na kojoj je temeljena. Izvorno je bila visoka oko 12 do 13., a širina zidova joj varira od oko 1 metra na zaštićenijim stranama (istok, sjever) do preko 2 metra na izloženijim stranama prema jugu i zapadu. Od bedema same tvrđave najzanimljiviji je tzv. 2. bedem sa sačuvanim kruništem, visine od 5 do 7 metara i širine od oko 0,6 metara (Sl. 89).

Dio bedema na Glavašu (2. polovica 15. stoljeća) također pokazuje ovakve karakteristike. Tamo je najbolje sačuvan istočni bedem s tragovima zazidanog kruništa po čitavoj sačuvanoj dužini od oko 25 metara (Sl. 16 i 19). Većina merlona kruništa u sredini imaju strijelnice (kao

⁵¹³ Vego 1980, 452-486

⁵¹⁴ Najstariji prikaz Vrgorca iz vremena njegovog osvajanja od strane Mletačke republike 1690. godine tvrđavu prikazuje bez kruništa. Nešto kasniji Iusterov prikaz utvrde i podgrađa iz oko 1708. godine tvrđavu prikazuje s kruništem; Fisković 1961, 123-130. Na prikazu Vrgorca iz oko 1690. godine koji nam donosi S. Boucaut, dio bedema i kula u utvrdi imaju krunište. Bilić 2018, 27-28. Postojanje kruništa (..parte merlata..), koje je kao i čitava tvrđava u jako lošem stanju, potvrđuje i izvještaj Giovannia Francesca Rossinia iz 1749. godine; Fisković 1961, 125-126, 138-140. Ostaje otvoreno pitanje funkcionalnosti ovakvog kruništa koje ne zaklanja cijelog čovjeka na ophodu, stoga bi trebalo razmisliti o ovakvim konzervatorskim zahvatima

⁵¹⁵ Analizu je izvršio - Beta Analytic Radiocarbon Dating Laboratory, 4985 S.W. 74th Court, Miami, Florida 33155

⁵¹⁶ Vego 1980, 452-486

i Vrgorcu). Bedem je u donjem dijelu širok oko 0,9 metara ali se prema vrhu sužava.

Sačuvan je u izvornoj visini od oko 7-8 metara.⁵¹⁷

Utvrda Čačvina je priča za sebe. Naime, njenu gradnju (ili ponovno aktiviranje) datirali smo u prijašnjem poglavlju također u 14. stoljeće i povezali ga s nastojanjem Nelipčića da zaokruže i osiguraju svoje novostečene cetinske posjede. Arheološki nalazi iz velike kule bi također išli u prilog toj priči. Međutim, spomenuta kula se svojom formom ne uklapa u pretpostavku o ranijim kulama kvadratnog/pravokutnog tlocrta. Velika čačvinska kula je izrazito nepravilnog tlocrta koji bi se samo uvjetno mogao nazvati i kružnim s obzirom da na dijelu prema unutrašnjosti utvrde ima i kut kojeg tvore dva ravnija poteza zida (Sl. 58 i 61).⁵¹⁸ U nedostatku istraživanja i boljeg objašnjenja, takav tlocrt bi objasnili činjenicom da je kula (u 14. stoljeću) podizana oko ranije šesterokutne kule (kasnoantičke?), a uz to se prilagođavala stijenama na kojima je temeljena.

Imotska Topana (prvi spomen 1371. godine) ima dijelom sačuvan i uvelike rekonstruiran izvorni srednjovjekovni bedem širine oko 1 m koji je na istočnoj i južnoj strani u jednom trenutku dobio ojačanje s unutrašnje strane (Sl. 98). Takve situacije rijetko zatičemo na odabranim utverdama (Zadvarje, Vrtar u manjoj mjeri) i teško ih je datirati. Što se tiče jedine kule na ovoj utvrdi ona je kružnog točnije polukružnog tlocrta i za sada raspoložemo informacijom da je su dijelovi njene međukatne konstrukcije C-14 metodom datirani u 17. stoljeće.

Kružnu kulu nalazimo i na Glavašu (Sl. 17 i 18). Radi se o jako dobro sačuvanoj građevini visine oko 13 metara s prizemljem i 4 kata. Njen odnos s bedemom koji je vidljiv u probijenom otvoru u prizemlju jasno pokazuje da je kula naknadno dodana na liniju bedema. Slično bi se moglo reći i za manju kulu na Čačvini koja nastaje na zapadnom kraju izduženog dvorišta uz glavni ulaz (Sl. 58 i 64). Ni bedemi Čačvine širine oko 1 m i najbolje sačuvani na južnoj strani dvorišta ne pokazuju nikakve osobitosti u gradnji. Ono što je zanimljivo primjetiti je da su po svemu sudeći naknadno dodani na veliku kulu stoga postoji mogućnost da je ona u jednom trenutku funkcionirala samostalno.

Obje kule na Zadvraju kojega u izvorima nalazimo tek 1482. godine su kružne forme, a sjeverozapadna se posebno ističe (Sl. 100-102). Radi se o kuli sa skarpom i cilindričnim tamburom koji su odvojeni jednostavnim vijencem polukružnog presjeka. Činjenica je da je

⁵¹⁷ Sudeći prema prikazima iz 19. stoljeća, krunište je postojalo i na bedemima imotske „Topane“, ali do danas nije sačuvano niti u tragovima te ga ovdje preskaćemo; Wilkinson 1848, 136

⁵¹⁸ Za razliku od zapadne manje kule koja je pravilnijeg kružnog tlocrta.

na spoju te kule s sjevernim i zapadnim bedemom jasno vidljivo da su rađeni zajedno. Bedemi, visine oko 5 – 7 metara i širine oko 1,2 metra su bili opremljeni puškarnicama (posebno južni bedem) ali je na vrhu postojao i uski ophod s prsobranom čiji je mali dio sačuvan samo na dijelu južnog bedema.

Kula i bedemi Nutjaka (prvi spomen 1470/1492. godine) se nastavljaju na ovu priču (Sl. 68-71). Radi se o visokoj kuli kružnog tlocrta i bedemima izrazito male širine (oko 0,7 metara) na kojima su vidljivo samo puškarnice/strijelnice.

Jedini bedemi koji se svojom izvedbom uistinu razlikuju od svih ostalih su ujedno i najlošije sačuvani tj. vidljivi. Radi se o bedemima Znoila (oko 1500. godine) koji su očito u donjem dijelu bili zakošeni, a na sjeverozapadnom uglu su (izgleda) formirali i šperun (Sl. 4 i 5).

Nakon ove kratke analize, namjerno popraćene vremenom prvih spomena utvrda, jasno je da se na odabranim tvrđavam susrećemo s dva osnovna tipa kula – kvadratno/pravokutnog i kružnog tlocrta. Naravno, takva situacija je vezana i za vrijeme njihovog nastanka. Što se tiče bedema tu (osim na Zonilu) imamo vrlo slične situacije i jedan tip bedema - relativno visoke bedeme manje širine s ili bez prsobrana/kruništa – koji nalazimo gotovo na svim utvrdama.

Ulazi u utvrde

Iako su dio bedema (ili kule), ulaze u utvrde ovdje obrađujemo posebno s obzirom da se radi o izuzetno važnom, a svakako napadu najizloženijem, dijelu svake utvrde.

Vrlička utvrda Prozor ima jako loše sačuvan ulaz na vanjskom, naknadno sagrađenom bedemu, do kojega su vodile suhozidne stepenice. Točnije, otkriven je samo donji dio tih stepenica (četiri gazišta) dok je gornji dio mogao biti i od drva.⁵¹⁹ Visinska razlika između početka suhozidnih stepenica i ulaza je oko 4 metra (sl. 20 i 24). Iza toga vanjskog ulaza nalazio se uski i dugački prostor (neka vrsta propugnakuluma)⁵²⁰ na čijem kraju se nalazi unutrašnji izvorni srednjovjekovni ulaz koji je bio presvođen sedrenim svodom i imao kamene dovratnike od kojih su se sačuvala samo ležišta. Taj je bio postavljen na visini od oko 3 metra iznad stijene na kojoj je temeljen zid i do njega je vodila drvena konstrukcija od koje

⁵¹⁹ Uroda 2008, 543-544

⁵²⁰ Ovdje se koristimo nazivom „propugnakulum“ u smislu formiranja predulaznog prostora radi dodatne zaštite glavnog unutrašnjeg ulaza. Međutim, to je ujedno i jedina funkcija toga prostora u našim primjerima. Točnije, osim što štiti glavni ulaz, propugnakulum služi i kao klopka za napadače koji se u trenutku kada uđu u njega nađu okruženi braniteljima na višim pozicijama s a svih strana. Stoga i don Frane bulić u jednom od svojih tekstova koristi prilično okrutan naziv „ljudolovka“.

su sačuvani otvori za grede.⁵²¹ Konstrukciji se moralo pristupati drvenim stepenicama, ili još bolje okomitijim ljestvama (sl. 26 i 27).

Iako na utvrđi Travnik samo mjesto ulaza nije jasno sačuvano, s obzirom na ostatke zidanih stepenica ispred južnog bedema pretpostavljamo ga na toj strani. Ulaz je bio smješten prema strmijoj južnoj padini što je svakako otežavalo pristup i usmjeravalo potencijalnog naprijetelja na prolaz oko dijela tvrđave. Ovakvu taktiku obrane, posebice kada neprijatelj otkriva svoju nezaštićenu desnu stranu, s obzirom da se većinom u lijevoj ruci nosi štit, susrećemo na još nekoliko utvrda.

Izvorni srednjovjekovni ulaz na imotsku Topanu otkriven je na južnom bedemu na visini od oko 5 metra iznad okolnog terena (sl. 93 i 95). Do ulaza se moralo pristupati preko strmih stijena nekom drvenom konstrukcijom (ljestve, stepenice). Ulaz je bio širok oko 1,6 metara. Po svemu sudeći postojala su dvojna vrata, unutrašnja i vanjska. Kao prag vanjskog ulaza bio je uzidan pilastar predromaničke oltarne pregrade. Nadvoj unutrašnjeg ulaza bio je od drvenih greda, a tu je sačuvana i rupa za gredu na visini od 1 metra od praga koja je služila za zatvaranje vrata s unutrašnje strane.⁵²² Lijevo od ulaza (gledajući prema bedemu) je veći „kontrafor“ naslonjen na bedem za kojega postoji mogućnost da je dio kule koja je dodatno štitila sami ulaz. Taj je ulaz kasnije zatvoren gradnjom ojačanja južnog bedema s unutrašnje strane i otvoren je ulaz preko zidanih stepenica branjen kulom na sjeveroistočnom uglu tvrđave.

Na Badnjevicama imamo različite tipove ulaza. Na prvom bedemu (za kojega pretpostavljamo da je nastao kasnije) ulaz širine oko 1,5 metara se nalazi u razini prilazne staze. Ulaz na drugom bedemu sa sačuvanim zazidanim kruništem (ranija faza utvrde) je na visini od oko 3 metra od terena ispod bedema. Ulaz je ljevkastog oblika, prema vani širok 1,2 metra, a unutra 1,5 metara. Prag je bio od drvenih dasaka a nadvratnik od drvene grede. Dovratnici, od kojih su ostala sačuvana ležišta, su vjerojatno bili kameni (možda drveni). Da se radi o visoko postavljenom ulazu, a ne mašikulu iznad ulaza svjedoči i rupa za drvenu gredu koja je s unutrašnje strane zatvarala vrata (sl. 90).

⁵²¹ Pojedine kolege su mi predložile da se možda radi o ostacima breteša iznad ulaza koji je bio na donjoj razini gdje se nalazi recentni proboj u bedemu. Upravo ta pojava, proboja u bedemu ispod ostataka ulaza na višoj razini, me navela na ovdje izneseno mišljenje. Proboji u bedemima, kulama i pojedinim objektima utvrda su česta pojava. Nastaju kao rezultat ljudske znatiželje u vrijeme kada utvrda više nije u funkciji i u nju se drugačije ne može ući. Nalazimo ih na Glavašu, Prozoru, Čačvini, Badnjevicama, Vrataru..

⁵²² Bezić 1983, 211-213

Sačuvani ulaz na Visuć nalazio se na istočnom bedemu u isklesanom procjepu između stijena. Do njega dolazilo drvenim ljestvama (danas su metalne) jer se nalazi oko 4-5 metara više od uske staze kojom mu se prilazi (sl. 111).

Starigrad iznad Omiša ima dva sačuvana srednjovjekovna ulaza - na južnom bedemu preko teže pristupačnih litica i nešto manji ulaz na sjevernom dijelu zapadnog bedema (sl. 116 i 117). I jedan i drugi imaju otvor za gredu u širini zida kojom su se zatvorila vrata. Ulaz na zapadnom bedemu je nešto manji od južnog jer je pristupačniji i kao ni on nije u razini okolnog terena već je podignut za oko 1 metar što je visina stijene na kojoj je temeljen bedem. I jedan i drugi ulaz mogu poslužiti i za bijeg iz tvrđave s obzirom da se nalaze na teže pristupačnim mjestima. Isto tako i jedan i drugi tjeraju neprijatelja ili na otežani frontalni pristup ili hod uz bedeme do ulaza, što se svakako nastojalo izbjeći. Manji ulaz na zapadnom bedemu (okrenut prema sipini Planovo) dodatno je zaštićen naknadno sagrađenim niskim bedemom prema sjeveru što još više olakšava neomatani izlaz iz tvrđave (posterula). Starigrad je zanimljiv i radi trećeg ulaza na sjevernom bedemu koji se i danas tamo nalazi ali je vjerojatno izgledao drugačije. Nastao je nakon gradnje bastiona na sjevernoj i istočnoj strani tvrđave. Međutim, zanimljivi su podaci iz 16. i 17. stoljeća prema kojima se u tvrđavu penjalo preko konopa ili ljestava napravljenih od konopa.⁵²³

Iako se na Vrataru tragovi ulaza naziru na istočnom bedemu, jedino je sigurno da je ulaz širine 1,2 metra bio na južnom bedemu i da mu je pristup bio prilično otežan, s obzirom da se s te strane utvrde nalaze samo strme litice (sl. 137). Mogao je služiti kao izlaz u slučaju opasnosti ali isto tako je do njega mogla voditi i nekakva drvena konstrukcija koja je neprijatelja tjerala na hod oko tvrđave uz istočni ili zapadni bedem.

Ulaz u vrgorsku tvrđavu, iako sličan do sada opisanima, ima i neke drugačije karakteristike. Nalazi se u njenom jugoistočnom uglu i ispred njega je naknadno podignut bedem sa zakrovljenim predulaznim prostorom. Sam izvorni ulaz u srednjovjekovnu tvrđavu postavljen je visoko u odnosu na prilaznu stazu, točnije oko 4 - 5 metara više, i prilazi mu se preko strmih i uskih kamenih stepenica (sl. 125). Međutim, iza ulaza nalazi se jednokatnica pravokutnog tlocrta s dvostrešnim krovom koja u prizemlju na sjevernoj strani završava s 4 kamene stepenice koje vode do još jednih unutrašnjih vrata kroz koja se ulazi u dvorište

⁵²³ Kovačić 1986, 166, 172, 173; U izvještaju omiškog providura Alessandra Parute iz 1578. godine stoji da je konop bio dugačak 5 paša (passo) tj. oko 8,6 metara. U kasnijem izvještaju Marca Magna iz 1604. doznajemo da se vojnici pomoću konopca vuku u tvrđavu (...si tirrano essi soladti in essa Fortezza...).

utvrde. Ovdje dolazi do formiranja predulaznog prostora, ali unutar bedema, vjerojatno već prilikom gradnje same utvrde (između 1434. i 1444. godine).

Ovako visoko postavljeni ulazi karakteristični su i za pojedine kule ovih utvrda i vrlo često se nalaze na visini prvog ili čak drugog kata ili je prilaz tim kulama uzak i trasiran preko strmih stijena (Čačvina - velika kula, Vrtar – manja zapadna kula, Badnjevice, Vrgorac - sl. 61, 87, 127).

Za razliku od dosadašnjih primjera ulaza, na utverdama nastalim ili obnavljanim u drugoj polovici 15. i na samom početku 16. stoljeća situacija je drugačija. Sada, gotovo u pravilu, više nemamo ulaze koji su visoko postavljeni u odnosu na okolni teren već su oni dosta niži tj. u razini s terenom oko utvrde, a u pojedinim slučajevima dobijaju i predulazne prostore kao dodatnu zaštitu ulaza.

Glavni ulaz na sinjski „Grad“ smješten je na južnom dijelu zapadnog bedema. Izvorna širina mu nije sačuvana radi urušavanja. Tijekom posljednjih istraživanja (2013/2021) otkriven je i predulazni prostor ispred glavnog ulaza koji je do sada bio poznat iz prikaza tvrđave iz 17. i 18. stoljeća (sl. 56). Radi se o nepravilnom kvadratnom prostoru dimenzija oko 10 x 10 metara s prostorijama za stražu pod sjevernim i vjerojatno južnim zidom te ulazom na južnom zidu – dakle, ne frontalno na zapadnom zidu. Ovakav način obrane glavnog ulaza (propuglakul) služio je pojedinim autorima da aludiraju na njegov raniji nastanak,⁵²⁴ međutim s takvim zaključcima trebalo bi počekati. Vodeći se isključivo povijesnim kontekstom i činjenicom da ovakve arhitektonske intervencije na ranijim utrdama nastaju u kasnijim razdobljima ovdje bi ipak rekli da se radi o prostoru koji se gradi najranije krajem 15. stoljeća, a vjerojatno kasnije, i moglo bi ga se povezati s ojačavanjem sjevernog i zapadnog bedema. Utvrda Nutjak, ima sačuvan ulaz na južnom kraju zapadnog bedema na mjestu gdje se teren naglo obrušava. Ulazu se prilazi sa zapada stazom usječenom u stijenu. Izvorna širina mu nije sačuvana, ali je sačuvan dio kamenog praga s rupom za osovinu vrata. Na udaljenosti od oko 1,5 metara od ulaza sačuvan je, s vanjske strane bedema, zid koji je služio kao dodatna zaštita glavnog ulaza. Iako nije sačuvan u potpunosti vjerojatno je pokrivaio ulaz u potpunosti, na način da se na glavni ulaz ipak nije moglo ući frontalno već sa strane (sl. 68 i 69).

Ulaz u Čačvinu nalazi se na zapadnom kraju južnog bedema (sl. 64), na mjestu gdje se taj bedem spaja sa zapadnom kulom koja dodatni štiti ulaz. S obzirom na stijene i konfiguraciju

⁵²⁴ Čak i u kasnoantičko razdoblje. Nadalje, dio argumetacije za stariju dataciju se oslanjao i na vrlo rijetke primjere predulaznih prostora na drugim tvrđavama. Situacija je ipak ponešto drugačija s obzirom da takvi prostori postoje u više ili manje izraženom obliku što ćemo vidjeti dalje u tekstu (Imotski, Vrgorac, Zadvarje, Nutjak); Milošević 1989, 225; Librenjak-Čerina 2015, 621. Istraživanja ulaza u sinjski Grad su u tijeku.

terena, radilo se o izduženom ljevkastom ulazu koji se sužavao prema bedemu i širine je oko 1,5 metar. Zanimljivo je da mu se prilazi stazom koja vodi od istočne do zapadne kule duž južnog bedema što braniteljima utvrde otvara ranjivu desnu stranu neprijatelja.

Okrugla kula branila je ulaz na utvrdu Zadvarje smješten na spoju južnog bedema i kule (sl. 100 i 101). Izvorna širina je bila oko 1,4 metra. Na zidu kule su sačuvane rupe za grede koje su zatvarale vrata s unutrašnje strane. Ispred ulaza je sagrađena konstrukcija L tlocrta u dužinu od oko 3,5 metara koja je dodatno štitila ulaz. Imala je klupu za sjedenje uz duži zid i vjerojatno je bila pokrivena krovom.⁵²⁵ Ovaj dio nije vezan s južnim bedemom već je naslonjen na njega ali je za sada teško reći da li je građen u vrijeme kada i utvrda ili naknadno.

Nažalost, sačuvanost pojedinih utvrda nam ne omogućava da osim pretpostavljenog mjesta ulaza, doznamo nešto više. S druge strane, neki drugi primjeri nam daju više podataka za iscrtavanje slike o ovom elementu fortifikacijske arhitekture. Pregledom sačuvanih ulaza na ovdje odabranim utverdama odmah je jasno da razlikujemo dva osnovna tipa – visoko postavljene ulaze i ulaze postavljene u razini okolnog terena. Jedni i drugi mogu i ne moraju imati branjeni predulazni prostor (propugnakulum).

Donžoni

Donžon (eng. keep, fran. donjon, njem. bergfried, tal. torre di castello, hrv. branič-kula) je glavna kula ili glavna građevina utvrde sa svim fortifikacijskim značajkama ali i s dovoljno prostora, elemenata i sadržaja da bi mogla služiti kao stalni ili povremeni stambeni prostor. Ističe se svojom visinom, širinom zidova i smještajem na najnepristupačnijem dijelu utvrde.⁵²⁶ Jedini pravi donžon na utverdama iz ovog rada i jedan od rijetkih sačuvanih u Dalmaciji je onaj na vrličkoj utvrđi „Prozor“ (sl. 28). Radi se o visokoj građevini koja zauzima prostor od oko 120 m². S vanjske strane koja je ujedno i zapadni bedem tvrđave visoka je gotovo 20 metara te je na tom dijelu zid širok i do 3 metra pri samom dnu. Ulaz u vrlički donžon postavljen je visoko te mu se prilazi zidanom rampom s južne strane. Rampa sagrađena sa sjeverne strane je kasnija intervencija čijom gradnjom je zazidana strijelnica u podrumu donžona. Od ruba južne rampe do ulaza postojao je vjerojatno pokretni most koji je još uvijek bio sačuvan

⁵²⁵ Kakvu nalazimo npr. u „prizemlju“ glavnog ulaza u imotsku tvrđavu sagrađenom vjerojatno u 17. stoljeću a svakako preuređenom početkom 18. stoljeća.

⁵²⁶ Toy 1985, 66-69; Miletić i Horvat ne prihvaćaju u potpunosti ovakvu terminologiju i predlažu svaki svoje pomalo opisne i detaljnije nazivlje; Miletić 2012, 203-210; Horvat 2014, 114.117

početkom 18. stoljeća. Iako ih nema puno, između 13 i 15, na svim zidovima donžona nalaze se strijelnice. U podrumu i prizemlju donžona vjerojatno treba pretpostaviti različite „servisne“ sadržaje uključujući i cisternu za vodu koja još nije otkrivena. Prvi kat donžona je sigurno bio rezidencijalnog karaktera, a vjerojatno se radilo o jedinstvenom prostoru bez pregrada ili samo s manjim pregrađenim dijelom. Na prostor za stanovanje (i to vlasnika utvrde) upućuju dva velika lučna prozora okrenuta prema istoku (jugoistoku) kao i po jedan manji na sjevernom i južnom zidu (sl. 29). U jugoistočnom kutu sačuvane su dvije kamene konzole – po jedna na svakom zidu. Iako za to nemamo izravnih dokaza, postoji mogućnost da ih se interpretira kao nosače za gredu tj. napu velikog kamina. Nešto tamniji kamen na tom dijelu zida te činjenica da se kamini često smiještaju u kuteve interijera dodatno potkrepljuju ovu pretpostavku (sl. 30).⁵²⁷ Međutim, ono što nedostaje je bilo kakav trag dimnjaka! Na zapadnom zidu, kao vanjskom i obrambenom zidu utvrde, nalaze se dvije strijelnice uvučene kao niše u širinu zida što bi upućivalo na mogućnost upotrebe samostrijela prilikom obrane za što je potrebno nešto više mjesta (sl. 31).⁵²⁸ Vrlički donžon je imao još dvije etaže iznad ove rezidencijalne ali s obzirom na oblikovanje otvora na njima (većinom strijelnice) služile su najvećim dijelom obrani. Nadalje, posljednja etaža je mogla biti zakrovljena potpuno ili samo u središnjem dijelu, čime bi se omogućila obrana s ophoda i s visine što je i bio osnovni princip srednjovjekovne obrane iz utvrđenog prostora.

Stambeni prostori na utvrdama

Ne jednom dijelu utvrda obrađivanih u ovom radu nemoguće je nešto više reći o stambenim prostorima jer jednostavno nisu sačuvani ili trenutačno vidljivi (Znoilo, Neorić, Travnik, Visuć, Ričice).

Južni dio tvrđave Glavaš je nažalost loše sačuvan ali zato su u sjevernom dijelu, između istočnog i zapadnog bedema, nešto bolje sačuvani prostori koje možemo uvjetno nazvati stambenim (sl. 16). Osim činjenice da su imali prizemlje i kat te vjerojatno ulaz na visini kata na zidu prema tvrđavskom dvorištu - ništa više o njima ne možemo reći.

Na vrličkom „Prozoru“ situacija je bitno drugačija. Tamo je sačuvana građevina koja se na kasnijim prikazima naziva kvartir i koja zauzima prostor uz istočni i južni bedem (sl. 32). Zgrada se sastojala od podruma, prizemlja i kata s glavnim ulazom na zidu prema dvorištu. S obzirom na položaj jednog dovratnika vrata nisu bila postavljena visoko već u razini dvorišta

⁵²⁷ Horvat 2014, 280-284

⁵²⁸ Horvat 2014, 109-110, 355

ili neznatno više. Osim vrata, prema dvorištu nisu vidljivi drugi otvori što je neobično s obzirom da su prema jugu i istoku tj. na bedemima prilično veliki. To se posebno odnosi na prozore u prizemlju smještene u nišama s jednom klupom (istočni bedem) ili dvije klupe (južni bedem) u istočnom dijelu građevine (sl. 33 i 34). Južni bedem ima još dva prozora u prizemlju koji su više formirani kao prozori nego kao strijelnice s obzirom na široki vanjski otvor. Sve ovo govori u prilog činjenici da je ovo bio isključivo stambeni dio utvrde – palača ili palas.⁵²⁹ Međutim, kako je naslonjen na bedeme obrana se mogla formirati na tipični srednjovjekovni način tj. s visine. I to tako da su grede međukatnih konstrukcija izlazile s vanjske strane zida (bedema) te se na njima formirao *hourd* (franc.) – drveni zaštićeni ophod za branitelje, neka vrsta drvenog mašikula (sl. 36).

Ni na jednoj drugoj utvrdi stambeni prostori (donžon i palača) nisu ovako jasno sačuvani kao na Prozoru. Pretpostavljamo da su ovakvi prostori morali postojati i na sinjskom „Gradu“ gdje je na vrhu vjerojatno stajao i donžon Nelipića - *Torione del castello* na kasnijim prikazima (sl. 57).⁵³⁰

Prilično prostrana građevina (12 x 7 m) na Nutjaku je u 17. stoljeću označena kao *palazzo* (sl. 68 i 78). Osim da je imala ulaz na južnoj strani te vjerojatno drvene podove u prizemlju, o njon ne možemo ništa više reći. Međutim, većina arheoloških nalaza potječe iz ovog objekta. Sudeći prema finijoj keramici, ostacima staklenih čaša i pečnjacima (sl. 73) ovo je bio stambeni (reprezentativni) prostor vlasnika/zapovjednika utvrde u 2. polovici 15. i početkom 16. stoljeća (vjerojatno i kasnije). Ova se građevina izdvaja i načinom gradnje – prilično pravilnim kamenim blokovima slaganim u redove. Znatno manja građevina na donjem nivou također je imala drvene podove u prizemlju, postavljene na tri grede koje su uglavljene u kamenu podnicu.

Osim što je kula na Badnjevicama sigurno služila i kao „utočišna kula“, stoga barem dijelom i stambena, jedini pravi stambeni prostor u ovoj tvrđavi moguće je prepoznati u skromnim ostacima građevine iza tzv. trećeg bedema. Radi se o objektu pravokutnog tlocrta koji zauzima površinu od oko 6 x 10 m i uz koji je sa sjeverne strane prislonjena elipsoidne cisterna za vodu ukopana između stijena (sl. 91). O visini zgrade teško je išta reći ali zanimljivo je da je zidana vrlo kvalitetno, manjim klesanim kamenim blokovima (gotovo opus quadratum) što je svakako izdvaja iz drugih načina gradnje na utvrdi.

⁵²⁹ Termin palas prisutan je u literaturi o utvrdama točnije burgovima ili plemićkim gradovima u sjevernim dijelovima Hrvatske; Miletić 2012, 216; Horvat 2014, 140

⁵³⁰ Donžon se tako naziva i na Iusterovom prikazu vrličkog Prozora s početka 18. stoljeća

Sukladno izrazito strateškom (vojnom) karakteru utvrde Starigrad, sačuvani stambeni prostor za posadu, je skromna prizmenica od oko 8,5 x 4,5 s jednostrešnim krovom naslonjena na bedeme u jugoistočnom uglu većeg dvorišta, uz koju je smještena cisterna za vodu (sl. 120). Stambeni i drugi objekti postojali su uokolo dvorišta imotske tvrđave Topana. O izgledu i funkciji nekih od njih (posebice uz sjeverni bedem) znamo iz projekata obnove tvrđave s početka 18. stoljeća, pa je o starijim vremenima teško govoriti. Ipak, manji sklop u jugozapadnom uglu tvrđave se donekle izdvaja (sl. 93 i 96). Prvo se to odnosi na njegov smještaj na nepristupačnom dijelu tvrđave koji ipak omogućava eventualni bijeg iz utvrde za vrijeme opsade. Nadalje širina zidova ovog sklopa je nešto veća nego širina zidova drugih objekata. U širini zapadnog zida tj. bedema, u niši je smješten zahod (sl. 97) dok je u prizemlju susjedne prostorije elipsoidna cisterna za vodu (?). Svi ovi elementi upućuju na stambeni prostor vlasnika „Topane“ ili čak donžona koji je imao dvije faze nastanka sa sredinom tj. 2. polovicom 15 stoljeća kao vremenskom razdjelnicom. Naime, pretpostavljeno je da tada dolazi do ojačanja južnog bedema,⁵³¹ a slijedom toga možda i do drugih zahvata na ojačanju utvrde. S druge strane, izdužena prostorija uz sjeverni bedem također je vjerojatno izvorno srednjovjekovna građevina stambenog karaktera orijentirana dužim pročeljem prema jugu te s cisternom ispred južnog pročelja i u prizemlju s istočne strane (sl. 99).⁵³² Stambene prostore na Topani (donžon, palas, - „dvor“) možemo dovesti u vezu s jednim napisom kojega nam u svom putopisu donosi J. G. Wilkinskon. Spomenuti engleski arheolog i egiptolog u svojem putopisu donosi zanimljiv opis grada, jezera i tvrđave ali spominje i natpis uzidan u jedan od bedema prema kojemu neki L(j)ubomir obnavlja i „ukrašava“ jednu građevinu. Natpis je nažalost danas izgubljen, a glasio je:

(H)ANC AOLAM LUBOMIR
RESTAURAT ET ORNAT
EJUS PRECEPTOR NEC
NON QUE...

Natpis je poslužio pojedinim autorima da ove radove, bez dodatne argumentacije, datiraju u vrijeme hercega Stjepana Kosače čiji je „vojvoda Ljubomir“ navodno obnovio tvrđavu.⁵³³

⁵³¹ Bezić 1983, 214

⁵³² Na prikazima tvrđave iz 18. stoljeća ta cisterna s istočne strane je označena kao „stara“, a ova ispred objekta naznačena je kao nova. U to vrijeme ovaj izduženi objekt je služio kao provizorni kvartir za vojnike pokriven kupama. Bilić 2013, 28

⁵³³ Bezić 1983, 207-208; Ujević 1991, 99-100; Gudelj 2006, 21; Wilkinson kaže da je tvrđava prema pričanju pripadala hercegu Stjepanu od sv. Save te da ju je obnovio „Lubomir who is supposed to have been a Bosnian

Iako postoji mogućnost da herceg obnavlja utvrdu koja je jedna od strateških točaka u njegovu širenju prema zapadu, ništa konkretno ne upućuje na njegovu povezanost s natpisom. Ni analiza natpisa nam puno ne pomaže u ovakvoj situaciji iako otvara zanimljive mogućnosti. Pitanje je odnose li se ovi radovi baš na tvrđavu jer opisani natpis tj. spolija nije morala potjecati s tvrđave. Pretpostavimo li da se ipak radi o tvrđavi, riječ „aolam“ (aula, ae, f. – dvor, dvorana, palača), može upućivati na obnovu jedne reprezentativne građevine. Nije isključena ni mogućnost obnove sakralne građevine s obzirom da riječ „aula/aolam“ u korpusu ranosrednjovjekovnih natpisa nalazimo u tom kontekstu.⁵³⁴ Međutim riječ *preceptor*, izvorno u značenju učitelja, ali i zapovjednika, ovdje može označavati zapovjednika utvrde ili upravitelja dvora (aule) kojega obnavlja. O dataciji je teško nešto više reći osim da se radi o srednjem vijeku.

Na vrgorskoj tvrđavi „Gradini“, unatoč relativno skućenom prostoru, nalazimo dva tipa objekata od kojih su neki sigurno bili i stambenog karaktera. Uz istočni bedem to su prizemnice (od koji su dvije manje mogle imati i funkcionalno potkrovlje) više ili manje izduženog tlocrta s rekonstruiranim dvostrešnim krovovima koje su kraćim stranama naslonjene na bedem (sl. 123 i 127). Uz zapadni bedem nalaze se ostaci izdužene zgrade čitavom dužinom naslonjene na bedem i podijeljene na nekoliko prostorija te s tri sačuvana ulaza u ostacima zida prema dvorištu. Na istočnom kraju toga objekta nalaze se stepenice za pristup ovom dijelu bedema te ostaci krušne peći (sl. 128).⁵³⁵ Izgleda da je ovaj objekt imao samo prizemlje, a jednostrešno krovište stajalo je na konzolama sačuvanima u bedemu. Na raniju dataciju ove građevine i kasniji nastanak građevina uz istočni bedem možda bi upućivala i još jedna činjenica. Naime, na Iusterovom tlocrtu utvrde iz 1708. godine dio ovih objekata uz zapadni bedem nije u funkciji, dok ostali jesu, pa bi mogli pretpostaviti da su tada većim dijelom porušeni.⁵³⁶

Na „Vrataru“ su kao stambeni prostori služile obje sačuvane kule dok je o funkciji objekta uz zapadni i dio južnog bedem teško išta više reći jer je vrlo loše sačuvan. Obje kule su sigurno

price, before the Turkish invasion.“ Spominje i još jedan natpis „M I V“ uzidan u bedem na zapadnoj strani. I taj je danas izgubljen; Wilkinson 1848, 139

⁵³⁴ Delonga 1996, 93, 200, 315; Na najpoznatijem od ovdje citiranih natpisa, onom iz Kaštel Starog, čak se i spominje donator sličnog imena kao i ovaj u Imotskom – Ljubimir, koji nosi titulu tepčice (upravitelja kraljevskog dvora); Delonga 1996, 20, 92-93, 298, 336-338, 349-351; Riječ *preceptor* koja bi ovdje mogla označavati upravitelja/zapovjednika utvrde, katkad nalazimo u kontekstu zapovjednika crkvenih viteških redova; Lexicon 1978, 898

⁵³⁵ Peć je i zabilježena na Isuterovom tlocrtu; Fisković 1961, 124, 137

⁵³⁶ Fisković 1961, 124, 126, 137

imale jedan, a možda i dva kata. U istočnom zidu manje južne kule sačuva je i ulaz na visini prvog kata. Veću kulu bi radi veličine i nešto širih (nakandano ojačanih) zidova samo uvjetno nazvali donžon (sl. 130).

Određenu „skromnost“, s obzirom na izrazito „vojni“ tip tvrđave, pokazuju i dvije izdužene i u tlocrtu prepoznatljive zgrade koje su služile kao stambeni prostori utvrde na Zadvarju (sl. 100 i 101), a koje su jednom kraćom stranom naslonjene na južni tj. zapadni bedem.

Trenutačno stanje istraženosti upućuje na mogućnost da su upravo ove dvije zgrade pripadale prvoj fazi funkcioniranja tvrđave (kraj 15. stoljeća) te da je u kasnijim vremenima došlo do pregradnji i nadogradnji. Isto je i s prostorijama naslonjenima uz sjeverni bedem utvrde tj. njegovu raniju fazu iz 15. stoljeća.

Kako smo vidjeli iz navedenih primjera, stambeni prostori na odabranim utvrdama su različiti. Vrlički „Prozor“, na kojemu pored donžona imamo sačuvan i tzv. palas, pruža uvid u nešto „luksuzniji“ i površinom veći prostor koji su sebi mogli priuštiti pripadnici visokog plemstva. Takvi prostori su u različitim oblicima sigurno postojali na utvrdama koje su u prvom redu funkcionirale kao sjedišta pojedinih teritorijalnih jedinica - bilo da se radi o županijama/župama ili posjedima pojedinih obitelji (Glavaš, Sinj-Grad, Nutjak, Badnjevice, Topana, Vrgorac, Vratar). Na ostalim utvrdama, koje su više strateško/vojnog karaktera (Čačvina, Zadvarje, Visuć, Starigrad), sačuvani su i skorniji stambeni prostori koji su pripadali posadi i zapovjedniku.

Ostali prostori unutar utvrda

Osim prostora namijenjenima obrani i stanovanju, na pojedinim utvrdama moguće je prepoznati i druge građevine koje su imale različite funkcije. Naravno, bez detaljnijih arheoloških istraživanja utvrda teško je išta više reći o tim funkcijama. Stoga ćemo se zadržati na onima koje možemo prepoznati na terenu ili nam se spominju u različitim izvorima.⁵³⁷

U ovu skupinu bi u prvom redu uvrstili cisterne za vodu kao jako važan dio svake utvrde s obzirom da o njima izravno ovisi njena obrana tijekom dužih opsada. Loše planirano Znoilo najbolje pokazuje važnost vode na utvrdi. Naime, cisternu za vodu u tamošnjim ruševinama ne možemo prepoznati, a vjerojatno je nećemo nikada ni naći s obzirom da izvještaj o stanju

⁵³⁷ Vjerojatno je jedan dio građevina, koje smo identificirali kao stambene, imao i određenu „gospodarsku“ funkciju (spremišta, radionice i sl.). ali bez arheoloških istraživanja to je vrlo teško točno odrediti. Jedino nam se za utvrdu Nutjak u jednom izvoru navodi de je Ž. Dražojević u blizini utvrde ili neposredno uz nju imao i neke gospodarske objekte u kojima je sakupljao ljetinu sa svojih posjeda – vidi prije tekst o Nutjaku.

tvrđave iz 1553. godine kao veliki nedostatak Znoila jasno navodi kako na tvrđavi nema vode.⁵³⁸

Cisternu za vodu na nekim tvrđama još uvijek ne možemo prepoznati iako su sigurno postojale (Travnik, Visuć, Ričice, Vrtar, Neorić).⁵³⁹ Posebno nas taj nedostatak začuđuje na većim utvrdama kao što su Glavaš, vrlički Prozor i Nutjak. Nutjak je najvećim dijelom istražena tvrđava ali niti jedan njen dio nije identificiran kao cisterna za vodu.⁵⁴⁰ I dok na Glavašu postoji mogućnost da se cisterna nalazila u prizemlju kule, na Prozoru je nismo ubicirali. Naime, Iusterov tlocrt utvrde s početka 18. stoljeća smješta jednu cisternu u okruglu kulu (vjerojatno u prizemlju). Međutim, kula je u tom dijelu otvorena s nekoliko širokih puškarnica pa je unutar nje teško zamisliti vodu. Još više nejasnoća unosi druga cisterna za koju se kaže da je novija (*fatta da nuovo*), a koja se nalazi u tzv. kvartiru, ali tijekom arheoloških istraživanja nije pronađena.⁵⁴¹ Tako da ostaje pitanje gdje se nalazila cisterna srednjovjekovne tvrđave sagrađene krajem 14. ili na samom početku 15. stoljeća. Postoji mogućnost da je ukopana u stražnji dio donžona koji je još uvijek neistražen. Manji zatvoreni bunar nalazi se 50-ak metara zapadnije od tvrđave na početku staze koja vodi prema platou Kozjaka.

Sudeći po prikazima s kraja 17. i iz 18. stoljeća unutar bedema sinjskog Grada postojalo je nekoliko cisterni za vodu (sl. 57). Cisterna u sjeverozapadnom uglu tvrđave je i istražena tijekom nedavnih radova.⁵⁴² Bila je jako loše sačuvana ali s istočne strane djelomično joj je sačuvan procijedni šaht. Prema prikazu tvrđave iz 1686. godine imala je zapreminu od oko 700 barila vode tj. gotovo 45000 litara.⁵⁴³ Nedostatak drugih nalaza onemogućuje njenu preciziniju dataciju. S obzirom da je sinjska utvrda podijeljena na tri zasebna dijela, ova cisterna je služila za potrebe tzv. druge razine. Pretpostavljeni donžon na vrhu utvrde je izgleda imao svoju cisternu kako bi mogao funkcionirati što samostalnije.⁵⁴⁴

⁵³⁸ Comm. II, 209; Vjerojatno su kao potencijalni zvor vode računali na danas nestalu (zatranu) lokvu na platou prijevoja sjeverozapadno od utvrde

⁵³⁹ Na Visuću se cisterna gradi ili popravlja tijekom radova 1481. godine; Kovačić 2002, 83

⁵⁴⁰ S velikom dozom opreza ovdje možemo računati na opskrbu vodom s Cetine ali to bi uključivalo spuštanje niz strme litice kanjona do rijeke koja je izvorno tekla znatno niže nego sada.

⁵⁴¹ Za pojedine mletačke prikaze utvrda iz 17. i 18. stoljeća, posebno one bez detaljnijih legendi i objašnjenja, uvijek postoji pitanje koliko su oni prikaz tadašnjeg stanja, a koliko plan/projekt za popravak utvrde.

⁵⁴² Madiraca 2013, 742

⁵⁴³ Milošević 1989, sl. 8, sl. 9

⁵⁴⁴ Milošević 1989, sl. 8

Pitanje srednjovjekovne cisterne na Čačvini također ostaje neriješeno. Naime, bunar malog kapaciteta unutar velike kule nastao je u jednom od kasnijih popravka utvrde vjerojatno tijekom turske vladavine (sl. 62). Cisterna za vodu s kamenicom kao pojilom sačuvana je prilično daleko u stijenama jugoistočno od tvrđave, a iznad današnjeg groblja.⁵⁴⁵

Izvorna srednjovjekovna cisterna za vodu djelomično je sačuvana unutar tvrđave Badnjevice. Nalazi se na najvišem nivou donjeg dijela tvrđave. Nepravilnog je elipsastog oblika, dijelom ukopana u stijenu, a dijelom zidana, dimenzija 2,2 x 2,6 metara i sačuvane dubine oko 2,5 metara (sl. 92). Međutim vjerojatno je i dublja jer je u donjem dijelu zatrpana. Zidana je vrlo pravilno, manjim pravilno klesanim blokovima te iznutra ožbukana slojem žbuke „debelim“ 3 do 6 cm i nanesenom u više slojeva. Cisterna je u gornjem dijelu vjerojatno bila presvođena ili zatvorena kupolom. Služila je za cijelu tvrđavu ali u prvom redu za građevinu na koju je dijelom naslonjena, a koju smo pokušali identificirati kao stambeni prostor. Vjerojatno se i punila vodom s krova ove građevine.

Na imotskoj Topani sačuvane su 3 cisterne. Sudeći prema prikazu tvrđave iz 1736. godine cisterna uz prilazne stepenice gornjem platou tvrđave je starija dok je ona na platou nova.⁵⁴⁶ U jugozapadnom uglu tvrđave, unutar manjeg sklopa gdje smo pretpostavili postojanje donžona, postoje ostaci još jedne cisterne elipsoidnog tlocrta i sačuvane dubine oko 3 m.

Cisterna za vodu sagrađena je uz sjeverni bedem tvrđave Zadvarje. S obzirom na sačuvanost bila je pravokutnog tlocrta (dimenzija oko 4 x 5/6 m) i presvođena bačvastim svodom te je građena u prvoj fazi nastanka tvrđave jer nije naslonjena na dodano ojačanje sjevernog bedema, već ju je taj bedem „preslojio“. Vodom se punila vjerojatno s krovova ostalih zgrada uz sjeverni bedem.⁵⁴⁷

Manja cisterna, zapremine oko 10 m³ i presvođena bačvastim svodom sačuvana je i još je u funkciji na omiškom Starigradu. Vodom se punila s krova kuće za posadu uz koju je prislonjena (sl. 120).

⁵⁴⁵ Ovakve cisterne i bunari kao što je slučaj ovdje na Čačvini ili na Prozoru mogu imati svoju svrhu jedino u periodima mira ali tijekom opsade ne znače gotovo ništa.

⁵⁴⁶ Prema djelomično sačuvanom natpisu na kruni bunara starija cisterna obnovljena je u 18. stoljeću: ANNO D(omini)... REI PUBLIC(ae) ... ALOYSIUS M(...)... PROVISORI. U obzir dolaze „osloboditelj“ Imotskog Alojzije (Alvise) Mocenigo (1717-1720) ili pretposljednji mletački providur u Dalmaciji Alojzije (Alvise) Marin (1793-1795).

⁵⁴⁷ Postojala je i jedna manja slična cisterna u blizini sjeverozapadne kule za koju čak mislimo i da je ranija od ove veće. Međutim, o njoj ne možemo ništa više reći jer je samo površinski otkrivena tijekom radova 2020. godine.

Jednostavna presvođena cisterna s krunom na vrhu sačuvana je u središnjem dijelu vrgorske Gradine. Osim toga, cisterna većih dimenzija (7,3 x 3,5 x 3,4 m.), dijelom ukopana a dijelom građena iznad nivoa okolnog terena nalazi se uz samostalnu kulu „Avalu“ (sl. 126). Gradnju ove cisterne moguće je vezati s gradnjom kule što se vjerojatno dogodilo tijekom turske uprave.

Analizirajući opisane tj. sačuvane primjere, unatoč njihovoj jednostavnosti koja prizlazi iz apsolutne funkcionalnosti, ipak je moguće donijeti neke zaključke. Cisterne velikaških utvrda (Badnjevice) ili one u utverdama čisto vojnog karaktera (Starigrad, Čačvina) manjeg su kapaciteta jer ni potrebe očito nisu bile velike.⁵⁴⁸ S obzirom na situaciju u Imotskom i onu u Sinju (s pretpostavljenim donžonima), donžoni su kao zasebne građevine, bili opremljeni svojim cisternama. Iako se podatak o kapacitetu od oko 45 m³ za cisternu u sjeverozapadnom uglu sinjskog Grada odnosi na kasnija razdoblja, pretpostavimo li njen srednjovjekovni nastanak, očito je služila za potrebe čitave utvrde. To uključuje kuće/nastambe stanovnika utvrde u njenoj najdonjoj tj. prvoj razini. U kontekstu široke upotrebe vode (naselja) moramo gledati i veliku cisternu za vodu (gotovo 90 m³) kraj kule Avale pod Gradinom u Vrgorcu koja sigurno nije bila sagrađena isključivo radi kule.⁵⁴⁹

Kapele na utverdama

Sačuvano ih je vrlo malo (Prozor, Zadvarje, Imotski, Vrgorac) i sve se odreda datiraju u vrijeme nakon prestanka osmanske vlasti. Međutim, pojedine situacije te arheološki nalazi i povijesni izvori idu u prilog pretpostavci da su u pojedinim utverdama manje crkvice i kapele postojale i u ranijim stoljećima.

Podatak o postojanju kapele tj. župne crkve sv. Frane unutar vrličkog Prozora sačuvan nam je u izvješatju don Mate Bakovića iz 1704/5. godine, u vizitaciji splitskog nadbiskupa Cupilija iz 1709. godine⁵⁵⁰ te gotovo suvremenom Iusterovom prikazu utvrde. Ostatke kapele danas je teško prepoznati ali s obzirom na spomenuti prikaz nalazila se u dvorištu odmah do unutrašnjeg ulaza.

⁵⁴⁸ U 2. pol. 15 stoljeća mletačka posada na Starigradu broji od 8 do 15 vojnika, a u narednim stoljećima i manje; Kovačić 1985, 162

⁵⁴⁹ Zanimljivo je navesti činjenicu da većina kasnijih kuća /kula nastalih tijekom 17. i 18. stoljeća karakterističnih upravo za Vrgorac ali i znatno šire područje, ima svoje cisterne sagrađene uz kulu. Najbolje je sačuvana cisterna uz Kapetanovića/Dizdarevića kulu (Tinova kula) nedavno pretvorena u vinski podrum.

⁵⁵⁰ Crkvice je na oltaru imala antepedij sa slikama; Katić 1957, 241; Nikić 1989, 188-189, 194

Slično, uz unutrašnji ulaz, smještena je i crkvice posvećena sv. Anti Opatu u vrgorskoj tvrđavi. Ona nam je danas sačuvana, a također je nalazimo na Iusetrovom prikazu utvrde s početka 18. stoljeća na kojem je ucrtana s polukružnom apsidom na istočnoj strani. Radi takve apside i smještaja uz glavni ulaz Fisković je pretpostavio njeno srednjovjekovno podrijetlo (i obnovu nakon odlaska Turaka 1690. godine).⁵⁵¹ Međutim, te apside danas nema i pitanje je da li je ikada postojala ili je Iuster na taj način htio naglasiti da se radi o kapeli?! Kapela danas ima ravni zid prema istoku uz koji je s unutrašnje strane naslonjen zidani oltar te ulaz na zapadnoj strani prema središnjem dvorištu tvrđave.⁵⁵²

Današnja crkvice Gospe od Anđela u donjem dijelu imotske Topane, odmah iza glavnog ulaza, sagrađena je 1717. godine nakon odlaska Turaka i tijekom vremena je doživjela brojne pregradnje.⁵⁵³ Međutim, pilastar oltarne pregrade pronađen u izvornom južnom ulazu u tvrđavu⁵⁵⁴ te eventualno već spominjani natpis kojega nam donosi Wilkinson (vidi prije) otvaraju mogućnost postojanja crkvice na prostoru Topane već u ranom srednjem vijeku. Naravno, i u ovom i drugim slučajevima postoji mogućnost da se radi o spolijama uzetim s građevina koje se izvorno nisu nalazile u tvrđavi već u bližoj i daljoj okolini.⁵⁵⁵

Izvori nam daju naslutiti da je unutar sinjske tvrđave tijekom srednjeg vijeka postojala kapela posvećena sv. Mihovilu. Dapače, Milošević je vezuje za kasnoantičke i ranosrednjovjekovne slojeve života na sinjskom gradu, koristeći se karakterističnom posvetom arhanđelu te analogijama s Ugljana i iz Stonskog polja,⁵⁵⁶ a ovdje bi dodali i Šibenika. U novijim radovima je čak i ubicira unutar bedema tvrđave pod južni bedem druge razine.⁵⁵⁷ Nedavni pronalazak

⁵⁵¹ Fisković 1961, 124, 137

⁵⁵² Zvono sa kapele se čuva u Župnoj zbrici u Vrgrocu

⁵⁵³ Gamulin 1997; Zelić 2017

⁵⁵⁴ Bezić 1983, 214

⁵⁵⁵ Na tvrđavama koje su često tijekom svog trajanja bile obnavljane i pregrađivane (posebno od 17. do 19. st.) problem spolija je praktički nerješiv. Tako npr. za klišku tvrđavu imamo i konkretne podatke o obnovi kamenom iz salonitanskih ruševina odmah nakon oslobođenja od Turaka 1648. godine. Brojne spolije (posebno antičke), od kojih ističemo natpis hrvatske kraljice Domaslave, mogle su upravo tako doći na tvrđavu. Firić 1996, 69; Bužančić 2011, 34-40; Budak 2011

⁵⁵⁶ Milošević 1989, 222-225; Ovome bismo dodali i u Prološcu kod Imotskog gdje osim crkve imamo i kasnoantičku utrvdu u neposrednoj blizini; Gudelj 2006a

⁵⁵⁷ Milošević 2017, 152, sl. 194; Međutim ovdje treba imati na umu da se radi o kapeli koja je iznova podignuta nakon odlaska Turaka naredbom nadbiskupa Cosmija (oko 1688. godine); Kovačić 2009, 185-186

komada pleterne skulpture na Gradu dodatno ojačava pretpostavku o postojanju crkve unutar utvrde već u ranom srednjem vijeku.⁵⁵⁸

Prilikom ovakvih interpretacija nalaza predromaničke skulpture na utverdama važno je podsjetiti i na jedan takav (slučajan) nalaz iz Šibenika koji je navodno pronađen na tvrđavi sv. Mihovila i pripadao je istoimenoj crkvi. Međutim, ostaci sakralnog objekta unutar tvrđave nisu nikada pronađeni, a vrlo je moguće da se crkva nalazila u neposrednoj blizini tvrđave, tj. s njene istočne strane, na mjestu današnjeg groblja i crkve sv. Ane.⁵⁵⁹

Kapela se nalazila i na zadvarskoj tvrđavi, naslonjena uz njen sjeverni bedem odmah iza glavnog ulaza. Zadvarska kapela je mogla nastati u vrijeme izgradnje tvrđave u 2. polovici 15. stoljeća. Međutim, konkretne podatke o njoj imamo tek s kraja 17., a naročito iz 18. stoljeća.⁵⁶⁰

Unutar pojedinih utvrda crkve /kapele su postojale već u ranom srednjem vijeku. To se posebno odnosi na one koje su sjedište teritorijalnih jedinica (župa/županije, kneževina) kao što su npr. Sinj i Imotski iz korpusa utvrda ovog rada. U prvom redu na to nas upućuju, doduše skromni, nalazi pleterne skulpture, a u slučaju Sinja i mogućnost kontinuiteta posvete (sv. Mihovilu) iz vremena kasne antike. Uz određenu dozu opreza, analogije u prvom redu vidimo unutar utvrda sa sličnom funkcijom (upravno središte) na kojima također nalazimo pleternu skulpturu (Klis, Knin).⁵⁶¹ Arheoloških nalaza koji bi potvrdili postojanje arhitekture crkve na nekoj od ovih tvrđava još uvijek nema.

S obzirom na sačuvane tragove, postojanje kapela možemo pretpostaviti i na utverdama koje nastaju nešto kasnije kao sjedište lokalnog plemstva (Prozor) ili također različitih teritorijalnih jedinica (Vrgorac). Naravno, u oblicima u kojima su sačuvane nastale su nakon odlaska Turaka, a neke od njih, kao npr. sv. Frane u vrličkom Prozoru, služile su i kao župne crkve. Ipak, uvijek postoji mogućnost da su postojale i ranije na što je, u slučaju Vrgorca, upozorio Fisković. Ovdje moramo uzeti u obzir i mogućnost postojanja manjih kapela ili sličnih

⁵⁵⁸ Librenjak-Čerina-Devlahović 2010, 668

⁵⁵⁹ Krnčević 1998, 215-216; Glavaš 2020, 39-40

⁵⁶⁰ Kovačić 2009, 185-189; Naredbom nadbiskupa Cosmija iza 1688. godine kapela je iznova izgrađena! Donekle su zbujujuće posvete tvrđavske kapele koje se mijenjaju – Gospi, sv. Mihovilu Arhanđelu, sv. Juri.

⁵⁶¹ Za Knin vidi - Jakišić 1992; Jakšić 1995. Za Klis vidi - Bužančić 2011, 34-40; Budak 2011; Nedavni i još uvijek neobjavljeni nalaz pleterne skulpture sa Starog grada iznad Ljubuškog ide u prilog ovoj pretpostavci.

uređenih prostora unutar drugih građevina, posebno onih rezidencijalnih, iako na takve tragove na odabranim utverdama nismo naišli.⁵⁶²

Utvrde vojnog karaktera vjerojatno nisu imale svoje kapele. Uzmemo li u obzir Visuć i Starigrad - koje imamo izrazito dobro dokumentirane u izvorima, a Starigrad u potpunosti i istražen – onda vidimo da nam se nigdje ne spominje postojanje kapele ili crkvice unutar utvrde. U tom slučaju to bi vrijedilo i za Čačvinu kao utvrdu izrazito vojnog karaktera, ali i Nutjak. Pitanje kapelice unutar utvrde na Zadvarju prije osmanskog osvajanja ostaje nerješeno, dok takva građevina na Nutjaku nije pronađena iako je utvrda gotovo u potpunosti istražena.⁵⁶³

3. FUNKCIJA UTVRDA I POVIJESNI KONTEKST NJIHOVOG NASTANKA

Analizirajući prostorne odnose, povijesne izvore te samu arhitekturu pojedinih utvrda, na više mjesta se pokazala potreba za određivanjem konteksta nastanka i funkcije svake od utvrda s obzirom na njihove karakteristike. Naravno, svaka utvrda ima određenu stratešku funkciju koju u prvom redu duguje svom položaju s kojega lako nadzire okolni prostor i lakše se brani u slučaju napada. Međutim, na toj općoj karakteristikici i završavaju sličnosti pa je ovdje potrebno nešto više reći o razlikama, ali i o međusobnim odnosima između pojedinih utvrda iz čega, barem dijelom, proizlaze i njihove funkcije. Nastanak svake od pojedinih utvrda je

⁵⁶² Miletić 2012, 229-230

⁵⁶³ Ništa od nalaza na Nutjaku nije upućivalo na postojanje kapelice. Iako je bilo sjedište Dražojevićevog posjeda Brodarić, utvrda je nastala jako kasno iz vojnih tj. obrambenih potreba. Ipak treba nagasiti da se Dražojević ističe kao graditelj kapele sv. Jure u Klisu; Theiner 1863, 532-533; U kontekstu njegove graditeljske aktivnosti možda možemo gledati i kapelu/crkvicu sv. Klare, oko 1,5 km sjeverozapadno od Nutjaka na području Vojnića (između zaseoka Jerkovići i Rakićani). Oko kapele je kasnosrednjovjekovno groblje s križinama (15/16. stoljeće), suvremeno upravo vremenu Ž. Dražojevića. Zanimljiva je posveta sv. Klari kakvu rijetko (ili nikako) nalazimo u unutrašnjosti Dalmacije.

vezan za kontekst vremena u kojem nastaju pa ćemo ovom problemu i pristupiti ponajviše kronološki.

Kako smo već naglasili prve fortifikacije na ovom prostoru su one iz prapovijesnih razdoblja. Podizanje prvih gradina usko je povezano s razvojem društvenih odnosa, točnije raslojavanjem društva i pojavom vojno-političkih elita. To se događa tijekom eneolitika, a sigurno ranog brončanog doba (oko 2000. god pr. Kr.) kada datiramo najranije gradine na ovom prostoru. Drugo razdoblje u kojem se sve češće podižu gradine je vrijeme kasnog brončanog i ranog željeznog doba (od oko 1300. god. pr. Kr.) – vrijeme doseljavanja Indoeuroljana, formiranja različitih ilirskih zajednica i plemena te prvih kontakata s helenskim svijetom.⁵⁶⁴

Susret ovih prostora s rimskim svijetom bio je puno dramatičniji i obilježen dugotrajnim sukobima i ratovima. Rimske legije su prisutne na istočnoj obali Jadrana i u njenom neposrednom zaleđu od kraja 3. stoljeća pr. Kr. Tijekom narednih stoljeća, sukobi s jednim od ilirskih plemena – Delmatima – obilježit će rimsku politiku i širenje Republike na ovim područjima. Strateški položaji pojedinih ilirsko-delmatskih utvrda tada najviše dolaze do izražaja pa se mnoge i spominju kao mjesta krvavih bitaka tijekom rimsko-ilirskih ratova koji traju do početka nove ere i završavaju Batonovim ustankom između 6. i 9. godine.⁵⁶⁵

Utvrđivanje pojedinih položaja nastavljaju se i u razdoblju rimske antike. Gradinska naselja gotovo nestaju. Gradnja trajnih, danas relativno dobro poznatih rimskih utvrđenja, vezana je za prve godine Carstva i vrijeme neposredno prije i nakon Batonovog ustanka. Otprilike tada sagrađeni su logori (tabori) XI legije u Ivoševcima kod Kistanja (Burnum)⁵⁶⁶ i VII legije na Gardunu iznad Trilja (Tilurium)⁵⁶⁷ koji će svoju vojnu važnost zadržati sve do kraja 3. stoljeća kada će ga napustiti posljednje rimske vojne postrojbe. Strateška važnost Garduna javit će se ponovo krajem 5. i u 6. stoljeću. Odnos prema prostoru se u vremenu rane antike mijenja i on se integrira odnosno kontrolira i štiti iz nekoliko važnijih utvrda. Zadaća rimske vojske, odnosno legijskih (Tilurium-Trilj, Burnum-Kistanje) i auksilijarnih tabora (Andetrium-Muč, Bigeste-Ljubuški) u rimskoj provinciji Dalmaciji bila je vrlo jasna od samog početka, a sastojala se od kontrole glavnih komunikacija, prijelaza preko rijeka i čuvanja zaleđa velikih gradova na obali (Narona, Salona, Scardona, Iader). Upravo će se ova

⁵⁶⁴ Općenito o gradinama; Šuta 2007, 7-20; Buršić Matijašić 2008, 124-147

⁵⁶⁵ O tim procesima, vidi; Zaninović 2015

⁵⁶⁶ Miletić 2010

⁵⁶⁷ Sanader-Tončinić 2010

posljednja funkcija pojedinih utvrda kroz povijest ponavljati nekoliko puta pri čemu će vrlo često, gotovo u pravilu, utvrde nastajati na ranije fortificiranim položajima ili u njihovoj neposrednoj blizini. Dobar primjer za to je okolica Trilja i kontrola tamošnjeg prijelaza preko Cetine gdje će dvije velike prapovijesne gradine (Stražbenica na Gardunu i Svalinovu gradinu u Čaporicama)⁵⁶⁸ naslijediti rimski vojni logor na Gardunu koji traje sve do kraja antike. Krajem srednjeg vijeka nešto dalje nastat će Nutjak. A nakon uspostave mletačko-turske granice krajem 17. stoljeća manja mletačka straža (Guardia) na Gardunu.⁵⁶⁹

Osim poznatog legijskog logora na Gardunu kod Trilja postojao je vjerojatno i niz manjih rimskih utvrđenja u ovom dijelu dalmatinske unutrašnjosti, tzv. kastele. Ipak, potrebo je naglasiti da nam do danas niti jedan takav nije sigurno arheološki (arhitektonski) potvrđen, točnije istražen.⁵⁷⁰ Uz epigrafski materijala koji okvirno ubicira ove kastele, a koji se veže za pripadnike pojedinih postrojbi rimske vojske stracioniranih na ovom području, zanimljiv je i jedan manje poznat arheološki nalaz. Radi se o djelomično sačuvanom nadgrobnom natpisu, pronađenom negdje u okolici Dragovića na lijevoj obali Cetine, odnosno Peručkog jezera i koji je naknadno bio uzidan u tamošnji pravoslavni manastir.⁵⁷¹ Natpis spominje Tita Aurelija, zapovjednika(?) utvrde (...princeps castellum..) za koju se pretpostavlja da se nalazila negdje u gornjem toku Cetine.⁵⁷²

Utvrđen je bio i Aequum (Čitluk kod Sinja), izuzetno bogat gradić i jedina rimska kolonija u unutrašnjosti provincije Dalmacije.⁵⁷³

Pojavom nomadskih naroda krajem. 4. i početkom 5. stoljeća unutar granica Rimskog carstva započinje novo poglavlje europske povijesti koje se u znanstvenim krugovima naziva različitim imenima (kasna antika, rani srednji vijek, seoba naroda).⁵⁷⁴

Tadašnja rimska provincija Dalmacija sudbinu je dijelila s ostatkom velikog mediteranskog carstva, trpeći brojne nedaće, radi svog položaja na razmeđu istoka i zapada. Prolazak različitih naroda (Gota, Huna, Langobarda, Avara, Slavena) kroz Panoniju i Dalmaciju doveo

⁵⁶⁸ Milošević 1998, 285-287

⁵⁶⁹ Gunjača 1991, 141-142

⁵⁷⁰ Wilkes 1969, 135-144; Sanader-Vukov-Bužanić 2019, 129-130

⁵⁷¹ Milošević 1998, 103; Dva dijela natpisa se danas nalaze u MHAS-u u Splitu. Natpis nikada nije u cijelosti obrađen i objavljen

⁵⁷² Možda Herona, poznata iz pojedinih antičkih itinerara. Jedan od mogućih položaja je „Reljina ograda“ u Koljanima te obližnja „Gradina“; Milošević 1998, 104-105,121

⁵⁷³ Milošević 1998, 42-45, 175-176

⁵⁷⁴ Brandt 1995, 8-9

je između ostalog i do intenzivnijeg utvrđivanja krajem antike te je bio uvod u teška i nesigurna stoljeća koja slijede. Iako izvori već cara Valentinijana I (364-375) nazivaju „...oppidorum et limitum conditor tempestivus..“;⁵⁷⁵ Dalmacija jedno vrijeme ostaje relativno mirna i u „pozadini“ svih događanja koja su rezultirala i gradnjom novih fortifikacija.⁵⁷⁶ Ipak već u travnju godine 412. obojica careva, Teodozije i Honorije, preklinju Herkulija, prefekta Ilirika, da hitno poduzme sve mjere kako bi se što prije započelo s gradnjom i ojačanjem bedema u gradovima njegovih provincija: „...utjeha podnošenja napora nije laka, ali je svima za ubuduće zajednička. Neka prepozna tvoja uzvišenost ono što je naša milost odlučila...“.⁵⁷⁷ Utvrđivanje će se nastaviti posebice za vrijeme spomenutog Teodozija II (408-450) pa i Justinijana (527-565). Proces utvrđivanja trajao je dugo i nije zahvatio samo velike gradove provincije već i brojna manja središta, a odvijao se na više različitih načina: ojačavanjem postojećih i gradnjom novih bedema i kula, smanjivanjem gradskih površina radi lakše obrane, povlačenjem i utvrđivanjem na starim prapovijesnim gradinama, osnivanjem novih utvrđenih naselja.⁵⁷⁸ Rijetki, a djelomično i upitni, povijesni izvori iz toga vremena spominju utvrde i crkve u zaleđu Salone. U prvom redu tu mislimo na prijepis jedne oporuke iz 6/7. stoljeća prema kojoj, između ostalog, oporučitelj za utvrde i crkve na tom području ostavlja određenu količinu novaca.⁵⁷⁹ Jedan drugi, izvor iz Justinijanova vremena, iako upitan, nabroja benediktinske posjede u Dalmaciji. I dok u imenu *Pontem Ciluri* jasno prepoznajemo Triljski most, dotle za ime *Biludium*, smatramo da se radi o Bilubiumu/Bilubiju – negdje na širem području Imotskog (vjerojatno na prostoru Berinovca u Lokvičićima) - u svakom slučaju na prostoru izuzetno bogatom kasnoantičkim nalazištima, što ćemo vidjeti kasnije u tekstu.⁵⁸⁰ Rani srednji vijek i u kontekstu fortifikacija ostaje slabo poznato razdoblje o kojemu u arheološkom smislu najviše znamo iz grobnih nalaza i istražene sakralne arhitekture. Već knez Trpimir sredinom 9. stoljeća Klis naziva svojim dvorom („...curte nostra quae Clisa dicitur..“).⁵⁸¹ Nedavni nalazi pleterne skulpture u samoj tvrđavi, iako različito interpretirani, samo donekle idu u prilog postojanju kneževskog/kraljevskog dvora s crkvom na ovom

⁵⁷⁵ Mikulčić 1986, 103; U slobodnom prijevodu - „...pravodobni utemeljitelj utvrđenih gradova i granica...“!

⁵⁷⁶ Wilkes 1969, 420

⁵⁷⁷ Jeličić 1997, 29-32

⁵⁷⁸ Gunjača 1986; Tomičić 1993; Suić 1995; Posebno vidi - Katić 2003; Katić 2018.

⁵⁷⁹ Katić 2018, 250

⁵⁸⁰ Jurić 1982, 14; Čače 1995, 42, 76

⁵⁸¹ Ivanišević 1992, 66

mjestu.⁵⁸² Nažalost, o arhitekturi toga zdanja ne znamo gotovo ništa,⁵⁸³ kao ni o tadašnjim fortifikacijama. Pa možemo samo pretpostaviti da je Trpimirova utvrda zauzimala najviši dio kliške stijene, kao i one u ranijim vremenima.⁵⁸⁴ Slično je i s kninskom tvrđavom. Naime, ona se spominje i kao jedan od nekoliko Porfirogenetovih naseljenih gradova/utvrda (κάστρα οικόουμενα) te u kraljevskim darovnicama 10. i 11. stoljeća.⁵⁸⁵ Arheološki nalazi (groblje, ostaci arhitekture, pleter) te interpretacija kasnijih prikaza, ovu utvrdu smještaju na sjevernom dijelu današnje tvrđave na tzv. Gornjem gradu. Ranije utvrde (prapovijesna i kasnoantička) kao i ranosrednjovjekovno naselje i groblje, a vjerojatno i crkva sv. Spasa, nalaze se nešto sjevernije od srednjovjekovne utvrde tj. na brdu Spas.⁵⁸⁶ Pronađena pleterna skulptura ukazuje na mogućnost funkcioniranja sinjskog „Grada“⁵⁸⁷ i imotske „Topane“⁵⁸⁸ i tijekom ranog srednjeg vijeka iako te utvrde ne nalazimo unutar Porfirogenetovih „κάστρα οικόουμενα“, ali vjerojatno se radi o sjedištima županija (Cetine i Imote) koje car-pisac nedvojbeno spominje i koje se, kao i sustav županija općenito, počinju formirati tijekom 9. stoljeća.⁵⁸⁹ Nedavni i još uvijek neobjavljeni nalaz pleterne skulpture sa „Starog grada“ iznad Ljubuškog također nadopunjuju ovu priču.⁵⁹⁰ U slučaju Sinja ta mogućnost je i veća s obzirom da se ranosrednjovjekovna utvrda mogla smjestiti unutar bedema kasnoantičke, gdje se između

⁵⁸² Budak 2011; Bužančić 2011, 30-47; Bužančić 2016, 12-32. Ovdje treba imati na umu da su spolije (antičke) jako česte na samoj tvrđavi ali i u kućama posebno u kliškim predjelima Varoš i Megdan. Spolije iz tvrđave su mogle doći iz Salone kao građevinski materijal za obnovu tvrđave, posebno tijekom 17. i 18. stoljeća za što postoje i pisane potvrde; Firić 1996, 69

⁵⁸³ Iako Bužančić inzistira da se na prostoru današnje crkve sv. Vida (nekadašnje džamije) pronašlo i ostatke ranosrednjovjekovne crkve s westwerkom, tako nešto je uistinu teško vidjeti u priloženoj dokumentaciji s istraživanja ali i na terenu gdje je na mjestu navodnog westwerka jasno vidljivo kasnije (osmansko?) ognjište/komin. Bužančić 2011, 31-35

⁵⁸⁴ Alduk 2014a, 51-54. Kao i često na srednjovjekovnim utvrđama, posebno onima koje su dugo bile u funkciji, jako teško je datirati arhitekturu, posebno arhitekturu bedema, koji se neprestano nadograđuju, popravljaju, ruše i grade na istom mjestu.

⁵⁸⁵ DAI, XXXI, 68-70; CD I, 41 (dok. 28), 167 (dok. 103), 186-7 (dok. 146)

⁵⁸⁶ Jelovina 1989, 220; Regan 2014, 475-76.

⁵⁸⁷ Librenjak-Čerina-Devlahović 2010, 668

⁵⁸⁸ Bezić 1983, 214

⁵⁸⁹ Karbić 2015, 116-117; Budak 2018, 196-197

⁵⁹⁰ Kako sada stvari stoje kameni ulomci iz Ljubuškog nisu, za razliku od ostalih, pronađeni kao spolije već moguće u kontekstu sakralnog objekta s grobljem. Međutim, još uvijek treba počekati nastavka istraživanja te interpretaciju ranijih i novih nalaza.

ostalog možda sačuvao i kult sv. Mihovila.⁵⁹¹ Međutim, kako je već i rečeno, o fortifikacijskoj arhitekturi ranog srednjeg vijeka iz ovih primjera je teško nešto više zaključiti.

Spominjući Porfirogenetova „κάστρα“ moramo se dotaknuti i jednog od četiri koje car bilježi na prostoru Paganije (DAI 36/14-15), točnije Berulije (Βερούλλια). Više pisaca pokušalo je smjestiti ovu utvrdu/naselje na širem području današnjih Donjih i Gornjih Brela.⁵⁹² Međutim, najdetaljniji pristup u topografskom, arheološkom pa i strateškom pogledu imao je Tomasović ubicirajući ranosrednjovjekovnu Beruliju na širi prostor crkve sv. Nikole i zaseoka Sokoli/Sokolove staje u Gornjim Brelima.⁵⁹³ Svakako bi se pridružili ovakvoj ubikaciji koja, iako naizgled u dubini unutrašnjosti, kontrolira glavne komunikacije na ovom prostoru – kako sa „središnjeg“ (?) naselja kraj spomenute crkve sv. Nikole tako i s drugih položaja od kojih bi ponovo istaknuli onaj prapovijesni i kasnoantički na „Kuli“ (kota 387) iznad zaseoka Carevići. Nalaz karolinškog mača i koplja iz obližnje Poletnice svakako doprinosi ovakvom smještanju ranosrednjovjekovne Berulije. Uzmemo li u obzir i mač iz nešto daljeg Kreševa,⁵⁹⁴ ne možemo se oteti dojmu kako se i u ranom srednjem vijeku na prostoru oko „koljena Cetine“ nastavlja logika ranijih razdoblja koja će se ponoviti i kasnije na Zadvarju – točnije, teža mogućnost osnivanja većih naselja i funkcioniranja pojedinih djelatnosti (posebno trgovine) na obali rezultirala je njihovim razvojem u neposrednoj unutrašnjosti.⁵⁹⁵ Ipak, sve ovo nam i dalje ne govori ništa o izgledu ili nešto detaljnijem funkcioniranju ranosrednjovjekovnih „κάστρα“.

I za nešto kasnija razdoblja ponovo ostajemo isključivo u domeni pisanih izvora, arheološke topografije i vrlo malo arhitektonskih ostataka. U tom smislu je zanimljivo, ali ne do kraja i riješeno, pitanje funkcije i izgleda arhitekture uz sjevernu stranu velike bazilike na Crkvini u

⁵⁹¹ Milošević 2017, 152, sl. 194. Međutim, koliko god postoji ovakva mogućnost kontinuiteta, ovdje treba imati na umu da se radi o kapeli koja je iznova podignuta nakon odlaska Turaka naredbom nadbiskupa Cosmija oko 1688. godine; Kovačić 2009, 185-186

⁵⁹² Goldstein 2005, 41,46

⁵⁹³ Tomasović 2009a, 305-307; Rad je svojevrstna kritika pristupu i ubikaciju Berulije kod crkve sv. Stjepana u Donjim Brelima što je nekoliko godina prije iznio Goldstein; Goldstein 2005, 46-50

⁵⁹⁴ Za oba mača, vidi; Piteša 2009, 53-56 (sa svom relevantnom literaturom). Ovakve i slične karolinške nalaze duž Cetine Milošević vidi kao odraz kasonatičke romansko-slavenske granice upravo na toj rijeci, a mač „tipa K“ iz Zadvarja (Poletnica) i u kontekstu seobe Hrvata krajem 8. stoljeća; Milošević 1996, 23; Milošević 2016

⁵⁹⁵ Katić-Lozo 2008, 84

Biskupiji,⁵⁹⁶ Tamo se nudi nekoliko teorija od kojih posljednja govori o dijelom utvrđenom vladarskom dvoru (...*villa regali*..) kojega se čak i konkretno vezuje za kralja Zvonimira.⁵⁹⁷ Spominjući Zvonimira moramo se dotaknuti i „njegove“ isprave iz 1078. godine. Iako je vrlo rano proglašena krivotvorinom, vjerojatno je nastala na temelju dijela istinitih podataka, između ostalog i pojedinih toponima koje se u ispravi spominju.⁵⁹⁸ U njoj se potvrđuju posjedi splitskoj crkvi, a između ostalog i „...Bijaći s cjelinom pripadnosti utvrde Labin, Radošić i Zmina koje se nalaze oko brda i na brdima i pod brdima Dubrave.“ („...Biachy cum tota monitione castri Albona, Radosichy et Smine, que sunt circha montes, ed in montibus et sub montibus Dubraue...“). Svi toponimi (osim Bijaća) nalaze se u trogirsko-kaštelanskom zaleđu, točnije na području koje će kasnije nositi ime „Zagora“.⁵⁹⁹ Sam predio „Dubrava“ relativno je dobro ubiciran na i pod sjevernim padinama Kozjaka i Opora.⁶⁰⁰ Do sada se okvirno pokušalo ubicirati i spomenute utvrde i to većinom na mjesta ranijih prapovijesnih gradina, o čemu više kasnije.

Tijekom razvijenog srednjeg vijeka, točnije 12. i 13. stoljeća, pa sve do prvih desetljeća 14. stoljeća na području kojim se bavimo ne nalazimo pouzdano datiranih (ostataka) fortifikacija niti ih susrećemo u izvorima. Više je razloga za takvu situaciju. U prvom redu radi se o slabo arheološkoj istraženosti ovakvih lokaliteta. S druge strane, važno je naglasiti kako arheološka istraženost drugih lokaliteta, u prvom redu groblja, govori u prilog relativno gusto naseljenosti i razvijenim društvenim odnosima (kako je bilo i u ranijim razdobljima).⁶⁰¹ Sačuvani pisani izvori nam također ne idu u prilog jer se od ovdje obrađenih fortifikacija niti one važnije, kao npr. Sinj, ne javljaju prije 40-ih godina 14. stoljeća. Najstariji je spomen Visuća iz 1337/8. godine.⁶⁰² Naravno, to ne znači da barem ova važnija (županijska) središta kao npr. Sinj ili Imotski nisu kao utvrde postojali i ranije. Jedanko kao Klis ili Knin koji nam

⁵⁹⁶ Petrinc – Jurčević 2015, 353-360

⁵⁹⁷ Milošević 2002, 203-205; Milošević 2002a, 17-23. Ovdje je zanimljivo primjetiti da se kompleks sličnog prostornog rasporeda (središnje dvorište okruženo različitim prostorijama) nastali uz ranosrednjovjekovne šesterolisne crkve u Ravnim kotarima (Pridraga, Kašić), između ostalog, interpretiraju kao sjedišta vladarskih posjeda (*curiae*) tijekom razvijenog i kasnog srednjeg vijeka; Ančić 2007, 207-208

⁵⁹⁸ CD I, 160-161; Ančić 1999a, 195-199

⁵⁹⁹ Kužić 1997, 7-8

⁶⁰⁰ Burić 2011, 343-344; Burić 2020, 142-143

⁶⁰¹ Kao što su groblja na Crkvini u Biskupiji, oko sv. Spasa, Koljanima, Brnazama, Maljkovu, Trilju i okolici itd. Petrinc – Jurčević 2015, 356-357; Jakšić 1996, 148-152, 159-160; Milošević 2005, 91-83, 98-102, 127-129, 153-155, 163-165

⁶⁰² Birin 2006, 35-38

se kao utvrde (castrum) javljaju u izvorima 12. i 13. stoljeća. Dapače, jedan od važnijih trenutaka u razvoju kninske utvrde (strateškom i graditeljskom) datira se upravo u kraj 12. stoljeća i veže se za nastojanja Bele III da ojača kraljevsku vlast u najjužnijim dijelovima svoga kraljevstva kojima je kratkotrajno gospodario bizanstki car Emanuel Komnen.⁶⁰³ Možemo li ovakav razvoj događaja primijeniti i na Klis kao gotovo jednako važnu stratešku točku, ili na Sinj kao županijsko središte – ostaje otvoreno pitanje. I dok za sinjski Grad ovog vremena nedostaju izvori, kako oni pisani⁶⁰⁴ tako i arheološki - Klis je svakako krajem 12. i početkom 13. stoljeća kraljevska utvrda.⁶⁰⁵

Jedan od događaja za koji se smatra da je utjecao na razvoj fortifikacijskog graditeljstva u ovim krajevima je i tatarska provala. Točnije, njen navodno razorni učinak te glasine o brzom povratku Tatara/Mongola, u znanstvenoj literaturi su dugo i često uzimani kao prijelomni trenutak nakon kojega se počinje s intenzivnijom gradnjom različitih (kamenih) fortifikacija.⁶⁰⁶ Na takav zaključak upućuju čak i neki vrlo jasni povijesni izvori koji izravno povezuju gradnju novih utvrda s minulim tatarskim pustošenjem.⁶⁰⁷ Ovo se posebno odnosilo na kontinentalne dijelove Hrvatske, ali se često kao pravilo koristilo i za južne krajeve. Međutim, u posljednje vrijeme ovaj „tatarski argument“ se, barem djelomično, dovodi u pitanje. Točnije, na njega se može gledati samo kao na jedan od argumenata u konetkstu razvoja fortifikacija. Naime, osnovna karakteristika tatarske provale u hrvatskim krajevima, osim nezapamćenog straha kojega je izazvala, jest njena kratkoća i vrlo ograničen cilj – hvatanje i kažnjavanje Bele IV.⁶⁰⁸ Ovaj „lov na kralja“ trajao je relativno kratko, točnije tijekom veljače i ožujka 1242. godine. Odustavši od toga nauma nakon događaj pod Klisom (kojega su opsjedali) i Trogirom, Mongole početkom travnja nalazimo u Bosni i Srbiji (Raši), a krajem proljeća već su u Bugarskoj i na odlasku iz Europe.⁶⁰⁹ Upravo je ta brzina

⁶⁰³ Ančić 1996, 60-61; Regan 2014, 480, 489

⁶⁰⁴ Većina izvora 12. i 13. stoljeća iz Cetine vezana je za crkveno uređenje i povlastice splitske crkve; Milošević 2005, 300-301

⁶⁰⁵ Katić 1962, 271-283; Kao takva se spominju u ratu s upravo spomenutim Emanuelom Komnenom. Pri tome je zanimljivo da carska vojska nije odmah uspjela zauzeti i klišku tvrđavu u kojoj se jedno vrijeme održala (kraljevska?) posada na čelu sa županom Saracenom. Ipak, važno je naglasiti da je Klisu svakako potreban jedan novi povijesni pregled koji bi uključivao i analizu arhitekture, rezultate arheoloških istraživanja itd., kako je to na više mjesta napravljeno za Knin i neposrednu okolicu (Smiljanić, Jakšić, Ančić, Regan)

⁶⁰⁶ Horvat 2014, 18, 39

⁶⁰⁷ Miletić 2012, 107-109

⁶⁰⁸ Sophoulis 2015, 253-255

⁶⁰⁹ Sophoulis 2015, 260-272

mongolskog pohoda kroz Hrvatsku razlog zašto nakon nje u ovim krajevima nisu ostale značajnije posljedice niti nam je mongolsko pustošenje arheološki jasnije potvrđeno.⁶¹⁰ Stoga je predloženo da razloge gradnje novih utvrda nakon mongolske provale, osim u tom događaju, treba tražiti i unutar cjelokupnog društvenog razvoja tijekom srednjeg vijeka, odnosa između središnje (kraljevske) vlasti i plemstva, teritorijalne organizacije itd.⁶¹¹ To posebno vrijedi za krajeve južno od Drave. Pri tome je izuzetno važno naglasiti kako i u zbilja opustošenoj Ugarskoj nove utvrde nakon odlaska Mongola samo manjim dijelom nastaju u istočnim ili sjeveroistočnim dijelovima zemlje odakle se očekivao njihov povratak. Puno više ih je na zapadu i sjeverozapadu (zapadno i sjeverno od Dunava) što otkriva neka drugačija i puno šira razmišljanja Bele IV koja nisu vezana isključivo za strah od nove mongolske provale, iako ni takvu mogućnost ne isključuju.⁶¹² Stoga, i ako prihvatimo dataciju jedne od faza na gornjem dijelu (Gornjem gradu) kninske tvrđave u sredinu 13. stoljeća i njenu povezanost s tatarskom provalom,⁶¹³ to još uvijek ne znači da je došlo do značajnijeg utvrđivanja i na drugim mjestima.

S druge strane, nema nikakave sumnje da su Sinj (Grad), Imotski (Topana) najveći dio svoje povijesti, točnije od srednjeg vijeka bili sjedišta velikih teritorijalnih jedinica (županija). Sinj se u kasnijim stoljećima svojom veličinom, postojanjem podgrađa sa samostanom itd. donekle izdvaja pred Imotskim. Ali u kontekstu funkcije obje te utvrde vjerojatno nastaju kao županijska središta još tijekom ranog srednjeg vijeka, iako nam se kao takva ne spominju u izvorima. Dugotrajna, i prilično dramatična, aktivnost kneza Domalda (jedne od intrigantnih osoba iz hrvatske povijesti) posebno u 1. polovici 13. stoljeća zabilježena je i na prostoru kojim se bavimo s obzirom da mu je, doduše navodno, 1210. godine Andrija II dodijelio „...*terram quondam nomine Zentinam et Tril cum terris...*“.⁶¹⁴ Međutim, u kontekstu problematike kojom se ovdje bavimo Domaldovo djelovanje posvjedočeno izvorima nam nije od veće koristi. U vezi s pisanim izvorima općenito je zanimljivo primjetiti kako se fortifikacijska terminologija, od one opće do pojedinih detalja u izvorima sve više javlja tek

⁶¹⁰ Kao što je to na prostoru Ugarske gdje se pojavila glad, drastično se smanjio broj stanovništva, a veliki broj naselja je napušten; Sophoulis 2015, 273; Janeš 2019, 232-233

⁶¹¹ Janeš 2019, 229-233

⁶¹² Janeš 2019, 231; Pow 2019

⁶¹³ Regan 2014, 480-481, 489-490

⁶¹⁴ Jurić 1982, 20-21; Isailović 2016, 266-272

od 14. stoljeća.⁶¹⁵ Pri tome je važno naglasiti kako su sačuvani izvori iz ranijih razdoblja srednjeg vijeka rijeđi u odnosu na one kasnije od 14. stoljeća (posebice u unutrašnjosti Dalmacije). Iako su razlozi za takvo stanje višestruki ipak je ono između ostalog i odraz određenih društvenih odnosa i događaja koji su obilježili ovo razdoblje.⁶¹⁶

Za srednjovjekovnu Cetinsku županiju/kneževinu jedan takav događaj je od presudne važnosti. U studenom 1345. godine Ludovik Anžuvinać će maloljetnom knezu Ivanu Nelipiću i njegovoj majci Vladislavi oduzeti Knin (i još nekoliko utvrda) te dodijeliti Sinju i Cetinu.⁶¹⁷ Naravno, Ludovik to radi iz već poznatih razloga ponovne uspostave i jačanja kraljevske vlasti u prilično „neovisnim“ južnim dijelovima svoga kraljevstva, ali i kako bi zadržao kontrolu nad Kninom kao ključnom strateškom točkom u ovim krajevima.⁶¹⁸ Sinjska utvrda, koja se u izvorima spominje i koju godinu ranije (1341.), a od tada sve češće, sada prestaje biti samo „staro“ županijsko sjedište i postaje sjedište najmoćnije velikaške obitelji na ovom prostoru. Organiziranje cetinske kneževine (što nije išlo lako i bez otpora „starosjedilačkog“ nižeg plemstva),⁶¹⁹ uspostava čvrste kneževske vlasti, osnivanje franjevačkog samostana 1357. godine – sve su ovo događaji radi kojih se u Sinju stvara „pretek važnosti“⁶²⁰ određene funkcije. U slučaju Sinja to je prvenstveno ona upravna. Međutim, ostaje otvoreno pitanje da li je to ujedno i vrijeme kada sinjski „Grad“ dobija svoj današnji izgled (bez nadogradnji 17. i 18. stoljeća)!? Naime, slične utvrde (Klis, Knin)⁶²¹ se razvijaju tako da se šire s najviših položaja gdje su sačuvani njihovi najstariji dijelovi prema nižim položajima. To širenje je rezultiralo, između ostalog, s više linija obrane/bedema. Na Klisu se jasno čitaju tri obrambena obzida⁶²² kao i na sinjskom Gradu, točnije na prikazima Grada iz 17. i 18. stoljeća.

⁶¹⁵ Deanović 1978, 39-47

⁶¹⁶ Iako statistika može biti prilično varljiva i nepouzdana, zanimljivo je primjetiti da od oko 270 „starih gradova“ u BiH, koliko ih je zabilježila nedavna monografija, za njih stotinjak postoji podatak o prvom spomenu. Od toga ih je dvadestdevet (29) iz 14. stoljeća i pedesetdva (52) iz 15. stoljeća – ukupno 81. Četrnaest ih je prvi put spomenuto u 13. stoljeću, pet u 16. stoljeću i samo dva u 11. tj. 12. stoljeću; Stari gradovi 2012

⁶¹⁷ CD XI, 249-252

⁶¹⁸ Što će se uskoro pokazati kao presudna odluka s obzirom i da je Venecija imala slične namjere i sigurno najko dobro razumjela važnost Knina; Ančić 1996, 58; Osim toga, u spomenutoj darovici Nelipićima jasno je da su oni uz Knin kralju morali vratiti i Počitelj, Srb, Ostrog i Unac kako bi kralj osigurao nesmetani i glavni prilaz Kninu sa sjevera

⁶¹⁹ Isailović 2016

⁶²⁰ Izraz donosi i objašnjava Ančić 1996, 57

⁶²¹ Slične dijelom po veličini ali svakako po funkciji tj. upravna središta

⁶²² Firić 1996, 59-60, 93; Knin ima sličan način širenja; Ćuzela 2007, 661

Možemo li stoga i na Gradu najstariji dio pretpostaviti na samom vrhu gdje arheološka istraživanja nisu rađena i gdje je inače arheološki sloj slabije sačuvan? Na tom mjestu će u 14. stoljeću vrlo vjerojatno stajati donžon ili utvrđena palača Nelipčića. Taj će dio u jednom trenutku biti dodatno okružen drugim obzidom. U tom slučaju, gradnja danas vidljivih bedema (trećeg obzida) bi bila posljednja faza širenja utvrde. Da li se to dogodilo tijekom vlasti Nelipčića ili kasnije usitinu je teško reći. Nedostatak arheoloških nalaza, točnije vrlo malo nalaza koje je moguće datirati u 14. stoljeće mora izazvati određenu dozu sumnje. S druge strane čitavi kontekst tj. povijesni izvori (iako sadržajno vrlo šturi) govore u prilog pretpostavci o značajnijem razvoju od sredine 14. stoljeća. Ako ne tada, onda je taj treći obzid nastao najkasnije sredinom 15. stoljeća kao odgovor na sve veću osmansku prijetnju. U znatno manjoj mjeri spomenuti „pretek važnosti“ je izražen kod Imotskog iako je i tamošnja utvrda, kao i sinjska, nesumnjivo funkcionirala kao upravno središte župe/županije Imote. Utvrda se u izvorima prvi put spominje 1372. također u kontekstu Nelipčića kojima se Imotski tada oduzima i ponovo im se potvrđuje vlast nad Cetinom.⁶²³ Nedugo nakon toga događaja, 1376. i 1378. godine, u Imotskom nalazimo Embricha/Emerika kao kneza i kraljevskog kaštelana Omiša, Imotskog i Huma.⁶²⁴ U oba ova događaja jasno vidimo nastojanje središnje kraljevske vlasti da uspostavi red tj. ojača svoju prisutnost u ovim krajevima. Nešto kasnije, na samom početku 15. stoljeća Imotski je u vlasti Hrvoja Vukčića. Pojavu Nelipčića pa Hrvoja Vukčića u prostorima istočno/jugoistočno od njihovih matičnih teritorija moramo gledati u kontekstu pokušaja da se približe Neretvi tj. trgovištu u Drijevimu gdje su zabilježeni interesi obojice.⁶²⁵ Dubrovačka vlada žali se na postupanje ljudi Ivana Nelipčića protiv njihovih trgovaca u Drijevimu, dok je početkom 15. stoljeća Hrvoje Vukčić zabilježen kao nositelj prava na drijevsku carinu.⁶²⁶ Svakako, ovi događaji iz druge polovice 14. i samog početka 15. stoljeća stvaraju pretpostavke za dogradnju ranije tvrđave tj. nastanak imotske tvrđave u njenoj srednjovjekovnoj formi. Iako se gradnju utvrde u Ričicama, uz lokalni put prema Duvnu i dalje jugozapadnoj Bosni, nastojalo gledati kroz prizmu širenja Kosača prema zapadu,⁶²⁷ postoji i nešto drugačija mogućanost. Vežemo li tu utvrdu sa

⁶²³ CD XIV, 440-442; Ričice 1983, 70 (bilj. 13)

⁶²⁴ CD XV, 402-403 (dok. 292); Ančić 2006, 56

⁶²⁵ Ivan Nelipčić tj. rođak mu Nelipac Konstantinov u njegovo ime predsjedava „shodom humskog kneštva“ 1371. godine. Birin 2006, 87

⁶²⁶ Jurić 1982, 54; Kurtović 2009, 348

⁶²⁷ Ričice 1983, 68

srednjovjekvnim grobljima u njenom neposrednom podnožju - koja datiraju sa samog kraja 14. stoljeća, a sigurno od početka 15. stoljeća - tada i njen nastanak možemo promatrati kroz širenje Nelipića i Hrvoja Vukčića prema istoku. S obzirom da se nastanak spomenutih grobalja te promjene u grobnom ritusu vežu za naseljavanje Vlaha na ovim prostorima,⁶²⁸ onda je te događaje moguće također povezati s djelovanjem spomenute dvojice velikaša.⁶²⁹ U trenutku kada Nelipčići trajnije ili čvršće uspostave vlast nad Cetinom, krenut će u osiguranje svojih posjeda. Ova priča nas dovodi do novog sloja utvrđivanja na ovim prostorima – u kronološkom i funkcionalnom smislu. Radi se o utvrdama koji nastaje u razdoblju nakon 1345. godine i čija je funkcija gotovo isključivo vojna/strateška – osiguranje posjeda i nadzor komunikacija. Čačvina se u izvorima spominje prvi put 1371. godine, a Travnik i neubicirana Peć 1372. godine. Za argumentiranje ovakve pretpostavke za Čačvinu i Travnik služe nam i arheološki nalazi. Sudeći prema njima formiranje groblja oko crkve kao i gradnja crkva (sv. Mateja?) na lokalitetu „Grudine“ (vidi prije) u podnožju Travnika započinje u 2. polovici 14. stoljeća (na mjestu ranijeg lokaliteta iz vremena kasne antike). U arheološkom materijalu iz velike kule na Čačvini nakon onog kasnoantičkog prvi slijedeći je materijal iz 14. stoljeća i to vjerojatno 2. polovice toga stoljeća. I dok su utvrdu Travnik Nelipići vrlo vjerojatno sagradili kao utvrdu uz glavnu komunikaciju na sjevernoj granici svojih posjeda prema Kninskoj županiji i Vrlici, dotle je Čačvina štitila prilaz Cetini s istoka uz jednu od najvažnijih komunikacija prema Bosni. Radi se o utvrdama koje zauzimaju malu površinu i prvenstveno su tu radi strateških/vojnih razloga. Naročito to vrijedi za Čačvinu na kojoj je sredinom ili 2. polovici 14. stoljeća vrlo vjerojatno samo nadograđena ili popravljena i ojačana ranija šesterokutna (kasnoantička?) kula.

Krajem 14. ili na samom početku 15. stoljeća sličnu situacija u smislu širenja i osiguranja posjeda imat ćemo i s vrličkim „Prozorom“. Naime, od kraja 80-ih godina 14. stoljeća u ovim krajevima sve češće susrećemo Hrvoja Vukčića Hrvatinića. Prvo oko Knina,⁶³⁰ a od 90-ih godina 14. stoljeća Hrvoje je sve više u društvu i na posjedima Ivaniša Nelipića. Tamo čak

⁶²⁸ Ričice 1983, 64-68

⁶²⁹ Utvrde možemo gledati i u kontekstu širenja Šubića prema istoku, na prostor jugozapadne Bosne i Huma, krajem 13. i početkom 14. stoljeća. Međutim, niti jedan povijesni izvor iz toga vremena ne možemo konkretno vezati za jednu od odabranih utvrda – niti Sinj, iako je nedvojbeno da njime u jednom trenutku gospodari ova velikaška obitelj.

⁶³⁰ Gunjača 2009, 120-121

izdaje i pojedine isprave.⁶³¹ Ivaniševa sestra Jelena udat će se za Hrvoja Vukčića oko 1400/1401. godine.⁶³² Uz sve to, Hrvoje Vukčić će se u ratu sa Žigmundom 1401. godine, koncentrirati na ponovno zauzimanje Knina⁶³³ što mu vjerojatno neće odmah uspjeti.⁶³⁴ Međutim, već 1403. godine u Kninu se nalazi Ladislav Napuljski, a s njim vjerojatno i Hrvoje.⁶³⁵ Hrvoje Vukčić, kao zet Ivaniša Nelipčića, je vjerojatno tijekom gradnje „Prozora“ imao i potporu ovog moćnog cetinskog kneza. U svakom slučaju gradnju vrličke utvrde okvirno možemo datirati u vrijeme između 1393. i 1406. kada se prvi put i spominje i moramo je gledati u okviru širenja Hrvojevog utjecaja te osiguranja Knina kao apsolutno najvažnije utvrde u ovom dijelu kraljevstva, ali i kontrole komunikacije od njegovih matičnih bosanskih posjeda, preko Knina, Vrlike i Cetine do Splita. Tim više jer se u Ladislavljevoj ispravi iz 1406. godine jasno navodi da je Hrvoje utvrdu sagradio o vlastitom trošku (..suis expensis et sumtibus construi ed edificari fecerit..).⁶³⁶ Koliko god Prozor bio rezultat strateškog promišljanja ovog bosanskog vojvode i splitskog hercega toliko je u njegovoj arhitekturi, kao na malo kojoj drugoj utvrdi, vidljiva i želja investitora da osim snažnog uporišta sagradi i svojevrzni ladanjski dvorac – o čemu više kasnije. Strateški je promišljao i Ivaniš Nelipčić koji će 1416. godine ući u posjed Omiša,⁶³⁷ te vjerojatno do 1420-ih dogradio ili sagradio utvrdu Starigrad kako bi dodatno osigurao svoje novostečene posjede. Iako utvrda nije izrijeком spomenuta, njen prvi spomen bi trebalo tražiti u uputama koje u siječnju 1421. godine dobija splitski knez u vezi s pregovorima s bosanskim kraljem. Tu mu se jasno daje doznanja da je mletačka vlada zainteresirana za vlast

⁶³¹ Jurić 1982, 6; Birin 2006, 100-101; Kao što je ona kojom 1393. u Lučanima kod Sinja priznaje Stjepana Dabišu za bosanskog kralja ili priznaje mir koji taj kralj sklapa sa Žigmundom (tzv. Đakovački sporazum).

⁶³² Lovrenović 1987, 184

⁶³³ Kojega je u međuvremenu u Žigmundovo ime 1393/4. godine Vuku Vukčiću oduzeo ban Nikola Gorjanski; Gunjača 2009, 121

⁶³⁴ Rački 1881, 255; Šišić 1938, 170-17, 192.193, 228-229; Živković 1993, 128. Točnije, Hrvoje je sigurno zauzeo okolicu grada ali izgleda ne i sam Knin kojega je obranila kraljevska posada na čelu s Antonijem de Somekerki. Godina 1401. je iznimno loša godina za kralja Žigmunda. Krajem travnja te godine ugarski velikaši će pokrenuti urotu protiv kralja koju vodi Detrik Bubek, punac kneza Ivaniša Nelipčića. Kako je Hrvoje nastojao zauzeti Knin, tako je u prosincu 1401. godine Ivaniš Nelipčić uspio zauzeti kraljevsku utvrdu Klis. Svi ovi potezi su usmjereni prema učvršćivanju vlasti Ladislava Napuljskog u Dalmaciji, a onda i čitavom kraljevstvu, do čega ipak nikada neće doći; Birin 2006, 105-107

⁶³⁵ O ovim (i ostalim) događajima oko Knina vidi detaljnije u Gunjača 2009, 122-123; Regan 2014, 472-473

⁶³⁶ Arkiv VII, 58-59;

⁶³⁷ O razlozima i načinima kako je knez Ivaniš zadobio Omiš preko svoje sestre Jelene, udovice Hrvoja Vukčića, vidi; Isailović 2007, 139-149

nad Klisom, Omišem i još dvije obližnje utvrde („...quod castra Clisii et Dalmisii et duo alia castra contigua locis nostris perveniant ad manus nostri dominii..“).⁶³⁸ U ovim „obližnjim utvrdama“ (castra contigua) morali bi gledati Visuć i vjerojatno nedavno izgrađeni Starigrad.⁶³⁹ Govoreći o funkciji ove utvrde zanimljivo je primjetiti jednu činjenicu. Starigrad se ne spominje u ispravama nastalim između 1421. i 1429. godine u kojima ovaj knez svoje posjede daje u zalog kćeri Katarini ili u onima kojima posinjuje njenog muža Anža Frankopana. Uz Omiš (i brojne druge utvrde i posjede) uvijek se spominje samo i jedino Visuć, nikada i Starigrad.⁶⁴⁰ Ovo možemo tumačiti na dva načina – Starigrad još nije izgrađen kao prava tvrđava te postoji samo kao kula-osmatračnica što je manje moguće objašnjenje. Ili je njegova važnost isključivo strateška/vojna, dok je kod Visuća osim strateške važnosti koja se ogleda u osiguranju omiškog komunalnog teritorija, prevagnula i ona gospodarska, s obzirom na trgovište i mlinove u njegovom podnožju.

Ostaje pitanje nastanka tj. vremena gradnje vrgorske utvrde i samog Vrgorca kao sjedišta župe Gorske. Naime, prvi spomen ove utvrde nalazimo tek u nizu isprava kojima strani vladari potvrđuju posjede i savezništvo s hercegom Stjepanom u razdoblju od 1444. do 1454. godine.⁶⁴¹ Vego je iznio pretpostavku da su svi hercegovski posjedi nabrojani u ispravi Fridrika III iz 1448. godine postojali i u vrijeme njegovog strica i prethodnika Sandalja, tj. na početku 15. stoljeća.⁶⁴² Vego ovu mogućnost povezuje sa spomenom mjesta „Jeferzach“, u koji 1419. godine odlazi jedno dubrovačko poslanstvo knezu Pavlu Jurjeviću i njegovoj braći te ga identificira s Vrgorcom – kao središtem župe Gorske i velikaške kuće Radivojevića-Jurjevića-

⁶³⁸ Lisitne VIII, 66

⁶³⁹ U vezi s time je i pretpostavka V. Kovačić da je utvrda Starigrad podignuta u vrijeme Ivaniša Nelipčića; Kovačić 1985, 162.

⁶⁴⁰ Jurić 1982, 84, 86, 90-92

⁶⁴¹ Vego 1980, 452-486

⁶⁴² Vego 1980, 454. U svibnju 1414. godine Sandalj će primiti pismo iz Dubrovnika u kojem ga obavještavaju da su u Grad stigla tri poslanika kralja Žigmunda i saopćila dubrovačkom knezu da je vojvoda Sandalj od Žigmunda tražio da mu potvrdi neke gradove i zemlje. Inače autor jako inzistira na ovoj poveznici 1414 – 1444/48. Međutim, ostaje otvoreno pitanje koliko je S. Kosača uistinu i vladao svakom od nabrojanih utvrda i teritorija u ovim darovnicama s obzirom da ih izdaju vladari bez ikakve stvarne vlasti na ovim prostorima. S druge strane, „apetiti“ hercega Stjepana su uvijek bili izuzetno veliki pa se u navedim darovnicama možda skriva i pokoja „želja“, a ne realna vlast nad pojedinom utvrdom. Tako npr. Vego u imenu „castrum Konowaltskij“ vidi konavosku utvrdu „Sokol“ koju će Sandalj predati/prodati Dubrovčanima 1419/20. godine. Dakle, u vrijeme nastanka Fridrikove darovnice 1448. godine konavoski „Sokol“ sigurno nije više u Kosačinom vlasništvu ali on je kralju definitivno „pokazao“ povelje koje je dobijao njegov stric Sandalj – i to prije nego li je Konavle prodao Dubrovačkoj republici.

Vlatkovića.⁶⁴³ Međutim, stvari ipak nisu tako jednostavne. U povelji koju 1408. godine bosanski kralj Stjepan Ostoja izdaje braći Radivojevićima, Jurju i Vukiću (i njihovim potomcima), Vrgorac se ne spominje već samo župa Gorska (uz ostale posjede) tj. „...provinciam Cisalpinam et Transalpinam dictam Gorscam Zupa, cum omnibus juribus et territoriis..“.⁶⁴⁴ Isto tako Vrgorca nema u povelji kojom veliki vojvoda Juraj Vojsalić 1434. godine knezovima Radivojevićima/Jurjevićima i Vukčićima potvrđuje posjede s kojima ih zatiče te vraća one koje im je oteo Sandalj Hranić. Posjedi se nalazi u župi Gorskoj, Primorju (današnjem Makarskom primorju) te donjem toku Neretve.⁶⁴⁵ Stoga je razumno za pretpostaviti, da je vrgorska utvrda sagrađena negdje između 1434. i 1444. godine kada se prvi put spominje. Podizanje ove utvrde moguće je vezati za vrijeme kada će Radivojevići, nakon sukoba sa Sandaljem (ponovo?), učvrstiti svoju vlast u župi Gorskoj. Međutim, niti jedan od povijesnih izvora ne veže ovu velikašku kuću za Vrgorac. Tri spomenute povelje stranih vladara hercegu Stjepanu Kosači navode ovu utvrdu u njegovoj vlasti. Da je oko godine 1452. tako i bilo govori nam jedan, do sada gotovo nezamijećen podatak, kod Lukarevića koji u svojoj kronici opisuje rat između hercega Stjepana i sina mu Vladislava sa saveznicima (Vlatkovići, Dubrovnik). U jednom trenutku Dubrovčani traže od Vladislava, koji boravi u Blagaju, da napadima „muči/uznemiruje“ („travagliasse..) Vrgorac, Ljubuški i Počitelj.⁶⁴⁶ Na ovaj podatak veže se i jedan iz Iorge o dubrovačkom poslanstvu despotu (Đurđu Brankoviću?) koje ga izvještava da je Vladislav zauzeo gotovo cijelu Humsku zemlju osim Ljubuškog („...et tutta la contrada de Chelmo, exceto Liubischi..“). Nabrajaju se i utvrde koje Vladislav zauzima: Blagaj, Togovac (?), Vrtar u Sutjesci, Mostar tj. „do castelli al ponte de Neretva“, Vinčac u Nevesinju, Imotski, Kruševac i Novi u Luci. Hercegu ostaju samo tri utvrde – „...e sera che non restano altro che tre forteze“.⁶⁴⁷ Usporedimo li ova dva izvora, jasno je da je herceg Stjepan tijekom spomenutog rata neko vrijeme uspio zadržati Ljubuški,

⁶⁴³ Jorga 1899, 172-173; Vego 1957, 135

⁶⁴⁴ Bullettino VII, 189

⁶⁴⁵ Brković 1997; Prema mišljenju Brkovića, Baran Vukčić i njegova braća su potomci Vuka Hrvatinića (Hrvojevog brata) i rođaci su Jurja Vojsalića. Pitanje je kako su Vukčići došli do posjeda koje im je oduzeo Sandalj. U svakom slučaju očito je da je Hrvoje (i njegovi potomci) imao posjede u ovim krajevima. Sigurno znamo da početkom 15. stoljeća on drži Imotski; Jorga 1899, 94; Ančić 1989, 162; Isto tako tijekom jednog od brojnih sukoba između Hrvoja i Sandalja, onom iz 1409. i 1410., stradali su posjedi Radivojevića, ali i oni Vukčića – Kurtović 2009, 185-186.

⁶⁴⁶ Zilić 2014, 133

⁶⁴⁷ Jorga 1899, 465

Vrgorac i Počitelj. Međutim, vjerojatno će i oni ubrzo preći u Vladislavove ruke.⁶⁴⁸ Utvrdu će njegovom bratu Vlatku 1470. godine oduzeti Žarko Vlatković, i ovo je prvi i jedini put da se u izvorima netko iz ove obitelji spominje u kontekstu Vrgorca.⁶⁴⁹

Ostaje nerješeno pitanje onog mjesta koje se u jednom dubrovačkom izvoru iz 1419. naziva „Jeferzach“, a koje je izjednačeno s Vrgorcem.⁶⁵⁰ U svakom slučaju radi se o sjedištu (ili jednom od sjedišta) spominjane velikaške kuće Radivojevića (uvjetno i župe Gorske). Međutim, jedan dokument iz 1397. godine baca više svjetla na ovaj problem, ali ga ne razrješava.⁶⁵¹ Sredinom kolovoza te godine splitski kanonik Nikola Ljubinić svjedočio je pred svojim kaptolom da je poslanik bračke općine („...ambaxiator comunis insule Bracie..“) predao Vladi, udovici pokojnog kneza Radivoja Bogavčića („...relicta dicti comitis Radiuoglii Bogaucich..“) i njihovim sinovima kneževima Jurju i Vukiću (Radivojevićima),⁶⁵² 60 dukata kao zadnju ratu od sveukupno 200 dukata za „krvarinu“ za pokojnog kneza Mredešu Bogavčića („...pro compositione sanguinis quondam Merdese Bogaucich..“).⁶⁵³ Sve to se događa u mjestu/selu koje se u ovom dokumentu naziva „Zajezerčane“ tj. „...ad terram Chaulme ad villam Sayezerzane vocatam, villam proprie residentie et habitationis dicte domine Vlade et dictorum filiorum suorum comitum Georgii et Vochichii..“. Smatramo da je spomenuti „Jeferzach“, sjedište vojvode Pavla Jurjevića – sina ovdje spomenutog kneza Jurja Radivojevića - lakše poistovjetiti sa „Zajezerčanima“ nego s Vrgorcem.

U prvom turskom defteru za ovo područje iz 1475 – 1477 godine navodi se veći broj sela oko Vrgorca. Između ostalog spominju se i Jezerčani u sastavu đemata (skupina vlaha – katun) vojvode Dadoja.⁶⁵⁴

⁶⁴⁸ Jorga 1899, 469; Dinić 1940, 85; U lipnju 1452. godine pod Ljubuškim se nalazi bosanski kralj Stjepan Tomaš, inače vrlo oprezan u ratu protiv hercega Stjepana

⁶⁴⁹ Scriptorum 1893, 383; Dinić 1940, 104, 109

⁶⁵⁰ Jorga 1899, 172-173; Vego 1957, 135; Župe 1999, 151; Kod Jorge koji prenosi ovu vijest iz dubrovačkog arhiva uz ime „Jeferzach“ ne nalazimo bližu odrednicu kao npr. villa, castrum, castellum i sl.

⁶⁵¹ CD XVIII, 241-244; Jelavić 2019, 16

⁶⁵² Knez Juraj je izgleda odsutan i ratuje negdje u službi kraljice Jelene (Grube) – „...absentis et militantis in servitiis domine Elene regine Bosne..“ Kraljica tada ratuje protiv budućeg kralja Stjepana Ostoje i njegovog pristaše Hrvoja Vukčića Hrvatinića.

⁶⁵³ Mrdeša je bio brat kneza Radivoja koji je oko 1358. poginuo u jednoj borbi s bračkim knezom.

⁶⁵⁴ Aličić 1985, 91; Iz načina na koji se nabraja koja su sve sela pod vlašću spomenutog vojvode, moguće je da se ovo selo nalazilo negdje u okolici Ljubuškog i Vrgorca.

S obzirom da ovdje za širu raspravu nema mjesta možemo samo iznijeti mišljenje da se ovu lokaciju mora tražiti negdje istočno od Vrgorca. Točnije na prilično velikom prostoru sjeverno i južno od brdskog lanca „Gradina – Zveč – Šubir - Pozla Gora“ koji dijeli polje „Jezero“ od polja „Rastoke“ i Hercegovine. U obzir također dolazi i brdski prostor Pasičine i Pline prema Bačinskim jezerima. Čitav taj kraj, radi svoje specifične geografije, obiluje „jezerskim“ toponimima: Jezero, Jezerac, Pojezerje i sl.⁶⁵⁵ Nakon svega iznesenog smatramo kako gradnju vrgorske „Gradine“ krajem 30-ih ili početkom 40-ih godina 15. stoljeća, u formi u kojoj je najvećim dijelom danas vidimo, moramo vezati za nastojanja Kosača - najutjecajnije humske velikaške obitelji - da svoje posjede prošire prema zapadu. Zapadne granice Sandaljevog posjeda bile su na Neretvi ali je tu rijeku sigurno u jednom trenutku i prešao te zauzeo barem dio zemalja Radivojevića dok je na nekoliko drugih plemićkih obitelji imao određeni utjecaj.⁶⁵⁶ Njegov sinovac i nasljednik herceg Stjepan krenut će u širenje svojih posjeda daleko preko Neretve – sve do Omiša i Cetine, pa čak i preko te rijeke na teritorij Poljica. Isti kontekst hercegovog širenja prema zapadu i osiguranja novostečenih posjeda primjenili bi i na nastanak tvrđave Badnjevice. Naime, i nju nalazimo u spomenutom nizu povelja stranih vladara hercegu Stjepanu tj. prvi put 1444. godine.⁶⁵⁷ I drugih spomena te utvrde iz 15. stoljeća nemamo. Međutim, tzv. C-14 analiza drvene grede iz kule na vrhu utvrde dala je rezultate koji bi odgovarali ovom prvom spomenu utvrde. Iako se gradnju utvrde u obližnim Ričicama nastojalo gledati kroz istu prizmu širenja Kosača prema zapadu,⁶⁵⁸ ovdje smo iznijeli i drugačiju mogućnost (vidi prije).

Istom logikom učvršćivanja svojih posjeda vodit će se i Radivojevići. Prije smo pokušali ukazati na mogućnost da oni krajem 14. i početkom 15. stoljeća na prostoru župe Gorske i šire još uvijek nemaju neku značajniju utvrdu te da im se „rezidencija“ nalazi u selu Zajezerčane (villa Sayezerzane). Pitanje njihove stvarne vlasti na velikom prostoru od Neretve preko Imotskog do Cetine, unatoč postojanju jedne povelje iz 1408. godine,⁶⁵⁹ ostaje upitno i otvoreno. Njihov utjecaj definitivno raste od samog kraja 14. stoljeća. Uzdizanje te obitelji u sam vrh humskog srednjovjekovnog plemstva obilježeno je događajima koji postupno i

⁶⁵⁵ Posebno je zanimljivo plavno polje imena „Jezerac“ uz samu granicu s BiH kod Malog Prologa s obzirom da se nalazi relativno blizu utvrde Vratar koja je od prvih desetljeća 15. stoljeća sjedište Radivojevića.

⁶⁵⁶ Kurtović 2009, 336-338

⁶⁵⁷ Vego 1980, 452-486

⁶⁵⁸ Ričice 1983, 68

⁶⁵⁹ Bullettino VII, 189

posljedično rezultiraju potrebom i stvaraju pretpostavke za podizanje utvrđenog velikaškog sjedišta – rodbinske veze s kraljevskom kućom,⁶⁶⁰ oslobođenje od utjecaja ili vlasti Kosača (Sandalja), udio u drijevskoj carini. Ovaj posljednji je od posebne važnosti s obzirom da sa sobom donosi i značajnija financijska sredstva.⁶⁶¹ Dapače, veliki broj izvora njihovu utvrdu Vrtar izravno veže s Drijevima. Godine 1439. dubrovački trgovci u Drijevima dogovaraju način kada će i kako platiti dug tj. „tribut“, točnije novac za zaštitu, Vrtaru i Radivojevićima.⁶⁶² Godine 1444. u povelji Alfonsa V, Vrtar je utvrda uz koju je velika gabela soli.⁶⁶³ Uz sve ovo važno je napomenuti da su Radivojevići svoje sjedište smjestili ipak što bliže svojim matičnim posjedima u župi Gorskoj, ako ne i na samoj istočnoj granici te župe prema Neretvi tj. župi Luci kako se u srednjem vijeku naziva najdonji tok i ušće ove rijeke.

Podizanje Visuća koji se u izvorima javlja 1337/38. godine vezano je za sličnu logiku. Ovdje se kontekst očuvanja teritorija, u ovom slučaju komunalnog pod vlašću Omiša, isprepletao s gospodarskim interesima, ponajviše trgovinom koja se odvijala pod samom utvrdom. U obrani tih interesea dugo vremena se ističe bosansko-humska vlastela i vladari. Na samom početku 15. stoljeća (1408. godine) kralj Stjepan Ostoja, Visuč i carinarnicu/trgovište pod utvrdom („Gabelas subtus Visochium“) daje velikašima iz kuće Radivojević.⁶⁶⁴ Ovaj, kao i nešto raniji potez istog vladara kada Visuč 1406. godine oduzima „nevjernom“ vojvodi Pavlu Klešiću,⁶⁶⁵ treba gledati u kontekstu pokušaja očuvanja kraljeve vlasti nad Omišom i Visućem kao mjestima trgovanja i točkama gdje srednjovjekovno bosansko kraljevstvo traži izlaz na more.⁶⁶⁶ Tim više jer će u to vrijeme isti kralj pregovarati s Mlečanima o osnivanju trgovišta i luke u Omišu. Iako izgleda da su počeli i neki radovi do toga nikada neće doći jer će kralja

⁶⁶⁰ Kovačević 1888, 200; Juraj Radivojević oženio je oko 1390. godine Vladiku, unuku kralja Dabiše.

⁶⁶¹ Kovačević 1888, 201; Kurtović 2009, 348, 350; Prvi od Radivojevića koji se spominje kao „gospodar“ Drijeva, a sigurno ima udio u drijevskoj carini je ponovo Juraj Radivojević i to oko 1399. godine. Inače drijevska carina je donosila velike prihode srednjovjekovnoj Bosni i Humu. Iako je nominalno u nadležnosti kralja, on to pravo ustupa velikaškim obiteljima – prvenstveno Hrvatinićima i kasnije Kosačama. Sandalj je imao pravo na polovinu tih prihoda dok su drugu polovinu dijelili Radivojevići i Pavlovići.

⁶⁶² Ćirković 1964, 38; „...tributo castri Radivoevichi...“, „...debendi castro de Vrtar..“

⁶⁶³ Vego 1980, 467-470; „Vrtar castello con lo contato et ha una gran gabella de sale“

⁶⁶⁴ Bulletino VII, 188-191; Fermedžin 1892, 87-89

⁶⁶⁵ Ravić 2012, 41-42

⁶⁶⁶ Zanimljiv je i podatak kako u ožujku 1408. godine Mlečani upućuju jedno poslanstvo u omiški kraj kako bi se tamo sastalo s Hrvojem Vukčićem i Sandaljom pa se čak pretpostavlja da se u to vrijeme negdje oko Omiša održavao i nekakav skup bosansko-humskog plemstva (stanak – sabor); Isailović 2007, 134

uskoro svrgnuti i Omišem će zagospodariti Hrvoje Vukčić Hrvatinić.⁶⁶⁷ Bosanko-humski vladari i vlastela, počevši od bana Stjepana Kotromanića do hercega Stjepana Kosače su iznimno zainteresirani za očuvanje Visuća jer se pod tvrđavom nesmetano odvija trgovina koja će se na tom mjestu nastaviti i nakon turskog zauzimanja zaleđa. S obale i otoka roba se dovozila brodovima Cetinom, a iz zaleđa karavanskim putevima s poljičke i suprotne „omiške“ strane.⁶⁶⁸ Sačuvani toponimi u podnožju utvrde uz rijeku kao što je „Trgovište“ ili skromni ostaci skladišta u „Slanici“, također uz samu Cetinu, jasno ukazuju na trgovačku aktivnost ali i na sol kao najčešću i najvrijedniju robu kojom se trguje.⁶⁶⁹ S druge strane izraz „gabela“ kojeg susrećemo u izvorima upućuje i na mogućnost plaćanja carina i trošarina, što je npr. u slučaju Drijeva donosilo velike prihode bosansko-humskim velikašima.⁶⁷⁰ Posebno je zanimljivo razdoblje nakon 1444. godine kada će Venecija hercegu Stjepanu oduzeti Omiš sa Starigradom, ali će Visuć ipak ostati u hercegovim rukama. Naime, uvrda se pod različitim imenima (Visuch, Bijssucij, Visuchi) spominje u sve tri hercegove povelje kojima on u razdoblju od 1444. do 1454. godine sklapa saveze s Alfonsom V Aragonskim i Fridrikom III ili mu ti vladari potvrđuju brojne posjede.⁶⁷¹ Iako postoje ozbiljni razlozi da se posumnja u istinitost svih podataka navedenih u tim ispravama, ipak izgleda da se herceg nije 1444. godine, kada je izgubio Omiš i Poljica, povukao iz Visuća. On je još u njegovoj vlasti i 1466. godine kada mu se Venecija obvezuje da će pomagati u obrani od Turaka ovu tvrđavu kao i njegovog grada Novog i utvrde na ulazu u Kotorski zaljev.⁶⁷² Tvrđavu će hercegovim nasljednicima i sinovima u jednom trenutku preuzeti podanici hrvatsko-ugarskog kralja na čelu s kaštelanom Lukom, ali će se uskoro vratiti u vlast hercega Vlatka.⁶⁷³ Upravo će on Mlečanima prepustiti tvrđavu u drugoj polovici 1478. godine.⁶⁷⁴ Međutim izgleda da predaja

⁶⁶⁷ Šunjić 1996, 95-101; Ančić 2006, 64

⁶⁶⁸ Tomasović 2004

⁶⁶⁹ Dio zgrade koju uvjetno možemo smatrati ostatkom infrastrukture trgovišta na „Slanici“ nalazi se u sklopu tamošnjeg istoimenog restorana s njegove zapadne strane. Tijekom 2010 godine ti ostaci su dokumentirani i provedeno je manje arheološko istraživanje bez značajnijih nalaza. Radilo sevjerojatno o katnici koja je u prizemlju imala prostoriju presvođenu bačvastim svodom koji se djelomično sačuvao; Alduk 2010, 622; Alduk 2010a, 121

⁶⁷⁰ Glavni prihod omiške komune u 16. i 17. stoljeću bio je od poreza na obrađeno zemljište te carina na meso, ribu, a vjerojatno i sol; Čoralić-Majnarić 2006, 82

⁶⁷¹ Vego 1980,

⁶⁷² Listine X, 358

⁶⁷³ Šunjić 1966, 198

⁶⁷⁴ Šunjić 1966, 199; Šunjić 1967, 90

utvrde nije išla glatko i da se tamošnji kaštelan svemu usprotivio.⁶⁷⁵ U svakom slučaju jasno je da razloge podizanja utvrde treba tražiti u osiguravanju trgovine koja će se odvijati pod utvrdom, s obzirom da je Cetina plovna upravo do ovog mjesta, a na samoj obali (pa čak i u Omišu) ne postoji tako zgodno mjesto gdje bi se mogle odvijati neke veće aktivnosti. S ovim je povezan i nastanak mlinova (s obje strane Cetine) kojima se služe Omišani, Poljičani, ali i stanovnici šireg prostora omiške komune, pa i otoka Brača.⁶⁷⁶ Iako se radilo o skromnoj prometnoj infrastrukturi na kopnu i trgovini na lokalnoj razini te uvijek u sjeni one koja se odvijala u Splitu ili Neretvi, i takva je bila važna onima koji su od nje profitirali. Stoga nas i ne čudi kada omiška komuna u drugoj polovici 16. stoljeća prilikom osnivanja splitske skele zahtjeva da se trgovina usmjeri na područje Omiša i Podvisuća gdje bi se izgradio i lazaret i carinarnica soli, do čega ipak nikada neće doći.⁶⁷⁷ S druge strane, iako je utvrda možda i nastala iz potreba omiške komune da osigura svoj teritorij, smatramo kako nećemo pogriješiti ako kažemo da su Omišani trajno i na duže vrijeme njom zagospodarili tek nakon 1478. godine. Međutim, opće prilike tada će biti potpuno drugačije

Iz svega ovdje navedenog vidimo da je ovaj, uvjetno govoreći, prvi sloj utvrđivanja vezan za nastojanja različitih skupina srednjovjekovnog društva (plemstvo, komune, središnja kraljevska vlast) da izgradnjom novih ili dogradnjom starijih utvrđenih položaja osiguraju svoju vlast ali i kontroliraju gospodarstvo na određenom prostoru. Iako ne treba zanemariti želju ugarsko-hrvatskih i bosansko-humskih vladara da učvrste kraljevsku vlast na ovom prostoru ipak će u ovim procesima tijekom 14. i u prvim desetljećima 15. stoljeća prednjačiti pripadnici velikaških obitelji Nelipčića, Radivojevića i Kosača. Međutim, stvari će se uskoro dramatično promijeniti.

Iako Turci u unutrašnjost Dalmacije provaljuju već oko 1415. godine,⁶⁷⁸ kako se 15. stoljeće približava svojoj sredini njihov pritisak je sve jači. U tom kontekstu treba gledati i slijedeću

⁶⁷⁵ Šunjić 1966, 198-199

⁶⁷⁶ Kovačić 2002, 82. Danas su najbolje sačuvane „Radmanove mlinice“ na lijevoj obali Cetine nastale tijekom 18. i 19. stoljeća

⁶⁷⁷ Morpurgo 1962, 212-215. Radi se o „podnesku“ bivšeg omiškog prorektora (kneza) Zuan Francesaca Parute Vijeću umoljenih iz 1577. godine. Paruta nabraja nedostatke Splita (od kojih su malobrojni realni i objektivni) kao budućeg velikog trgovišta, a prednosti Omiša i „Trgovišća – jedne velike livade... gledane i čuvane od tvrđave Viseć koja stoji povrh nje...“ Paruta spominje i otok na Cetini na tom mjestu. Radi se o «Šarinom otoku», nasuprot Slanici, gdje je sačuvana utvrđena stambena građevina koju možemo datirati okvirno u 17./18. stoljeće. To je prilično prostrana kuća s prizemljem, katom i visokim potkrovljem. Na katu je sačuvano osam puškarnica te tragovi dimnjaka za kamin. Na zapadnom zabatu nalazi se i golubarnik tj. desetak malih kvadratnih otvora u zidu za golubove i ptice. Postoji mogućnost da je kuća pripadala omiškoj plemićkoj obitelji Benković.

⁶⁷⁸ Rački 1881, 265; Birin 2006, 129-131

fazu fortificiranja koja će se odvijati od sredine 15. do početka 16. stoljeća i to kroz dva procesa – gradnja potpuno novih utvrda i ojačavanje starijih.⁶⁷⁹

Tvrđava Glavaš potpuno je izostala iz izvora 14. i 15. stoljeća,⁶⁸⁰ a najraniji arheološki nalazi iz utvrde datiraju se u 2. polovicu 15. i sam početak 16. stoljeća.⁶⁸¹ Što se tiče izvora prvi spomen Glavaša nalazimo na nedavno objavljenoj mletačkoj karti datiranoj u sami početak 16. stoljeća (između 1505. i 1510.) gdje se na mjestu Glavaša nalazi utvrda koja nosi ime „o(m)ascha“ – što je ostaje zagonetni toponim.⁶⁸² Druga je karta Matea Pagana iz oko 1525. godine koja donosi utvrdu „Dinarić“ koja je već u turskoj vlasti.⁶⁸³ Ova dva argumenta (kasni prvi spomen i arheološki nalazi) daju nam razloga vjerovati da sama utvrda nije sagrađena prije 2. polovice 15. stoljeća – svakako prije 1500. godine. To je prilično široka datacija. Eventualno bi je mogli suziti na vrijeme između 1463. (pad Bosne) i 1500. godine. Naime, unutar tzv. trogirskog izvještaja o padu Bosne nalazi se i jedan popis utvrda⁶⁸⁴ koje su već prepoznate kao utvrde koje su štitile prilaze Kninu kao strateški najvažnijoj točki ovog prostora.⁶⁸⁵ U tom popisu se spominju: Vrlika, Grahovac/Grahovo, Visuć u Uncu, Bilaj u Psetu, Bukarac u Petrovu polju, Strmica kod Knina. Ali nema Glavaša/Dinarića za koji svakako smatramo da bi bio spomenut da je tada bio sagrađen. Stoga njegovu gradnju možemo datirati kasnije od ovog popisa i povezati je isključivo sa sve češćim i jačim turskim prodorima preko Dinare iz pravca Uništa, što je već nekoliko puta naglašeno. O investitoru ili investitorima gradnje teško je preciznije govoriti, a u obzir dolaze u prvom redu hrvatsko-dalmatinski ban i podban sa sjedištem u Kninu ali i pripadnici *hiža* plemenitog roda Čubranića tj. Berislavići i Vladislavići čiji su posjedi najugroženiji i nalaze se upravo na

⁶⁷⁹ Ovdje ćemo obraditi samo ovu prvu skupinu dok će o ojačavanju utvrda biti više govora u poglavlju o razvoju njihove arhitekture.

⁶⁸⁰ Starija historiografija dugo je u Glavašu vidjela srednjovjekovnu utvrdu Lab, sjedište hrvatsko-dalmatinskog vicebana; Šišić 1924, 580-584. Problem je riješen argumetiranom ubikacijom Laba na južnu stranu kninske tvrđave; Jakšić 1981, 45-48. Kasnije se javljaju mišljenja da je utvrdu Thwlen/Thelen iz izvora 15. stoljeća moguće ubicirati na Glavaš; Milošević 2005, 58 (bilj. 163); Alduk 2007a, 626. Ali i ona su već unaprijed argumentirano opovrgnuta izjednačavanjem ove utvrde s drugim dijelom kninske tvrđave; Jakšić 1981, 44 (bilj. 8)

⁶⁸¹ Gugo Rumštajn 2010; Gugo Rumštajn 2011. Mislimo na ulomke keramike tj. majolike tipa *famiglia gotico-flo reale*

⁶⁸² Juran 2019, 103, 113, 121

⁶⁸³ <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=10182>

⁶⁸⁴ Šunjić 1989, 157

⁶⁸⁵ Ančić 1996, 64-65

pravcu spomenutih turskih prodra. Doduše, ti isti prodori će uzrokovati i seljenje tih rodova.⁶⁸⁶

Kao i Glavaš, jako teško je preciznije odrediti vrijeme i investitora gradnje utvrde na Zadvarju. Iako se u Ostojinoj ispravi iz 1408. godine spominje „Locum Duraum cum provincia Radobilie“⁶⁸⁷, sama tvrđava se prvi put spominje u Poljičkom statutu tek 1482. godine.⁶⁸⁸ U međuvremenu, točnije 1444. godine, Radobilju nalazimo u izvorima izričito kao prostor bez utvrda u vlasti Stjepana Kosače.⁶⁸⁹ Stoga smo gradnju utvrde na Zadvarju donekle sveli na razdoblje između 1444. i 1482. godine. Mišljenja smo da se to razdoblje može još suziti. Godine 1457. herceg Stjepan Kosača namjerava negdje u Radobilji, na granici s tada mletačkim Poljicima, sagraditi utvrdu i most preko Cetine, što će izazvati negodovanje Venecije koja će godinama tražiti da se ta utvrda poruši.⁶⁹⁰ Događaj je postao i predmet diplomatskog spora u koji su se, osim hercega i Venecije, uključili i bosanski kralj Stjepan Tomaš te carigradska Porta! Herceg je na kraju utvrdu sagradio i nije je porušio ali danas je teško reći gdje se točno nalazila. Iz sačuvanih dokumenata o tom događaju ipak doznajemo i nekoliko detalja o samoj utvrđi. Izgleda da je u blizini utvrde postojao i prijelaz preko rijeke gdje je herceg (prema mletačkim optužbama) namjeravao sagraditi i most. Most mu, kako sam kaže, nije trebao jer se Cetine tu može pregaziti u ljetnim mjesecima, pa i tijekom zime ako kiše nisu velike.⁶⁹¹ Utvrda je na tom mjestu postojala i ranije ali je sporazumno porušena.⁶⁹² Sve ovo ide u prilog za dvije moguće pretpostavke: utvrda o kojoj se govori je današnja utvrda na Zadvarju ili se radi o utvrđi na nekom drugom mjestu u neposrednoj

⁶⁸⁶ Jurković 2006; Jurković 2002

⁶⁸⁷ *Bullettino* VII, 190; Napominjemo da se radi se o prijepisu isprave napravljenom 1772. godine i to prema starijem prijepisu iz 1684. godine te da je povelja sporna i pitanje je da li su i u kojoj mjeri Radivojevići zbilja imali vlast na cijelom tom području. Naime, u isto vrijeme i na istim teritorijima puno čvršću vlast ima Hrvoje Vukčić Hrvatinić; Isailović 2007, 134-135

⁶⁸⁸ Pera 1988, 427

⁶⁸⁹ „Radobiglia un contato senza castello“ - Vego 1980, 467; U druge dvije isprave iz 1448. i 1454. godine Radobilja se ne navodi jer su njima pobrojani isključivo hercegovski gradovi tj. utvrde.

⁶⁹⁰ Šunjić 1996, 283-286; U isto vrijeme Mlečani na isti način traže od Kurjakovića da poruše svoju utvrdu Kličevicu kod Benkovca; Listine X, 116-117

⁶⁹¹ Listine X, 109, 122-123

⁶⁹² Šunjić 1996, 285

blizini.⁶⁹³ Trenutačni arheološki nalazi sa Zadvarja ne idu u prilog postojanju utvrde u prvoj polovici ili sredinom 15. stoljeća. Nešto kasnije situacija se mijenja i Radobilja se godine 1465. stavlja pod zaštitu Venecije.⁶⁹⁴ Za razliku od ostalih krajeva koji će to isto napraviti (npr. Krajina i Neretva) ovdje će se mletačka vlast uistinu i osjetiti.⁶⁹⁵ S obzirom da su na Poljica, a posredno i na Radobilju, gledali kao na izuzetno važan prostor u protuturskoj obrani i predstražu svojih obalnih posjeda,⁶⁹⁶ Mlečani će vjerojatno započeti s gradnjom utvrde na Zadvarju između 1465. i 1482. godine u obliku u kojem je vidimo danas. Tome u prilog ide i arhitektura sjeverozapadna kule na tvrđavi sa skarpom i tamburom koju je, s obzirom na formu i analogije, moguće datirati u 2. polovicu 15. stoljeća.⁶⁹⁷ Ipak, nekoliko pojedinosti na samoj uzvisini na kojoj se nalazi utvrda, a koja posjeduje izuzetno streteške karakteristike, dopušta mogućnost da je nekakva utvrda tu postojala i ranije tijekom srednjeg vijeka. Slijedeća utvrda koja nastaje kao odgovor na osmanski pritisak na dalmatinsku unutrašnjost je Nutjak kojega je, kako smo prije utvrdili, sagradio Žarko Dražojević oko 1470. godine. Podizanje Nutjaka vremenski se podudara s početkom većih aktivnosti ovog plemića i ratnika. Godine 1472. on će, pomognut od mletačke strane, hrvatskom banu oduzeti Klis ali i neke utvrde u Cetini.⁶⁹⁸ Utvrdu je sagradio u blizini sjeverne granice Poljica, ali izvan samih Poljica s obzirom da se granica tada nalazila na spomenutom brdu Konačnik, (kota 466, oko 600 m južno-jugozapadno od Nutjaka). Uz to je važno napomenuti kako je Poljičkim statutom svima bila zabranjena gradnja bilo kakve utvrde jer se to smatralo „bezakonjem uperenim protiv općine“, pa Dražojević Nutjak gradi na svom posjedu.⁶⁹⁹ Točnije na posjedu „Triljski brod“ ili „Brodarić“ (..possessionem nostram Brodarich vocatam in comitatu de Cetina..)

⁶⁹³ Postoji nekoliko mogućih lokacija: položaj današnje utvrde na Zadvarju, Mandušića kula sjeverno od katunske župne crkve te uzvisna „Gola Glava“ uz kanjon Cetine južno od župne crkve u Katunima (kota 254); Katić-Lozo 2008, 80

⁶⁹⁴ Šunjić 1967, 80

⁶⁹⁵ Tako npr. 1466. Mlečani obećavaju Žarku Vlatkoviću pomoć od Poljičana i Radobiljana kad god mu zatreba; Šunjić 1967, 72. Godine 1469. u sporu između Nenadića iz Radobilje i Poljičana oko Seoca, presudit će mletački knez u Splitu; Katić 1963, 233-241; Matijević 2014

⁶⁹⁶ Još 1501. godine splitski knez Jeronim Baffo Poljica naziva „...propugnaculo e difesa di Spalato e di bona parte di Dalmatia..“; Arkiv VI, 170

⁶⁹⁷ Nedostatak bilo kakvih izvora koji se konkretno vežu za ovu utvrdu, dopuštaju i mogućnost da utvrdu podižu mletački inženjeri u službi Kosača, hercega Stjepana i njegovih nasljednika. U svakom slučaju ova je utvrda bila u mletačkom fokusu na ovom području.

⁶⁹⁸ Klaić 1975 (IV), 115

⁶⁹⁹ Poljički statut, čl. 58

kojega 1456. godine od ugarsko-hrvatskog kralja Ladislava dobiva njegov otac Petar.⁷⁰⁰ Dakle, utvrda je u prvom redu sagrađena kao sjedište i zaštita njegovog posjeda u iznimno teškim vremenima turskih osvajanja, ali i kako bi štitila sjeverni ulaz u Poljica putem koji je od Vojnića vodio prema Bisku. Kako nam svjedoči mletački kroničar M. Sanudo, od godine 1499. Žarko Dražojević (tada u mletačkoj službi kao zapovjednik konjaničkog odreda – stratiota) će Nutjak nekoliko puta nuditi mletačkim vlastima jer ga sam nije mogao održavati.⁷⁰¹ Početkom 1501. nakon jednog neuspjelog napada na turski teritorij Žarko je ranjen i povlači se u Nutjak.⁷⁰² U rujnu 1503. godine Mlečani će napokon preuzeti Nutjak.⁷⁰³ Utvrda se u tim vijestima naziva i „castello dil Conte Xarco..“. Prema dukali dužda Leonarda Loredana iz rujna 1503. godine Žarko je ipak imao namjeru zadržati kuću i skladište (podrum, konobu) u kojima je sakupljao ljetinu i prihode sa svog posjeda koji je još uvijek barem djelomično funkcionirao. Isti dokument nam kaže da je su te građevine smještene u podnožju brda gdje se nalazi kaštel Nutjak.⁷⁰⁴ Ne znamo gdje bi se točno nalazili ti objekti, pa postoji mogućnost da se radi o 2 objekta koja su sačuvana izvan bedema tvrđave (od koji je onaj najniži mogao imati i podrumski dio). Međutim, ubrzo će se pojaviti problemi s obzirom da mletački knez u Splitu tamo nije mogao držati i plaćati posadu, a i sama utvrda je bila u lošem stanju. Uz to, utvrdi je već tada bila potrebna temeljita obnova s obzirom da Sanudo donosi podatke o potrebi za novcem za održavanje, drvenom građom i kamenom.⁷⁰⁵ Dražojević je poginuo u turskoj zasjedi iza Klisa na putu za Sinj 15. siječnja 1508. godine.⁷⁰⁶ Pokopan je u splitskoj katedrali ispred glavnog oltara.⁷⁰⁷ Turci utvrdu definitivno zauzimaju 1513. godine.⁷⁰⁸

⁷⁰⁰ Pavić 1903, 68-69; „Trl'ski Brod“ se kao posjed u vlasništvu bosanskog bana Stjepana Kotromanića spominje još 1337/38; Birin 2006, 35-38 (s objašnjenjem prijašnjih krivih datacija ove isprave u 1324. godinu); Jurić navodi ovaj dokumnt i spomen ali ga smješta u 1351. godinu što je također pogrešno; Jurić 1982, 47

⁷⁰¹ Arkiv V, 53-54, 59; Arkiv VI, 222

⁷⁰² Arkiv VI, 209-210

⁷⁰³ Arkiv VI, 246; Alačević 1881, 166-167; U ovom broju splitskog „Bulletina“ u nastavcima je izlazio svojevrsni životopis Žarka Dražojevića temeljen na podacima iz Sanudove kronike te mletačkih dukala i ostalih dokumenata (nažalost, ne citiraju se izvori). Još jedan životopis pojavio se u broju IX časopisa „Poljica“ iz 1984. godine. Autor se potpisao pod pseudonimom Tomislav Heres (Mato Marčinko), a veliki broj podataka iz toga rada je potrebno provjeriti i uzeti sa zadržkom.

⁷⁰⁴ Alačević 1881, 166-167

⁷⁰⁵ Arkiv VI, 254, 278, 280

⁷⁰⁶ Arkiv VI, 303

⁷⁰⁷ Njegova nadgrobna ploča je u 19. stoljeću uklonjena i zamijenjena novom s njegovim imenom. Na staroj nadgrobnoj ploči (oštećenoj i znatno „izlizanoj“ od hodanja po njoj) Dražojević je bio prikazan kao konjanik sa (zapovjedničkom) palicom u ruci (bastone) i sabljom oko pasa. Ispod prikaza je tekao natpis – XARCO

Osim Omiša, koji će od 70-ih i 80-ih godina 15. stoljeća krenuti s ojačavanjem i naoružavanjem svojih utvrda Starigrad i Visuć, i trogirska komuna će na samom izmaku 15. stoljeća pokušati zaštititi svoje posjede u zaleđu gradnjom potpuno nove utvrde. Znoilo kod Prgometa, iako ambiciozno zamišljeno, pokazalo se kao potpuni promašaj i radi odabira mjesta, očitih grešaka pri građenju te nemogućnosti trogirske komune da financijski izdrži gradnju i nastavi plaćati posadu. Tako da je kontakst nastanka ove utvrde (protuturska obrana, očuvanje teritorija) gotovo u potpunosti negiran svim problemima koji su se pojavili nakon njene izgradnje, o čemu smo već govorili.

Jedna od, vremenski, posljednjih utvrda koju obrađujemo u ovom radu je utvrda u Neoriću. Njeno postojanje i funkcija su ovdje samo dotaknuti s obzirom da se ostaci utvrde iznad zaseoka Šute u Neoriću ne mogu sa sto postotnom sigurnošću povezati s utvrdom koja se u izvorima spominje između 1520. i 1538. godine.⁷⁰⁹ U svakom slučaju, ta je utvrda funkcionirala u gotovo nemogućem kontekstu apsolutnog turskog okruženja. Tim više jer joj je od 1530. godine otežana komunikacija s Klisom s obzirom da su tada Turci u Konjskom izgradili utvrdu s ograđenim prostorom za konje. S obzirom na podatke u jedinom izvoru koji spominje utvrdu Neorić, ovo bi bila jedina od svih fortifikacija čiji nastanak moramo gledati u kontekstu „gerilskog“ (uskočkog) rata protiv Turaka u trenutku kada oni postaju aposlutni gospodari unutrašnjosti Dalmacije.

Bez obzira na pokušaje osuvremenjivanja starijih utvrda kao i na gradnju potpuno novih, osmanski pritisak dugoročno nije bio izdrživ. Ponovio se scenarij iz vremena propasti

DRAXOEVIO CATHERINA MARTINUSIA MARITO CARISS(IMO) P(OSUIT). HIC AUREIS MILITIAE INSIGNIBUS IAM III. DONATUS EQUITATI SPALATINO A S. V. PRAEFICI MERUIT. POSTREMO HOSTIUM CIRCUMVENTUS INSI DIIS. CAPI NISSI OCCISUS NEQUIVIT. VIXIT ANNOS P.M. LXX. DATUM DEFUNCTO QUOD ANTE NEMINI. UT IN URBEM ILLATUS. HIC CONDERETUR. ANNO SALUTIS MDVIII – Žarku Dražojeviću, Katarina Martinušević premilom mužu postavi. Ovaj, već tri puta obdaren zlatnim vojničkim znakovima zaslužio je da ga mletački Senat postavi na čelo splitske konjice. Na svršetku opkoljen neprijateljskom zasjedom ne htjede joj u ruke pasti nego mrtav. Živio je otprilike sedamdeset godina. Dato je pokojniku što nikome prije, da prenesen u grad ovdje bude sahranjen. Godine (našega) Spasa 1508

Katarina, iz kninskog plemićkog roda Martinušević, dugo je nadživjela Žarka. U riznici splitske katedrale čuva se i pokaznica, izuzetno vrijedan rad renesansnog zlatarstva, kojega je 1532. godine crkvi poklonila upravo ona, a izradio ga je mletački majstor Victor de Angelis. Prigodom Žarkove smrti, Marko Marulić, suvremenik tih događaja, posvetio mu je i epitaf.

⁷⁰⁸ Arkiv VI, 399

⁷⁰⁹ Cronaca 1882, 189-191; Cronaca 1883, 15-16

Bosanskog kraljevstva gdje su tvrđave identificirane kao najslabije točke obrane, upravo radi slabe opremljenosti, manjka ljudi i nemogućnosti izdržavanja dužih opsada.⁷¹⁰

Kao posebnu grupu utvrda ovdje smo spomenuli refugije – mjesta koja funkcioniraju isključivo u kontekstu opsanih vremena obilježenih ratovima i sukobima. Osim što su potpuno izostali iz bilo kakvih povijesnih izvora, njihov smještaj na nepristupačnim predjelima ih jasno definira upravo kao privremena i povremena pribježišta koja lokalnom stanovništvu služe isključivo povremeno i privremeno.

Identificirali smo dvije takve utvrde. Prvi takav položaj pretpostavljamo na „utvrđi“ Kunjak iznad Cetine kod sela Kučiće (sl. 146). Ovakvu pretpostavku možemo temljiti na navodima literature 19. stoljeća o kasnoantoničkom refugiju iako za takvo datiranje nema dokaza.⁷¹¹

Međutim, ono što upućuje na ovakvo razmišljanje je smještaj „Kunjaka“ na strmom kuku iznad kanjona Cetine i relativna udaljenost od lokalne komunikacije koja od Kučića vodi prema zapadu.⁷¹² Argumentima položaja pridružili bi nepostojanje gotovo nikakvih vijesti u izvorima⁷¹³ kao i nedostatak arheoloških nalaza, točnije nepostojanje većih zidanih struktura (osim cisterne za vodu i skromnih ostataka zidova na liticama prema rijeci) koji bi upućivali na neko veće i značajnije utvrđenje.

Drugi takav položaj nalazi se iznad jugozapadnog dijela Prološkog blata - „Grad“ je visoka stijena odvojena od okolnih brda gotovo vertikalnim liticama i dubokim ponorima „Mamića i Knezovića jezera“ (sl. 144 i 145). Pristup je moguć vrlo uskom stazom usječenom u stijene s južne strane (od groblja u Lokvičićima) ili strmim usponom preko sipina sa sjeverne strane od staze koja vodi u Prološko blato. Položaj je stvoren za klasični refugij – teško pristupačan, dijelom sakriven od pogleda i udaljen od glavnih komunikacija na tom prostoru. Vrh stijene je plato površine oko 2000 m² blago nagnut prema istoku. Na zapadnom najvišem dijelu dijelu platoa nalaze se ostaci dva veća objekta dok se tragovi drugih objekata vide po površini platoa, a mjestimično se na južnoj i sjeveroistočnoj strani vide i tragovi bedema. I dok za „Kunjak“ imamo barem minimalni trag u izvorima o ovom položaju ne znamo ništa, osim što

⁷¹⁰ Ančić 1999, 152; Osim toga ovdje bi trebalo računati i na opće stanje u Bosanskom kraljevstvu u to vrijeme, a koje je bilo vrlo loše, te i na upitnu odanost pojedinih velikaša i tvrđavskih zapovjednika samom kralju; Bešlija 2014, 32-52

⁷¹¹ Kovačić 2002, 85-86

⁷¹² Tomasović 2004

⁷¹³ Osim spomena toponima u Poljičkom statutu iz 1482. godine; Poljički statut. čl. 30; Pera 1988, 427

se pronašlo tijekom arheoloških istraživanja koja intenzivnije traju od 2015. godine.⁷¹⁴ Iako se nalazi još uvijek proučavaju jasno je da lokalitet ima namjane 3 faze korištenja te da je vjerojatno nastao u ranijim stoljećima rimske antike (2./3. st ?).⁷¹⁵ Nakon toga postoji izraženi kasnoantički sloj kojega bi povezali s nemirnim razdobljem i potrebom za ovakvim, donekle skrivenim i lako branjivim, mjestima.⁷¹⁶ Nakon kasne antike slijedi dugo vrijeme nekorištenja i ponovna aktivacija lokaliteta u 15. stoljeću što je, naravno, vezano za opasna i teška vremena osmanskih osvajanja.

4. RAZVOJ FORTIFIKACIJA (razvoj arhitekture, kontekst, komparacije)

Procesi utvrđivanja u dalmatinskom zaleđu započinju još tijekom prapovijesti, ponajviše tijekom brončanog i željeznog doba podizanjem brojnih *gradina*, prepoznatljivih u krajoliku po kamenim nasipima, nekada visokim suhozidnim bedemima.⁷¹⁷ Dominantni geografski i strateški položaj (vrh ili padina brda, blizina plodne zemlje i vode te postojanje komunikacije) te gradnja jednostavnijeg ili složenijeg sustava bedema – ove položaje definira kao fortifikacije. Naravno, već tada su definirane i osnovne funkcije i razlozi podizanja pojedinih gradinskih položaja i te se funkcije neće previše mijenjati ni u narednim stoljećima. Tako su gradine podizane najčešće kao utvrđena naselja. Postojale su i one koje su bile isključivo strateškog/vojnog karaktera (nadzor šire okolice te pojedinih komunikacija). Jedan dio sačuvanih gradina služio je i kao refugij (zbjeg, pribježište) za privremeni smještaj stanovništva i stoke. Manji broj mogao je služiti isključivo za čuvanje stoke koja će tijekom svih povijesnih razdoblja u unutrašnjosti Dalmacije predstavljati osnovu svake privrede. I na kraju, postojale su i one gradine koje su funkcionirale kao utvrđena kulturna mjesta što je u kasnijim razdobljima izuzetno rijetka pojava. Ono što obilježava prostor u cjelini je njegova

⁷¹⁴ Izvještaji i dokumentacija s istraživanja nalaze se u Konzervatorskom odjelu u Imotskom te u zavičajnom muzeju u Imotskom gdje je pohranjen i materijal sa istraživanja kao i kod voditelja istraživanja tvrtke „Kaukal“ d.o.o.-Split

⁷¹⁵ Prapovijesni (bronačanodobni i željeznodobni) nalazi su iznimno rijetki ali je moguće da je „Grad“ korišten i tada iako se na udaljenosti od samo 200-tinjak metara južnije nalazi gradina „Orlove stine“, također pogodna za smještaj refugija; Gudelj 2016, 43

⁷¹⁶ Aktivacija ranije naseljenih mjesta u vrijeme kasne antike u Dalmaciji je vrlo često, a najčešće se to odnosi na ponovono naseljavanje ili utvrđivanje prapovijesnih gradina.

⁷¹⁷ Općenito o gradinama; Šuta 2007, 7-20; Buršić Matijašić 2008, 124-147

„fragmentiranost“ – svaka od ilirskih zajednica zauzima manje ili veće područje - a odjeke sukoba između pojedinih zajednica koji su se događali radi kontrole prostora nalazimo na priličnom broju tzv. međašnih natpisa iz ranijeg razdoblja rimske vladavine.⁷¹⁸ Pri tome ipak treba imati na umu da su gradine lokaliteti koji nastaju tijekom više od 2000 godina te da sve gradine nisu bile naseobinske – stoga je i njihov broj tako velik.⁷¹⁹ Isto tako njihov strateški raspored sugerira i postojanje sustava dojavljivanja tj. vizualne komunikacije posebno korisne u nemirnim vremenima.

U krajoliku gradine najčešće prepoznajemo po ostacima njihovih bedema. Danas su to nasipi koji zatvaraju određeni prostor, a nekada su bili suhozidni bedemi čiju strukturu i širinu je još uvijek moguće prepoznati na pojedinim lokacijama u donjim dijelovima nasipa. Bedema je moglo biti i više, a zatvrali su prostore od par stotina do nekoliko tisuća metara kvadratnih. Vanjski bedem gradine na Birnju iznad Kaštel Lukšića (kota 631), koja se proteklih godina intenzivno istražuje, zatvara površinu od oko 70000 m², a unutrašnji bedem oko 30000 m².⁷²⁰ U 4. stoljeću pr. Kr., a vjerojatno i ranije, intenziviraju se odnosi s helenskim svijetom i osnivaju se prve grčke kolonije na istočnom Jadranu. Na pojedinim gradinama, posebice onima na obali i otocima, uz dotadašnju tehniku zidanja bedema, susrećemo i novu, gdje se za zidanje često upotrebljavaju veći kameni blokovi često bunjasto obrađeni na licu i s anatrozoma na rubovima – što je izravni utjecaj grčkog/helenističkog načina gradnje. U unutrašnjosti Dalmacije je ta pojava rijetka ali ipak postoji - na prostoru kojim se bavimo, takvu tehniku susrećemo npr. na gradini „Osoje“ iznad Ciste Velike, „Gradini“ iznad Lovreća itd.⁷²¹

Antičke, točnije kasnoantičke fortifikacije ili njihove skromne tragove naziremo ili jasnije vidimo i na nekima od utvrđenja iz ovog rada. Tako su uoklo vrličkog Prozora pronađeni su antički i kasnoantički nalazi. Od onih kasnoantičkih izdvojili bi nalaze iz grobova s Kozjaka – velike prapovijesne gradine s tragovima utvrđivanja i iz kasne antike(?), sjeverno od Prozora. Iako je do nas došao samo dio nalaza pronađenih u 19. stoljeću,⁷²² među njima ćemo

⁷¹⁸ O takvim natpisima i kontekstu njihovog nastanka - Gabričević 1953; Rendić 1968; Imamović 1980; Čače 2003, 19-29; Maršić 2003. Osim toga moramo računati i na veće sukobe kao npr. one u vrijeme širenja Delmata prema obali i na zapad prema teritoriju Liburna koji traju sve do u 1. stoljeće pr. Kr – Zaninović 1988, 55-56

⁷¹⁹ Samo na oko 700 km² Imotske krajine ih je registrirano gotovo stotinu; Gudelj 2016

⁷²⁰ Šuta 2016, 32-37

⁷²¹ Gudelj 2016, 13, 36; Općenito o gradinama na ovim prostorima sa svom relevantnom literaturom na tu temu, vid; Gradine 2007; Šuta 2016; Gudelj 2016

⁷²² Milošević 1998, 111

prepoznati kasnoantičku keramiku 4. i 5. stoljeća. U neposrednoj blizini tvrđave, na „Njivicama“, pronađena je brončana (vojnička?) pojasna kopča⁷²³ s najbližom analogijom na Gardunu gdje je datirana u 2. pol. 3. i čitavo 4. stoljeće.⁷²⁴ Isto tako je negdje u Vrlici pronađena i srebrna germanska kopča s analogijama u Kninu/Greblje, Unešiću te Kašiću i Solinu, a datira se u prva desetljeća 6. stoljeća.⁷²⁵

Bez arheoloških istraživanja nemoguće je povezati raniju fazu gradnje na tvrđavi Travnik s kasnoantičkim nalazima (crkva, groblje, naselje?) u njenom podnožju.⁷²⁶ Međutim, nedavno je na položaju „Crkvine“ oko 1,5 kilometara sjevernije od utvrde (prema Svilaji i „Orlovim stinama“) identificiran kasnoantički lokalitet koji je, u ovom početnom stupnju istraživanja, protumačen kao refugij⁷²⁷ koji je pripadao naselju na Grudinama koje je egzistiralo tijekom 4. i 5. stoljeća. Ovakvo datiranje za sada se temelji na rijetkim već spominjanim nalazima novaca (Konstantin), nalazima iz grobova na „Grudinama“ te dijelovima kamenog namještaja ranokršćanske crkve.⁷²⁸

Značajna uloga Osinija/Asinija tj. sinjskog „Grada“ (i Tilurija/Garduna) u kasnoj antici već je dovoljno naglašena na temelju povijesnih izvora (točnije samo jednog) te arheoloških nalaza, ali i cjelokupnog konteksta u salonitanskom zaleđu, posebno u 6. i 7. stoljeću.⁷²⁹ Kao jedan od argumenata za kasnoantičku utvrdnu navodi se i način gradnje dijela bedema, koji se na pojedinim dijelovima lome, posebice na sjevernoj strani.⁷³⁰ Osim toga, nastavljajući se na ranije Miloševićeve pretpostavke, novija literatura i nastanak samog *propugnaculum*a tj. obrambenog dvorišta današnje sinjske utvrde oprezno dovodi u vezu s kasnoantičkim razdobljem.⁷³¹ Milošević nadalje navodi da su ovakvi fortifikacijski elementi na drugim tvrđavama u Dalmaciji ovog vremena (kasni srednji i rani novi vijek) vrlo rijetki. Međutim, s ovakvim „komparativnim datacijama“ uvijek treba biti oprezan. Naime, ako uzmemo za primjer obrambena dvorišta i slične branjene predulazne prostore, njih nalazimo i u kasnijim

⁷²³ Milošević 1998, 116

⁷²⁴ Nalazi 2010, 91 (kat. 76)

⁷²⁵ Uglešić 1996, 145-146

⁷²⁶ Jeličić 1984, 171; Milošević 1998, 141-142

⁷²⁷ Šimić-Kanaet 2015

⁷²⁸ Matas 1882, 34, 36-37; Šeparović-Uroda 2009, 69 (152); Migotti 1990, 51; Topić 2008, 295, 301, 309

⁷²⁹ Katić 2018, 265-268 (sa svom relevantnom literaturom)

⁷³⁰ Milošević 1989, 225

⁷³¹ Milošević 1989, 222, 225; Grad 2020, 62, 66

razdobljima na drugim utverdama (Prozor, Vrgorac, Imotski, Zadvarje), iako su površinom znatno manja od ovog na sinjskom „Gradu“.

Utvrda na čiju ulogu u kasnoj antici svakako treba upozoriti jest Čačvina. Naime, rijetki arheološki nalazi iz same utvrde, kao što je ulomak kasnoantičkog mramornog kapitela⁷³² kojega bi okvirno datirali u 2. pol. 5. ili 6. stoljeće upućuju i na kasnoantički „sloj“ ove utvrde. Isto tako zanimljivi su i ulomci fresaka koji su dijelom još uvijek bili sačuvani na unutrašnjem licu glavne istočne kule.⁷³³ Upravo ta kula nudi moguće rješenje kasnoantičkog sloja na Čačvini s obzirom da je ona u svojoj prvoj fazi bila šesterokutna kula (sl. 58 i 63). Višekutne kule (heksagonalne i češće oktogonalne) nalazimo u gotovo svim povijesnim razdobljima – salonitanska Porta Cesarea (1. stoljeće), kule na trima kopnenim vratima Dioklecijanove palače (3./4. stoljeće), dio kula na Teodozijevim bedemima Carigrada (5. stoljeće), Onogošt kod Nikšića sa šesterokutnom i osmerokutnom kulom (6. stoljeće), poligonalne „kule“ palače u Polačama na Mljetu (6. stoljeće), poligonalna kula trogirске utvrde „Kamerlengo“ (14. stoljeće), kule mletačkog kaštela u Splitu (1. pol. 15. stoljeća), Gavran-Kapetanovića kula tj. donžon u Počitelju (2. pol. 15. stoljeća).⁷³⁴ Međutim, osim spomenutih nalaza, zidanje pojedinih dijelova lica kule na Čačvini „na riblju kost“ (opus spicatum)⁷³⁵ također dopušta mogućnost njenog kasnoantičkog nastanka. Općenito gledajući kule centralnog tlocrta (kružne, polukružne i višekutne) česte su na kasnoantičkim utvrđenjima.⁷³⁶ Iako na prostoru same tvrđave Čačvina nisu pronađeni drugi kasnoantički nalazi osim spomenutih, s njene južne strane nalazi se na ulomke kasnoantičke keramike (amfore tipa spatheion) i željezne troske pa je moguće pretpostaviti manje naselje iz 5. i 6. stoljeća na padini podno tvrđave. Ovdje je potrebno napomenuti da trosku (uz keramiku) nalazimo na sličnim i obližnjim nalazištima iz toga doba, a Katić ih dovodi u vezu s radionicama koje su morale funkcionirati

⁷³² Gudelj 2006, 22-23; Kapitel je morao pripadati crkvi u neposrednoj blizini

⁷³³ Gudelj 2000, 162, 164; Freske su dijelom nađene na zidu a dijelom su nađene s ostalim materijalom kojim je bilo zatrpano prizemlje istočne kule. Nažalost, materijal iz prizemlja je samo izvađen iz kule bez arheološkog istraživanja, a datira se od kasne antike do kasnog srednjeg.

⁷³⁴ Okrugle i višekutne kule preporučuje još i Vitruvije; Vitruv. Arch. I, 5, 5. Kružna kula na šesterokutnoj osnovi istražena je uz južna grdaska vrata Aequum-a; Milošević 1986

⁷³⁵ Gudelj 2000, 162-167

⁷³⁶ Johnson 1983, 38-40; Turković 2012, 77-81. Zanimljivo je kako kasnoantičke ilustracije (iz pisanih izvora ili s novaca) pojedine gradove prikazuju u heksagonalnom tlocrtu što sigurno nisu bili, pa ovakve tlocrte možemo gledati i kao neku idealnu sliku ili opće mjesto; Johnson 1983, 40-43

uz ovakve utvrde i obližnja veća ili manja naselja.⁷³⁷ Osim toga, Čačvinu svakako treba gledati u kontesktu nadzora i zaštite komunikacija kao i ostale utvrde salonitanskog zaleđa iz citiranog Katićevog rada. U svakom slučaju, trenutačno bi se priklonili dataciji heksagonalne kule na Čačvini u kasnu antiku, ali bi svakako naglasili da je u upotrebi ostala jako dugo i postala dio tvrđave 14. stoljeća.⁷³⁸

Od Čačvine dalje prema istoku (i jugu) također postoji nekoliko lokaliteta koji se uklapaju u ovu kasnoantičku priču o fortifikacijama. Izuzetno jaka točka u prostoru, smještena uz glavnu komunikaciju Salona-Tilurium-Novae-Narona,⁷³⁹ je na „Crkvinama“ u Cisti Velikoj (vjerojatno putnoj postaji Trono iz kasnoantičkih itinerara ili pak Aroniji).⁷⁴⁰ Tamo je u razdoblju od 1993. do 2010. istražen višeslojni arheološki lokalitet s najznačajnijom fazom (tj. fazama) iz 5. i 6. stoljeća - kompleks crkava s krstionicom i grobljem te pretpostavljenim naseljem u blizini. Iako vjerojatno privremeno prekinut, život se na Crkvine vratio tijekom 9. i 10. stoljeća.⁷⁴¹ U neposrednoj blizini, posebice na vrhovima brdskog lanca južno i jugozapadno od Ciste Velike, nekoliko je prapovijesnih gradina na kojima je nalazima keramike, novca i vapnenog morta/žbuke potvrđena i upotreba tijekom kasne antike (Nezgrija, Vitrenik, Osoje, Rudnik).⁷⁴²

Južnije, na prostoru tvrđave Zadvarje, dosadašnja arheološka istraživanja nisu ukazivala na mogućnost korištenja toga položaja i u kasnoj antici. Međutim, čitavo brdo na kojemu se nalazi tvrđava prepuno je različitih arhitektonskih ostataka koji do sada nisu istraživani, stoga takva mogućnost uvijek postoji. Posebno uzme li se u obzir izrazito strateška uloga ovog položaja i mogućnost pregleda širokog prostora, posebno prema daljoj unutrašnjosti. Ipak, istočnije od Zadvarja, na području Gornjih Brele, skromni nalazi uz glavnu komunikaciju s obale prema unutrašnjosti, upućuju na korištenje pojedinih visinskih/gradinskih lokaliteta i

⁷³⁷ Na Gardunu (Stražbenica/sv. Petar), Grubuša iznad Dicma, Šutanj između Dugopolja i Klisa; Katić 2018, 258, 267, 269

⁷³⁸ Govoreći o Čačvini i njenom odonsu s glavnom rimskom komunikacijom u ovom dijelu unutrašnjosti potrebno je spomenuti i veliki arheološki lokalitet na Veliću sjeverno od današnje csete Jabuka-Velić, a za kojega se na temelju prvih istraživanja može zaključiti da ima i kasnoantičku fazu; Bubić 2015; Bužanić 2017; Bužanić 2018; Milošević na to mjesto smješta „castrum“ u sklopu jednog od, kako ih on naziva, kasnoantičkih limesa; Milošević 2017, 100-104

⁷³⁹ Bojanovski

⁷⁴⁰ Bojanovski 1977, 91-93; Čače 1995, 75

⁷⁴¹ Gudelj 2000a; Gudelj 2011

⁷⁴² Gudelj 2016, 13-16

tijekom kasne antike. To se prvenstveno odnosi na „Kulu“ (kota 387) iznad zaseoka Carevići.⁷⁴³

Od Crkvina u Cisti Velikoj prema istoku, prateći današnju i rimsku cestu, dolazimo do Lovreća – središnje kasnoantičke utvrde na ovom području koja se smjestila na „Bošnjakavoj gradini“ ili „Vrhgradini“ – neposredno iznad tj. sjeverno od središta današnjag Lovreća i spomenute ceste. Prapovijesna gradina i kasnija utvrda smještena je na južnoj padini brda (sl. 139). Bedemi (kasnoantički?) leže velikim dijelom na ranijim prapovijesnim bedemima tj. nasipima (na kojima su vidljivi i tzv. megalitski blokovi).⁷⁴⁴ Ti kasniji bedemi zatvaraju elipsastu površinu od oko 90 x 50 m. Bedemi su široko oko 1,6 – 1,8 m i zidani su od relativno pravilno klesanih manjih kvadara na licima s ispunom od grubog kamena s puno vapnenog morta. Visina sačuvanih bedema varira ali ne prelazi 1 metar. Na vrhu uzvisine se nalazi kula izbačena iz linije bedema vanjskih dimenzija oko 5,5 x 5,5 m ojačana kontraforima na sjeverozapadnom i sjeveroistočnom uglu. Ulazi su vidljivi na sjevernom dijelu istočnog bedema te na južnom dijelu zapadnog bedema. Uz unutrašnju stranu ulaza na istočnom bedemu sačuvan je početak zidanih stepenica kojima se dolazilo do vrha bedema. Uz taj isti istočni bedem trenutačno su istraženi ostaci 4 prostorije. Unatoč relativno dobro sačuvanoj arhitekturi, pokretni arheološki nalazi ne daju jasne podatke za dataciju. Na lovrečkoj gradini svakako postoji jako izrađen željeznodobni sloj koji traje sve do početka nove ere. Još uvijek skromni nalazi (npr. novac Konstantina II) svjedoči i o životu u kasnoj antici (4. stoljeće), kada bismo ipak datirali gradnju opisane utvrde.⁷⁴⁵ Najmanje nalaza bi mogli sigurno datirati u razdoblje srednjeg vijeka, ali oni postoje pa pretpostavljamo da su se utvrda ili njeni dijelovi koristili i tada. Pri tome posebno mislimo na samu kulu. U svakom slučaju, čitava padina ispod gradine prema jugu puna je ostataka arhitektura i pokretnih arheoloških nalaza što bi išlo u prilog postojanja naselja. Još južnije se nalazi i stara župna crkva sv. Duha (s današnjim grobljem) ali i groblja sa stećcima – uokolo crkve te Doma zdravlja. Ovakva situacija na Lovreću svakako ide u prilog postojanju značajnog naselja uz glavnu komunikacije kroz unutrašnjost (prema Naroni) te u blizini križanja te ceste s

⁷⁴³ Tomasović 2006, 83.

⁷⁴⁴ Gudelj 2016, 36

⁷⁴⁵ Detaljna dokumentacija s istraživanja ove utvrde od 2016. godine nalazi su u Konzervatorskom odjelu u Imotskom. S obzirom na prostor koji zatvaraju bedemi utvrde, a radi se od oko 4500 m², ovdje bi možda mogli govoriti i o utvrđenom naselju!

odvojkom koji je vodio prema Studencima i Aržanu na sjever tj. prema Zadvarju na jug.⁷⁴⁶ Pretpostavljeni Miloševićev kasnoantički „limes“⁷⁴⁷, i to njegova ranija varijanta, se svojim istočnim krakom od Čačvine nastavlja prema spomenutom Aržanu. Ukoliko je postojalo takvo strateško mjesto na tom području, morali bismo ga tražiti na Stražbenici (kote 850 i 857) između Svibića, Vinice i Aržana ili na Velikoj gradini Tijarici (kota 846).⁷⁴⁸ Oba ova položaja, posebno Stražbenica, pružaju mogućnost kontrole širokog prostora između jugozapadnih dijelova Bosne i ovog dijela dalmatinske unutrašnjosti.⁷⁴⁹

O „Gradu“ u Lokvičićima smo već govorili u kontekstu refugija (sl. 144 i 145), a drugi zanimljiv lokalitet na tom području nalazi se na Berinovcu. Sumbulova glavica smještena je također uz samu cestu Salona-Narona. Antički nalazi na tome mjestu (npr. Tiberijev miljokaz)⁷⁵⁰ te mogućnost postojanja poligonalne kule na spomenutoj uzvisini dozvoljavaju mogućnost postojanja utvrde uz cestu.⁷⁵¹ U tom smislu bila bi zanimljiva usporedba s heksagonalnom kasnoantičkom (?) kulom na Čačvini.

Idući spomenutom cestom dalje prema istoku, slijedeću važnu točku u prostoru koju bi eventualno mogli vezati za kasnoantičko vrijeme je gradina „Radež“ (kota 356) između Zmijavaca i Kamenmosta. Naime, na tamošnjoj prapovijesnoj gradini vidljivi su tragovi zidanja bedema (?) na prapovijesnom bedemu. Ukoliko je takva utvrda tamo postojala moramo je gledati u kontekstu spomenute prometnice, ali i naselja te posebno prijelaza rijeke Vrljike na prostoru današnjeg Kamenmosta⁷⁵² i Zmijavaca tj. Dikovače.⁷⁵³ S druge strane Imotsko-bekijskog polja na prostoru današnje Gorice (BiH) svakako bi trebalo istaknuti

⁷⁴⁶ Bojanovski 1977, 132. Detaljna dokumentacija s istraživanja ove utvrde od 2016. godine nalazi su u Konzervatorskom odjelu u Imotskom

⁷⁴⁷ Milošević 1996, 18-22

⁷⁴⁸ Milošević 1998, 297

⁷⁴⁹ Lozo 1995, 27

⁷⁵⁰ CIL III 8512

⁷⁵¹ Bojanovski 1977, 94-96; Gudelj 2016, 47

⁷⁵² Ujević 1991, 53, 56; Gudelj 2010, 443-44; Gudelj 2012, 243. Most se vjerojatno nalazio negdje u blizini današnjeg mosta. Naime, 80-ak metara nizvodno od mosta na lijevoj obali Vrljike sačuvan je sklop tzv. Patrļjeve mlinice (mlinica i prizemnica/staja) u koju je ugrađeno nekoliko većih kamenih blokova zakošenih stranica kakvi se ugrađuju u lukove, npr. lukove mosta.

⁷⁵³ Crkvine na Dikovači su jedan od rijetkih istraženih i prezentiranih starokršćanskih sklopova u unutrašnjosti Dalmacije; Cambi 1999; Gudelj 2012, 243-251

višeslojnu gradinu Pit s izraženom kasnoantičkom fazom i pripadajućim naseljem s crkvom u podnožju.⁷⁵⁴

Međutim, sudeći po dosadašnjim nalazima najznačajniji kasnoantički lokalitet tj. lokaliteti na ovom području su u današnjem Prološcu i njegovoj neposrednoj blizini! Područje oko prološkog mosta intenzivno je naseljeno još od prapovijesnih vremena⁷⁵⁵ što se nastavlja sve do kasne antike, a onda i srednjeg vijeka (vidi prije). Kasnoantička slika Prološca odgovara onima već viđenima (Sinj, Klapavice-Šutanj, Nisko itd.). U nizini tj. u podnožju kasnoantičke utvrde na „Kokića glavici“ (kota 407), nalazilo se naselje, a na mjestu današnjeg prološkog groblja i ranokršćanska crkva i groblje podignuti u prvoj polovici tj. do sredine 5. stoljeća.⁷⁵⁶ Utvrda se smjerala na južnoj padini brda (sl. 140 i 141). Trapezoidnog je tlocrta. Istočni i zapadni bedem se od kvadratne kule na vrhu spuštaju prema jugu i zajedno s južnim bedemom zatvaraju prostor od oko 1 hektara. U jugozapadnom kutu su vidljivi tragovi manje cisterne za vodu a kasnoantička keramika po površini utvrde okvirno datira arhitekturu upravo u ovo vrijeme. Vidljivi dijelovi istočnog i zapadnog bedema mjestimično su sačuvani i do 2 m visine, a široki su oko 0,7 m. I to je sve što trenutačno možemo reći o ovoj utvrđi.⁷⁵⁷

Oko 3 kilometara istočnije od centra Prološca, uz samu desnu obalu Vrljike tj. njenog najizdašnjeg izvora „Opačca“, još je jedan zanimljiv višeslojni lokalitet (sl. 142 i 143).⁷⁵⁸

Tamošnja Gospina crkva iz 18. stoljeća nastala je na temelju srednjovjekovne crkve i samostana (?) te groblja iz 14. stoljeća, a taj sklop je nastao uz raniju utvrdu smještenu uz sami izvor. Utvrda je vrlo neobičnog tlocrta – iz središnjeg kvadratnog prostora dimenzija oko 8 x 8 metara pružaju se dva trokutasta proširenja prema sjeverozapadu i jugozapadu. Ti trokutasti prostori (kule?) iznutra zatvaraju oštri kut dok vani završavaju ravnim zidom. Prilično široki ulaz nalazio se na sjeveroistočnoj strani utvrde te je dijelom istražen, a čini se da je bio izduženog pravokutnog tlocrta širine oko 4 metra. Naknadno je zidom sužen na samo 1,2 metra. Sjeverni zid ulaza te zidovi trokutastih proširenja (široko oko 1 m) naknadno

⁷⁵⁴ Glavaš 1998; Gudelj 2016, 94

⁷⁵⁵ U podnožju prapovijesne gradine na „Kokića glavici“ 1895. pronađen je veći broj prapovijesnih metalnih nalaza; Bulić 1898

⁷⁵⁶ Gudelj 2006a, 44-57; Komplex se smjestio na ostacima ranije antičke arhitekture i grobova. Tom ranijem sloju pripada i najvrijedniji nalaz s imotskog područja ali i općenito iz ovih krajeva – tzv. mitraička dvostrana ikona; Gudelj 2006a, 37-41. Ovako intenzivnu naseljenost te svojevrsni kontinuitet (s prekidima) uočava se i na prostoru prije spomenute Gorice (BiH).

⁷⁵⁷ Tijekom rekognosciranja u veljači 2015. godine u jugozapadnom dijelu utvrde pronađeno je i nekoliko ulomaka granita

⁷⁵⁸ Tonković 2005; Tonković 2005a; Tonković 2006

su izvana ojačani još jednim zidom jednake širine. Čitavi sklop je sačuvan u visini od oko 1,5 metara. Rijetki nalazi koje je moguće datirati upućuju na antičku građevinu bez preciznije datacije. Međutim, nalaz ranosrednjovjekovnog groba na sjevernom zidu utvrde s karakterističnom keramičkom posudom daju naslutiti da je ova građevina u to vrijeme većim dijelom bila porušena.⁷⁵⁹ Kako nam je na Čačvini u kontekstu antike/kasne antike u fokusu bila šesterokutna kula, tako su nam ovdje zanimljive dvije (ojačane) trokutaste kule! Naime, ovakav tip kule se već dugo vremena vezuje upravo za kasnoantičko fortifikacijsko graditeljstvo. Već je Carrara fasciniran tim „trokutastim prizmama“ ili „bastionima“ u Saloni, a koje su najčešće dodane na kvadratne i pravokutne kule. Čak ih, pronašavši jedan natpis, i datira u vrijeme Teodozija II tj. u 1. pol. 5. stoljeća.⁷⁶⁰ Od takve datacije se u međuvremenu odustalo pripisujući ove intervencije Justinijanovim vojskovođama u vrijeme ratova s Gotima u 30-im godinama 6. stoljeća.⁷⁶¹ Novija literatura, kombinirajući starije i novije nalaze te izvore, ipak ostaje pri ovoj ranijoj dataciji u 5. stoljeće.⁷⁶² Osim u Saloni, šiljaste (trokutaste ili pentagonalne) kule koje se datiraju ponajviše u 5. i 6. stoljeće nalazimo i u drugim dijelovima carstva, posebice kako više odmičemo na istok (što to nije čvrsto pravilo).⁷⁶³ Iako se javljaju u helenističkim traktatima, ovakav tip kule se smatra bizantskim izumom u čijoj arhitekturi traje jako dugo i širi se po čitavom carstvu.⁷⁶⁴ U svakom slučaju, za razliku od salonitanskih i drugih kula, ove na „Opačcu“ su u svojoj prvoj fazi šiljaste i izvana, da bi nakon dobijanja ojačanja izgubile taj šiljasti vrh i završavale ravnim zidom. Trenutačno niti jedan arheološki nalaz ne upućuje na mogućnost postojanja fortifikacije iz vremena kasne antike na mjestu današnje imotske Topane, ali to nije isključeno. S druge strane, zapadno od Topane uz istočni rub Crvenog jezera smjestila se prapovijesna gradina koja se koristila i tijekom kasne antike. Južnije od nje, na položajima „Solila“ i „Gradina“ (kota 392), također nalazimo ulomke kasnoantičke keremike ali i ostatke arhitekture (te grobova iz kasnijih razdoblja).⁷⁶⁵

⁷⁵⁹ Tonković 2006, 374

⁷⁶⁰ Carrara 1991, 123-139

⁷⁶¹ Suić 2003, 350

⁷⁶² Jeličić 1997, 30-33

⁷⁶³ Бобчев 1961; Велков 1961; Lawrence 1983, 187, 204-209; Ciglencčki 2009, 212

⁷⁶⁴ Foss-Winifield 1986, 30-31, 216-217, 237-238, 242, 287-288

⁷⁶⁵ Gudelj 2016, 89

Rijetki ulomci keramike na južnim i istočnim padinama ispod vrgorske tvrđave, ulomci ranijih rimskih natpisa te topografska situacija (križanje lokalnih puteva) upućuju na mogućnost postojanja naselja na tom mjestu i prije srednjeg vijeka.⁷⁶⁶ Naravno, pitanje utvrde u tom kontekstu ostaje otvoreno.

Slično je i s utvrdom Vrtar uz jednu zanimljivu razliku. Oko 15 metara sjevernije od velike kule na Vrtaru sačuvana je građevina tlocrtnih dimenzija 6,5 x 5,5 metra sa zidovima širine 1,5 – 1,7 metara. Građevina je, za razliku od same utvrde, sačuvana u arheološkim tragovima što bi eventualno upućivalo na njenu veću starost (sl. 131 i 138).⁷⁶⁷ Rijetki nalazi rimske keramike (tegule) mogu se povezati s strateškom ulogom ovog položaja i u to vrijeme.⁷⁶⁸

Ovaj kratki pregled po lokalitetima zaslužuje i preliminarnu sintezu. To možemo napraviti u smislu funkcije i arhitekture pojedinih spomenutih (sigurnih i pretpostavljenih) utvrđenja. U prvom redu tu su *castella*, termin koji nalazimo i u izvorima izravno vezanim za ovaj prostor, a odnosi se konkretno na Sinj i Gardun.⁷⁶⁹ Radi se o strateškim točkama s vojnim posadama ali utvrđenim naseljima/gradićima. Njima bi probrojili i „Gradinu“ na Lovreću te „Kokića Glavicu“ iznad Prološca. Ove dva lokaliteta pokazuju čak i sličnost u formiranju bedemima zatvorenog prostora – na prisojnoj padini brda s jednom kulom na samom vrhu!

Znato manje utvrde stoje na izrazito strateškim mjestima koja su obično vezana za kontrolu komunikacija, prijelaza preko rijeka i sl. – kao što su Čačvina, Radež (Kamenmost), Opačac, Kula (Gornja Brela).⁷⁷⁰

Uz ove dvije grupe lokaliteta gotovo su redovno u njihovom podnožju potvrđena naselja, najčešće s crkvom, što nas dovodi do početka priče o nastanku ovakvih odnosa u prostoru.⁷⁷¹

⁷⁶⁶ CIL III, 1918; CIL III, 8510; Dodig 2003, 238; Bojanovski spominje mogućnost jednog lokalnog puta preko Vrgorca prema municipiju Novae (Runović?); Bojanovski 1977, 139 (bilj. 191). Međutim, prije bi trebalo razmišljati o komunikaciji koja je morala ići od Vrgorca prema zapadu (prema Zagvozdu i Grabovcu) a koja je u svojoj najstarijoj formi najbolje vidljiva sjeverno od tzv. Napolenove ceste na području Raščana i Župe gdje je i markirana crkvama i grobljima sa stećcima. Iako se radi o području gdje su antički (rimski) nalazi rijetki oni ipak postoje; Gudelj 2003, 250, 255-256; Dodig 2012

⁷⁶⁷ Na skici utvrde koju nam donosi Dodig (koju je pružio iz ranijih izdanja), ova građevina sjeverno od glavne kule je s njom spojena s dva zida. Međutim, na terenu (danas) tih zidova nema; Dodig 1998, 75

⁷⁶⁸ Ono što izostaje je izravna vizualna komunikacija s Naronom koju zaklanjaju uzvisine „Greda“ (kota 126) i „Kosa – Površci“ (kota 137) sjeveroistočno od Vrtara (između Vrtara i Vida). Međutim, i taj se nedostatak mogao izbjeći nekom neizravnom komunikacijom (preko drugih točaka).

⁷⁶⁹ Milošević, 2017, 88; Katić 2018, 250

⁷⁷⁰ U ovom smislu zanimljiv je i kasnoantička utvrda Gradac iznad Ošlja kod poznate ranosrednjovjekovne crkve; Perica-Grbić 2019

⁷⁷¹ Babić 1986

Ostali lokaliteti bi se mogli svesti pod različite termine kao što su refugiji, utvrđena sela i zaseoci.⁷⁷²

Arheološka i topografska istraživanja, u kombinaciji s rijetkim pisanim izvorima, svjedoče nam o svojevrsnim kasnoantičkim „limesima“ koji nastaju u zaleđu gradova na obali, osobito u salonitanskom zaleđu, od područja Imotskog preko Trilja do Sinja i dalje. S tih se utvrda savršeno nadgleda široko područje oko njih, one čuvaju pojedine komunikacije i prijelaze preko rijeka, a međusobno vizualno komuniciraju. Inače je već odavno primjećena sklonost Rimljana da ovake situacije rješavaju zatvaranjima pojedinih područja tzv. klauzuruma od kojih je najpoznatija ona preko Julijskih Alpi (Claustra Alpium Juliarum), a koja započinje u antičkoj Tarsatici (današnjoj Rijeci).⁷⁷³ Međutim postoje i druge koje su manjeg opsega kao npr. u Istri.⁷⁷⁴ Svojevrsni „salonitanski limes“ zadržat će se neko vrijeme na desnoj obali Cetine. Opisujući pad Salone, bizantski car-kroničar Konstantin Porfirogenet, govori o smjenama straže na rijeci i pri tome vjerojatno misli na Cetinu.⁷⁷⁵ Međutim, koliko je god granicu relativno lako postaviti na rijeci (i ne sumnjamo da se to usitinu i pokušalo) ovdje bi trebali imati na umu da je takvu granicu izrazito teško braniti, posebice u suhim godišnjim dobima kada bi se tok Cetine uvelike smanjio. Međutim, isto tako Cetina može biti opasna i nepredvidljiva rijeka.⁷⁷⁶ Jedno je sigurno, osim u kasnoj antici nekoliko puta u povijesti granica „između dva svijeta“ biti će uspostavljena upravo na toj rijeci – krajem 15. i početkom 16. stoljeća tijekom osmanskih osvajanja te nakon Morejskog rata (1684-1699).⁷⁷⁷ S druge strane, osim čuvanja granice na Cetini utvrde štite i nadziru komunikacije i prilaze

⁷⁷² Mikulčić 1986, 108-111; U ovom radu autor pokušava kategorizirati kasnoantičke utvrde u Makedoniji. Njegovu „metodologiju“ donekle možemo primijeniti i na ovaj postor. čak i u pogledu još jedne kategorije tzv. klauzura; Milošević 2017, 101-103

⁷⁷³ Višnjic 2016 (sa svom relevantnom literaturom)

⁷⁷⁴ Girardi-Jurkić 2009 (sa svom relevantnom literaturom)

⁷⁷⁵ Jakšić 1991; Milošević 2017, 99-104

⁷⁷⁶ Ovdje je zanimljiva usporedba sa znatno kasnijim događajima. U jednom dokumentu iz 1457. godine herceg S. Kosača „opravdava“ se Mlečanima da u Radobilji ne gradi most preko Cetine kako bi provalio u njihove poljičke posjede jer i oni sami znaju da on Cetinu može ljeti pregaziti bez većih problema. Pa čak i zimi kada nema velikih kiša; Listine X, 109, 122-123. Drugi i drugačiji podatak nam dolazi iz vremena kada Sinj broji posljednje trenutke pred osmansko osvajanje. U ožujku 1513. ban Emerik Perenyi kaže da bi ga Turci već zauzeli da se Cetina nije razlila po Sinjskom polju; Jurić 1982, 146-147

⁷⁷⁷ Iako je granica mirom u Srijemskim Karlovcima povučena preko teritorija ravnim crtama između pojedinih tvrđava ipak je Cetina, barem u dijelu svoga toka, jedno vrijeme funkcionirala kao granica; O samoj granici; Stanojević 1962, 172-175

prema Saloni.⁷⁷⁸ Stoga bi odgovor trebalo tražiti u kombinaciji ovih dviju obrambenih strategija i svojevrsnoj obrani prostora po njegovoj dubini. Pridodamo li svemu tome i nadzor plovnih puteva duž obale i između otoka, ovakav način obrane i kontrole prostora još više dobija na smislu.⁷⁷⁹ Ukoliko prihvatimo ideju o „limesu“, ostaje otvoreno pitanje sjeverne i zapadne granice tog branjenog salonitanskog prostora, koji se s vremenom očito smanjivao. Možemo li ga očekivati na Krki ili pak bliže tj. na prostoru Zagore (trogirsko i kaštelansko zaleđe)? U tom smislu zanimljiva je uloga lokaliteta na Bračeviću zapadnije od Muća te gradina u Niskom, Bogdanovićima i dalje prema Danilu tj. antičkom Rideru. Na ovim mjestima imamo poznatu situaciju da na ranijim prapovijesnim gradinama (Kulina u Niskom – kota 488 i Gradina u Bogdanovićima – kota 380) nastaju kasnoantičke utvrde dok su u podnožju postojala naselja i crkve posvjedočene arheološkim nalazima.⁷⁸⁰ Isto tako ostaje nerješeno pitanje što je s „limesom“ na donjem toku Cetine tj. nizvodno od Trilja, preko Blata na Cetini i Zadvarja do Omiša? Pojedine točke s ranokršćanskim/kasnoantičkim nalazima na tom području za sada samo daju naslutiti da je i tu mogao postojati nekakav vid obrane i nadzora prostora (Katuni – crkva Uznesenja BDM, Katuni – gradina Gola glava, Šestanovac-Nejašmići, Gornja Brela-Poletnica, Podgrađe-Solioce i Gradac), iako ih su te većina nalazi na lijevoj obali rijeke!⁷⁸¹

Možemo li takav „sustav“ očekivati i oko Narone, Scardone i Iadera?

Ono što ovdje inače nedostaje na ovakvim nalazištima su detaljnija istraživanja i nešto preciznije datiranje, kojima bi se ovi lokaliteti lakše uklopili u povijesni kontekst. Ovdje u prvom redu mislimo na nalaze tj. datiranje koje bi eventualno omogućilo usporedbu trajanja, točnije prestanka upotrebe nekih od ovdje nabrojanih položaja.

⁷⁷⁸ Katić 2018, 248: Autor donosi termin „salonitanski defezivni sustav“ koji osim što koristi prapovijesne položaje, koristi i taj prapovijesni/delmatski način kontrole prostora vizualnom komunikacijom između gradina.

⁷⁷⁹ Gunjača 1986; Tomičić 1988; Tomičić 1993; Suić 1995; Katić 2003; Ciglonečki 2009

⁷⁸⁰ Za Nisko vidi - Matas 2011, 168-169; Topić 2008, 296, 310-312; U Bogdanovićima na spomenutoj Gradini nalazimo na ostatke kasnoantičke keramike dok je u stražnji zid apside crkve sv. Nikole u sjevernom podnožju gradine ugrađen ranokršćanski pilastar s reljefnim križem proširenih krajeva. Zanimljiv i nalaz ranokršćanskog dovratnika sačuvanog kod crkve sv. Grgura u Lepenici u neposrednoj blizini gradine „Grečica“ (kota 496) – uz glavnu komunikaciju u tom dijelu unutrašnjosti.

⁷⁸¹ Cambi 1968, 86-87; Soldo 1979, 4; Delonga 2005; Delonga 2008; Delonga 2009; Nalaze karolinških mačeva u Kreševu i Poletnici Milošević vidi kao odraz ranijih kasnoantičkih situacija u vrijeme postojanja slavensko-romanske granice na Cetini; Milošević 1996, 23. Nedavno je i pok. Ž. Rapanić predložio jedan mogući scenarij po kojemu dio Slavena „zaobilazi“ ovaj limes na srednjem toku Cetine i rijeku prelaze kod Blata na Cetini te Saloni prilaze kroz Poljica; Rapanić 2016, 130-131

Kako smo već na nekoliko mjesta naglasili, ranosrednjovjekovne fortifikacije nam u smislu njihovog izgleda ostaju enigma, iako s priličnom sigurnošću znamo mjesta onih najvažnijih. Pri tome mislimo na središta županija, u našem slučaju Sinj i Imotskog.⁷⁸² Ipak, spomenuta Zvonimirova darovnica iz 1078. godine⁷⁸³ daje i druge mogućnosti, iako nam ostavlja više pitanja nego odgovora. Naime, u njoj se spominju tri utvrde – „...castri Albona, Radosichy et Smine“. Albona se pokušava ubicirati na „Gradinu/Osojnicu“ iznad zaseoka Giljanovići u Labinu, na sjevernim padinama Labišnice (Labišnice).⁷⁸⁴ Gradina, u blizini koje je i lokva s vodom, se nalazi iznad manjeg polja s nekoliko prirodnih lokava i bunara.⁷⁸⁵ U središnjem dijelu polja je crkva sv. Silvestra s grobljem. Doduše, uokolo Labina postoji još gradinskih položaja - na vrhu Labišnice, na „Ošljaku“ (kota 595) sjeverno od sela te na „Trnovači“ kod zasoka Jurići.⁷⁸⁶ Za radošićki kastrum predloženo je nekoliko, također starijih gradinskih položaja. Kužić ga stavlja na „Gradinu“ (kota 302) u središnjem dijelu Radoškog polja.⁷⁸⁷ Predložen je i položaj petstotinjak metara istočnije kod crkva sv. Jure (također ranija gradina), a na padinama Opora je i nešto veća gradina iznad zaseoka Veljače s tragovima kasnijih intervencija, koje je jako teško datirati.⁷⁸⁸ Međutim važno je naglasiti kako na niti jednom od ovdje spomenutih položaja u Labinu i Radošiću nisu pronađeni arheološki nalazi koji bi sa sigurnošću upućivali na razdoblja kasnija od prapovijesti.⁷⁸⁹

Kastrum Zmina (Smine) ostaje neubiciran. U prvom redu problematičan je prostorni odnos Dubrave i Zmine. Naime, „castrum Smine“ se prema Zvonimirovoj darovnici nalazi u Dubravi, ali župa Zmina nije dio Dubrave i nalazi se sjeverno od nje – na današnjem širem

⁷⁸² Ovakav razvoj tj. prvi sloj utvrda vezan za ranosrednjovjekovna županijska središta prisutan je i na sjeveru Hrvatske gdje nastaje na ranijim slavenskim utvrđenih (?) naselja; Budak 1994, 122-123. U našem slučaju to su ranija kasnoantička utvrđenja.

⁷⁸³ CD I, 160-161; Ančić 1999a, 195-199

⁷⁸⁴ Gradine 2007, 7-8

⁷⁸⁵ Dvije lokve se nalazi i u manjoj udolini sjeverno od ove gradine na padinama Labišnice, a oko 150 m udaljene od gradine. Današnja crkva potječe iz 19. stoljeća ali je građena na mjestu ranije. Uokolo nje je i nekoliko srednjovjekovnih nadgrobnih ploča. Bešlagić 1981, 177-179; Bešlagić ih naziva stećcima iako je vjerojatno radi o nadgrobnim pločama! Ipak, Škopalj oko crkve i obližnje čatrnje nabroja više ovih nadgrobnih spomenika i grobova; Škopalj 1970, 352-353

⁷⁸⁶ Babić 1991, 57

⁷⁸⁷ Kužić 2000a, 91-92

⁷⁸⁸ Gradine 2007, 8

⁷⁸⁹ Na „Gradini“ u Radošiću je prilikom rekognosciranja u studenom 2019. godine pronađen ulomak lule koji upućuje na znatno kasnija razdoblja

mućko-neorićkom prostoru.⁷⁹⁰ S obzirom da ovdje nema mjesta za raspravu o teritoriju župe Zmine,⁷⁹¹ pokušat ćemo pretpostaviti mogući položaj ovog kastruma. Na prostoru Neorića „zminski kastrum“ mnogao je stajati na uzvisini „Gradina“ (kota 574) iznad župne crkve Svih Svetih. U katalogu ovog rada opisna je utvrda sjeverno od zaseoka Šute u Neoriću na položaju „Kula“, odnosno istočnom vrhu uzvisine „Sočin umac“. Iako smo na njoj pretpostavili utvrdu koja se u izvorima javlja u prvoj polovici 16. stoljeća, s obzirom na nedostatak arheoloških nalaza, isto tako je moguće da se radi o mjestu ranije utvrde. Dalje prema zapadu bi u obzir trebalo uzeti i gradinu iznad zaseoka Kula-Kmeti i crkvice sv. Mihovila u Muću koja zasigurno ima sačuvan i srednjovjekovni sloj.⁷⁹²

Na krajnjem zapadnom dijelu Zmine, nadomak drniškog dijela srednjovjekovne kninske županije, na današnjem prostoru sela Bračević smjestio se intrigantan lokalitet označen toponimima „Krč“ i „Križi“. Nalazi se između zaseoka Odaci i Špirići. Radi se o višeslojnom lokalitetu s nalazima od antike (kasne antike) do kasnog srednjeg i ranog novog vijeka. Isto tako radi se o lokalitetu s ostacima arhitekture i grobalja. Gunjača je ovdje smjestio utvrdu Brečevo kneževa Nelipčića,⁷⁹³ iako su se nedavno pojavila i drugačija mišljenja.⁷⁹⁴ S obzirom da se lokalitet istražuje, a rezultati istraživanja još nisu objavljeni, ovdje bi samo naglasili kako se Brečevo u izvorima spominje kao *castrum* i to zajedno s ostalim utverdama kneževa Nelipića čiji su ostaci danas, iako urušeni ili sačuvani „arheološki“, ipak arhitektonski složeniji, a pojedini čak i impresivni. Ostaci arhitekture na Bračeviću trenutačno ne upućuju na takvu sliku ili na postojanje kasnosrednjovjekovne utvrde. S druge strane, smještaj lokaliteta na rubu uzvisine i neposredno iznad glavne komunikacije u tom dijelu Dalmacije strateški apsolutno opravdavaju smještaj jedne takve građevine (utvrde) na ovo mjesto. Na rubu tog velikog lokaliteta, iznad doline rječice/potoka Vrbe, Gunjača je istražio i konzervirao kružnu građevinu koju je interpretirao kao kulu „s isturenim začeljem koje je bilo nadograđeno kao izvidnica“.⁷⁹⁵ Međutim, smatramo da je spomenuta kružna građevina mogla biti i crkvice kružnog oblika s apsidom, tzv. karner. Orijentacija svakako ide u prilog tome –

⁷⁹⁰ Burić 2011, 347-348

⁷⁹¹ Katić 1932; Kužić 2000

⁷⁹² Točnije, kasnosrednjovjekovni sloj; Katić 1957, 243

⁷⁹³ Gunjača 1991, 95-124

⁷⁹⁴ Isailović-Jakovljević 2012, 52-53; Autori ne nude jedno rješenje već utvrdu ubiciraju u prostor od Bračevića, preko Graca do Krički i Kanjana.

⁷⁹⁵ Gunjača 1991, 119-122

apsida je na istočnoj, a ulaz na zapadnoj strani. Istina, takvih primjera crkvene arhitekture u Dalmaciji u ovom razdoblju nemamo, ali ih poznaju sjeverni dijelovi Hrvatske s brojnim analogijama u Austriji, Sloveniji, Mađarskoj i Slovačkoj itd., a datiraju se u kasnoarmaničko ili ranogotičko razdoblje.⁷⁹⁶ Takve se kapelice vrlo često grade na grobljima što je vjerojatno slučaj i ovdje. Čak i predaja koju nam prenosi Gunjača ide u prilog ovoj pretpostavci.⁷⁹⁷ Posljednji se ovoj raspravi o „Zvonimirovim utverdama“ na području Zagore pridružio Burić naglašavajući problem „nedostatka“ kasnoantičkih položaja koji su mogli poslužiti kao baza kasnijim graditeljima, točnije potrebu za daljnjim rekognosciranjem i probnim arheološkim istraživanjem pojedinih lokaliteta na ovom prostoru.⁷⁹⁸ U kontekstu kasnoantičke podloge i ranosrednjovjekovne nadgradnje ovdje bi kao mogućnost (koju samo arheološka istraživanja mogu potvrditi) upozorili na postojanje već spomenutih utvrda (i crkava) iz 5. ili 6. stoljeća u Niskom i Bogdanovićima, što svakako prostorno odgovara onom navodu iz Zvonimirove darovnice – „...que sunt circha montes, ed in montibus et sub montibus Dubraue...“.⁷⁹⁹ Iako smo oko ovih „Zvonimirovih utvrda“ otvorili više pitanja nego odgovora jedna stvar je jasna – većina mjesta gdje su mogli stajati ovi kastrumi su na prapovijesnim gradinama ili općenito na lokalitetima koji su u funkciji utvrda postojali i prije ranog srednjeg vijeka, npr. tijekom kasne antike. To svakako nije slučajno i za to postoje analogije od koji bi nam one najzanimljivije bile na prostoru BiH ili pak Srbije. Već prije je primjećen određeni broj ranosrednjovjekovnih nalaza s prapovijesnih gradina u zapadnoj Hercegovini.⁸⁰⁰ Primjeri iz Srbije, gdje od 9. stoljeća dolazi do ponovnog naseljavanja, a u pojedinim slučajevima i obnove kasnoantičkih/bizantskih fortifikacija, su puno bolje obrađeni pa čak i stavljeni u određeni povijesni kontekst bugarsko-srpsko-bizantskih odnosa od 9. do 11. stoljeća.⁸⁰¹

⁷⁹⁶ Korunek 2012, 86-88

⁷⁹⁷ Gunjača 1991, 119. Predaja kaže da su okrugle zidine pripadale crkvi sv. Frane a pravokutna građevina bila je fratarska kuća. U jednom od svojih naleta i nakon neobavljena posla pod Drnišem, Turci su porušili i jednu i drugu građevinu. Istom prilikom su napali i na crkvu sv. Luke „pod Ričipoljem“, crkvu porušili, a narod i fratra zatrpali u njoj.

⁷⁹⁸ Burić 2020, 140-145, 223-224

⁷⁹⁹ CD I, 160-161; Burić 2011, 343-344; Burić 2020, 142-143

⁸⁰⁰ Oreč 1984, 98-114; Posebno bi ovdje izdvojili „Malu gradinu“ (Stražnicu) na Libu kod Duvna (BiH). Međutim, smatramo da bi se dio metalnih nalaza s ovog lokaliteta mogao datirati i u antičko vrijeme. Sa drugih prapovijesnih gradina na tom prostoru potječu brojni nalazi keramičkih ulomaka s karakterističnim valovnicama što može, ali i ne mora, upućivati na ranosrednjovjekovno razdoblje.

⁸⁰¹ Špehar 2019

Sličnih situacija, naseljavanja i utvrđivanja ranije utvrđenih položaja, imamo i u drugim dijelovima Europe.⁸⁰²

Ono, što je do sada na ovom području izostalo su ranosrednjovjekovna gradišta ili *motta/motte*.⁸⁰³ Međutim, na području kojim se bavi ovaj doktorat moramo istaknuti jedan lokalitet - „Jojića glavicu“ (kota 460) u Civljanima kod Vrlike. Tamo je u 19. stoljeću unutar bedema prapovijesne gradine pronađeno više predmeta od koji bi se veliki broj mogao datirati u rani i kasni srednji vijek (trobridna strelica, druge različite strelice, oruđe, kameni ulomak s pleterom).⁸⁰⁴ Očito se radilo o naselju koje je vjerojatno, barem dijelom, bilo i utvrđeno bedemom/nasipom prapovijesne gradine, a možda i drugačije. U prilog postojanju naselja ide i groblje koje se formiralo sa zapadne strane gradine na položaju „Brzice“ (uz cestu koja vodi prema Cetini), a koje je istraženo 2007. godine. Nalazi iz grobova se datiraju u kraj 8. i 1. pol. 9. stoljeća.⁸⁰⁵ Osim gotovo sigurno utvrđenih županijskih i vladarskih sjedišta (Klis, Knin, Sinj, Imotski), ovakva ranosrednjovjekovna situacija u Civljanima jedna je od najbolje sačuvanih u čitavoj Dalmaciji i svakako vrijedna daljnjih istraživanja.

Ipak, u fokusu ovog rada je arhitektura utvrda razvijenog tj. kasnog srednjeg vijeka. Procesi koje smo opisali u prijašnjem poglavlju govoreći o kontekstu u kojem nastaju pojedine utvrde, reflektiraju se i na njihovu arhitekturu.

Krenemo li kronološki i od onih najvažnijih dijelova koje utvrde čine utvrdom - bedema i kula – tijekom 14. i 1. polovice 15. stoljeća primjetit ćemo dvije osnovne karakteristike: visoke bedeme relativno manje širine te kule kvadratnog/pravokutnog tlocrta. Duži potezi bedema, u našem slučaju sačuvani isključivo na sinjskom „Gradu“, te su njihove istaknute točke dodatno ojačane i osigurane kulama. Kao građevni materijal se isključivo koristi kamen – više ili manje obrađen na oba lica bedema te ispuna s lomljenim kamenom i vapnenim mortom. Srednjovjekovni bedemi su uvijek relativno visoki često s proširenjem/zakošenjem u donjem dijelu – koliko radi ojačanja toga dijela i boljeg odoljevanja neprijatelju tijekom opsade toliko i radi same „stabilnosti“ bedema tj. boljeg temljenja. Visina im varira i s obzirom na sačuvanost kreće se od 5 do 10 metara (mjereno na mjestima gdje su sačuvani ophodi). Iako se ova visina od samo 5 metara (Vratar, Badnjevice) čini malom, u takvim slučajevima je

⁸⁰² Hložek 2019

⁸⁰³ Općenito o ovoj temi te sličnostima i različitostima između ova dva termina - Tkalčec 2017, 15-17

⁸⁰⁴ Milošević 1998, 69-70

⁸⁰⁵ Petrinec 2009, 16-17 i dr. Groblje ima dva sloja ukopavanja. Prvi je ranosrednjovjekovni, a drugi je kasnosrednjovjekovni /ranonovovjekovni.

bedem temeljen na visokim i strmim stijenama koje ga čine teže pristupačnim. Širine bedema su također različite (mjerene na visini ophoda gdje je to bilo moguće), ali najčešće oko 1 do 1,6 metara s mogućnošću proširenja na pojedinim točkama radi bolje obrane, praćenja stijene na kojoj se temelje ili boljeg temeljenja visokih građevina. Tako je npr. donžon na vrličkom „Prozoru“ čija je visina od skoro 20 metara u sjeverozapadnom dijelu izvan prije navedenih okvira i radi koje je zid (bedem) u tom dijelu u dnu širok gotovo 3 metra. Manjom širinom od oko 0,55 do 0,7 metara ističe se tzv. 2. bedem na Badnjevicama te bedemi Starigrada. Po vrhu bedema se najčešće nalaze ophodi u samoj širini bedema zaštićeni kruništima koji su nam negdje sačuvani u izvornom ili rekonstruiranom obliku. Ophod je mogao biti i s unutrašnje strane bedema oslonjen na drvene grede (Starigrad, Prozor). Izvorna i dijelom rekonstruirana kruništa su sačuvana na omiškom Starigradu, Vrgorcu⁸⁰⁶ te zazidana na 2. bedemu na Badnjevicama. Na drugim utvrdama ih možemo pretpostaviti na temelju kasnijih prikaza ili opisa te skromnih ostataka na terenu (Sinj-Grad, Imotski, Vrtar). Ulazi u utvrde koje spadaju u ovaj raniji kasnosrednjovjekovni sloj gradnje, s izuzetkom sinjskog „Grada“, su najčešće postavljeni visoko u odnosu na okolni teren. Kule 14. i prve polovice 15. stoljeća su sve od reda kvadratnog/pravokutnog tlocrta - Badnjevice, Ričice?, Vrgorac, Vrtar, Visuć, Starigrad, Sinj. Koliko je moguće zaključiti iz ostataka na terenu te kasnijih prikaza sve su bile više od bedema. Nabrojane karakteristike bedema, ulaza i kula se apsolutno slažu s općim principima gradnje srednjovjekovnih fortifikacija gdje se obrana temelji upravo na visini bedema i kula, a organizira se duž ophoda na vrhu bedema. Naime, srednjovjekovna opsada podrazumijevala je nekoliko taktika – različite načine direktnog napada na bedeme (preko drvenih skala, pokretnim drvenim kulama, tzv. ovnom na vrata ulaza itd.), potkopvanje bedema, napad bojnim spravama koje izbacuju različite projekte.⁸⁰⁷ Takvim taktikama bila je prilagođena i obrana fortifikacija koja se uvelike zasnivala na otežanom pristupu i visini bedema te tzv. vertikalnoj obrani. Takva obrana se organizira duž ophoda i na kulama i temelji se na sprječavanju napadača da priđe bedemima i ulazima, gađanju onih koji priđu vertikalno s vrha bedema (između otvora u kruništu ili doslovno vertikalno kroz otvore mašikula i breteša) te u neutraliziranju napadačevih opsadnih sprava.⁸⁰⁸ Nažalost, nemamo sačuvan niti jedan

⁸⁰⁶ Ovakva rekonstrukcija kruništa koje ne pokriva cijelu ili najveći dio visine čovjeka na ophodu ostaje upitna u smislu funkcionalnosti toga kruništa.

⁸⁰⁷ Nicole 1999, 147-152, 206-208; Porter 2000, 43-53

⁸⁰⁸ Nicole 1999, 138, 197

konkretan opis napada na jednu od utvrda iz ovog rada pa i šire.⁸⁰⁹ Ipak ove utvrde su tijekom svoje povijesti bile pod različitim opsadama. Iako neusporedivo bolje i detaljnije poznajemo opsade iz kasnijih stoljeća tj. mletačko-turskih ratova u 17. i početkom 18. stoljeća – neke zaključke možemo donijeti i za ova ranija ranija stoljeća. Tako odmah možemo isključiti upotrebu pokretnih kula tijekom opsade pa i potkopavanje bedema u velikom broju slučajeva – s obzirom da su utvrde smještene na prilično visokim i teže dostupnim položajima, a bedemi su najčešće temljeni na živoj stijeni. Upotreba „ovna“ za razbijanje ulaznih vrata (ili čak bedema) također ostaje upitna s onzirom na činjenicu da su ulazi na pojedine utrde smješteni relativno visoko u odnosu na okolni teren ili na teže pristupačnim mjestima. Korištenje bojnih sprava za izbacivanje različitih projektila kao što su kamene kugle ili čak neke zapaljive smjese je već izglednija kao jedan od načina opsade (balista, perrier, mangonel, trebuchet).⁸¹⁰ Posebno veliki broj kamenih kugli različitih dimenzija (promjera od 10-ak do 30-ak i više cm) pronađen je na imotskoj tvrđavi „Topani“ te na Čačvini – jedino ostaje upitno iz kojeg su vremena s obzirom da su i topovi 17. i 18. stoljeća ispaljivali ovakve kugle. Kamene kugle smo pronašli i na utvrdi na Zadvarju i to u ovom kasnijem kontekstu ali radi se isključivo o manjim kuglama promjera oko 15 cm, pa možemo samo nagađati da su ove veće nešto ranije – možda iz 14. ili 15. stoljeća. Nažalost, povijesni izvori nam ovakve sprave u kontekstu odabranih utvrda ne spominju. Jedna od taktika kojom se zasigurno služilo tijekom opsade je iscrpljivanje branitelja dugotrajnom opsadom. Ni ona nam nije posvjedočena u kontekstu opisanih utvrda, ali pojedini izvori vezani za ovaj prostor svjedoče nam o takvim opsadama. Tako je mletačka opsada Omiša 1440. godine trajala od velječe do kolovoza/rujna ostavivši bedeme u jako lošem stanju.⁸¹¹ Ban Matko Talovac tijekom rata s Ivaniševim nasljednicima Katarinom i Anžom Frankopanom naći s vojskom ispod Sinja (In descensu nostro excerituali sub castro Zyn), vjerojatno tijekom opsade za koju doznajemo da je bila jako teška.⁸¹² Ono što je zanimljivo primjetiti od početka 15. stoljeća je sve veća potražnja za samostrijelima i samosterličarima, posebno na teritoriju kneza Ivaniša Nelipčića.⁸¹³ Osim

⁸⁰⁹ Ovdje ne uzimamo u obzir poznatu opsadu Zadra iz 1345/46. godine gdje se na više mjesta spominju bojne sprave kod napadača i branitelja (najčešće trebušet/katapult – trabucelli, trabuchi, trabuchus), pokretne kule itd, a koja je primjer jedne klasične dugotrajne srednjovjekovne opade utvrđenog grada; Obsidio 2007

⁸¹⁰ O bojnim spravama; Todaro 2003, 51-132

⁸¹¹ Ćirković 1964, 42-43; Još u rujnu 1445. omiški poslanici u Veneciji traže pomoć za obnovu bedema kroz koje se može „ući i izaći... kao u polje“; Listine IX, 321

⁸¹² Klaić 1975 (III), 160-161

⁸¹³ Alduk 2007, 381

ovog primjera, samostrijele za svoje utvrde u Veneciji nabavljaju i Talovci 40-ih godina 15. stoljeća.⁸¹⁴ Početkom 1463. godine Venecija će odobriti i bosanskom kralju pomoć u oružju – 50 samostrijela i 500 strijela za njih te 50 bačvi baruta.⁸¹⁵ Samostrijel je oružje koje se koristilo i u opsadi i u obrani utvrda, a radi svoje učinkovitosti ostao je u upotrebi jako dugo tijekom 16. pa i 17. stoljeća.⁸¹⁶ Iako se ponekad sumnja u njegovu funkcionalnost u obrani, ponajviše radi nešto težeg rukovanja u skućenom prostoru utvrde,⁸¹⁷ arheološki nalazi veretona (vrhova strijela samostrijela) na pojedinim utvrdama (Sinj, Čačvina, Nutjak i posebno Travnik) definitivna su potvrda da se on itekako upotrebljavao (sl. 40, 67, 74). Tome u prilog idu i strijelnice na pojedinim tvrđavama (Prozor) smještene u proširenoj niši unutar zida što omogućava lakše baratanje ovim oružjem (sl. 31).

U smislu spomenute „vertikalne obrane“, zanimljiva je pojava još jednog karakterističnog srednjovjekovnog fortifikacijskog elementa tzv. *hourd* (fran.)⁸¹⁸ – neke vrste privremenog ili trajnog drvenog mašikula na gredama izabčenog iz linije bedema – čiji su tragovi (otvori za grede) sačuvani na sjevernom zidu kule na „Badnjevicama“ te na istočnom i južnom zidu tzv. kvartira na Prozoru, a vrlo vjerojatno i na južnom bedemu s kruništem na tvrđavi „Ključica“ u kanjonu Čikole (sl. 36, 36a, 87).

Osim ovih karakteristika vezanih isključivo za „vojnu“ funkciju utvrde, postoje i još neke a koje se tiču organizacije prostora unutar svake od ovih „ranijih“ kasnosrednjovjekovnih utvrda – posebno stambenih prostora. Ovdje bi u prvom redu itaknuli pojavu donžona ili tzv. branić kule kao jednog od klasičnih dijelova srednjovjekovne fortifikacijske arhitekture.⁸¹⁹ Radi se o glavnoj kuli utvrde sa svim fortifikacijskim značajkama ali i s dovoljno prostora, elemenata i sadržaja da bi mogla služiti kao stalni ili povremeni stambeni prostor (npr. tijekom opsade). Ističe se svojom visinom, širinom zidova i smještajem na najnepristupačnijem dijelu utvrde. Jedini pravi donžon na utvrdama iz ovog rada i jedan od rijetkih sačuvanih u Dalmaciji je onaj na vrličkoj utvrdi „Prozor“. Činjenica je da se na ovoj građevini miješaju elementi stambene arhitekture (veliki prozori prema jugu, mogući tragovi

⁸¹⁴ Listine IX, 140

⁸¹⁵ Šunjić 1989, 142-143; Pomalo je ironično da je pomoć u Trogir doveo kraljev pouzdanik Nikola Testa u trenutku kada je osmanski vojni pohod na Bosnu već završavao

⁸¹⁶ Petrović 1957, 125, 128-131

⁸¹⁷ Nicole 1999, 197

⁸¹⁸ Le Duc, Dictionnaire..., HOURD

⁸¹⁹ Toy 1985, 66-69; Miletić 2012, 203-210; Horvat 2014, 114-117

kamina) i oni iz jezika fortifikacijske arhitekture (visina, ulaz preko pokretnog mosta, strijelnice – posebno one za samostrijele u širokim nišama). Nažalost, na drugim utverdama ovakve građevine nemamo sačuvane i to iz nekoliko razloga. Prvi se tiče, naravno, stupnja sačuvanosti pojedine utvrde. Iako uvelike rekonstruiran u razdoblju 1989-1991 vrlički donžon je i prije tih radova bilo velikim dijelom sačuvan. Drugi razlog leži u činjenici da su donžoni u prvom redu postojali na onim fortifikacijama rezidencijalnog tipa ili onima koje imaju naglašenu upravnu i rezidencijalnu funkciju. Utvrde s naglašenom vojnom funkcijom su imale nešto drugačije elemente koje su nalikovale na donžon – o čemu više kasnije. Stoga, osim u Vrlici, donžon možemo očekivati na sinjskom „Gradu“, imotskoj „Topani“ ili na Vrataru. Nažalost, onaj sinjski koji se vjerojatno nalazio na vrhu „Grada“ nije izgleda sačuvan niti u ostacima.⁸²⁰ S obzirom na smještaj, širinu zidova u odnosu na ostale, zasebnu cisternu za vodu – imotski donžon ili njegova reducirana forma nalazila se u jugozapadnom uglu utvrde – iznad litica Modrog jezera. Ukoliko je zahod ugrađen u zapadni bedem izvoran, i njegovo postojanje išlo bi u prilog ovakvom razmišljanju.⁸²¹ Za postojanje donžona na Vrataru nemamo ni dovoljno podataka te njegovo smještanje u veliku sjevernu kulu ostaje upitno, ali moguće.

Govoreći o vrličkom donžonu, nemoguće ga je ne usporediti s donžonom na utvrdi „Ključica“ u kanjonu Čikole – utvrdi koja je tijekom 14. i 15. stoljeća pripadala drugom dijelu obitelji Nelipčić. Opis „Prozora“ i „Ključice“ je gotovo identičan. I „Ključicom“ dominira visoki donžon s podrumskim prostorijama i tri kata rastvoren velikim lučnim prozorima prema jugu (s više takvih prozora nego je to na Prozoru), najlakši pristup utvrdi preko stijena brani okrugla kula, a u dvorištu je nekoliko objekata od kojih se izdvaja jedna veća pokrivena dvostrešnim krovom. Ključica se u izvorima spominje relativno rano – u prvoj polovici 14. stoljeća ali znamo da je već tijekom toga stoljeća doživljavala brojne popravke i ojačanja.⁸²² Prozor se spominje tek 1406. godine. Iako je konačni izgled jedne i druge utvrde rezultat dugotrajnih procesa – ipak smatramo da je prva faza „Ključice“, u koju bi svakako spadao donžon ili njegov veći dio, mogla izvršiti određeni utjecaj na širenje ovog tipa arhitekture. Toj

⁸²⁰ Zanimljivo je da Iuster početkom 18. stoljeća isti naziv (Torione del castello) upotrebljava za građevinu koju danas na vrličkom „Prozoru“ nazivamo donžon i za građevinu koja je u njegovo vrijeme postojala na vrhu sinjskog „Grada“

⁸²¹ Pojedini autori postojanje zahoda vežu za palas ili palaču; Miletić 2012, 228-229: Ipak logičnije je objašnjenje po kojem se zahodi smještaju na najnepristupačnijim dijelovima utvrde kako nebi oslabili izloženije i pristupačnije dijelove bedema; Horvat 2014, 228

⁸²² Zekan 1997, 403-404; Zaninović 2006; Zaninović 2007; Zaninović 2008

pretpostavci bismo pridodali i činjenicu da su „Ključica“ i „Prozor“ na određeni način povezani kroz kneževsku kuću Nelipčića – Ključica izravno kao jedna od njihovih starijih i nasljednih utvrda, a „Prozor“ preko Jelene Nelipčić – supruge Hrvoja Vukčića graditelja vrličke utvrde i saveznika njenog brata kneza Ivaniša.

U smislu stambenih objekata, vrlički „Prozor“ pruža još nekoliko informacija s obzirom na sačuvanu građevinu u južnom dijelu palače koju kasniji prikazi nazivaju kvartir, a ovdje smo je identificirali kao srednjovjekovni palas ili palaču. Smještajem i oblikovanjem je možemo usporediti sa sličnom građevinom na već spomenutoj „Ključici“. Dapače, i jedan i druga palača su vjerojatno sagrađene u nekoj kasnijoj fazi,⁸²³ a obje imaju sačuvane karakteristične detalje iz srednjovjekovne stambene arhitekture – prozorske niše s kamenim klupama za sjedenje na jednoj ili obje strane niše. Zanimljivo je da se ovakve niše – ali s nešto manjim prozorima - nalaze i na vanjskim zidovima palača koji su zapravo bedemi obje spomenute utvrde. Stoga je zanimljiva i njihova funkcija tijekom opsade. Naime, proširenje tj. niša u zidu omogućavala je strelčarima ili samostrelčarima lakše baratanje oružjem tj. ciljanje kroz uski prozor.⁸²⁴ Dapače, obje zgrade imaju sačuvane kvadratne otvore za grede na kojima se mogao formirati već spomenuti *hourd* – drveni mašikul za vertikalnu obranu s visine.

Slične građevine koje bi mogli izjednačiti s palačom postojale su i na drugim utverdama. Ali s izuzetkom Glavaša gdje se palača (ili neka vrsta donžona) formira u povišenom sjevernom dijelu utvrde, druge su nam vrlo loše sačuvane. Tako smo na Badnjevicima skromnu palaču pretpostavili iza 3. bedema u loše sačuvanoj građevini pravokutnog tlocrta prislonjenoj uz cisternu. Imotska „Topana“ je zasigurno imala građevinu koja bi odgovarala skromnoj palači i koju smo pretpostavili u slabo sačuvanom izduženom objektu s posebnom cisternom naslonjenom uz sjeverni bedem. Oblikovno i po stupnju sačuvanosti slična joj je izdužena zgrada uz zapadni bedem vrgorske utvrde. I dok je u Imotskom vjerojatno postojao i barem „reducirani donžon“ kao neka vrsta dodatne sigurnosti, u Vrgorcu je tu funkciju vjerojatno preuzela glavna i jedina kula utvrde postavši tako tzv. utočišna kula Pored dvije kule na Vrataru koje su zasigurno bile i stambenog karaktera ostaje nedefinirana funkcija vrlo loše sačuvane zgrade u jugozapadnom kutu utvrde.

⁸²³ Za palaču na „Ključici“ je to sigurno s obzirom da je njenom gradnjom zatvoren dio kruništa na južnom bedemu, dok je za ovu na „Prozoru“ to samo pretpostavka.

⁸²⁴ Nicole 1999, 144-145; Već smo spomenuli da su niše sa strijelnicama sačuvane na zidovima vrličkog donžona

Osnovna karakteristika utvrda iz ovog prvog razdoblja s naglašenijom vojnom/strateškom funkcijom (Visuč, Starigrad, Čačvina, dijelom i Vrgorac) – osim već opisanih formi i dimenzija bedema i kula – jest postojanje kule koja osim obrambene i osmatračke uloge može imati i onu stambenu. Iako za to nemamo konkretnih dokaza pretpostavljamo da je stambena funkcija kule (smještaj dijela posade) mogla biti posljedica relativno male površine koje zauzimaju pojedine utvrde tj. nemogućnost gradnje drugih stambenih prostora. Činjenica je da takve kule imaju, kao i tvrđave, relativno visoko postavljene ulaze u odnosu na okolni teren ili im je pristup otežan. Stoga ih dijelom možemo nazvati i utočišnim kulama⁸²⁵ – dakle građevinama koje funkcioniraju slično donžonu tj. samostalno u trenutku kada su drugi dijelovi tvrđave zauzeti. Čačvina je u tom pogledu izuzetak s obzirom da vrlo nepravilnom kružnom tlocrtnom formom odudara od drugih kula redovito kvadratnog/pravokutnog tlocrta ali i činjenicom da je vrlo vjerojatno u tom prvom razdoblju (14./1. pol 15. stoljeća) funkcionirala gotovo kao samostalna kula ili eventualno s manjim prostorom unutar bedema, nego je to danas.

Sredinom 15. stoljeća stvari se uvelike mijenjaju, kako u smislu vojne i političke situacije tako i u smislu načina ratovanja. Već smo nebrojeno puta govorili o sve većem osmanskom pritisku na unutrašnjost Dalmacije od toga vremena. S druge strane, pojava topništva potpuno mijenja principe obrane. Već na samom početku 15. stoljeća (1401. godine) Ivaniš Nelipčić od Trogirana dobija barut za bombe (...pulveris a bombardarum...).⁸²⁶ Tridesetak godina kasnije, vjerojatno za potrebe opsade Sinja, kralj Žigmund traži od Dubrovčana da banu Matku Talovcu pošalju dvije bombe, za što se oni opravdavaju da nisu u mogućnosti.⁸²⁷ Ovo oružje će u desetljećima koje slijedi postajati sve učinkovitije i razornije, ali kako ćemo vidjeti, na naše fortifikacije to se neće odraziti tako brzo.

U početku će se utvrde nastale nedugo nakon sredine 15. stoljeća vrlo malo razlikovati od onih ranijih. Ovdje mislimo gotovo isključivo na Glavaš. Naime, niti jedan povijesni izvor niti arheološki nalaz s istražene tvrđave ne ide u prilog pretpostavci da je utvrda sagrađena prije 1460-ih godina. Njena arhitektura – visoki i relativno „tanki“ bedemi s kruništem, neka vrsta (reduciranog?) donžona ili dvokatnog palasa u sjevernom dijelu utvrde – još uvijek se

⁸²⁵ Iako smo ovaj naziv preuzeli od Miletića jer dobro objašnjava narav ovakvih građevina, često je teško razumjeti što ovaj autor točno misli kada kule dijeli na utočišne i stambene; Miletić 2102, 248-295; Horvat sve kule naziva „branič-kulama“, a onda ih dijeli u grupe od kojih je jedna i „stambeno – obrambene branič-kule“ koja bi odogovarala ovdje opisanima; Horvat 2014, 118-124

⁸²⁶ Jurić 1982, 65

⁸²⁷ Fermedžin 1892, 152-153

naslanja na ranije forme. Ono što je na Glavašu drugačije je pojava kule kružnog tlocrta.⁸²⁸ Ta je kula sagrađena nešto kasnije u odnosu na istočni bedem na koji je naslonjena. Međutim to se moralo dogoditi vrlo brzo nakon gradnje utvrde, a svakako prije 1500. godine. Unatoč činjenici da kružne kule postoje i u arhitekturi razvijenog srednjeg vijeka, njihova intenzivnija gradnja od sredine 15. stoljeća korenspondira s počecima upotrebe topništva. Naime, topovski udari lakše ruše visoke srednjovjekovne kule „tankih“ zidova ili njihove uglove. Dok je kod kružnih kula koje dodatno mogu imati i ispunjena prizemlja to znatno teže. U ovo vrijeme nastaje veliki broj utvrda u Ravnim kotarima, a na njima dominiraju upravo kružne kule od kojih većina nastaje tijekom 2. polovice 15. i početkom 16. stoljeća.⁸²⁹ Druga karakteristika koju susrećemo na Glavašu, a vezana je za ova kasnija razdoblja je i zazidavanje kruništa. Dakle, ova dva spomenuta elementa (kružna kula) i zazidavanje kruništa su načini kojima će već postojeće utvrde u 2. polovici 15. stoljeća pokušati dodatno ojačati svoju obranu. Glavaš možemo, barem u ovom razvojnom procesu, usporediti s Kličevicom koju Kurjakovići grade na južnim granicama svojih posjeda oko 1454. godine, da bi u narednim desetljećima, vjerojatno do 1486. godine, na sjeveroistočnom uglu tvrđave bila podignuta i visoka kružna kula s kamenom kupolom.⁸³⁰ Na vrličkom Prozoru, ali i na spomenutoj Ključici, na mjestu relativno lakšeg prilaza preko stijena, također nastaju kružne kule. Na Starigradu zazidat će se samo dio kruništa na istočnom bedemu, prema strani odakle se najlakše prilazi tvrđavi te će se u donjem dijelu toga bedema otvoriti toparnice. Sudeći prema kasnijim prikazima, opisima i trenutačnom stanju, osim na Starigradu, krunište je dijelom zadržano na vrgorskoj i imotskoj tvrđavi.

Ono što je na svim tvrđavama u potpunosti izostalo je snižavanje i/ili proširenje bedema i visokih kula kao najbolji tj. najbrži načina prenamjene srednjovjekovne utvrde u utvrdi koja može lakše odoliti vatrenom oružju.⁸³¹ Bedemi se proširuju iz dva razloga. Prvo, da postanu otporniji na udare topovskih kugli napadača, a drugi da bi branitelji na vrhu bedema (ophod/platforma) dobili više prostora za manevriranje novim naoružanjem. Takvi primjeri su na većini naših utvrda gotovo izostali i jasno su sačuvani samo na sinjskom Gradu, imotskoj Topani i Vrataru. I dok se ojačanje sjevernog bedema na Zadvarju (o kojemu će tek biti riječi)

⁸²⁸ Iako je ta kula u donjem dijelu još uvijek blago kvadratna vjerojatno radi prilagodbe stijenama na kojima je temeljena

⁸²⁹ Manenica-Čurković 2016, 6

⁸³⁰ Gusar-Čurković 2011, 5-8

⁸³¹ Bojanovski 1989

s priličnom sigurnošću može datirati u drugu polovicu ili kraj 16. stoljeća (vidi prije) i vezati za vrijeme turske vlasti nad tvrđavom,⁸³² dotle je za ojačanje imotskih bedema ostavljena mogućnost da je nastalo već u 2. polovci 15. stoljeća. Iako postoji mogućnost da su i bedemi tvrđave Vrtar dijelom naknadno ojačani, to ojačavanje je jedino jasno vidljivo na istočnom zidu velike kule koji je s unutrašnje strane ojačan novim zidom i to prilično sigurno u 15. stoljeću (sredina/2. pol.) jer se tvrđava kasnije vjerojatno nije ni koristila. Na „Gradu“ se vjerojatno dio ojačanja bedema može datirati u ovo razdoblje ali za to nema jasnijih argumenata.

Izostanak ovakvih zahvata ili posezanje za onima koji su manje učinkoviti, teško je objasniti. Tako je npr. na dijelu bedema na Glavašu prilikom zazidavanja kruništa bedem povišen za oko 1 m. Možda u obzir treba uzeti činjenicu da su bedemi u velikom broju slučajeva ujedno i zidovi stambenih ili drugih objekata u unutrašnjosti tvrđave (kao što su i kule u nekim slučajevima stambeni prostori) te bi se njihovo „snizavanje“ odrazilo i na te prostore, a s obzirom na inače skućeni prostor u unutrašnjosti takav se nedostatak nema gdje nadoknaditi. Također bi skrenuli pažnju i na jako dugo održanje nekih ranijih građevinsko-arhitektonskih elemenata, ponajviše kruništa. Gospodari pojedinih utvrda su u pojedinim slučajevima izrazito skeptični prema novim strategijama obrane pa će kruništa kao izrazito srednjovjekovni fortifikacijski element preživjeti jako dugo. Krajem 15. stoljeća, omiška komuna započinje s popravcima na tvrđavama Visuć i Starigrad što uključuje i popravak kruništa što je jedna od stavki radova još i u 16. stoljeću.⁸³³ Kruništa postoje i na ravnokotarskim utverdama Benkovac i Perušić, nastalima svakako u 2. polovici 15. stoljeća.⁸³⁴ Nadalje, godine 1485. Koriolan Cipiko će svoj kaštel u današnjem Kaštel Starom u sjevernom dijelu (prema kopnu) sagraditi kao srednjovjekovnu utvrdu s visokim bedemom i kruništem te ulaznom kulom s kruništem.⁸³⁵ Sličnu koncepciju, ali s dvije kule na uglovima visokih bedema s kruništem ponoviti će braća Vituri oko 1490-ih na svom kaštelu u današnjem K. Lukšiću, a obitelj Stafileo će oko 1508. kaštel s jednom ulaznom kulom na sjevernom bedemu sagraditi u današnjem K. Štafiliću.⁸³⁶ Tipičan visoki i „tanki“ srednjovjekovni bedem s kruništem i ophodom na kamenim konzolama (povezanim lukovima od sedre) nastat će i

⁸³² Alduk 2005, 226-227

⁸³³ Kovačić 1985, 162-163; Kovačić 2002, 83

⁸³⁴ Manenica-Ćurković 2016, 9, 38-39

⁸³⁵ Marasović 2002, 234-243

⁸³⁶ Marasović 2002, 165-166, 308-317

oko 1485. godine na poluotoku Oštrica kod šibenske Grebaštice.⁸³⁷ Radi li se ovdje o otporu prema novim koncepcijama i principima fortifikacijske arhitekture ili pak njihovom nepoznavanju i naslanjanju na ranije tradicije?⁸³⁸ Ili moramo razmišljati i o nekim konkretnijim razlozima vezanima za potrebe obrane. Naime, zanimljivo je primjetiti kako je 1461. godine dubrovačka vlada, dakle vrlo razvijena sredina, teško prihvaćala Michelozzove zamisli o potrebi snižavanja srednjovjekovnih gradskih bedema tj. visokih kvadratnih kula, tražeći da se one ipak zadrže uz gradnju nižeg „renesansnog“ predziđa.⁸³⁹ I dok su ovdje spomenuti dubrovački i kaštelanski primjeri iz druge polovice i kraja 15. stoljeća ipak bili opremljeni otvorima za topove, dotle ovakve otvore u ovo vrijeme bilježimo samo na Starigradu⁸⁴⁰ te na Zadvarju. Sve ovo nas navodi na pomisao da osim spomenute nevoljkosti u prihvaćanju novina odgovor treba tražiti i u nešto konkretnijim razlozima, točnije u učestalosti upotrebe topništva i općenito učinku toga oružja. Čini nam se da, iako su ga bez sumnje koristili branitelji i napadači, topništvo ipak nije bilo odlučujuće u opsadama u 2. polovici 15. stoljeća te su se napadači još uvijek više koristili ljudstvom/pješastvom. Činjenica je da nam sačuvani popis naoružanja tvrđave Visuć iz 1494. godine, uz tipove lakih pušaka i topova, donosi i puno dijelova oklopa te još uvijek vrlo efikasne veće i manje samostrijele ali i „obične“ lukove i strijele,⁸⁴¹ inače vrlo česte među arheološkim nalazima s pojedinih utvrda. S druge strane, koliko god imalo razornu moć, topništvo postaje učinkovitije tek nakon 1480. izumom tzv. granuliranog ili zrnatog baruta kojega je ista količina uvijek davala jednaku eksploziju. Ranije to nije bio slučaj pa je često dolazilo do oštećenja ili eksplozija samih topova.⁸⁴² Zanimljivo je da ni na bedemima ili kulama (Prozor, Glavaš itd.) još uvijek ne

⁸³⁷ Prema dukali A. Barbariga iz 1497. godine morao se dovršiti bedem (od mora i mora) s jednom kulom, što je početo za njegova prethodnika Marca Barbariga (dužd 1485-86); Stošić 1941, 250

⁸³⁸ Inzistiranje na gradnji kruništa što smo vidjeli na brojnim primjerima, s velikom rezervom, možemo pripisati i simboličkoj ulozi utvrda. Naime, u dijelu literature pojavljuju se i mišljenja da je funkcija pojedinih utvrda tj. njihovog izgleda bio i način iskazivanja povezanosti njihovih vlasnika s prošlošću ili pak da naglašavanje njihovih viteških vrlina i načina života. Upravo se to pokušalo kroz jezik arhitekture iz kojega su kule i bedemi s kruništima ušli i u srednjovjekovnu heraldiku, a svakako se i zadržali na samim utverdama kao simboli moći, feudalnog prava, običaja te slavne prošlosti; Stokstad 2005, 63-66

⁸³⁹ Deanović-Tenšek 1980; Pelc 2007, 42-44; Michelozzo je ipak uspio dio tih kula sniziti.

⁸⁴⁰ Možda tek u 1. polovici 16. stoljeća

⁸⁴¹ Kovačić 2002, 84 (bilj. 28); Slično je i s nešto starijim popisom naoružanja šibenskog kaštela iz 1441. godine; Aralica 2008

⁸⁴² Miletić 2012, 92; Beritić navodi da se zrnati barut proizvodi od početka 15. stoljeća; Beritić 1968, 18. Izuzetno rijedak trocijevni top pronađen u kuli utvrde Kličevica i datiran u kraj 15. i početak 16. stoljeća oštećen je vjerojatno tijekom jedne takve nekontrolirane eksplozije; Gusar-Čurković 2011, 12-13, 29

nalazimo veće otvore za topove već gotovo isključivo manje strijelnice/puškarnice. Sve ovo bi upućivalo na to da se obrana još uvijek događala s visine i organizirala se velikim dijelom na vrhu bedema i kula. Isto tako morali bi uzeti u obzir i karakter pojedinih turskih provala koje su često samo kratki i iznenadni (pljačkaški) pohodi akindija (konjanika) koji nisu uključivali opsade utvrda i koji su služili kao priprema terena za buduća osvajanja.⁸⁴³ Topništvo se znatnije koristilo tijekom organiziranih dugotrajnih vojnih pohoda s točno određenim ciljevima koji su se odnosili na zauzimanje pojedinih područja.

U ovo vrijeme događaju se promjene i na drugim tvrđavama. Strateški izuzetno važna Čačavina - za koju se od 2. polovice 15. stoljeća interes pokazuju herceg Stjepan, bosanski kralj, Turci pa i Mlečani – je vjerojatno proširena duž litice na kojoj je smještena pa na njenom zapadnom kraju nastaje novi ulaz ali i nova kružna kula, znatno drugačija formom a dijelom i načinom zidanja od starije velike istočne kule.⁸⁴⁴ Ovaj ulaz, za razliku od onih na ranijim utvdama, nije postavljen visoko na kurtini bedema već je na razini prilaznog puta koji ide usporedno s južnim bedemom (otkrivajući tako izloženu desnu stranu napadača). U isto vrijeme, a prema arheološkim nalazima iz velike kule to se dogodilo najkasnije krajem 15. ili početkom 16. stoljeća, zatrpano je prizemlje te kule – vjerojatno radi bolje obrane od topništva.

I dok se postojeće tvrđave na različite načine ojačavaju te više ili manje uspješno poboljšavaju, grade se i potpuno nove.

Jedna od njih je Nutjak, sagrađen oko 1470. godine. Kako smo već rekli Nutjak je sagradio Žarko Dražojević iz strateških razloga (protuturske obrane) ali i kao sjedište svoga posjeda. Iako utvrdom dominira okrugla kula kao odraz vremena u kojem nastaje, ona je još uvijek vrlo visoka što je vjerojatno posljedica potrebe da se što bolje kontrolira prilaz utvrde sa zapadne strane. Zidovi kule su naknadno ojačani s unutrašnje strane, a izvorno su bili relativno manje širine kao i bedemi koji su široki samo oko 0,5 do 0,8 metara. Sve ovo, ali i postojanje svojevrsne palače – najvećeg i bolje građenog objekta unutar bedema, upućuje na nekoliko stvari - jake srednjovjekovne tradicije u građenju, prilagodbu potrebama terena (nadzor prilaza), prihvaćanje novih tendencija (kružna kula). Još jedan novi element koji susrećemo na Nutjaku, kao i na novom dijelu Čačvine, je ulaz na razini okolnog terena. Ovaj

⁸⁴³ Pavić 2014, 66-67

⁸⁴⁴ Dosadašnji autori smatraju da je tvrđava u ovoj formi, s dvije kule povezane uskim dvorištem, izgrađena istodobno; Gudelj 2006, 17; Međutim, ipak postoji određena razlika u zidanju velike glavne kule i manje zapadne kule.

na Nutjaku je izgleda ispred samog ulaza s vanjske strane imao i dodatnu zaštitu u formi zida koji je sprječavao izravan prilaz vratima. Naime, ovakvi ulazi su, za razliku od onih postavljenih visoko na bedemu, lakše dostupni i svakako predstavljaju slabu točku utvrde. Zašto su se sada počeli raditi ostaje teško za odgovoriti – možda da bi se u utvrdu moglo ući s konjima!⁸⁴⁵

Osim pojedinaca, u prethodnom poglavlju smo vidjeli da će nove utvrde graditi i lokalna mletačka vlast. Za razliku od pojedinaca (Nutjak/Dražojević) u ovim slučajevima će se konkretnije primijeniti novi principi gradnje fortifikacija.

Situacija na Zadvarju je u smislu utjecaja ranijih tradicija znatno drugačija. Iako tvrđava još uvijek ima bedeme relativno manje širine od oko 1 metra - ovu tvrđavu smo već istaknuli kao jedinstveni primjer među fortifikacijama u unutrašnjosti Dalmacije. To se u prvom redu odnosi na njen trokutasti tlocrt koji otvara daljnja pitanja na ovu temu. Tim više jer u slučaju ove utvrde nije bilo u pitanju prilagođavanje terenu. Naime, dojmama smo da se utvrda mogla izvesti i u drugačijoj tlocrtnoj formi osim trokutaste. Ovakvi tlocrti s kulama na uglovima nisu česti, a karakteristični su za tzv. rensansne utvrde 16. stoljeća kada sve više dolaze do izražaja njihove prednosti u topničkom ratovanju, a koje se dalje usavršavaju pojavom bastionskih utvrda i sustava.⁸⁴⁶ Iako različiti u gotovo svemu osim u tlocrtu, najbolji primjeri za to su utvrda sv. Nikole kod Šibenika (1540-ih)⁸⁴⁷ ili kaptolska utvrda odnosno Stari grad u Sisku (1544-1550)⁸⁴⁸. Zadvarje nastaje znatno ranije, pretpostavljamo između 1465. i 1482. godine (s naglaskom na godine pri kraju ovog razdoblja), i vjerojatno je odraz pokušaja izgradnje jedne suvremenije tvrđave na ovom strateškom mjestu. U smislu tlocrta, radi se o najranijem takvom pokušaju na istočnoj obali Jadrana. Ovu pretpostavku još uvijek moramo uzeti s velikom dozom opreza s obzirom da se najraniji takvi primjeri u Italiji datiraju u sam kraj 15. stoljeća – Rocca di Ostia/kaštel Julija II u Ostiji (1482), Saranzello (1493).⁸⁴⁹ Ovdje bismo upozorili i na mletačko-tursku trokutastu utvrdu u Butrintu. Gradnja izvorne utvrde datira se prilično široko, od kraja 15. do 50-ih godina 17. stoljeća - točnije dio literature smatra da

⁸⁴⁵ Ž. Dražojević je dugo vremena bio na čelu stratiota (lake konjice) u Dalmaciji. S druge strane, Nutjak je površinom vrlo mala utvrda koja nije mogla imati veliku posadu, a dodamo li tome i konje, imamo problem s prostorom unutar bedema!

⁸⁴⁶ Žmegač 2000, 11-12

⁸⁴⁷ Čuzela 1992; Žmegač 2001

⁸⁴⁸ Pelc 2007, 81-82

⁸⁴⁹ Žmegač 2001, 96. Ranija literatura je Saranzello datirala znatno ranije tj. u 14. stoljeće; Toy 1985, 163-164.

tvrđava nastaje u fazama unutar toga perioda.⁸⁵⁰ Koju god analogiju da uzmemo, na Zadvarju je primjetan nedostatak treće kule na najvišem dijelu utvrde. Ali to bi mogli objasniti činjenicom da se obrana zasnivala na dvije kule sa sjeverne strane (posebno na sjeverozapadnoj) odakle se očekivala većina napada s obzirom na blažu padinu koja se s te strane spuštala prema podnožju, a koja danas više ne postoji.⁸⁵¹ Isto tako, i ovdje su potreba za bržom gradnjom kao i renesansna sklonost geometriji, ali i moguće neiskustvo graditelja, nešto s čime moramo/možemo računati.⁸⁵² Ovdje je potrebno napomenuti da osim Zadvraja, trokutasti tlocrt ima i 2. faza utvrde Travnik. Međutim, ipak smo dojma da taj tlocrt proizlazi iz forme brda na kojem se utvrda nalazi (što je vidljivo i iz priloženog tlocrta odnosno izohipsa terena). Ipak, koliko god prilagodba terenu na Travniku dolazi u prvi plan, morali bi uz dozu opreza radi nedostatak izvora, uzeti u obzir i mogućnost gradnje trokutaske utvrde s polukružnom kulom u drugoj polovici 15. stoljeća (ili na samom početku 16. stoljeća) kao pokušaj njenog osuvremenjivanja u izrazito teškim vremenima neprestane turske prijetnje. Trokutasti tlocrt može biti odraz činjenice da se na taj način najbrže zatvara određeni prostor – što je u nedostatku sredstava ili potrebi za bržom gradnjom itekako važna stavka.⁸⁵³

Uspoređujući tlocrte utvrda koje nastaju krajem 15. stoljeća, točnije Zadvarja (oko 1465. do 1482.) i Nutjaka (oko 1470.), možemo donijeti nekoliko zaključaka. Nutjak je utvrda s tlocrtom zatvorene forme prilagođenom stijeni na kojoj se nalazi još uvijek srednjovjekovni tip tvrđave. Zadvarje to svakako nije. Ova razlika može proizlaziti i iz razlike u investitorima gradnje (pa i funkcijama ovih utvrda). Nutjak je utvrda lokalnog velikaša koja u prvom redu služi obrani njegovih posjeda i čuvanju prihoda s njih. Zadvarje je „strateška“ utvrda na glavnoj komunikaciji toga prostora koju najvjerojatnije gradi državna vlast, točnije Mletačka republika (ili mletački inženjeri u službi Kosača) te pokušava dobiti suvremeniju fortifikaciju u skladu s tadašnjim principima ratovanja. Slični odnosi tj. razlike u formama s obzirom na

⁸⁵⁰ Architecture 1997, 152-153; Bevilacqua 2015, 34-35

⁸⁵¹ Taj nedostatak treće kule na jugozapadnom uglu, ma koliko bio kompenziran visinom položaja i širinom bedema od oko 3 metra, kasnije rješavaju novi gospodari utvrde, Turci, gradnjom ispunjene platforme u visini bedema s unutrašnje strane.

⁸⁵² Žmegač 2005, 143. Brzu gradnju odaje i sami način zidanja o čemu smo već govorili;

⁸⁵³ Žmegač 2005, 143

investitore već su primjećeni i na drugim mjestima i svakako su vrijedni daljnjeg istraživanja.⁸⁵⁴

Osim tlocrta te ulaza postavljenog na razini prilaznog puta, sjeverozapadna kula na Zadvarju primjer je novih arhitektonsko-građevinskih formi u utvrdama 2. polovice 15. stoljeća. Radi se o kuli kružnog tlocrta s eskarpom u donjem dijelu koju od gornjeg cilindričnog „tambura“ dijeli kordonski vijenac polukružnog presjeka. Takve kule, koje susrećemo i pod terminom „rondel“, a koje literatura često naziva „renesansnim“, javljaju se od sredine 15. stoljeća. Nastaju kao odgovor na sve češću upotrebu topništva u ratovanju (posebice nakon pada Konstantinopola pod Turke 1453. godine) – kružna forma bolje odbija projekte u stranu kao i eskarpa koja otežava podrivanje i neprijatelja drži dalje od gornjih dijelova kule koji mogu ili ne moraju imati mašikul koji je više simboličkog značenja nego što je funkcionalan. S druge strane na otvorenim platoima na vrhu kule ostaje mjesta za topništvo. Iako ove nove ideje u fortifikacijskoj arhitekturi kreću iz Italije gdje ubrzo dobijaju i prve realizacije, vrlo rano se javljaju i na hrvatskoj obali Jadrana.⁸⁵⁵ Godine 1461. Michelozzo Michelozzi na ovim će principima ojačati dio dubrovačkih bedema prema kopnu, preoblikovati Minčetu i dati joj današnji izgled te projektirati (ali ne i dovršiti) utvrdu Bokar. Njegov posao će nastaviti Juraj Dalmatinac.⁸⁵⁶ Prva kula koja bi u potpunosti odgovarala „renesansnim rondelima“ na istočnoj obali Jadrana je kula sv. Marka u Trogiru čija gradnja počinje oko 1470. godine kao i nešto kasnija kula „Malipiero“ (1476-1480). Gotovo istovremene su im kule u Poreču na bedemu prema kopnu iz 1473. i 1474. godine, a slijede ih korčulanske kule istih ili sličnih formi i karakteristika Zakerjan, Bokar i ostale nastale između 1485. i 1507. godine.⁸⁵⁷ Ravnokotarske kružne kule Budak i Otavac su u ovo vrijeme koncipirane vrlo slično s zakošenim donjim dijelom s ili bez razdijelnog vijenca.⁸⁵⁸ Sudeći prema ostacima, prikazu utvrde s početka 18. stoljeća te jednoj fotografiji s kraja 19. ili početak 20. stoljeća, na kojoj se dobro vidi sačuvan gotovo cijeli „tambur“, zadvarska kula nije imala mašikulaciju i, barem u 18. stoljeću, je bila pokrivena niskim stožastim krovom. U prizemlju kule, prema sjevernim

⁸⁵⁴ Čikara 2016, 81

⁸⁵⁵ Čikara 2016, 76-80

⁸⁵⁶ Deanović-Tenšek 1980; Pelc 2007, 42-44

⁸⁵⁷ Fazinić 1989, 82

⁸⁵⁸ Manenica-Ćirković 2016, 6, 19-20, 33-35; Kružna kula s skarpom i vijencem sačuvana je i u Zečevu iznad zaseoka Ardalići (kota 326), istočno od ceste Bribir-Kistanje. Za ostale primjere sa sjevernog Jadrana i dalje vidi; Čikara 2016, 84-93

pravicima sačuvane su tri strijelnice/puškarnice (koje kao i ostale odaju još uvijek srednjovjekovno oblikovanje). Prema istoku, u uglu kojeg tvore zid kule i sjeverni bedem, sačuvan je otvor za manji top s kružnim završetkom na vanjskom licu napravljenim od dva polukružno izdubljena bloka. Slične susrećemo na kuli sv. Marka u Trogiru i nešto mlađem potezu bedema na splitskoj Pisturi (oko 1503. godine). Smještanjem otvora za top na tom mjestu pokriva se čitavi potez bedema prema suprotnoj sjeveroistočnoj kuli. Naglašavamo da je ovo jedan od rijetkih otvora za top na bedmima i kulama kojega možemo datirati u vrijeme nastanka kule tj. u 2. pol. 15. stoljeća. Sve ovo, kao i prije nabrojane karakteristike tlocrta i gradnje odaje jedan od najranijih primjer utvrde „prijelaznog razdoblja“⁸⁵⁹ općenito, ali gotovo sigurno na istočnoj obali Jadrana, točnije u neposrednom zaleđu te obale.

I dok na Zadvrāju, u nedostatku izvora, baratamo samo pretpostavkama o mletačkoj vlasti kao investitorima gradnje utvrde – dotle za trogirsko Znoilo imamo jako puno vijesti, ali utvrdu gotovo da i nemamo. Pripreme za gradnju Znoila počinju već 1498/99. godine otvaranjem kamenoloma s južne strane utvrde.⁸⁶⁰ Sve što je uslijedilo dovodi nas do zaključka da je gradnja ove utvrde bila usitinu promašena investicija jer je ona donosila „...više štete nego javne koristi.“ radi čega su konstantna traženja za njenim rušenjem.⁸⁶¹ Osim što je postavljen izuzetno visoko u odnosu na teren u podnožju, u izvješataju sindika G.B. Giustinianaia iz 1553. doznajemo i druge probleme koje je imala utvrda (koja je u međuvremenu dijelom prušena).⁸⁶² Izgrađena je bez načina i mjere tako da više slični na drvenu utvrdu. Ono što je najvažnije – nije imala vode. Sindik ističe činjenicu da utvrda ne služi nikome jer Turci mogu doći iz bilo kojeg drugog pravca, a ne samo iz ovog kojega „kontrolira“ Znoilo. U svakom slučaju, već sada možemo pretpostaviti da je utvrda zamišljena vrlo ambiciozno i u skladu s tadašnjim novim fortifikacijskim standardima. Očito je imala nešto slično šperunu te zakošenu skarpu zidanu pravilnim kamenim blokovima.⁸⁶³ tj. bedem vjerojatno sličan, a svakako gotovo istovremen, bedemu na splitskoj Pisturi iz 1503. godine.⁸⁶⁴ Nažalost, trenutačno stanje istraženosti nam ne omogućava da nešto više kažemo o arhitekturi ove

⁸⁵⁹ Čikara 2016, 74

⁸⁶⁰ Andreis 1977, 202

⁸⁶¹ Arkiv VI, 259, 267, 269, 299-300, 328.

⁸⁶² Comm. II, 209; Šimunković 2011, 46

⁸⁶³ U spomenutom prijevodu Lj. Šimunković za šperun nalazimo izraz „potporanj“ iako u originalu stoji „spirone“; Šimunković 2011, 46

⁸⁶⁴ Kečkemet 2020, 87-90

utvrde. Greške koje su se očito dogodilo već prilikom gradnje i koje je sindik Giustiniani prepoznao 1553. godine mogu nas i čuditi, s obzirom da je trogirski komuna u godinama prije gradnje Znoila uspješno i kvalitetno sagradila nove gradske fortifikacije koncipirane slično onima sačuvanim na Znoilu – od kula Malipiero i kule sv. Marka do poteza sjevernih gradskih bedema između tih kula.⁸⁶⁵ Ono što je dodatno zanimljivo na Znoilu je pojava suhozidne gradnje – u ovom slučaju iskorištavanje bedema ranije prapovijesne gradine. Od središnjeg dijela utvrde, s njenih širih strana, odvajaju se dva prolaza širine oko 1 m i ograđena suhozidima koji vode do bedema prapovijesne gradine, odnosno istaknutijih položaja (vjerojatno nadkrivenih zaklona) sagrađenih unutar spomenutog bedema na sjevernoj i južnoj strani uzvisine. Slični položaji napravljeni su unutar bedema i na zapadnoj i sjeveroistočnoj strani. Zaklon na zapadnoj strani spojen je prolazom omeđenim suhozidima s onim na južnoj strani. Vjerojatno se radi o intervencijama iz vremena gradnje i kratke upotrebe ove tvrđave te o svojevrsnoj prvoj liniji obrane Znoila. Ovakve suhozidne gradnje javljaju nam se u svim vremenskim razdobljima i svakako su zaslužile detaljnije istraživanje. Vremenski posljednja utvrda iz ovog rada je ujedno i vrlo upitna. Neorić se prvi put spominje 1520. godine⁸⁶⁶ i ukoliko se radi o ovdje opisanoj utvrđi, slijedećih desetak godina većinom je služila uskocima za „gerilsku“ borbu protiv Osmanlija. Njen vrlo jednostavni tlocrt – dvorište pravokutnog tlocrta okruženo bedemima s (kružnom?) kulom na sjevernom bedemu - mogli bi usporediti s nizom sličnih utvrda koje u 2. polovici 15. i početkom 16. stoljeća nastaju na području Ravnih kotara i sjevernije. Svima je zajedničko postojanje kružne kule, a većina imaju i dodatne obrambene zidove oko kule koji zatvaraju svojevrsno dvorište (Budak, Brgud, Lepuri/Kožolovac, Otavac, Zečevo).⁸⁶⁷ U slučaju Perušića radi se o pravim bedemima s kruništem.⁸⁶⁸ Ono što ovdje nikako nije za usporedbu, pa stoga istu može dovesti u pitanje, je razina sačuvanosti ravnokotarskih primjera i utvrde u Neoriću koja je sačuvana u arheološkom sloju i više slični na prapovijesnu gradinu nego na utvrdu 16. stoljeća.

⁸⁶⁵ Kovačić 1998, 128-134

⁸⁶⁶ Cronaca 1882, 189-191; Cronaca 1883, 15-16

⁸⁶⁷ Manenica-Ćurković 2016, 6, 19-20, 25-31, 33-35; Koliko mi je poznato Zečevo još nije ni obrađeno u literaturi osim usputnog spomena kod Zlatovića; Zlatović 1896, 88

⁸⁶⁸ Manenica-Ćurković 2016, 38-39

5. ZAKLJUČAK

Preskočimo li izrazito dugo, pa time i brojem sačuvanih spomenika bogato, prapovijesno razdoblje – intenzivnije utvrđivanje u unutrašnjosti Dalmacije započinje u kasnoantičkom razdoblju. Vjerojatno već tijekom 4. stoljeća, iako je Dalmacija u to vrijeme (kraj 4./poč 5. stoljeća) po svemu sudeći ostala relativno mirna u odnosu na druge krajeve carstva.⁸⁶⁹ Ipak, pojedine vijesti ali i arheološki nalazi (Kozjak-Vrlika, Lovreć-Gradina) jasno govore u prilog ovakvim procesima koji će se u narednim stoljećima samo intenzivirati. Procesi utvrđivanja trajali su dugo i nisu zahvatili samo velike gradove već i brojna manja središta, a odvijali su se više različitih načina: ojačavanjem postojećih i gradnjom novih bedema i kula, smanjivanjem gradskih površina radi lakše obrane, povlačenjem i utvrđivanjem na stare prapovijesne gradine, osnivanjem novih utvrđenih naselja. Posebno se daje naglasak na ovo ponovno aktiviranje prapovijesnih gradinskih položaja s obzirom na njihov „visinski“ smještaj i mogućnost lakše obrane i kontrole prostora. Kao novi arhitektonski element karakterističan za to razdoblje je pojava tzv. proteihizme (predziđa) koja karakterizira kasnoantičke fortifikacije općenito - od Teodozijeve bedema Carigrada do revitaliziranih gradina dalmatinskog zaleđa. Ono što možemo s velikom sigurnošću pretpostaviti, a za što bi nam dodatno pomogli precizniji arheološki datumi s pojedinih nalazišta, je da se s vremenom taj kasnoantički branjeni prostor smanjivao od unutrašnjosti prema obali. Naime, pojedini autori se zalažu za svojevrsne limese u zaleđu koji funkcioniraju kao obrana Salone. Jedna od tih linija će se neko vrijeme ustaliti i na rijeci Cetini za što se potvrdu traži u izvorima i interpretaciji arheološkog materijala. S druge strane ta se obrana s vremenom koncentrirala na glavne prometnice koje su vodile iz unutrašnjosti prema obali. Ono što je i u ovom radu samo nagovješteno kao tema jest definiranje sjeverne i zapadne granice toga „salonitanskog limesa“ kao i mogućnost ovakvih i sličnih situacija oko drugih antičkih gradova. Ovdje mislimo prvenstveno na Naronu te, za sada skromne, nalaze antičke kermike oko kasnijih srednjovjekovnih utvrda Vrgorac i Vratar. U podnožju jednog broja ovih kasnoantičkih utvrda, naročito onih s nešto izrazitijim nasebinskim karakterom, nastat će i naselja s crkvama. Ova slika - naselje s crkvom iznad kojega se diže utvrda - je slika koja će obilježiti

⁸⁶⁹ Wilkes 1969, 416-420

srednjovjekovne krajolike u našim krajevima, ali i diljem Europe.⁸⁷⁰ Veliki broj tih mjesta će prestati postojati tijekom 6. ili 7. stoljeća. Ipak ih ostaje nekoliko gdje je moguće govoriti o svojevrsnom kontinuitetu, unatoč činjenici da ga je teško dokazati u neprekinutom nizu iz stoljeća u stoljeće. U prvom redu to su izrazito strateška mjesta kakva je u našem slučaju Čačvina koja pokazuje ovaj „isprekidani“ kontinuitet u upotrebi i funkciji. Nadalje to su ona mjesta koja, barem od razdoblja kasne antike, funkcioniraju kao upravna sjedišta pojedinih područja. Takvu situacija nam je najjasnija na sinjskom „Gradu“ gdje je potvrđena arheološkim nalazima i izvorima, dok je npr. na imotskoj „Topani“ (ili Prološcu) možemo samo pretpostaviti.

Ono što je zanimljivo kod ova dva lokaliteta (Grad i Topana) su nalazi pletera u kasnijim srednjovjekovnim utvdama. Ovakvi nalazi definitivno dopunjuju sliku kontinuiteta i idu u prilog formiranju ranosrednjovjekovnih županija i njihovih utvrđenih sjedišta na kasnoantičkim temeljima, već tijekom 9. stoljeća ako ne i prije. Činjenica je da je ranosrednjovjekovni pleter pronađen i na drugim utvdama s ovakvom funkcijom kao što su Klis, Knin, a nedvano i Ljubuški (BiH). I dok nam je arhitektura kasnoantičkih utvrda, uz spomenute revitalizirane gradine te unatoč slabijoj istraženosti, relativno dobro poznata te pokazuje različite tipove gradnje (Lovreć-Gradina, Proložac-Kokića glavica, Proložac-Opačac itd.), o arhitekturi ranosrednjovjekovnih fortifikacija teško možemo nešto više reći.

Spomenuti Sinj i Imotski (uostalom kao i Klis ili Knin) nam u tome ne pomažu s obzirom da je intenzivna gradnja u kasnijim stoljećima uvelike ili potpuno radirala ranije slojeve.

Potencijalno zanimljiv lokalitet na području kojima se bavi ovaj rad je „Jojića glavica“ u Civljanima kod Vrlike gdje slučajni arheološki nalazi idu u prilog postojanju utvrđenog(?) ranosrednjovjekovnog naselja na mjestu ranije prapovijesne gradine. Istraženo groblje 8./9. stoljeća u podnožju ove uzvisine svakako idu u prilog ovoj priči. Ona nas vodi i dalje, na gradine zapadne Hercegovine pa čak i na neke primjere iz Srbije gdje se u ranom srednjem vijeku ponovo naseljavaju i više ili manje obnavljaju ranije (prapovijesne i kasnoantičke) fortifikacije. Pokušaji da se u ovom kontekstu sagledaju i kasnije tzv. Zvonimirove utvrde iz jedne od kraljevskih darovnica te da ih se smjesti na pojedine gradine za sada ostaju samo pokušaji – ovisni o rezultatima arheoloških istraživanja.

Razdoblje razvijenog srednjeg vijeka obilježeno je, u smislu arhitekture fortifikacija na odabranom području, istom problematikom. Izvori su izrazito rijetki, a arheološki nalazi i ostaci arhitekture koje bi vezali isključivo za fortifikacije i koji bi nam pomogli u

⁸⁷⁰ Babić 1986

rekonstrukciji izgleda i funkcioniranja takvih položaja su izostali. Utjecaj vrlo kratke „mongolske epizode“ iz početka 1242. godine na razvoj fortifikacija, ukoliko je i postojao u ovim južnim krajevima, je zanemariv. U vezi s pisanim izvorima općenito je zanimljivo primjetiti kako se fortifikacijska terminologija od one opće do pojedinih detalja, u izvorima sve više javlja tek od 14. stoljeća. Pri tome je važno naglasiti kako su sačuvani izvori iz ranijih razdoblja srednjeg vijeka (12/13. stoljeće) rijedi u odnosu na one iz 14. stoljeća i kasnije (posebice u unutrašnjosti Dalmacije).⁸⁷¹ Iako su razlozi za takvo stanje višestruki ipak je ono, između ostalog, i odraz određenih društvenih odnosa i događaja koji su obilježili svako pojedino razdoblje.

Jedan takav događaj je već nekoliko puta istaknut u ovom radu. Oduzimanje Knina iz vlasti Nelipčića i uvođenje malodobnog Ivana Nelipčića u posjed Sinja i Cetinske kneževine (županije), što je Ludovik Anžuvinao napravio krajem 1345. godine, imalo je ključnu ulogu općenito u društvenom i političkom razvoju ovog područja ali i razvoju fortifikacijske arhitekture. U društvenom smislu utvrda postaje simbol vlasti pojedinca nad određenim prostorom i to bez obzira na svoju funkciju. Najlakše je to objasniti na primjeru Sinja i okolnih utvrda. Sinj se dalje razvija i nastavlja biti ono što je još od vremena kasne antike – upravno sjedište jednog teritorija (ranosrednjovjekovne županije, kasnije kneževine i sl.). Nakon preseljenja u Sinj kneževi Nelipčići će vjerojatno dodatno utvrditi sinjski „Grad, na njemu sagraditi svoju rezidenciju te podići franjevački samostan u podgrađu (Cetini) 1357. godine itd. Uskoro će krenuti i s osiguranjem svojih novostećenih posjeda pa će na sjeveru Cetinske kneževine podići utvrdu Travnik, a na istoku (obnoviti?) Čačvinu.⁸⁷² U tom istom graditeljskom zamahu (Sinj, samostan, utvrde) podignut će i utvrdu Peć, također negdje na prostoru Cetine, ali ubikacija te utvrde je još uvijek nepoznata.⁸⁷³ Sve se to događa u razdoblju između 1345/1350. i 1371/72. godine kada nam se ove dvije utvrde spominju u izvorima. Sve ove zaključke bi donekle mogli primijeniti i na imotsku utvrdu koju također prvu put u izvorima nalazimo 1371. godine iako je prilično sigurno da je postojala i ranije. Prisustvo Nelipčića ovdje je trajalo upravo do tih godina kada su ovaj prostor morali „vratiti“

⁸⁷¹ Iako postoji mogućnost da je metodološki ovo razmišljanje potpuno pogrešno činjenica je da za prostor Cetinske krajine iz 13. stoljeća raspoložemo s 50-ak različitih dokumenata, dok nam je iz 14. stoljeća na raspolaganju njih preko 160, a iz 15. stoljeća preko 400; Jurić 1982, 19-141

⁸⁷² Uz napomenu da je i Čačvina s obzirom na svoj strateški smještaj također mogući „kandidat“ za priču o kontinuitetu upotrebe jednog položaja iako je tamo hiatus u izvorima i arheološkim nalazima ipak velik i traje od kasne antike do 14. stoljeća

⁸⁷³ Peć se spominje 1372. i onda u 2. polovici 15. stoljeća s time da ostaje upitno radi li se o istoj utvrđi. Ovaj kasniji izvor unosi dodatne komplikacije; Adamček-Kampus 1976, 2; Milošević 2017, 146-148

kralju. Paralela može funkcionirati u u pogledu širenja franjevačkog reda u njihovo vrijeme s obzirom da je na Opačcu (nedaleko Imotskog), na pretpostavljenom mjestu najranijeg franjevačkog samostana,⁸⁷⁴ pronađena bula (pečatnjak) pape Inocenta VI ⁸⁷⁵ – istog onoga koji 1357. Ivanu Nelipčiću izdaje dozvolu za gradnju samostana u Sinju. Odlazak Nelipčića iz Imotskog značilo je jačanje kraljevske vlasti na tom području stoga tamo uskoro i nalazimo kraljevskog kaštelana Emerika/Embricha.⁸⁷⁶ Međutim, na samom početku 15. stoljeća Imotski je u vlasti Hrvoja Vukčića Hrvatinića. Sve su ovo situacije, uz onu s Nelipčićima, unutar kojih treba tražiti vrijeme i razloge dogradnje imotske tvrđave.

U svakom slučaju, ovakva koncepcija gradnje (ili dogrdanje i ojačavanja) utvrda kao ključnih strateških točaka, u trenutku kada bilo tko želi učvrstiti svoju vlast nad određenim prostorom, trajat će sve do prve polovice i sredine 15. stoljeća. U tom kontekstu i vala utvrđivanja na samom kraju 14. ili prije početkom 15. stoljeća Radivojevići/Vlatkovići podižu Vratar – kao svoju „rodovsku“ utvrdi iznimno povezanu s trgovištem u Drijevimama. Izuzetno važno je napomenuti da krajem 14. stoljeća rezidencija i „stan“ Radivojevića („...residentie et habitationis...“),⁸⁷⁷ koji ipak ne spadaju u niže plemstvo, još nije u nekoj utvrdi na njihovom području već u selu „Zajezerčane“. Ovaj podatak smatramo iznimno važnim općenito u kontekstu gradnje fortifikacija. Naime, smatramo da ga barem dijelom možemo prenijeti i na druga područja i druge velikaške obitelji te njime barem djelomično objasniti izostanak ovakvih gradnji prije 14. stoljeća.

Nadalje, do 1406. godine Hrvoje Vukčić gradi vrlički Prozor. Oko 1420. godine Ivaniš Nelipčić će sagraditi Starigrad iznad Omiša (na mjestu neke ranije utvrde?). U svom širenju prema zapadu oko 1440. herceg Stjepan sagradit će Badnjevice i Vrgorac, a moguće i dograđivati pojedine utvrde u njegovoj vlasti. Naime, osim što za Badnjevice imamo i konkretne datume za gradnju kule (C-14 datacija grede), a za Vrgorac i prilično sigurnu pretpostavku temeljenu na izvorima – hercegovina graditeljska aktivnost ostala je sačuvana i u

⁸⁷⁴ Tonković 2005a

⁸⁷⁵ Tonković 2003.

⁸⁷⁶Uloga kaštelana općenito u upravljanju utvrdama i prostorom oko njih je jedan od tema koje se nismo više doticali u pisanju ovog rada. Međutim jasno je da se radilo o izuzetno utjecajnim ljudima koje je na tu službu imenovao sam kralj, ban ili lokalni velikaš. Neki od njih upravljali su s više utvrda istodobno i igrali veliku ulogu u njihovoj sudbini. Tako su 50-ih godina 15. stoljeća kaštelani Klisa, Sinja, Čačvine i Petrovca (kod Drniša) Juraj Vir i Pavao Kiš, balansirali između Mletačke republike, hercega Stjepana i hrvatskog bana; Jurić 1982, 119-125

⁸⁷⁷ CD XVIII, 241-244; Jelavić 2019, 16

narodnoj predaji zabilježenoj u Omišu,⁸⁷⁸ Imotskom⁸⁷⁹ (a vjerojatno i šire) te u toponimiji (Hercegova kula u Gornjim Brelima, Ercegova gradina u Velikom Brdu kod Makarske).⁸⁸⁰ Naravno, ove se utvrde u funkcionalnom smislu razlikuju. Sinj je u prvom redu županijsko, a onda i velikaško sjedište kod kojega će se dogoditi spomenuti „pretek važnosti“ u korist upravnih funkcija posvjedočenih upravo izdavanjem različitih dokumenata i sudovanjem u samoj utvrdi ili pod njom tijekom 14. i 15. stoljeća. Postojanje samostana, a vjerojatno i župe, u podgrađu dodatno daje na važnosti ovoj utvrdi. Isto tako Sinj se izdvaja svojim arhitektonskim karakteristikama kao najveća fortifikacijska cjelina obrađena u sklopu ovog rada s preko 300 metara bedema i 6 sačuvanih kula.

Kod ostalih utvrda, a koje redom podižu lokalni velikaši, više je naglašen strateški (vojni) trenutak. Ovdje prvenstveno mislimo na one koje se podižu radi zaštite središnje županijske utvrde (Sinj) kao što su Čačvina, Travnik i vjerojatno neubicirana Peć.⁸⁸¹ Na isti način, ali kao zaštita omiških posjeda, funkcioniraju Starigrad i Visuć. Nadalje razlikujemo one koje služe kao sjedišta pojedinih obitelji kao što je Vratar. U ovu grupu spadaju i Prozor, Ričice, Badnjevice pa čak i Vrgorac koji su sjedišta većih i manjih posjeda ili teritorijalnih jedinica. Naravno, kod svih fortifikacija je izražen njihov strateški karakter. Ipak, u vidu bi morali imati i simboličku ulogu utvrde u srednjem vijeku. One nisu samo strateške točke, upravna ili vojna sjedišta već su podizane i kao simboli moći kojima se iskazuje povezanost s prošlošću ali i ocrtavaju viteške vrline njihovih vlasnika. A sve s ciljem da impresioniraju (pa i zastraše) kako lokalno stanovništvo kojim se vlada iz utvrde tako i pridošlice bez obzira na razloge njihovog dolaska.⁸⁸²

Pod nekima od tih utvrda razvijaju se podgrađa od koji je najveće ono sinjsko (Cetina) koje je vjerojatno poprimalo i određene urbane karakteristike. Ostala podgrađa nisu nigdje sigurno dokazana ali postojanje obližnjih srednjovjekovnih crkava i grobalja, slučajni arheološki nalaz te kasniji pisani izvori definitivno upućuju na mogućnost postojanja podgrađa ili u najboljem slučaju sela i zaseoka u neposrednoj blizini koja su bila vezana za utvrde (Vrgorac, Vratar, Travnik, Imotski, Čačvina). U slučaju utvrde Visuć nije se radilo o klasičnom podgrađu već

⁸⁷⁸ Kovačić 1992, 29, 38 (bilj.5)

⁸⁷⁹ Wilkinson 1848, 139

⁸⁸⁰ Tomasović 2017, 314-321 (uz napomenu da Ercegova gradina uistinu može pripadati razdoblju Kosača)

⁸⁸¹ O ovim odonosima za prostor sjeverne Hrvatske, vidi; Budak 1994, 122-123

⁸⁸² Liddiard 2005, 6-7, 39-41; Stokstad 2005, 43, 63-66

trgovištu i skupini mlinova uz Cetinu. Pitanje bedema koji su eventualno okruživali pojedina podgrađa (Sinj, Vrgorac) ostaje neriješeno.

Bez obzira na stvarnu i simboličku ulogu i funkciju utvrde, one nastale tijekom 14. i u prvoj polovici 15. stoljeća pokazuju neke zajedničke arhitektonske karakteristike.

Analizom njihovih tlocrta, koji su svi od reda prilagođeni terenu na kojem se utvrda diže, ne može se doći do zaključaka koji bi govorili više o vremenu izgradnje. S druge strane oni najosnovniji elementi svake utvrde - visoki i relativno „tanki“ bedemi koji u najvećem broju slučajeva završavaju kruništem te kule kvadratno/pravokutnih formi - su opće karakteristike fortifikacijske arhitekture razvijenog i dijela kasnog srednjeg vijeka. Ovakve forme ponajviše proizlaze iz potreba obrane koja forsira što teži pristup utvrdi i koja je koncipirana kao obrana s visine. Ovakva obrana posebno je naglašena na pojedinim bolje sačuvanim utverdama (Prozor, Badnjevice) gdje je dokazano i postojanje drvenih mašikula (*hourd*). Visoko postavljeni ulazi ovakvih utvrda također naglašavaju ovaj koncept. Ostali elementi kao što su stambeni objekti pokazuju neke međusobne sličnosti iako njihova sačuvanost u najvećem broju slučajeva ne dopušta jasno argumetnirane usporedbe. Donžon na Prozoru jedina je građevina takvog tipa dok ih na drugim utverdama (Imotski, Vratar, Sinj) možemo samo pretpostaviti. Isto tako je i palas/palača najbolje sačuvana na vrličkom Prozoru, što ovu tvrđavu zajedno s Ključicom na rijeci Čikoli s kojom dijeli jako puno zajedničkih karakteristika svrstava u dvije izuzetno važne srednjovjekovne utvrde u unutrašnjosti Dalmacije čije se daljnje istraživanje može donekle i koordinirati. Na drugim utverdama (Imotski, Badnjevice, Vrgorac) postojanje ovakve građevine rezidencijalno/stambene naravi samo je pretpostavljeno s obzirom na smještaj, dimenzije i nešto bolji način gradnje pojedinih objekata. Utvrde naglašenih vojno-strateških funkcija (Čačvina, Starigrad) imaju znatno skromnije i manje stambene objekte. S druge strane ulogu donžona u smislu „zadnje linije obrane“ na pojedinim utverdama (Čačvina, Starigrad, Vrgorac, Vratar, Badnjevice, Visuć) često preuzima glavna i/ili jedina kula koju literatura katkad naziva i „utočišnom“. Općenito je na većini utvrda primjećeno ovo prilagođavanje pojedinih građevina, posebno kula koje preuzimaju i stambenu funkciju, s obzirom na ograničenosti koje nameće tlocrt, a moguće i financijske mogućnosti investitora gradnje i budućih vlasnika utvrda.

Za postojanje crkvice/kapelica unutar utvrda za razdoblje o kojem govorimo (razvijeni i kasni srednji vijek) nemamo jasnijih dokaza. Kasniji pisani izvori i mogućnost kontinuiteta titulara (Sinj) te nalazi dijelova predromaničke kamene opreme crkava sa sinjskog „Grada“ i imotske „Topane“ dopuštaju tu mogućnost. U svakom slučaju tu se ponovo izdvajaju utvrde s jasnom

vojnomo funkcijom, a koje su čak i dobro popraćene pisanim izvorima ili više arheološki istraživane (Čačvina, Starigrad, Visuć) koje gotovo sigurno nisu imale ovakve objekte. Sredinom i prema kraju 15. stoljeća započinje novi val utvrđivanja izazvan isključivo sve češćim turskim prodorima u unutrašnjost Dalmacije. Jedan od prvih tijekom kojega će Turci zauzeti i spaliti jednu od utvrda u šibenskom zaleđu zabilježen je već oko 1414. godine. Od toga vremena ti će napadi samo jačati, a nakon pada Bosanskog kraljevstva 1463. postati gotovo redoviti. U isto vrijeme započinje se i s intenzivnom gradnjom novih fortifikacija i na obali što je najbolje vidljivo na području današnjih Kaštela gdje će, osim Turaka, probleme raditi i podanci ugarsko-hrvatskog kralja pritisnuti turskim prodorima iz unutrašnjosti. Ovaj posljedni val utvrđivanja odvijat će se na različite načine. Starije utvrde - Sinj, Imotski, Čačvina, Prozor, Travnik (?), Visuć, Starigrad, Vrtar, Badnjevice) se na različite načine ojačavaju. Iako to nigdje nismo uspjeli sigurno dokazati i datirati, jedan od tih načina uključivao je i ojačanje tj. proširenje bedema s unutrašnje strane (Sinj, Imotski, Vrtar-velika kula). Drugi način je bio gradnja novih i nešto nižih i širih bedema kao predziđa ranijim bedemima (Badnjevice) ili pak zazidavanje srednjovjekovnih kruništa (Vrgorac, Badnjevice). I treći način je uključivao podizanje novih kula, ovaj put kružnog tlocrta, na izloženijim i lakše pristupačnim mjestima (Prozor)⁸⁸³ što je moglo značiti i potpuno preuređenje utvrde kao u slučaju Čačvine koja vjerojatno tada dobija svoj današnji izgled.

U tom vremenu (okvirno od 1460. godine i dalje) nastaju i potpuno nove utvrde. Po svojim funkcijama i konceptu nastanka se razlikuju međusobno kao i od onih ranijih. U prvom redu to su Nutjak i Glavaš - utvrde koje se još uvijek snažno naslanjaju na ranije graditeljske tradicije. Obje su zatvorene relativno tankim i u slučaju Glavaša visokim bedemima s kruništem te obje imaju nešto bolje zidani objekt unutar utvrde koji pokazuje rezidencijalno/stambene karakteristike (palača) što donekle odgovara potrebama stanovnika utvrde (lokalno plemstvo). Ono što ove dvije utvrde, kao i raniji Prozor i Čačvina, dobijaju odmah tijekom ili brzo nakon gradnje je kula kružnog tlocrta što je pokušaj graditelja da se bolje prilagodi novim načinima ratovanja koji sve više uključuju i upotrebu topništva. Ipak, prežetak srednjovjekovnih arhitektonskih karakteristika do dugo u 15. stoljeće (manja širina visokih bedema, visoke kule, gotovo nepostojanje topničkih otvora, kruništa) teško je točno objasniti stoga je ponuđeno više mogućnosti. Ili se radi o otporu prema novim koncepcijama (pri čemu treba računati i na financijske mogućnosti graditelja za realizaciju takvih

⁸⁸³ Kao i na spomenutoj Ključici što dodatno ojačava usporedbu između ove dvije utvrde - uz donžon, palaču i vezanost za Nelipčiče

konceptija) ili je u pitanju djelotvornost ranijih arhitektonskih elemenata u odnosu na načine ratovanja gdje topništvo, iako prisutno, jedno vrijeme neće imati odlučujuću ulogu tijekom opsade (i obrane).

U to vrijeme dolazi do seobe stanovništva u podnožje pojedinih utvrda gdje se traži sigurnost pred turskim provalama. Stoga starije i ovo novosagrađene tvrđave dobijaju neku vrstu podgrađa koja su nam posvjedočena u pisanim izvorima ili pretpostavljena s obzirom na arheološka i toponomastička istraživanja (Prozor, Nutjak).

U isto vrijeme mletačka vlast u komunama na obali tj. na njihovim teritorijima u unutrašnjosti (Trogir) te u Radobilji gradi potpuno drugačije utvrde zasnovane na novim principima fortifikacijske gradnje zasnovanim na renesansnim traktatima. Tvrđava trokutastog tlocrta na Zadvarju gdje je na najizloženijem mjestu postavljena kružna kula sa skarpom odvojenom od gornjeg cilindričnog tambura jednostavnim vijencem polukružnog presjeka primjer je tzv. utvrda prijelaznog razdoblja s kojima završava srednjovjekovno fortifikacijsko graditeljstvo. Iako je zamišljena ambiciozno, a svakako sukladno tada suvremenim principima obrane (zakošene kurtine građene od većih kamenih blokova, postojanje izbačene kule ili šperuna, šrina bedema, itd.), trogirski utvrda Znoilo je možda mogla biti i korak dalje u toj gradnji. Međutim, loš odabir položaja i brojni drugi problemi vezani za njenu gradnju i održavanje odredili su joj drugačiju sudbinu. Sva ova nastojanja neće donijeti nikakav napredak u ratovanju s Osmanlijama koji će u razdoblju od oko 1471. do 1522. godine zauzeti čitavu unutrašnjost Dalmacije između Neretve i Krke. Osim Klisa, jedina tvrđava koja na tom prostoru funkcionira u 16. stoljeću (1520-1538) i koja se od ovdje obrađenih najkasnije spominje je Neorić. O izgledu te utvrde je vrlo teško govoriti bez arheoloških istraživanja te možemo samo nagađati da je formirana kao i pojedini ravnokotarski primjeri s kružnim kulama i ograđenim dvorištem ispred njih. Jedan od zanimljivosti kojoj bi se u budućnosti moglo posvetiti više pažnja i koja se pojavila tijekom pisanja ovog rad su i, ne baš uspješna, nastojanja Venecije da početkom 16. stoljeća pokuša preuzeti neke od utvrda u unutrašnjosti (Vrlika, Nutjak) kako bi spriječila ili usporila osmansko nadiranje prema obali.

Iz svega navedenog jasno se može pretpostaviti tj. ocrtati slika razvoja fortifikacija na odabranom prostoru. Ono što je važno naglasiti su općenite promjene koje prostor doživljava u smislu fortifikacija. Tijekom prapovijesti, gotovo do kraja stare ere, tadašnje utvrde (gradine) kojih je sačuvano na stotine govore o velikoj „rascjepkanosti“ prostora – kakva neće postojati u kasnijim razdobljima – ali isto tako i o njegovoj povezanosti sustavom vizualne komunikacije između pojedinih gradina. U prvim stoljećima nakon Krista taj isti prostor se

integrira i kontrolira iz samo nekoliko utvrđenja izrazito vojničkog karaktera. Krajem antike, radi sigurnosti, dolazi do ponovnog aktiviranja ranijih gradinskih položaja i stvaranja logičnog strateškog sustava. Dio ovog antičkog/kasnoantičkog naslijeđa prenosi se i u srednji vijek tijekom kojega razlikujemo tri osnovne faze u razvoju fortifikacijske arhitekture:

1. Prva faza utvrđivanja vezana je za ranosrednjovjekovno razdoblje i formiranje županijskog ustroja tj. županijskih središta koja se u pogledu infrastrukture samih utvrda kao i njihovih teritorija (komunikacije) jako oslanjaju na ranije antičko, točnije kasnoantičko naslijeđe. Iako može biti i drugačijih primjera (utvrde koje nisu županijska središta), o arhitekturi jednih i drugih je teško išta više govoriti.
2. Druga faza gradnje fortifikacija vezana je za razdoblje od 1. polovice 14. stoljeća do sredine 15. stoljeća kada se podižu potpuno nove utvrde, a one ranije županijske se nadograđuju. Utvrde najčešće podižu lokalni velikaši (uz privolu vladara) kako bi osigurali svoja sjedišta i posjede. Za razliku od prijašnjeg razdoblja, ovo je vrijeme kada puno detaljnije možemo govoriti o arhitekturi utvrda koja je apsolutno koncipirana u okvirima fortifikacijske arhitekture razvijenog i kasnog srednjeg vijeka s ponekom „lokalnom“ karakteristikom u smislu prilagođavanja pojedinih objekata terenu i potrebama
3. Treća faza započinje sredinom 15. stoljeća i traje do samog početka 16. stoljeća i unutar odabranog prostora sagledavamo je isključivo u kontekstu ratova s Osmanlijama. U arhitektonskom smislu tu dolazi do prilagođavanja ranijih gradnji kao i gradnji potpuno novih utvrda koje su uvelike u skladu novim principima ratovanja tj. obrane, iako se neke od njih naslanjaju i na ranije graditeljske tradicije

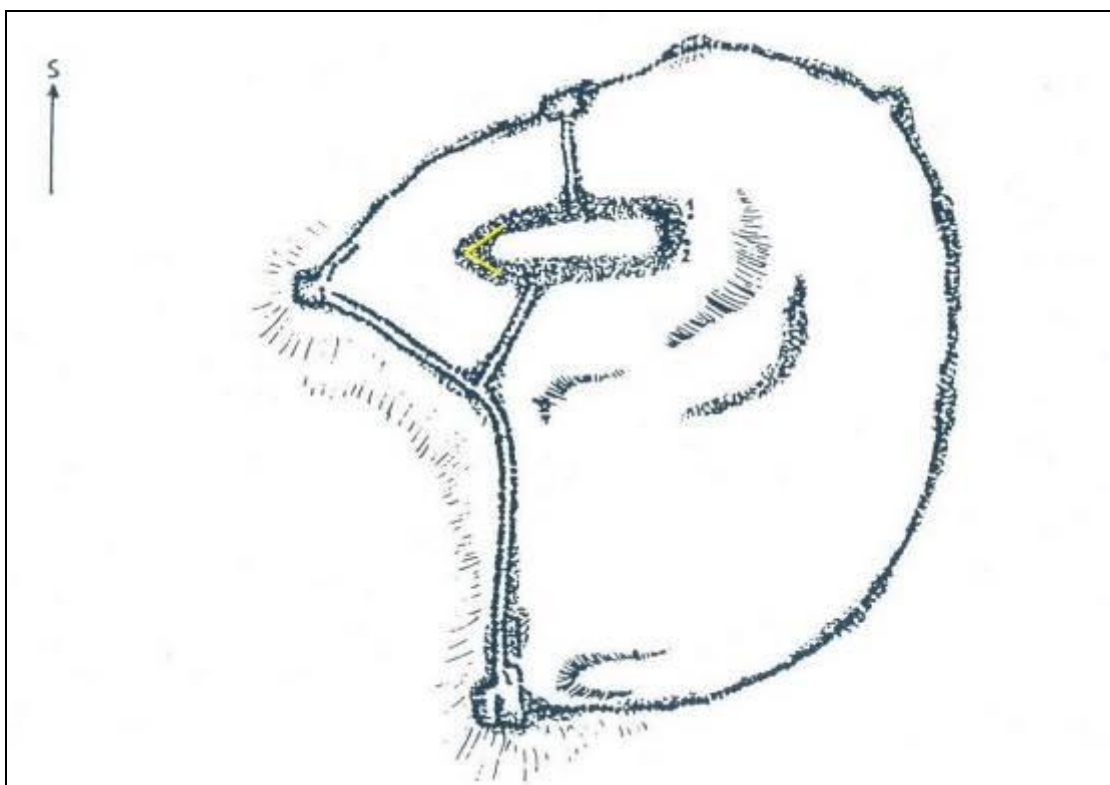
6. ILUSTRACIJE

Karta 1. Karta prostora s označenim utverdama

Slika 1. Znoilo – snimak iz zraka s zaokruženim položajem kamenoloma

Slika. 2. Znoilo – tlocrt (preuzeto iz Kužić 1995, 21)

Slika 3. Znoilo - središnji dio utvrde s vidljivm šperunom na lijevoj strani slike

Slika 4/5. Znoilo - šperun

Slika 6. Znoilo - zakloni na suhozidnom bedemu

Slika 7. Znoilo – kamenolom

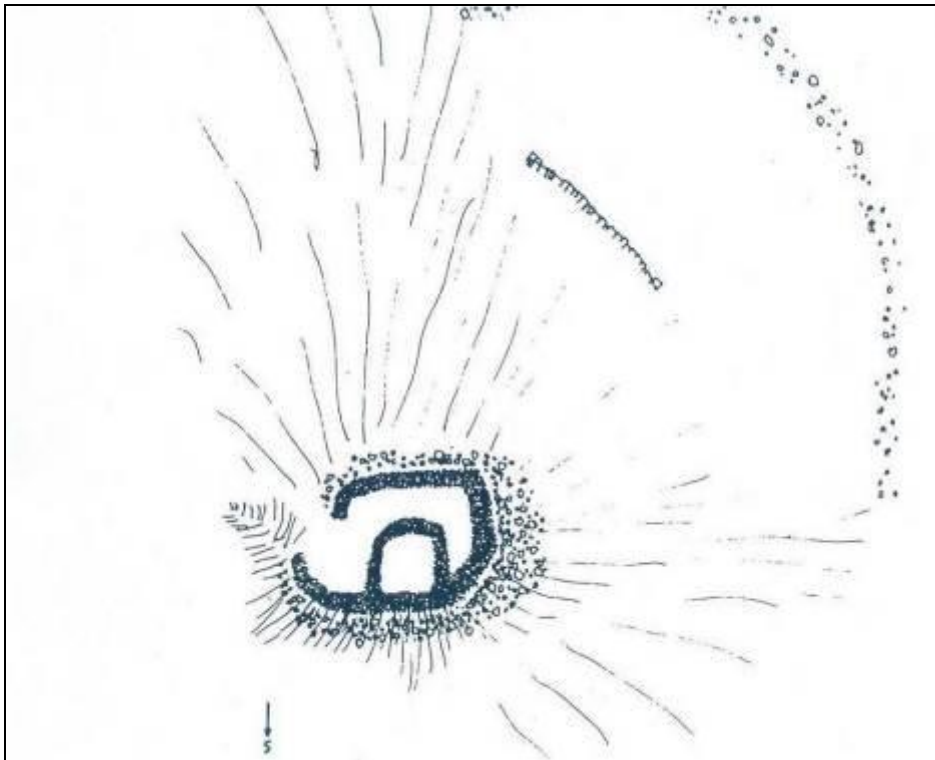
Slika 8. Znoilo – ulomak dovratnika

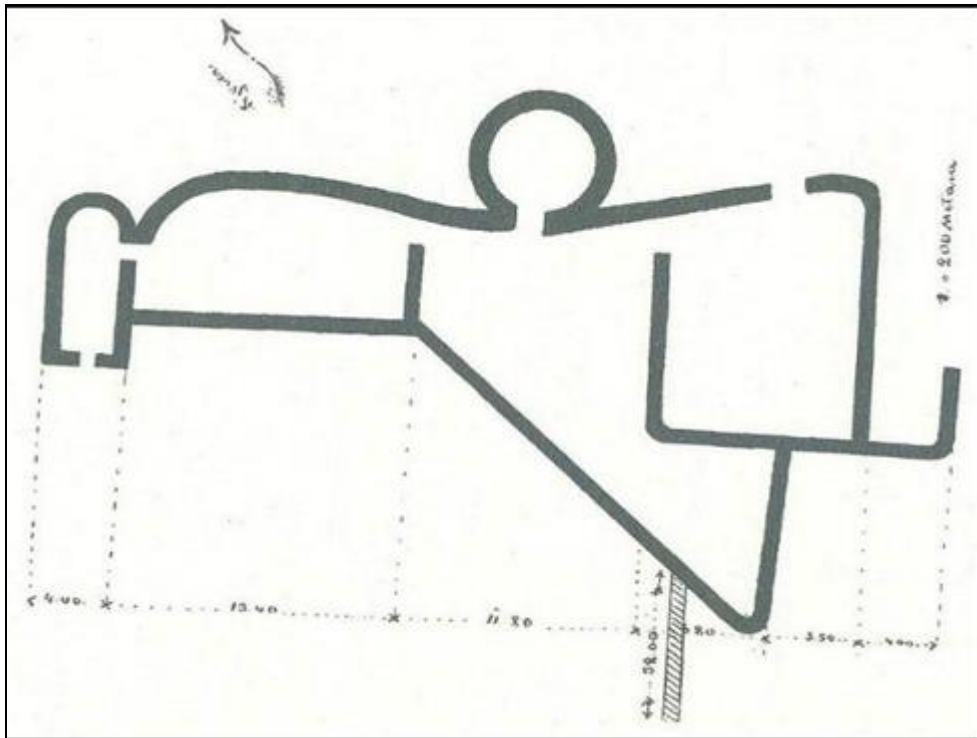
Slika 8a. Kaštelica – ostaci kružne kule

Slika 9. Neorić - ostaci utvrde

Slika 10. Neorić - tlocrt utvrde (preuzeto iz Kužić 1995, 21)

Slika 11. Glavaš - tlocrt utvrde (preuzeto iz Marun 1895, 226)

Slika 12. Glavaš, snimak iz zraka

Slika 13. Glavaš

Slika 14. Glavaš

Slika 15. Glavaš

Slika 16. Glavaš, unutrašnjost tvrđave

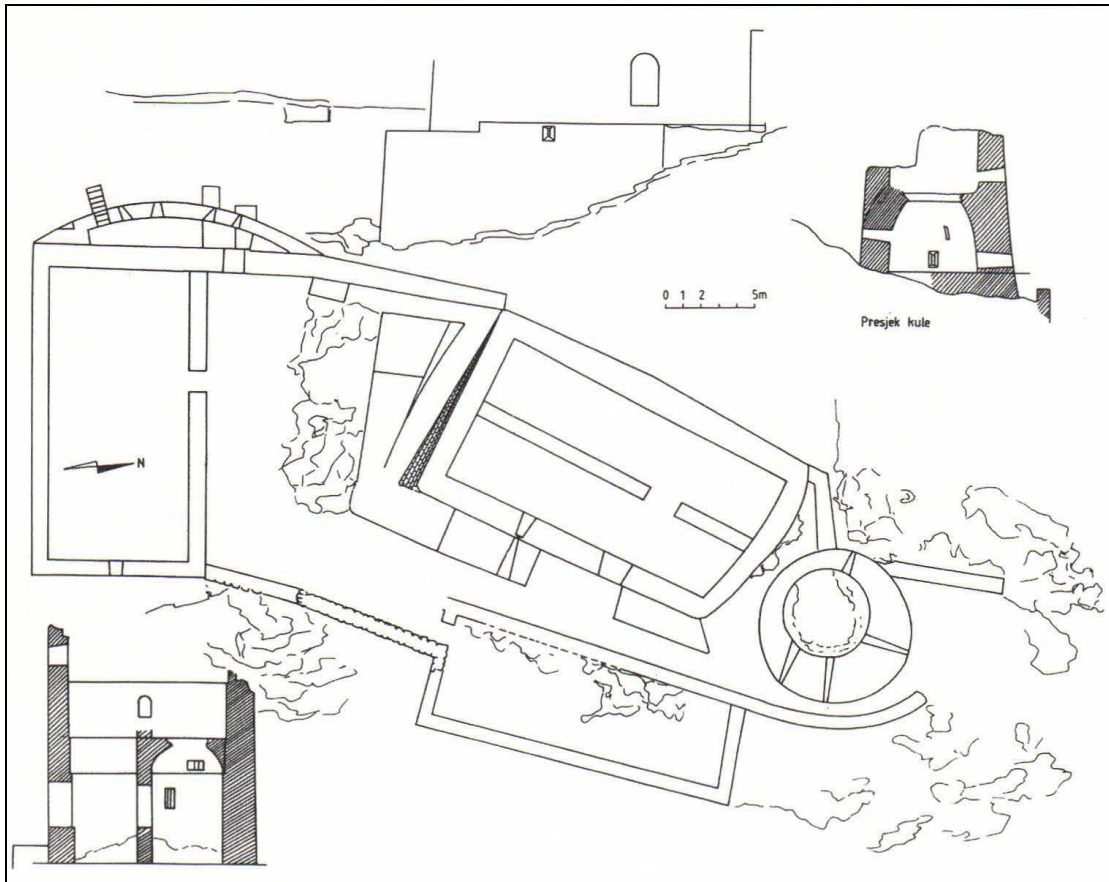
Slika 17. Glavaš, kula izvana

Slika 18. Glavaš, kula iznutra

Slika 19. Glavaš, zazidano krunište

Slika 20. Vrlika – Prozor, tlocrt i presjeci kroz donžon i okruglu kulu (preuzeto iz Milošević 2005, T 98)

Slika 21. Vrlika - Prozor

Slika 22. Vrlika – Prozor, pogled s jugoistoka

Slika 23. Vrlika – Prozor, pogled s juga

Slika 24. Vrlika – Prozor, pogled sa sjeverozapada

Slika 25. Vrlika – Prozor, okrugla kula

Slika 26/27. Vrlika – Prozor, unutrašnji ulaz

Slika 28. Vrlika – Prozor, donžon

Slika 29. Vrlika – Prozor, donžon iznutra

Slika 30. Vrlika – Prozor , donžon iznutra - konzole kamina?

Slika 31. Vrlika – Prozor, donžon iznutra - strijelnice

Slika 32. Vrlika - Prozor, palas/palača (kvartir)

Slika 33/34. Vrlika – Prozor, prozorske klupe u palači

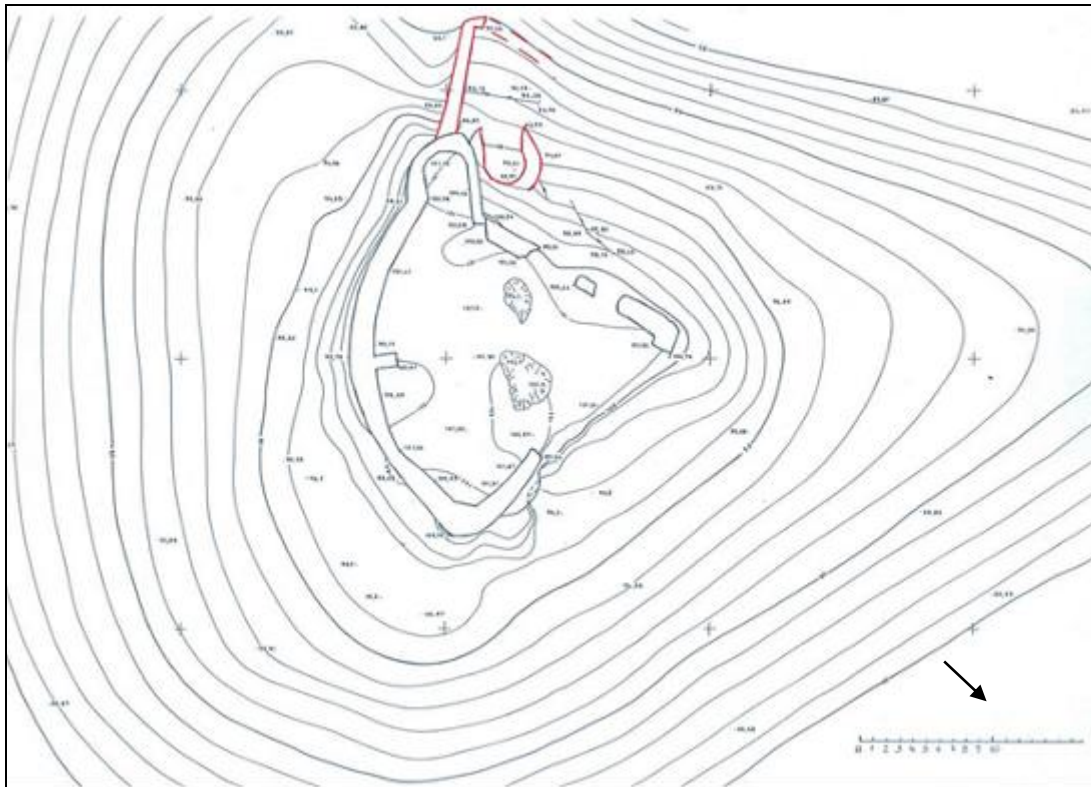
Slika 35. Vrlika – Prozor, šupljina od grede unutar zida

Slika 36. Vrlika – Prozor, otvori za grede koje su nosile *hourd*

Slika 36a. Ključica u kanjonu Čikole

Slika 37. Travnik, tlocrt

Slika 38. Travnik

Slika 39. Travnik, pogled s jugoistoka

Slika 40. Travnik, vrhovi strijela i veretoni s tvrđave

Slika 41. Položaj Grudine s potravskom župnom crkvom i tvrđavom Travnik u pozadini

Slika 42 – 47. Grudine, nalazi iz grobova

Slika 48. Sinj – Grad, tlocrt istraženih dijelova

Slika 49. Sinj - Grad

Slika 50. Sinj – Grad, pogled sa sjevera

Slika 51/52. Sinj -Grad, Jugozapadna i južna kula

Slika 53. Sinj – Grad, jugoistočna kula

Slika 54. Sinj – Grad, zapadni bedem i kula

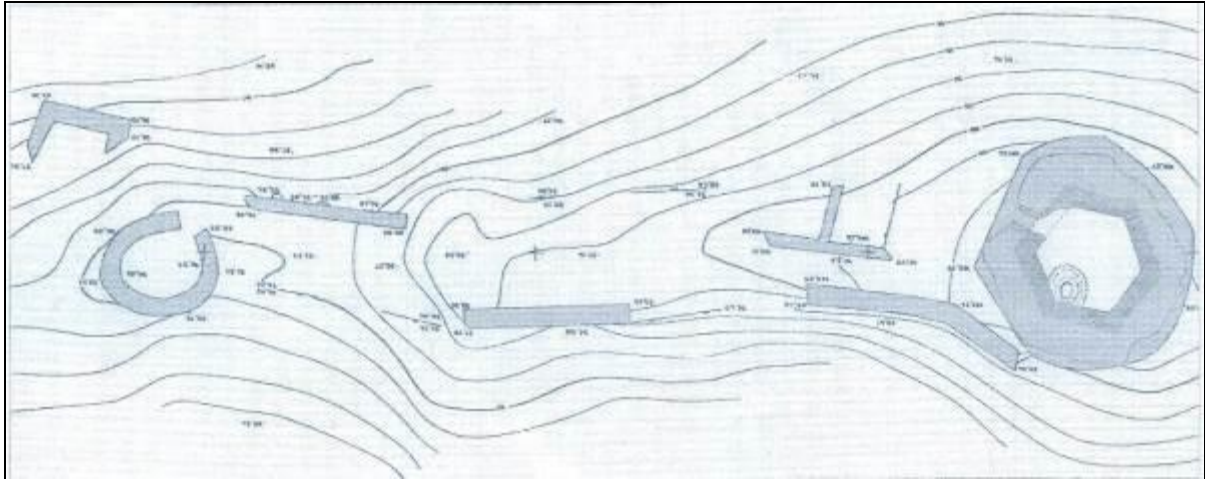
Slika 55. Sinj – Grad, južni bedem s ophodom i parapetom

Slika 56. Sinj – Grad, glavni ulaz (tzv. propugnaculum)

Slika 57. Sinjski Grad početkom 18. stoljeća, Museo Correr

Slika 58. Čačvina, tlocrt

Slika 59. Čačvina

Slika 60. Čačvina i crkva Svih Svetih – pogled prema Sinjskom polju

Slika 61/62. Čačvina, glavna kula izvana i iznutra

Slika 63. Čačvina, unutrašnjost kule – šesterokutni temelji ranije kule

Slika 64. Čačvina, glavni ulaz u tvrđavu

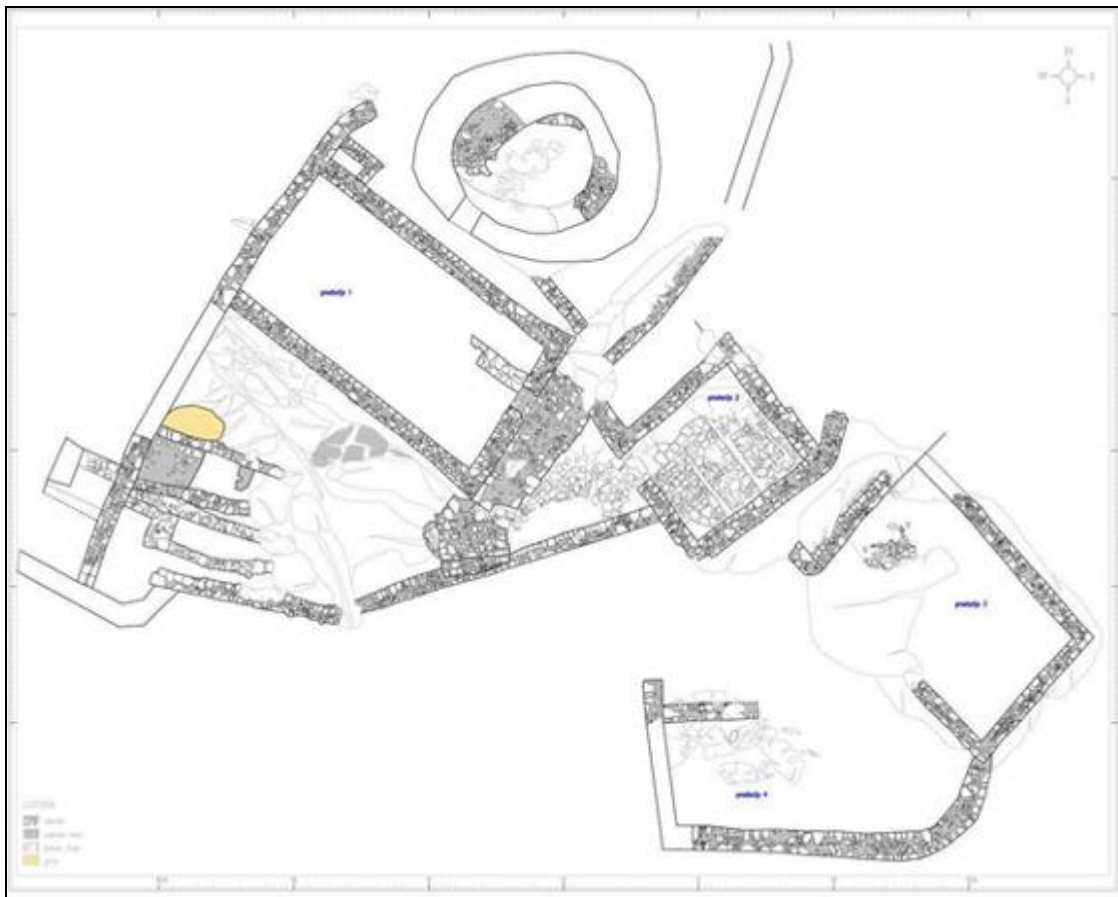
Slika 65. Čačvina, pogled s tvrđave na put prema Bosni (starija komunikacija ide rubom polja ispod današnje ceste)

Slika 66. Čačvina/Vrpolje, Grebine - groblje sa stećcima uz stari put

Slika 67. Čačvina, pronađeni koštani dijelovi samostrijela

Slika 68. Nutjak. Tlocrt

Slika 69. Nutjak

Slika 70. Nutjak, pogled s juga

Slika 71. Nutjak, kula

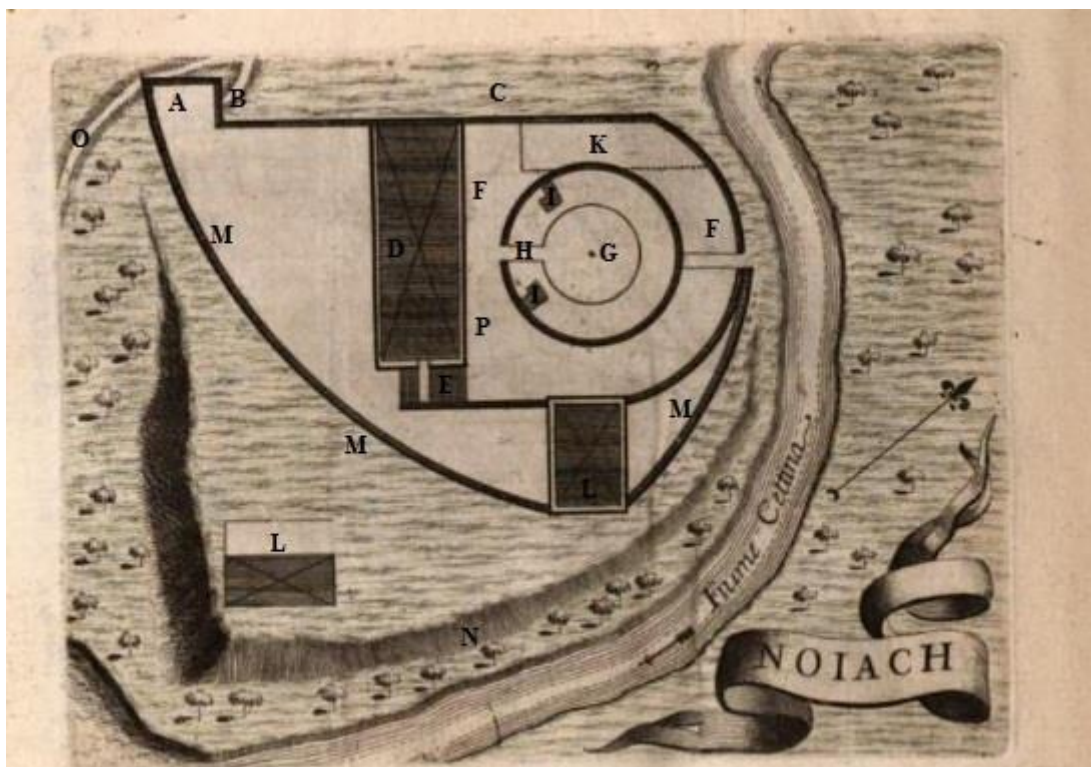
Slika 72. Put iz Poljica i Nutjak u pozadini

Slika 73 – 76. Arheološki nalazi s Nutjaka

Slika 77. Obloga zida ili dijelovi peći s Nutjaka

NOIACH

N Il Castello di *Noia* è situato in quel tratto della Dalmazia, che Cettina, o Tzentzena appellasi alli Confini del Territorio di Clifsa, e quelli della Prouincia di Primorge Inferiore in vicinanza di Sign alle sponde destre del fiume Cettina, quale fù conquistato alla Republica nel mese d' Ottobre dell' anno decorso 1685 dal Generale Pietro Valier, da qual' anco fù demolito li 4 del mese susseguente di Nouembre. Il presente disegno rappresenta il stato nel qual era, quando fù preso, e le seguenti lettere sono per dichiarazione delle notate nel medesimo.

A. Porta del Castello.	I. Fornelli per far sbalzar la
medema.
B. Mezzo Baluardetto.	K. Loco nel secondo recinto ter-
rapienato contre Cannoniere.
C. Fossa stretta.	L. Case disfatte.
D. Palazzo demolito alto piedi
quarantadue.	M. Muraglia di tutto il recinto
del Castello alta piedi 40.
E. Scala, che vā nel secondo re-
cinto.	N. Scarpa del fasso.
F. Secondo recinto.	O. Strada, che vā à Poglizza.
G. Torre alta piedi 50, larga
piedi 16, e la muraglia lar-
ga piedi 7.	P. Porta, che vā nel secondo
recinto.
H. Porta della medema in al-
tezza di piedi dieci.	

Slika 78. V. M. Coroneli, Nutjak 1686. godine

Slika 79. Ričice, Gradina

Slika 80. Ričice, Gradina – „kula“ za istočnom kraju utvrde

Slika 81. Ričice – Gradina, plato utvrde

Slika 82. Ričice – Gradina, južni bedem

Slika 83/84. Ričice, groblje sa stećcima pod utvrdom na položaju „Pratrova glavica“ prije istraživanja 80-ih godina i danas

Slika 85. Proložac – Badnjevice

Slika 85a. Proložac – Badnjevice

Slika 85b. Proložac – Badnjevice, pogled na kanjon i tvrđavu (desna strana slike)

Slika 85c. Proložac – Badnjevice, pogled na kanjon, kulu i Imotsko polje

Slika 86. Proložac – Badnjevice, donji dio utvrde

Slika 87/88. Proložac – Badnjevice, kula na vrhu utvrde

Slika 89. Proložac – Badnjevice, zazidano krunište na drugom bedemu

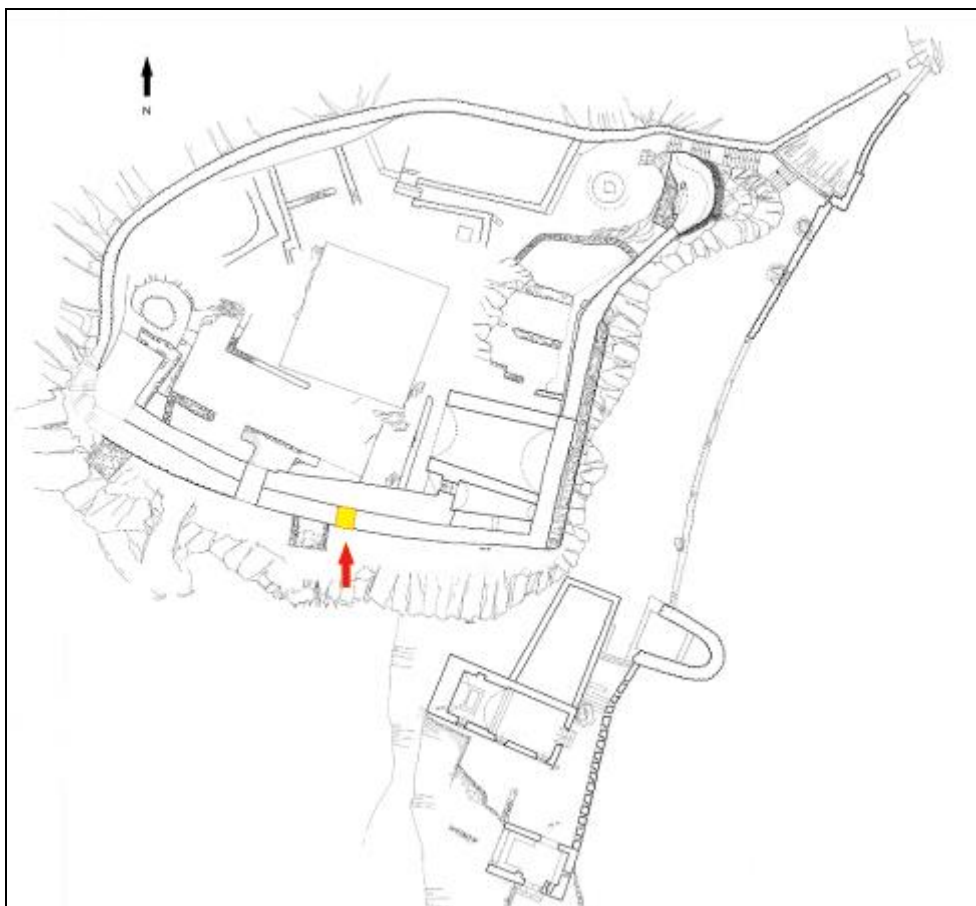
Slika 90. Proložac – Badnjevice, ulaz na drugom bedemu

Slika 91. Proložac – Badnjevice, pretpostavljeni ostaci palasa/palače

Slika 92. Proložac – Badnjevice, cisterna za vodu

Slika 93. Imotski – Topana, tlocrt s označenim ranijim srednjovjekovnim ulazom u tvrđavu

Slika 93a. Imotski - Topana

Slika 94. Imotski – Topana, pogled sa sjevera

Slika 94a. Imotski -Topana, pogled sa sjeveroistoka

Slika 95. Imotski – Topana, južni bedem s ranijim ulazom u tvrđavu

Slika 96. Imotski – Topana, pretpostavljeni položaj donžona

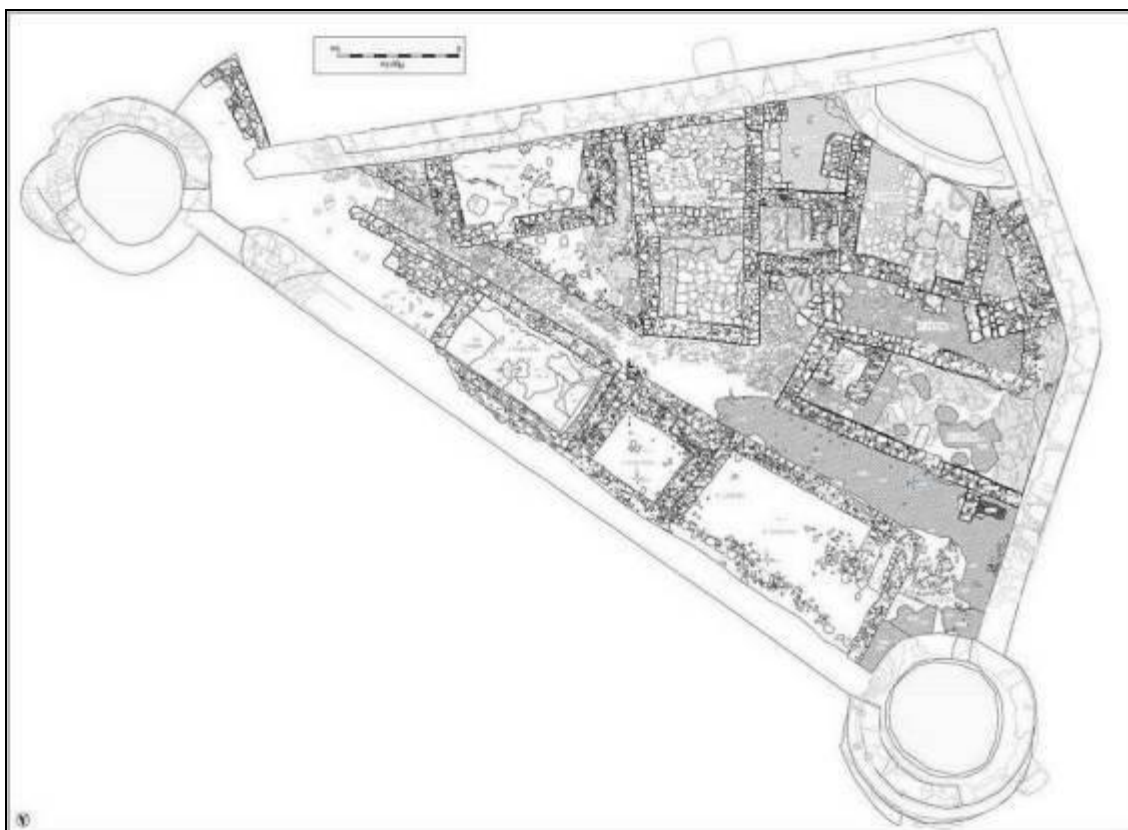
Slika 97. Imotski – Topana, zahod u jugozapadnom kutu utvrde

Slika 98. Imotski – Topana, ojačanje južnog bedema

Slika 99. Imotski – Topana, ostaci stambenih objekata uz sjeverni bedem

Slika 100. Zadvarje, tlocrt

Slika 101. Zadvarje, snimak iz zraka

Slika 102. Zadvarje, sjeverozapadna kula

Slika 103. Zadvarje, pogled na tvrđavu i prijevoj Dupci u pozadini

Slika 104/105 Zadvarje, ojačanje sjvernog bedema i otvor zahoda u sz kuli

Slika 105a. Zadvarje početkom 18. stoljeća (Museo Correr)

Slika 106. Visuć, pogled s istoka

Slika 107. Visuć, snimak iz zraka

Slika 108. Visuć, ostaci kule na vrhu utvrde

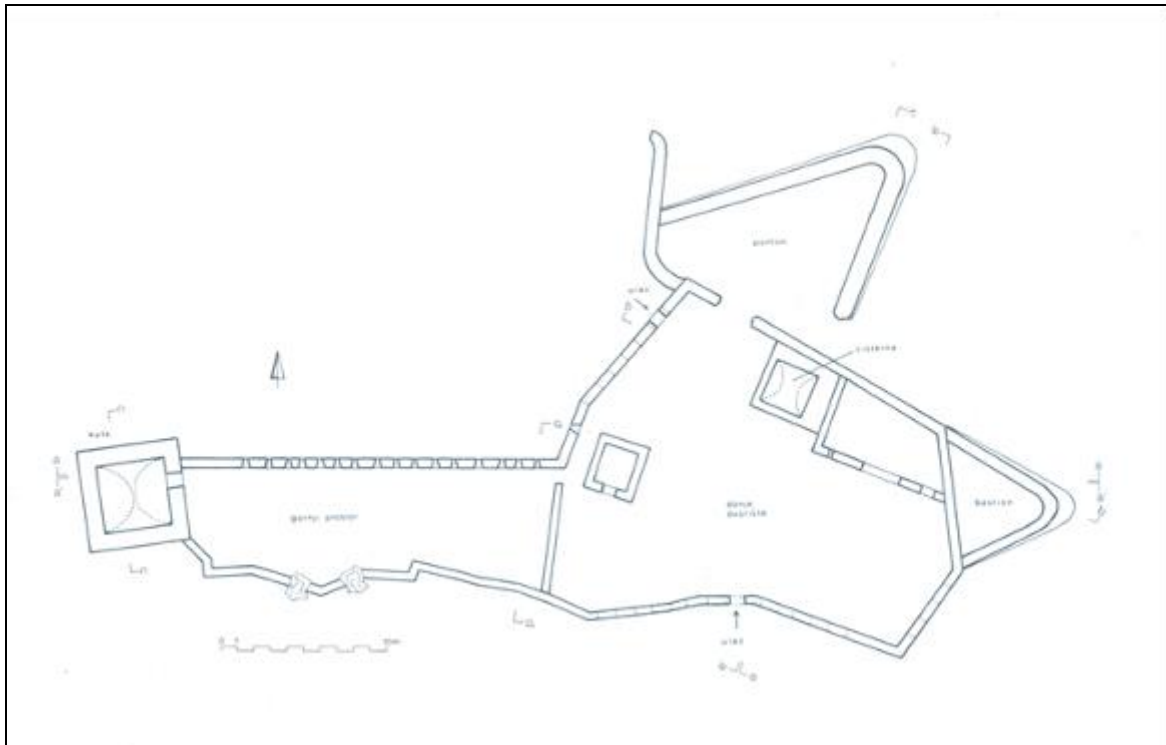
Slika 109. Visuć, ostaci kule na vrhu utvrde (u pozadini Mosor i Poljica - u krugu Slanica, Šarin otok i Trgovište)

Slika 110. Visuć, ostaci kule na vrhu utvrde

Slika 111. Visuć, glavni ulaz u utvrdu

Slika 112. Starigrad iznad Omiša - tlocrt

Slika 113. Starigrad - snimka iz zraka

Slika 114. Starigrad - pogled s juga (Poljica i Mosor u pozadini)

Slika 115. Starigrad - pogled s istoka (u pozadini Omiš i ušće Cetine)

Slika 116. Starigrad - južni bedem s ulazom

Slika 117. Starigrad - zapadni bedem s ulazom

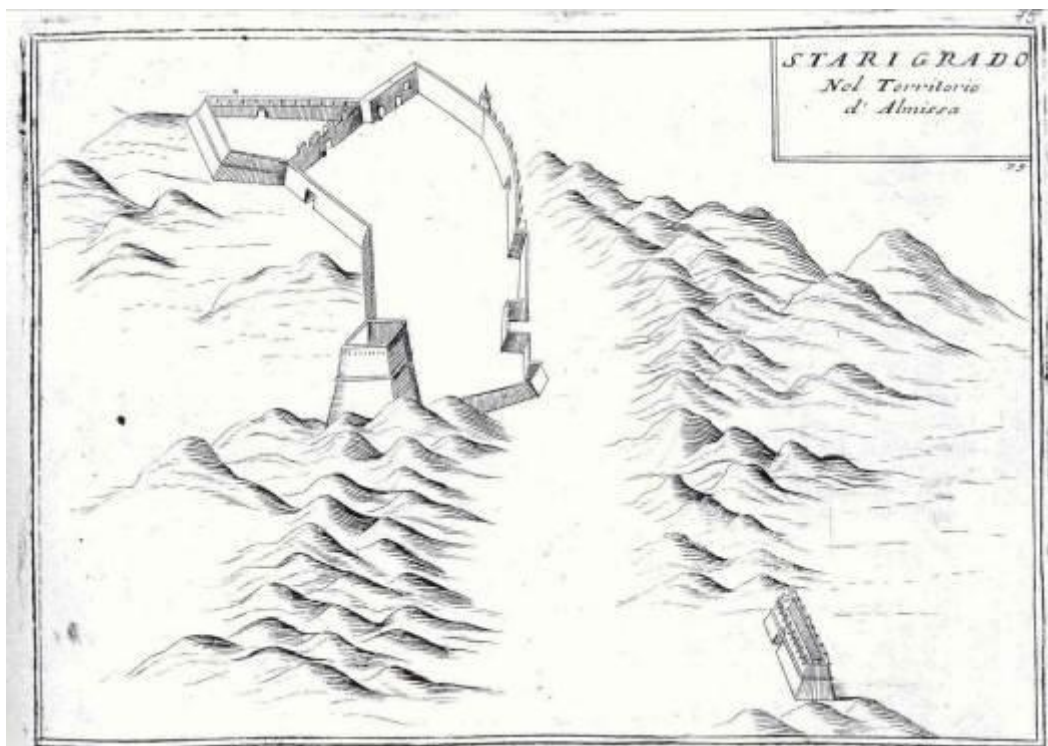
Slika 118. Starigrad - prilaz s istoka

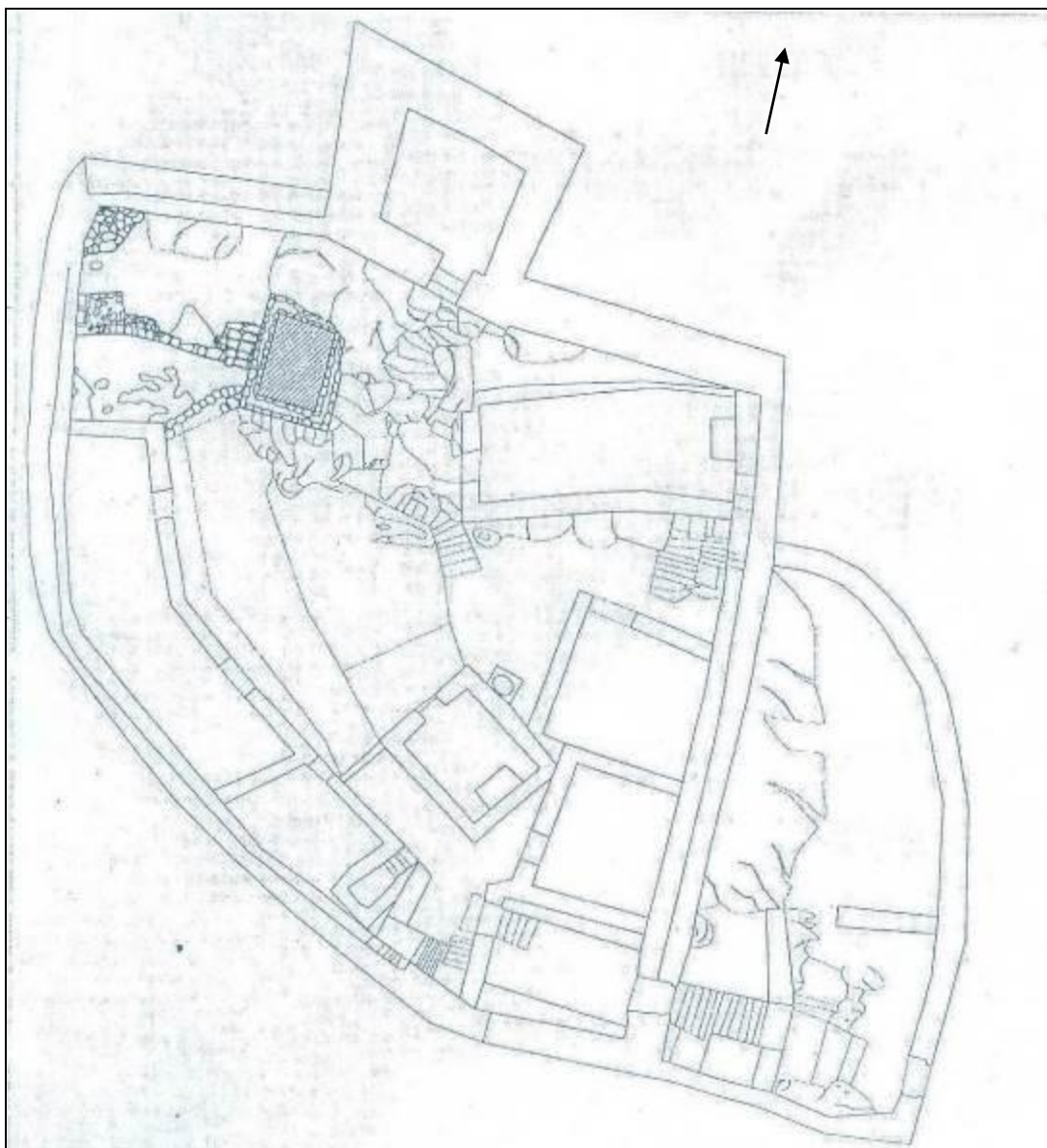
Slika 119. Starigrad - gornji dio tvrđave s kvadratnom kulom i sjevernim bedemom

Slika 120. Starigrad - donji dio tvrđave s dvorištem, kućom i cisternom za vodu

Slika 121. Starigrad - V. M. Coroneli 1687.

Slika 122. Vrgorac, Gradina - tlocrt

Slika 123. Vrgorac - snimak iz zraka

Slika 123a. Vrgorac – pogled s istoka

Slika 124. Vrgorac - kula Avala u istočni bedem tvrđave s glavnim ulazom

Slika 125. Vrgorac - srednjovjekovni ulaz u tvrđavu

Slika 125a. Vrgorac – unutrašnjost tvrđave

Slika 126. Vrgorac - kula Avala i cisterna za vodu

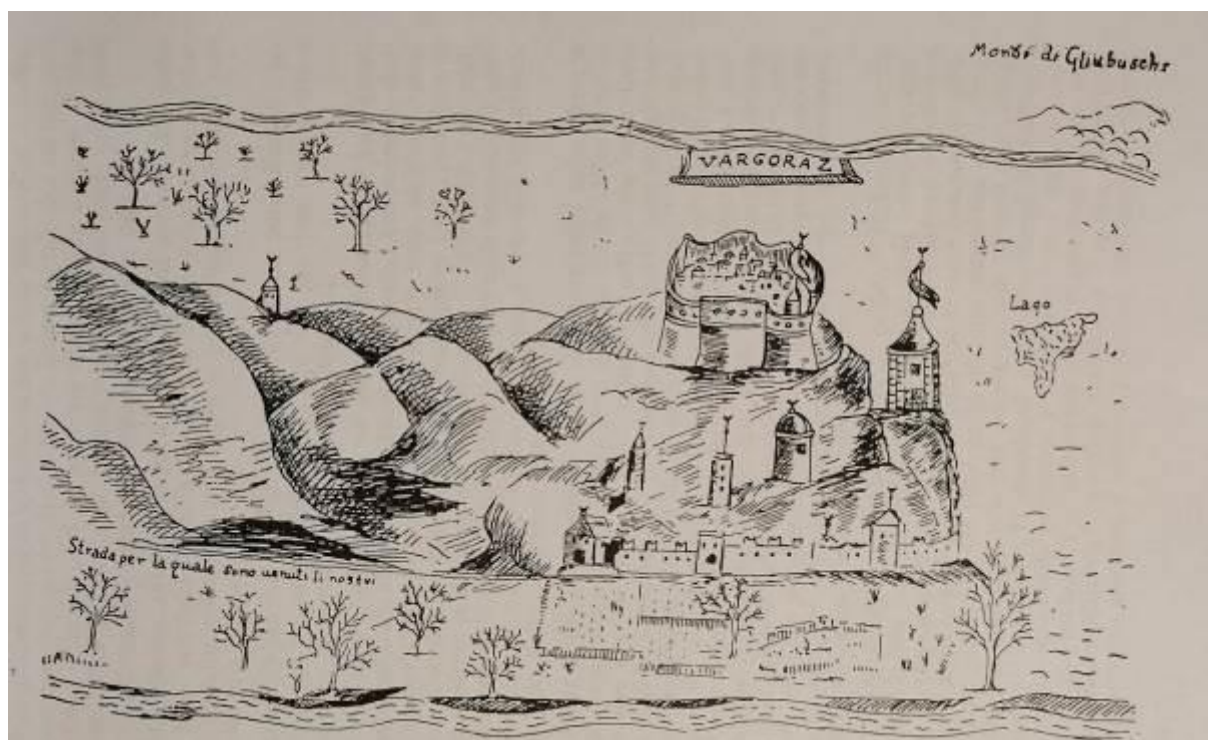
Slika 127. Vrgorac - unutrašnjost tvrđave i pogled na sjeverni bedem s kulom

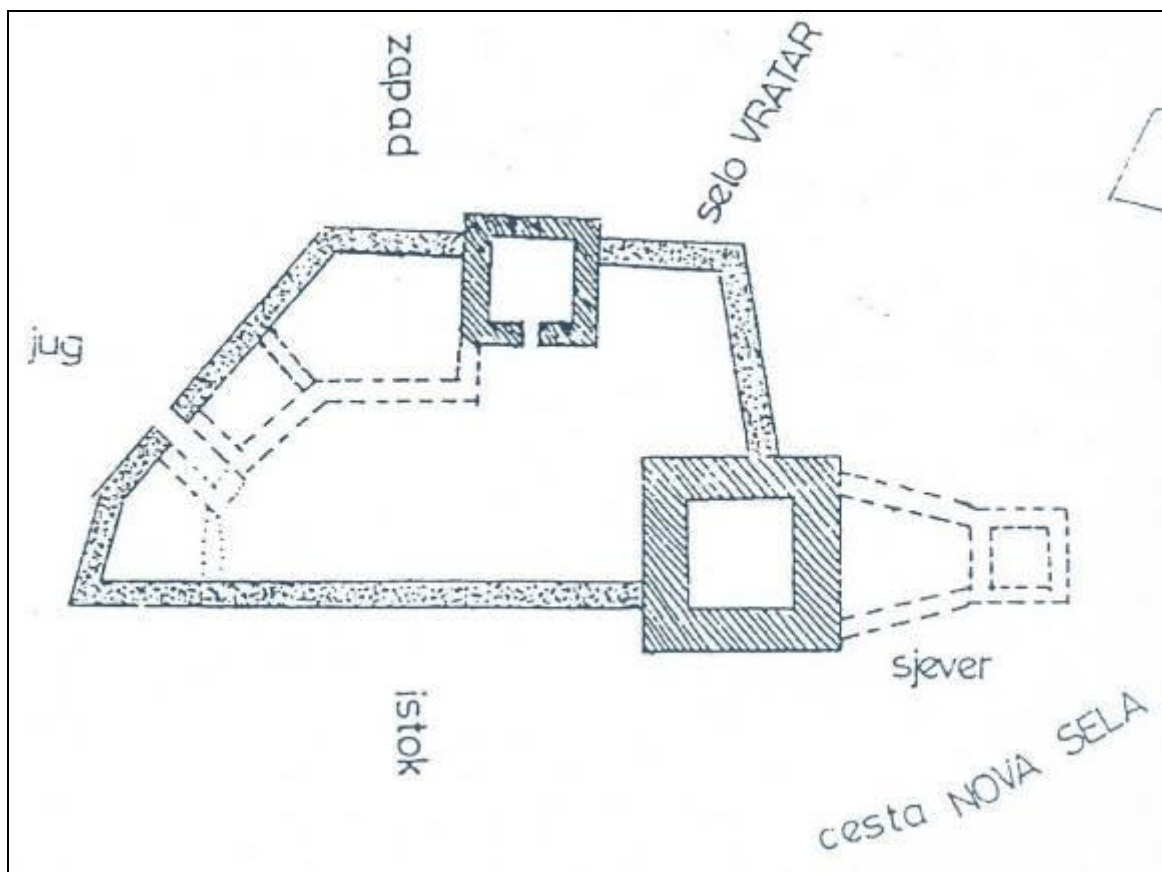
Slika 128. Vrgorac – objekt (palača?) uz zapadni bedem

Slika 129. Vrgorac – oko 1690., S. Boucaut

Slika 129a. Vrgorac 1690. godine – crtež prema originalu u Državnom arhivu u Zadru (preuzeto iz Fisković 1961, 125)

Slika 130. Vratar - tlocrt

Slika 131. Vratar - snimak iz zraka

Slika 132. Vratar – pogled sa zapada (u pozadini Metković)

Slika 133. Vratar – pogled na glavnu kulu i sjeverni bedem

Slika 134. Vratar – unutrašnjost glavne kule

Slika 135. Vratar – manja kula i zapadni bedem

Slika 136/137. Vrtar – ophod na sjevernom bedemu i ulaz na južnom bedemu

Slika 138. Vrtar – izdvojena kula (?)

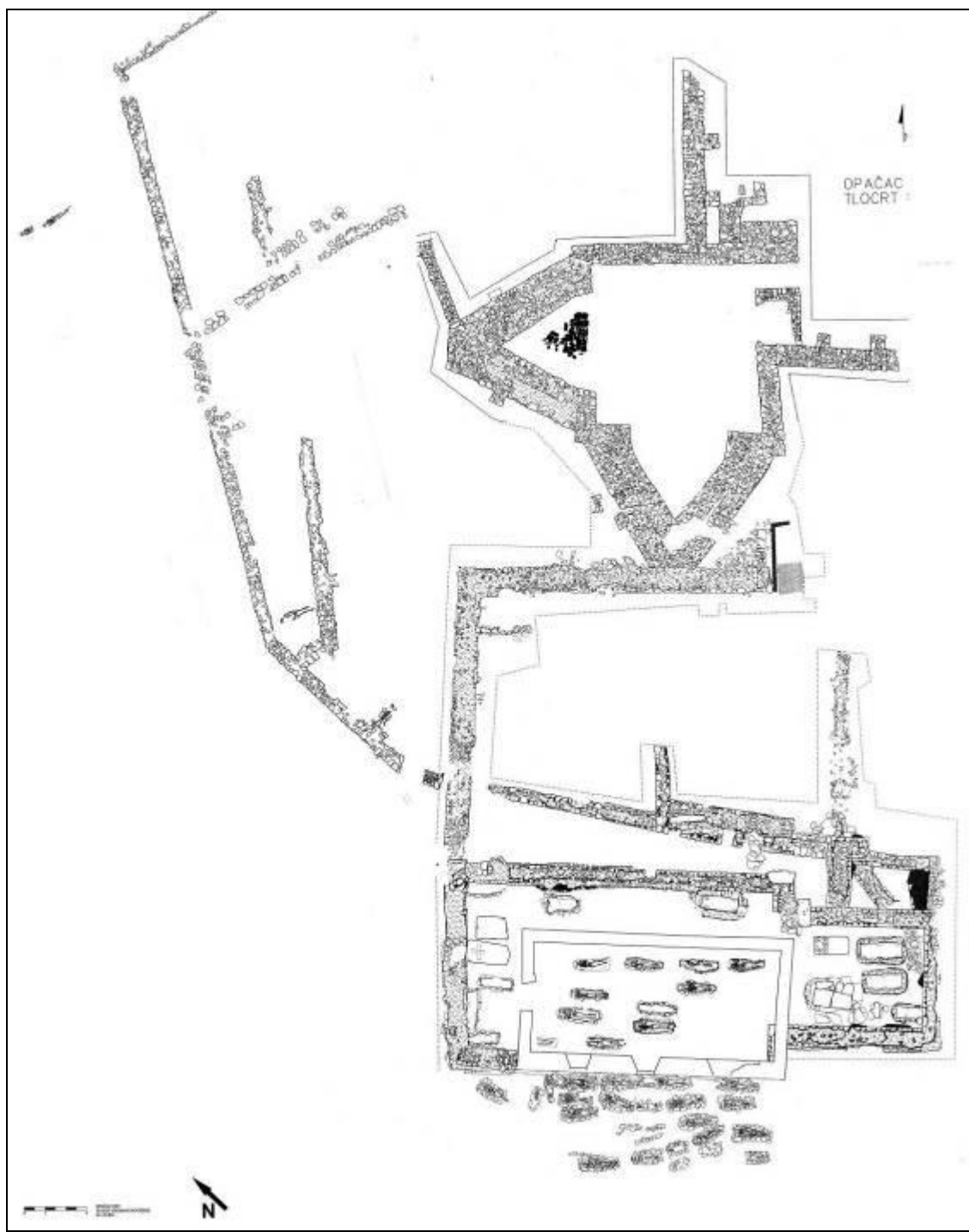
Slika 139. Lovreć – Gradina

Slika 140. Proložac – Kokića glavica

Slika 141. Proložac – dio bedema na Kokića glavici

Slika 142. Opačac – tlocrt istražene arhitekture i groblja

Slika 143. Opačac

Slika 144. Lokvičići - Grad

Slika 145. Lokvičići – Grad

Slika 146. Kućice – Kunjak, pogled sa zapada iz Smolonja (u pozadini Omiška Dinara i Bikovo)

7. IZVORI I LITERATURA

IZVORI

Andreis 1908

Paolo Andreis, Storia della citta di Traù, Spljet 1908

Andreis 1977

Pavao Andreis, Povijest grada Trogira, Split 1977

Arkiv V

Arkiv za povjestnicu jugoslavnesku, knjiga V, Zagreb 1859 (ur. I. K. Sakcinski)

Arkiv VI

Arkiv za povjestnicu jugoslavensku, knjiga VI, Venecija 1863 (ur. I. K. Sakcinski)

Bullettino VII

Bullettino di archeologia e storia dalmata, Anno VII, 1884 , 188-191 (Diploma di Ostoia)

CD VIII

CODEX DIPLOMATICUS REGNI CROATIAE, DALMATIAE ET SLAVONIAE,
VOLUMEN VIII, DIPLOMATA ANNORUM 1301—1320, Zagreb 1920

Comm. I

Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, vol. VI, Commissiones et relationes Venetae, tom. I, Zagreb 1876 (ur. Š. Ljubić)

Comm. II

Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, vol. VIII, Commissiones et relationes Venetae, tom. 2, Zagreb 1877 (ur. Š. Ljubić)

Comm. IV

Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, vol. 47, Commissiones et relationes Venetae, tom. IV, Zagreb 1964 (ur. G. Novak)

Cronaca 1882

Cronaca d'ignoto, BASD VI, 1882, 189-191

Cronaca 1883

Cronaca d' ignoto, BASD VII, 1883, 15-17

Fermendžin 1892

MONUMENTA SPECTANTIA HISTORIAM SLAVORUM MERIDIONALIUM, vol. 23 -
ACTA BOSNAE POTISSIMUM ECCLESIASTICA CUM INSERTIS EDITORUM
DOCUMENTORUM REGESTIS AB ANNO 925 USQUE AD ANNUM 1752, Zagreb 1892,
(ur. Eusebije Fermendžin)

Fusko 1990

Paladije Fusko, Opis obale Ilirika, Zagreb 1990

Jorga 1899

Nicolae Jorga, Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle, Volumul
2, Paris 1899

Lexicon 1978

Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslaviae, vol. II, Zagreb 1978

Listine VIII

Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, vol. XVIII, Lisitne o odnošajih
između južnog slavenstva i Mletačke republike, knjiga VIII, Zagreb 1886 (ur. Šime Ljubić)

Listine IX

Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, vol. XXI, Lisitne o odnošajih
između južnog slavenstva i Mletačke republike, knjiga IX, Zagreb 1890 (ur. Šime Ljubić)

Listine X

Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium, vol. XXII, Lisitne o odnošajih
između južnog slavenstva i Mletačke republike, knjiga X, Zagreb 1891 (ur. Šime Ljubić)

Luccari

Giacomo Luccari, Copioso ristretto de gli annali di Rausa, Libri quattro, Venetia 1605

Lucić 1979

Ivan Lucić, Povijesna svjedočanstva o Trogiru I i II, Split 1979

Ljetopisi 1993

Makarski ljetopisi 17. i 18. stoljeća, Split 1993

Miklošić 1858

Franc Miklošić, MONUMENTA SERBICA SPECTANTIA HISTORIAM SERBIAE BOSNAE RAGUSII, Beč 1858

Mon. spec. 2002

Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium (ur. T. Raukar), vol. 53, Zagreb 2002

Scriptores 1893

Scriptores, vol. II, CHRONICA RAGUSINA JUNII RESTII(AB ORIGINE URBIS USQUE AD ANNUM 1451) ITEM JOANIS GUNDULAE (1451-1484), MONUMENTA SPECTANTIA HISTORIAM SLAVORUM MERIDIONALIUM, VOL. 25, (ur. N. Nodilo), Zagreb 1893

Theiner 1860

Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustranita, tom. II, Ab Innocentio PP. VI. usque ad Clementem PP. VII 1352-1526, ed. Augustino Theiner, Romae 1860

Theiner 1863

Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia ab Innocentio PP. III. usque ad Paulum PP. III. 1198–1549, tom. I, ed. Augustino Theiner, Romae, 1863

Vinjalić 2010

fra Gašpar Vinjalić, Kratki povijesni i kronološki pregled važnijih zbivanja koja su se dogodila Slavenima u Dalmaciji, Hrvatskoj i Bosni 1514-1769 (uredili: fra B. Pezo, fra V. Kapitanović), Split 2010

LITERATURA

Abulafia 2014

David Abulafia, The Greta Sea – A Human History of Mediterranean, London 2014

Adamček-Kampuš 1976

Josip Adamček- Ivan Kampuš, Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV. i XVI. stoljeću, Zagreb 1976

Alačević 1881

Giuseppe Alačević, Il conte Žarko Dražoević, BASD IV, 1881, 84-86, 116-118, 151-154, 164-167, 179-183

Alduk 2005

Ivan Alduk, Uvod u istraživanje srednjovjekovne tvrđave Zadvarje, SHP 32, 2005, 217-235

Alduk 2007

Ivan Alduk, Prilog poznavanju samostrijela u srednjovjekovnoj Dalmaciji, SHP 34, 2007, 379-387

Alduk 2007a

Ivan Alduk, Srednjovjekovne tvrđave, DALMATINSKA ZAGORA - nepoznata zemlja, Zagreb 2007, 623-635

Alduk 2010

Ivan Alduk, Slanica, HAG 6, 2009 (2010), 622-623

Alduk 2010a

Ivan Alduk, Srednjovjekovne tvrđave uz rijeku Cetinu, Zagreb 2010

Alduk 2011

Ivan Alduk, „Kovač“ iz Gorske župe, PPUD 42, 2011, 161-186

Alduk 2014

Ivan Alduk, Tvrđava Badnjevice, HAG 10, 2013 (2014), 621-622

Alduk 2014a

Ivan Alduk, Razmišljanja o Klisu u antici, TUSCULUM - časopis za solinske teme, 2014, 51-65

Aličić 1985

Ahmed Aličić, Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovina, MONUMENTA TURCICA HISTORIAM SLAVORUM MERIDINALIUM ILUSTRANTA, Tom. VI., Serija II (DEFTERI), KNJIGA 3, Orijentalni institut, Sarajevo 1985

Ančić 1987

Mladen Ančić, Gospodarski aspekti stočarstva Cetinskog komitata u XIV. stoljeću, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae 14 (1), 1987, 69-98

Ančić 1989

Mladen Ančić, Pet dokumenata za povijest istočnojadranskog zaleđa u XV. stoljeću, Glas arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, XXIX/1989, 159-168

Ančić 1996

Mladen Ančić, Knin u razvijenom i kasnom srednjem vijeku, Radovi Zadar, 38/1996, 53-95

Ančić 1999

Mladen Ančić, Renesansna diplomacija i rat. Primjer pada Bosne 1463, Hrvatska srednjovjekovna diplomacija, ZBORNIK DIPLOMATSKE AKADEMIJE, br. 2, god. 4, 1999, 143-177

Ančić 1999a

Mladen Ančić, Od vladarske curtis do gradskoga kotara - Bijaći i crkva Sv. Marte od početka 9. do početka 13. stoljeća, SHP 26, 1999, 189-236

Ančić 2006

Mladen Ančić, Srednjovjekovni Omiš, OMIŠ I POLJICA, Zagreb 2006, 47-64

Ančić 2007

Mladen Ančić, Architecture on Royal Domains in Northern Dalmatia, Hortus artium medievalium 13, 2007, 203-210

Aralica 2008

Tomislav Aralica, Inventar oružja i vojne opreme u šibenskom kaštelu i kulama iz 1441. godine, Drniš 2008

Architecture 1997

Secular medieval architecture in the Balkans 1300-1500 and its preservation, ed. S. Čurčić & E. Hadjistryphonos, Thessaloniki 1997

Babić 1989

Ivo Babić, Naselja pod utverdama u Dalmaciji, Radovi 4, 1989, OOUR prirodoslovno matematičkih znanosti i studija odgojnih područja u Splitu, 7-25

Babić 1991

Ivo Babić, Prostor između Trogira i Splita, Kaštel Novi 1991 (pretisak iz 1984. godine)

Babić 2007

Angela Babić, Utvrda Čačvina, HAG 4/2007, 536-538

Babić 2012

Dunja Babić, Opis Trogira i njegovog teritorija s kraja XVI. stoljeća, Građa i prilozi za povijest Dalmacije 24, 2012, 9-53

Bešlagić 1981

Šefik Bešlagić, Stećci u okolini Trogira, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu 45, 1981, 155-191 (ćirilica)

Bešlija 2014

Sedad Bešlija, Sudbina bosanskih tvrđava u svjetlu *istimâlet* politike: Bosna i Osmanlije u drugoj polovici 15. stoljeća, Osmansko osvajanje Bosanske kraljevine – zbornik radova, Sarajevo 2014, 31 – 55

Bevilacqua 2015

Marco G. Bevilacqua-Roberto Pierini-Matteo Pierotti-Pietro Ruschi, The Triangular Fortress of Butrint – New studies for the conservation and the valorisation, *Defensive Architecture of the Mediterranean XV to XVIII centuries*, vol. II, 2015, 33-39

Bezić 1983

Bosiljka Bezić, Imotska tvrđava Topana – zaštitni radovi, *PPUD* 23, 1983, 207-228

Велков 1961

Велизар Велков, ИСТОРИЧЕСКИ ИЗВОРИ ЗА КРЕПОСТНИТЕ КУЛИ С ИЗДАДЕД РЪБ, *Известия на археологическия институт XXIV*, 1961, 147 – 151

Bilić 2013

Darka Bilić, *Inženjeri u službi Mletačke republike*, Split 2013

Bilić 2018

Darka Bilić, *Da condottiero a ingegnere pubblico e Governatore d'Armi. Le diverse competenze di Stefano Boucaut (Buccò) al servizio dei provveditori generali di Dalmazia e Albania, DEFENSIVE ARCHITECTURE OF THE MEDITERRANEAN, Vol. VII (Ed. Anna Marotta, Roberta Spallone)*, Torino 2018

Birin 2006

Ante Birin, *Knez Nelipac i hrvatski velikaški rod Nelipčića*, Zagreb 2006 (doktorska disertacija)

Бобчев 1961

Сава Н. Бобчев, КРЕПОСТНИТЕ КУЛИ С ИЗДАДЕД ОСТЪР РЪБ..., *Известия на археологическия институт XXIV*, 1961, София, 103-145

Војановски 1974

Ivo Bojanovski, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Djela knj. XLVII, Centar za balkanološka istraživanja, Sarajevo 1974

Bojanovski 1977

Ivo Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji 1. Prehistorijska i antička komunikacija Salona-Narona i njena topografija u svjetlu arheoloških i historijskih izvora, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja* 15(3), Sarajevo, 1977, 83-152

Bojanovski 1989

Ivo Bojanovski, Neki rezultati proučavanja srednjovjek. gradova u Bosni s posebnim osvrtom na transformaciju burga u artiljerijsku tvrđavu, *Naše starine* XVIII/XIX, 1989, 109-118

Botica 2010

Ivan Botica, Franjevački samostan i crkva Sv. Marije u podgrađu Cetini pod Sinjem (primjer povijesnoga diskontinuiteta), *Povijesni prilozi* 38, 2010, 9-29

Brandt 1995

Miroslav Brandt, Srednjovjekovno doba povijesnoga razvitka, Zagreb 1995

Bribir 1996

Bribir u srednjem vijeku (grupa autora), Split 1996 (3. promijenjeno izdanje)

Bribir 2019

K. Gotić - N. Mađar - A. Milošević - N. Uroda, Varvaria / Breberium / Bribir: razotkrivanje slojeva – Varvaria / Breberium / Bribir: Historical Layers Revealed, Zagreb 2019

Brković 1997

Milko Brković, Značaj i važnost dviju bosansko-humskih isprava za povijest Makarskog primorja u XV. stoljeću, *CCP, god. XXI, br. 39*, 1997, 1-17

Brković 2010

Milko Brković, Pet srednjovjekovnih isprava iz XV. stoljeća izdanih u Sinju (V'Sinj) – Cetini, Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština 1, Zbornik radova, Split 2010, 363-381

Bubić 2015

Vinka Bubić, Terenski pregled lokaliteta Velić, Izdanja HAD-a 29, 91-102

Budak 2011

Nevan Budak, O novopronađenom natpisu s imenom kraljice Domaslave iz crkve sv. Vida, Historijski zborni, LXIV, br. 2, 2011, 317–320

Budak 2018

Neven Budak, Hrvatska povijest od 550. do 1100., Zagreb 2018

Bulić 1898

Ivan Bulić, Prehistoričko groblje u Postarnju Imotskoga, BASD XXI, 1887, 152-157

Buljević 1994

Zrinka Buljević-Sanja Ivčević-Jagoda Mardešić-Ema Višić-Ljubić, Artes minores Salone Christianae, SALONA CHRISTIANA, Split 1994, 213-313

Burić 2011

Tonči Burić, „In montibus Dubraue“ (povijesno-topografska skica iz srednjovjekovne kliške županije), Zagora između stočarsko-ratarske tradicije te procesa litoralizacije i globalizacije – Zbornik radova, Zadar-Split 2011, 341-353

Burić 2020

Tonči Burić, Trogirski distrikt u srednjem vijeku do 1537. godine, Split 2020

Buršić Matijašić 2008

Klara Buršić Matijašić, GRADINSKA NASELJA – Gradine Istre u vremenu i prostoru, Zagreb 2008

Buzov 1989

Snježana Buzov, Turska uprava i organizacija vlasti te društveno-gospodarski odnosi u 16. i 17. stoljeću u Cetinskoj krajini, Zbornik Cetinske krajine 4 (Sinj i Cet. krajina u vrijeme osmanlijske vlasti), Sinj 1989, 65-79

Bužančić 2011

Radoslav Bužančić, Crkve sv. Vida na Klisu i sv. Marije u Blizni Gornjoj, PPUD 42, 2011, 29-62

Bužančić 2016

Radoslav Bužančić, KNEŽEV STAN in curte nostra quae Clissa dicitur, Split 2016

Bužanić 2017

D. Bužanić – D. Dunjko – B. Glavinić – K. Ivak – A. Manhard – J. Šekrst – I. Vidović ,
Mapiranje arheološkog lokaliteta Velić 2014-2016, Fragmenti 5, 2017, 45-62

Bužanić 2018

D. Bužanić - B. Glavinić - K.Ivak - J. Šekrst - I. Vidović, Mapiranje arheološkog lokaliteta Velić u kontekstu povijesnih cestovnih komunikacija, Fragmenti 6, 2018, 33-46

Cambi 1968

Nenad Cambi, Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog perioda u Dalmaciji, VAHD 70-71/1968-1969, 64-81

Cambi 1999

Nenad Cambi-Snježana Tonković-Anita Gamulin, Straokršćanska bazilika u Zmijavcima, Split-Zmijavci 1999

Carrara 1991

Francesco Carrara, Topografija i iskapanja Salone, u „Antička Salona“, Split 1991, 99-204

Ciglenečki 2008

Slavko Ciglenečki, Justinijanovo utvrđivanje Ilirika, *Archaeologia Adriatica* III, 2009, 205-222

Conago 1928

Josip Conago, Sredovječne kule i gradine oko Novigrada i Karina, *SHP* 2 (nova serija), 1928, 127-135

Čače 1995

Slobodan Čače, *Civitates dalmatiae* u „kozmozografiji“ Anonima Ravnejanina, Zadar 1995

Čače 2003

Slobodan Čače, Aserija u antičkim pisanim izvorima, *ASSERIA* 1, 2003, 7 – 43

Čikara 2016

Duško Čikara, Zapažanja o utvrdama druge polovice *quattrocenta* u hrvatskim zemljama, Zbornik radova „Hrvatski povjesničari umjetnosti – Radovan Ivančević“, Zagreb 2016, 73-95

Čoralić-Marić

Lovorka Čoralić – Ivan Majnarić, Doba mletačke uprave, *OMIŠ I POLJICA*, Zagreb 2006, 67-83

Ćirković 1964

Sima Ćirković, Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba, Posebna uzdanja SANU, knj. CCCLXXVI, Odeljenje društvenih nauka, knj. 48, 1964

Ćuzela 1992

Josip Ćuzela, Pomorska utvrda sv. Nikole na ulazu u kanal sv. Ante kod Šibenika, *PPUD* 33 (Prijatelj zbornik II), 1992, 51-76

Ćuzela 2007

Joško Ćuzela, Tvrđava Knin, Dalmatinska Zagora-nepoznata zemlja, Zagreb 2007, 661-663

Dautović 2014

Dženan Dautović, Metus Turchorum – strah od Turaka u srednjovjekovnoj Bosni, Osmansko osvajanje Bosanske kraljevine, Zbornik radova, Sarajevo 2014, 75-105

Deanović 1978

Ana Deanović, Glosar u upotrebi srednjovjekovnog i renesansnog vojnog graditeljstva u Hrvatskoj, RAD JAZU, knjiga 381, 1978, 35-48

Deanović-Tenšek 1989

Ana Deanović-Ivo Tenšek, Predziđe dubrovačke Minčete u zamisli Michelozza, PPUD 21 (Fiskovićev zbornik I), 1980, 302-312

Dinić 1940

Mihajlo Dinić, Zemlje hercega svetog Save, Beograd 1940

Delonga 1987

Vedrana Delonga, Staklo srednjovjekovnog Bribira, SHP 17/1987, 87-110

Delonga 1996

Vedrana Delonga, Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, Split 1996.

Delonga 1984

Vedrana Delonga, Prilog arheološkoj topografiji Mokrog polja kod Knina, SHP 14, 1984, 259-283

Delonga 2003

Vedrana Delonga, Arheološka istraživanja u Kučićima, Omiški ljetopis, 2, 2003, 49-63

Delonga 2004

Vedrana Delonga, Regija Poljica, HAG 1/2004, 234-235

Delonga 2005

V. Delonga, „Podgrađe – Solioce“, HAG 2 /2005, 378 – 380

Delonga 2008

V. Delonga, „Podgrađe – Solioce“, HAG 5/2008, 571 – 57.

Delonga 2009

V. Delonga, „Podgrađe – Solioce“, HAG 6/2/2009, 606 – 609

Dodig 1998

Radoslav Dodig, Grad Vratar i njegovi gospodari, DUBROVNIK – Časopis za književnost i znanost, Nova serija, godište IX., broj 4, Dubrovnik 1998, 71 – 81

Dodig 2003

Radoslav Dodig, Epigrafički spomenici iz naronitanskog konventa, Izdanja HAD-a 22, 2003, 233-252

Dodig 2012

Radoslav Dodig, Rimski natpis iz Župe, Makarsko primorje 10, 2012, 35.42

Dodig 2015

Radoslav Dodig, Podrijetlo imena Imotski, Izdanja HAD-a, 29/2015, 113-125

Dokoza 2015

Serđo Dokoza, Zadarsko plemstvo i sol u drugoj polovici 14. i početkom 15. stoljeća, Povijesni prilozi 49., 2015, 85-125

Đaja 1986

Srećko M. Đaja, Ideološki i politološki aspekti propasti bosanskog kraljevstva 1463. godine, CCP, Vol. 10, br. 18, 1986, 206-214

Đermek 2015

Anđelko Đermek, Položaj županije τὰ ῥήματα Konstantina Porfirogeneta, RADOVI Zavoda za hrvatsku povijest, vol. 47, 2015, 619-640

Fazinić 1989

Alena Fazinić, Srednjovjekovne zidine grada Korčule, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 12-13, 1988/89, 81-89

Fisković 1961

Cvito Fisković, Najstariji opis i slike Vrgorca, Bulletin JAZU, br. 3, 1961, 122-142

Fisković 1962

Cvito Fisković, Poliptih Blaža Jurjeva u trogirskoj katedrali, PPUD 14, 1962, 115-136

Firić 1996

Valter Firić, Tvrđava Klis, Split 1996

Fortis 1984

Alberto Fortis, Put po Dalmaciji, Zagreb 1984

Foss-Winifield

Clive Foss - David Winifield, Byzantine Fortifications - An introduction, Pretoria 1986

Gabričević 1953

Branimir Gabričević, Dvije ilirske općine s područja Vrlike, VAHD 55, 1953, 103-121

Gamulin 1992

Anita Gamulin, Vrlička tvrđava Prozor, Godišnjak zaštite 18/19, 1992-1993, 23-40

Gamulin 1997

Anita Gamulin, Crkva Gospe od Anđela na tvrđavi Topani u Imotskom, Godišnjak zaštite 22/23, 1996-1997, 9-17

Girardi-Jurkić 2009

Vesna Girardi-Jurkić, Interior *limes* in late roman Istria (Croatia), LIMES XX, International congress of roman frontier studies, 2009, 119-124

Glavaš 1998

Tihomir Glavaš, Arheološko nalazište Šamatorje u Gorici, MOTRIŠTA – Glasilo ogranka MH u Mostaru, 1998, 68-73

Glavaš 2011

Ivo Glavaš, Prilozi za antičku topografiju Petrovog polja..., Godišnjak zaštite 35, 2011, 63-74

Glavaš 2020

Ivo Glavaš, O rekonstrukcijskim zahvatima na šibenskom kaštelu sv. Mihovila, Peristil 63, 2020, 29-43

Gjurašin 1997

Hrvoje Gjurašin, Kasnosrednjovjekovno groblje u Strožancu uz crkvu Gospe od Site, SHP 24, 1997, 163-176

Goldstein 2005

Ivo Goldstein, Naseljeni gradovi Porfirogenetove Paganije (DE ADMINISTRANDO IMPERIO 36/14-15), Raukarov zbornik, Zagreb 2005, 39-53

Grabovac 2009

Viktor Vito Grabovac, Proložac kroz vjekove, Proložac 2009

Grabovac 2011

Viktor Vito Grabovac, Ričice kroz vjekove, Imotski 2011

Grgić 1956

Ivan Grgić, Opis kliškog sandžaka s ove strane velebita i Dinare iz godine 1572, Zadarska revija 4, 1956, 253-261

Grad 2020

Tvrđava Grad, Sinj 2020 (ur. Daria Domazet)

Gradine 2007

Gradine Kaštela i okolice (katalog izložbe), Kaštela 2007

Gudelj 2000

Ljubomir Gudelj, Utvrda Čačvina-Rezultati arheoloških istraživanja 1992-1996, SHP 27, 2000, 153-182

Gudelj 2000a

D. Maršić - Lj. Gudelj – M. Lozo, Crkvine – Ciste velika, Izvješće... SHP 27, 2000, 115-128

Gudelj 2003

Ljubomir Gudelj, Zavojane Prilog arheološkoj karti Zabiokovlja, SHP 30, 2003, 247-260

Gudelj 2006

Ljubomir Gudelj, Utvrda Čačvina-katalog izložbe, Split-Trilj 2006

Gudelj 2006a

Ljubomir Gudelj, Od svetišta Mitre do crkve sv. Mihovila, Split 2006

Gudelj 2010

Ljubomir Gudelj, Kasnorednjovjekovno groblje na Kaldrmi u Kamenu Mostu, Zbornik radova sa Znanstvenog skupa Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština, Split 2010, 441-449

Gudelj 2011

Ljubomir Gudelj, Crkvine-Cista Velika (katalog izložbe), Split 2011

Gudelj 2012

Ljubomir Gudelj, Arheološka slika Zmijavaca/Razmatranja u povodu zaštitnih istraživanja iz godine 2005, SHP 39, 2012, 237-255

Gudelj 2014

Jasenska Gudelj, The King of Naples Emulates Salvia Postuma? The Arch of Castel Nuovo in Naples and Its Antique Model, Dalmatia and the Mediterranean - Portable Archaeology and the Poetics of Influence (ed. by Alina Payne), Leiden/Boston, 2014, 426-456

Gudelj 2016

Ljubomir Gudelj, Gradine u Imotskoj krajini, Split 2016

Gunjača 1937

Stjepan Gunjača, Topografska pitanja na teritoriju stare Cetinske županije s ekskursima o ubikaciji Setovije i Tiluriuma, Split 1937

Gunjača 1958

Stipe Gunjača, Tiniensia Archaeologica-Historica-Topographica, SHP 6, 1958, 105-164

Gunjača 1958a

Stipe Gunjača, Rad Muzeja hrvatskih starina u godini 1954, SHP 6, 1958, 227-232

Gunjača 1960

Stipe Gunjača, Tiniensia Archaeologica-Historica-Topographica, SHP 7, 1960, 7-142

Gunjača 1973

Stjepan Gunjača, Tri preživjela prethrvatska topnima (Tauris, Tilurium, Osinium), Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji II, Zagreb 1973, 8-22

Gunjača 1981

Stipe Gunjača, Historijsko-arheološka šetnja dolinom gornje Cetine, Zbornik Cetinske krajine 2, Sinj 1981, 137-165

Gunjača 1986

Zlatko Gunjača, kasnoantička fortifikacijska arhitektura na istočnojadranskom priobalju i otocima, Obrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije, XII kongres arheologa Jugoslavije, Novi Sad 1986, 124-135

Gunjača 1991,

Stjepan Gunjača, Izbor iz djela, Split 1991

Gunjača 2009

Stipe Gunjača, *Tiniensia Archaeologica-Historica-Topographica*, Split 2009

Gugo Rumštajn 2010

Katarina Gugo Rumštajn, *Utvrdna Glavaš*, HAG 6/2009, 2010, 572-573

Gugo Rumštajn 2011

Katarina Gugo Rumštajn, *Utvrdna Glavaš*, HAG 7/2010, 2011, 634-635

Gusar-Čurković 2011

Karla Gusar-Marin Čurković, *Utvrdna Kličevica-rezultati arheoloških istraživanja 1990. godine*, Benkovac 2011

Heres 1984

Tomislav Heres, Poljički knez Ž. Dražojević u povijesti i književnosti, *POLJICA – List poljičkog dekanata* 9, 1984, 25-43

Hložek 2019

Josef Hložek - Petr Menšík - Milan Procházka, Continuity and discontinuity of hill-top settlements in southern Bohemia, Fortifications defence system, structures and features in the past, *Zbornik Instituta za arheologiju*, knjiga 13, 2019, 7-24

Horvat 2014

Zorislav Horvat, *Burgologija-srednjovjekovni utvrđeni gradovi kontinentalne Hrvatske*, Zagreb 2014

Husić 2006

Aladin Husić, Demografske prilike u srednjodalmatinskom zaleđu početkom 16. stoljeća, Prilozi za orijentalnu filologiju 55, 2006, 227-241

Imamović 1980

Enver Imamović, Međašni natpisi na području rimske provincije Dalmacije, Prilozi Instituta za istoriju 17, 1980, 27-60

Isailović 2007

Neven Isailović, Omiš pod vlašću Hrvoja Vukčića i borba za njegovo nasleđe (ćirilica), Istorijski časopis knj. LIV, 2007, 131-150

Isailović-Jakovljević 2012

Neven Isailović-Aleksandar Jakovljević, Srednjovjekovno Brečevo i Polje Kanjane – još jedan pokušaj ubikacije, Povijesni prilozi 43, 2012, 31-58

Isailović 2016

Neven Isailović, Između otpora i lojalnosti – niže plemstvo na područjima pod vlašću i utjecajem Nelipčića nakon 1345. godine, Povijesni prilozi 50, 2016, 263-295

Ivanišević 1992

Milan Ivanišević, Povijesni izvori, u „Starohrvatski Solin“, Split 1992, 31-87

Jakšić 1981

Nikola Jakšić, Iz srednjovjekovne topografije Knina, RFFZD 20(9), 1980/81, 43–52

Jakšić 1983

Nikola Jakšić, Naušnice s tri jagode u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, PPUD 23, 1983, 49-74

Jakšić 1984

Nikola Jakšić, Nakit 14. stoljeća u Hrvatskoj i Bosni, RFFZD 23(10), 1983/84, 331-341

Jakšić 1988

Nikola Jakšić, O katedralama hrvatske i kninske biskupije, RFFZD 27(14), 1988., 115–133.

Jakšić 1991

Nikola Jakšić, Vijesti o padu Salone u djelu Konstantina Porfirogeneta, Antička Salona, Split 1991, 427-441

Jakšić 1992

Nikola Jakšić, Prilozi urbanizmu srednjovjekovnog Knina, Izdanja HAD-a 15, Zagreb 1992, 123–130

Jakšić 1995

Nikola Jakšić, Knin-hrvatska srednjovjekovna prijestolnica, Split 1995

Jakšić 1996

Nikola Jakšić, Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve sv. Spasa u Vrh Rici (analiza), SHP 23, 1996, 139-172

Janeš 2019

Andrej Janeš, A phantom meace – Did the Mongol invasion really influence stone castle building in medieval Slavonia, Fortifications defence system, structures and features in the past, Zbornik Instituta za arheologiju, knjiga 13, 2019, 225-237

Jelavić 2019

Davor Jelavić, Vrgorac – biser Gorske župe, Vrgorac 2019

Jeličić 1984

Jasna Jeličić, Tragovi ranokršćanske arhitekture od izvora do ušća rijeke Cetine, Cetinska krajina od prehistorije do dolaska Turaka, Izdanja HAD-a 8, Split 1984, 169-180

Jeličić 1997

Jasna Jeličić, Nova istraživanja gradskih zidina Salone, PPUD 37, 1997/98, 5-36

Jelovina 1982

Duje Jelovina, Djelatnost Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u godini 1981, SHP 12, 1982, 235-240

Jelovina 1989

Duje Jelovina, Starohrvatska nekropola na brdu Spas kod Knina, *Starohrvatska prosvjeta* 19, 1989. 121-241

Jerković 1942

don Radovan Jerković, Pastirski pohodi Nikole Bijankovića biskupa makarskog..., Sarajevo 1942

Juran 2019

Kristijan Juran – Karen-Edis Barzman – Josip Faričić, Kartografija u službi Mletačke države: Karta sjeverne i srednje Dalmacije nepoznatog autora s početka 16. stoljeća, *Geoadria* 24(2), 2019, 93 – 139

Jurić 1982

Šime Jurić, Građa za bibliografiju Cetinske krajine do 1980, I. dio, Zbornik Cetinske krajine 3, Sinj 1982

Jurić 2003

Radomir Jurić, Srednjovjekovna nalazišta donjoneretvanskog kraja, Izdanja HAD-a 22, 2003, 333-368

Jurin-Starčević 2005

Kornelija Jurin-Starčević, Demografska kretanja u selima srednjodalmatinskog zaleđa u 16. i tijekom 17. stoljeća, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 54, 2005, 139-167

Jurišić 1971

Karlo Jurišić, katolička crkva na bikovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine, Zagreb 1972

Jurković 2002

Ivan Jurković, Raseljena plemićka obitelj za osmanske ugroze: primjer Berislavića de Werhreka de mala Mlaka..., Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti HAZU, 20/2002, 125-164

Jurković 2006

Ivan Jurković, Vrhrički i Hlivanjski plemeniti rod Čubranića do sredine 15. stoljeća, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti HAZU, 24/2006, 25-69

Karbić 2015

Damir Karbić, Razvoj političkih ustanova, u „Nova zraka u europskom svjetlu – Hrvatske zemlje u ranom srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150), ur. Zrinka Nikolić Jakus, Zagreb 2015, 89-123

Katić 1932

Lovre Katić, Starohrvatska župa Smina, VAHD L, 1932, 74-84

Katić 1957

Lovre Katić, Prilike u splitskoj okolini poslije odlaska Turaka, Starine JAZU 47, 1957, 237-277

Katić 1963

Lovre Katić, Dvije poljičke isprave iz XV stoljeća, SHP 8-9, 1963, 233-244

Katić 2003

Miroslav Katić, Nova razmatranja o kasnoantičkom gradu na Jadranu, Opvscula archaeologica 27, 2003, 523-528

Katić – Lozo 2008

Miroslav Katić-Marijan Lozo, Protoantička utvrda „Kulina“ u Katunima, ALPIUM ILLYRICARUM STUDIA, VOL. 1 - Povijest u Kršu, Zagreb 2008, 77-86

Katić 2018

Miroslav Katić, *Castella qui sunt super civitatem Salonitanam*, VAHD 111, 2018, 245-279

Klaić 1975

Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata III*, Zagreb 1975

Vjekoslav Klaić, *Povijest Hrvata IV*, Zagreb 1975

Kojić 1976

Desanka Kovačević-Kojić, *O naselju Drijeva i njegovom položaju*, *Godišnjak Društva historičara BiH XXVI-XXVII*, 1976, 29-36

Korać 2007

Dijana Korać, *Franjevci i njihovi samostani u Humu*, *Croatica Cristiana periodica* 60, 2007, 17-33

Korunek 2012

Marijana Korunek, *Utvrđivanje namjene građevine kružnog tlocrta u dvorištu župne crkve sv. Jakoba u Prelogu*, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 36, 2012, 83-89

Kovačić 1985

Vanja Kovačić, *Omiška tvrđava Starigrad*, *PPUD* 25, 1985, 161-184

Kovačić 1992

Vanja Kovačić, *Fortifikacije grada Omiša*, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 16, 1992, 29-40

Kovačić 1997

Vanja Kovačić, *Trogirske fortifikacije u 15. stoljeću*, *PPUD* 37, 1997-98, 109-136

Kovačić 2002

Vanja Kovačić, *Tvrđave na donjoj Cetini u obrani omiškog komunalnog teritorija*, *Omiški ljetopis* 1, 2002, 73-90

Kovačić 2005

Slavko Kovačić, *Najstariji je poznati spomen sela Kučića u dokumentu od 23. lipnja 1237*, *Zov rodnih ognjišta – List župe Kučiće*, god. XI, br. 1(20), 2005, 12-15

Kovačić 2009

Slavko Kovačić, Župa Žeževica do godine 1940. i župe Zadvarje i Žeževica od godine 1941., Split 2009

Kovačević 1888

Ljubomir Kovačević, Znamenite srpske porodice srednjeg veka, Godišnjica Nikole Čupića X, 1888, 199-2014

Kovačević 2010

Nela Kovačević–Ana Bilokapić–Katarina Cvitanić, Vrgorac – utvrda Gradina, HAG 6/2009, Zagreb 2010, 690-691

Krnčević 1998

Željko Krnčević, Srednjovjekovna arheološka nalazišta na šibenskom području, Izdanja HAD-a 19, 1998, 197-225

Krnčević 2000

Željko Krnčević, Strelice iz Podumaca kod Unešića..., Opuscula archaeologica 23-24, 1999/2000, 487-500

Krnčević 2001

Željko Krnčević, Nekoliko neistraženih srednjovjekovnih utvrda u šibenskom kraju, Histria Antiqua 7, 2001, 145-158

Kurtović 2009

Esad Kurtović, Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača, Sarajevo 2009

Kužić 1995

Krešimir Kužić, Znojilo - zaboravljena utvrda, Hrvatski zemljopis 8, 1995, 21-22

Kužić 1997

Krešimir Kužić, Povijest Dalmatinske zagore, Split 1997

Kužić 2000

Krešimir Kužić, Plemići područja župe Zmine u srednjem vijeku, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU, Vol.17, 2000, 5-15

Kužić 2000a

Krešimir Kužić, Promjene toponima sela Radošića iz 1386. godine, Radovi Zadar 42, 2000, 79-104

Lawrence 1983

A. W. Lawrence, A skeletal history of Byzantine fortifications, Annual of the British school of Athens 78, 1983, 171-227

Le Duc, Dictionnaire..

Eugène Viollet-le-Duc, Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle, 1854 à 1868

([https://fr.wikisource.org/wiki/Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe siècle](https://fr.wikisource.org/wiki/Dictionnaire_raisonn%C3%A9_de_l'architecture_fran%C3%A7aise_du_XIe_au_XVIe_si%C3%A8cle))

Librenjak-Čerina 2005

Anita Librenjak-Dubravka Čerina, Preliminarno izvješće o zaštitnim arheološkim istraživanjima na tvrđavi Grad u Sinju 1998. i 1999. godine, VAPD 98, 2005, 271-282

Librenjak-Čerina-Župić 2006

Anita Librenjak-Dubravka Čerina-Branimir Župić, Sinj-tvrđava Grad, HAG 2, 2005 (2006), 393-396

Librenjak-Čerina 2007

Anita Librenjak-Dubravka Čerina, Sinj-tvrđava Grad, HAG 3, 2006 (2007), 432-433

Librenjak-Brković-Čerina 2009

Anita Librenjak-Daria Brković-Dubravka Čerina, Sinj-tvrđava Grad, HAG 5, 2008 (2009), 585-587

Librenjak-Čerina 2010

Anita Librenjak-Dubravka Čerina, Sinj-tvrđava Grad, HAG 6, 2009 (2010), 619-622

Librenjak-Čerina-Devlahović 2011

Anita Librenjak-Dubravka Čerina-Andrea Devlahović, Sinj-tvrđava Grad, HAG 7, 2010 (2011), 667-669

Librenjak 2012

Anita Librenjak, Sinj-tvrđava Grad, HAG 8, 2011 (2012), 642-645

Librenjak-Čerina 2015

Anita Librenjak-Dubravka Čerina, Sinj-tvrđava Grad, HAG 11, 2014 (2015), 619-622

Liddiard 2005

Robert Liddiard, Castles in context-power, Symbolism and landscape, 1066-1500, London 2005

Lovrenović 1987

Dubravko Lovrenović, Jelena Nelipčić - splitska vojvotkinja i bosanska kraljica, RADOVI Zavoda za hrvatsku povijest (Filozofski fakultet u Zagrebu) 20, 1987, 183-193

Lovrenović 2005

Dubravko Lovrenović, Bitka u Lašvi 1415. godine, Raukarov zbornik, Zagreb 2005, 275-295

Lovrić 1948

Ivan Lovrić, Bilješke o „Putu po Dalmaciji“ opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice, Zagreb 1948

Lozo 1995

Marijan Lozo, Arheološka topografija Studenaca, STUDENCI-List župe sv. Ilije, 1(19), 1995, 26-28

Ljubić 1890

Šime Ljubić, Kritika (nastavak, vidi br. 1.), Razne viesti, Glasnik starinarskoga društva u Kninu (Bilježke kroz starinarske izkopine u Kninskoj okolici od god. 1885.—1890.), Vjesnik hrvatskog arheološkog društva XII/1890, str.45-72

Madiraca 2013

Vinko Madiraca, Sinj-tvrđava Grad, HAG 9, 2012 (2013), 741-743

Mahinić 2014

Senja Mahinić, Životni put posljednje bosanske kraljice Mare nakon propasti Bosanskog kraljevstva, RADOVI Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija), Knjiga XVII/3, 2014, 211-224

Manenica-Ćurković

Hrvoje Manenica – Marin Ćurković, Kule i utvrde Ravnih kotara, Zadar-Benkovac 2016

Marasović 1952

Tomislav Marasović, Srednjovjekovna utvrda Glavaš na Dinari, Hrvatsko kolo 5, br. 3, 1952, 195-197

Marasović 2002

Katja Marasović, Kaštelanski kašteli, doktorska disertacija, Zagreb 2002

Marasović 2003

Katja Marasović, Nastanak i razvitak kaštelanskih utvrđenih naselja, Histria antiqua 11, 2003, 511-528

Marković 2003

Mirko Marković, Stočarska kretanja na dinarskim planinama, Zagreb 2003

Maršić 2003

Dražen Maršić, Antička naselja Pituntinum, Naresta i Oneum, HISTRIA ANTIQUA 11, 2003, 435 – 450

Martinac 2004

Helga Zglav- Martinac, Ulomak do ulomka, Split 2004

Marun 1892

Lujo Marun, Redoviti tromjesečno izvješće Kninskog starinarskog društva, VHAD, 14, br. 3, 1892, 92-95

Marun 1895

Lujo Marun, Starohrvatsko groblje sa crkvom sv. Spasa na Cetini, SHP 1, 1895., 224-230

Marun 1998

Lujo Marun, Starinarski dnevnic, Split 1998

Matas 1882

fra Ante Konstantin Matas, Potravlje, VHAD IV, 1882, 33-38

Matas 2011

Mate Matas, Prilog proučavanju gradina i gomila dijela splitske Zagore, Zbornik o Zagori, knjiga 4. . Od zagore do svjetskih metropola, Zagreb 2011, 159-171

Matijević 2014

Jurica Matijević, Isprava iz godine 1469. o sporu Poljica i Radobilje oko Seoca, Omiški ljetopis, 7, 2014, 125-136

Matković 1878

Petar Matković, Dva talijanska putopisa po balkanskom poluotoku iz XVI. vieka, STARINE JAZU X, 1878, 201-256

Migotti 1990,

Branka Migotti, Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine, Zagreb 1990

Miletić 2012

Drago Miletić, Plemički gradovi kontinentalne Hrvatske, Zagreb 2012

Miletić 1993

Željko Miletić, Rimska cestovna mreža između Arauzone i Tragurija, RFFZD, 31(18), 1991/92, Zadar 1993, 63-88

Miletić 1993a

Željko Miletić, Rimske ceste između Jadera, Burnuma i Salone, RFFZD, 32(19), 1992/93, Zadar, 1993, 117-150.

Miletić 2010

Željko Miletić, Burnum – vojničko središte provincije Dalmacije, u „Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj, Zagreb 2010, 113-143

Milinović 2004

fra Šimun Milinović, Hrvatske uspomene iz Dalmacije-povijesne rasprave (priređio M. Glibota), Zagreb 2004

Milošević 1986

Ante Milošević, Čitluk – Novija arheološka istraživanja Aequuma, Arheološki pregled 27, 1986, 85-87

Milošević 1989

Ante Milošević, Izgled i značaj sinjske tvrđave u prošlosti s posebnim osvrtom na tursko i mletačko razdoblje, Zbornik Cetinske krajine 4, 1989, 219-229

Milošević 1991

Ante Milošević, Stećci i Vlasi, Split 1991

Milošević 1996

Ante Milošević, Sinj i Cetina u starohrvatsko doba, Split 1996

Milošević 1997

Ante Milošević, Vrlika – starohrvatska župa Vrh Rika, Split 1997

Milošević 1998

Ante Milošević, Arheološka topografija Cetine, Split 1998

Milošević 2002

Ante Milošević, Dvori hrvatskih vladara na Crkvini u Biskupiji kod Knina, Zbornik Tomislava Marasovića, Split, 2002, 200-207

Milošević 2002a

Ante Milošević, Crkva sv. Marije mauzolej i dvori hrvatskih vladara u Biskupiji kraj Knina, Kulturno-povijesni vodič, Split, 2002

Milošević 2005

Ante Milošević, Arheološki izvori za srednjovjekovnu povijest Cetine, Zadar 2005 (doktorska disertacija)

Milošević 2009

Ante Milošević, Pons Tiluri, *Histria Antiqua* 17, 2009, 169-182

Milošević 2011

Ante Milošević, Srednjovjekovna groblja na položaju Opletje u Bunini podno Koteza kod Vrgorca, Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini, Makraska 2011, 213-232

Milošević 2016

Ante Milošević, Doseljenje Hrvata u Dalmaciju krajem 8. stoljeća – mać K-tipa iz Koljana kao mogući dokaz, *Starohrvatska prosvjeta* 43, 2016, 239-262

Milošević 2017

Ante Milošević, Arheologija Sinjskog polja, Split 2017

Morpurgo 1962

Viktor Morpurgo, Daniele Rodriguez i osnivanje splitske skele..., STARINE JAZU 52, 1962, 185-248

Mošin 1971

Vladimir Mošin, Najstariji rukopis Poljičkog statuta i problem redakcije statuta, Poljički zbornik 2, 1971, 9-22

Mucić-Bokarica 2011

Konstanta Mucić-Nela Kovačević Bokarica, Doprinosi poznavanju povijesti Vrgoračke krajine na osnovi rezultata novijih arheoloških istraživanja, Arheološka istraživanja na trasi autoceste u Zabiokovlju i Plini, Makraska 2011, 125-199

Nalazi 2010

Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj (grupa autora), Zagreb 2010

Nenadović 1964

Slobodan M. Nenadović, Osvrt na način zidanja srpskih srednjovekovnih spomenika, Zbornik zaštite spomenika kulture, knj. XV, 1964, 43-60

Nicole 1999

David Nicole, Medieval warfare source book – Warfare in Western Christendom, London 1999

Nikić 1989

Andrija Nikić, Podaci iz izvještaja don Mate Bakovića, Zbornik Cetinske krajine 4, 1989, 185-197

Novak 1978

Grga Novak, Povijest Splita I-IV, Split 1978

Omašić 1971

Vjeko Omašić, Mletačko-tursko razgraničenje na trogirskom teritoriju nakon Ciparskog i Kandijskog rata i njegove posljedice, Izdanja Muzeja grada Trogira, Trogir 1971

Oreč 1984

Petar Oreč, Novi arheološki nalazi iz ranog srednjeg vijeka iz zapadne Hercegovine, GZM 39, 1984, 97-129

Oreč 1995

Petar Oreč, Prilog proučavanju srednjovjekovnog grada Ričani iz 1454. godine, Imotski zbornik II, 1994, 89-96

Pavić 1903

Alfons Pavić, Prinosi povijesti Poljica, GZM XV, 1903, 59-100

Pera 1988

Miroslav Pera, Poljički statut, Split (Književni krug) 1988

Pederin 1994

Ivan Pederin, Livno i karavanski put od Jajca do Splita tijekom 14. i 15. stoljeća, Livanjski kraj u Povijesti, Split-Livno 1994

Perica-Grbić 2019

Josip Baraka Perica- Nikša Grbić, Rezultati istraživanja utvrde Ošlje-Gradac i selo Ošlje u općem povijesno-arheološkom kontekstu, Anali Zavoda za povijesne znanosti u Dubrovniku 57, 2019, 145-174

Pelc 2007

Milan Pelc, Renesansa, Zagreb 2007

Peričić 2001

Šime Peričić, Proizvodnja i prodaja paške soli u prošlosti, Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru 43, 2001 45-83

Petrinec 1996

Maja Petrinec, Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve sv. Spasa u Vrh Rici (katalog), SHP 23, 1996, 7-138

Petrinec 2000

Maja Petrinec, Izvještaj o arheološkim istraživanjima na prostoru podgrađa tvrđave Topana u Imotskom, SHP 27, 2000, 227-232

Petrinec 2004

Maja Petrinec, Rezultati arheološkog istraživanja groblja na položaju Bradvače-Prkutov grob u Sutini, Zbornik o Zagori, knjiga 7, Zbornik radova/Neorić i Sutina, Split 2004, 183-195

Petrinec – Jurčević 2015

Maja Petrinec - Ante Jurčević, Crkvina – Biskupija - insights into the Chronology of the Site from 8th to 15th Century, Swords, Crowns, Censers and Books Francia Media - Cradles of European Culture (Edited by Marina Vicelja-Matijašić), Rijeka 2015

Piteša 2009

Ante Piteša, Katalog nalaza iz vremena seoba naroda, srednjeg i novog vijeka u Arheološkom muzeju u Splitu, Split 2009

Pivčević 1996

Ivan Pivčević, Povijest Poljica, Split 1996 (Pretisak dodatka Vjesniku za Arheologiju i historiju Dalmatinsku, 1921.)

Porter 2000

Pamela Porter, Medieval warfare in Manuscripts, London 2000

Pow 2019

Stephen Pow, Hungary's castle defense strategy in the aftermath of the Mongol invasion (1241-2142), Fortifications defence system, structures and features in the past, Zbornik Instituta za arehologiju, knjiga 13, 2019, 239-250

Radić 1895

Frano Radić, Hrvatsko-bizantske nadstupine Prvog muzeja hrvatskih spomenika, SHP 1, 1895, 205-211

Rady 2000

Martyn C. Rady, Nobility, land and service in medieval Hungary, Basingstoke 2000

Rački 1881

Franjo Rački, Notae Ioannis Lucii, Starine JAZU 12, 1881, 212-268

Rački 1882

Franjo Rački, Prilozi za geografsko-statistički opis bosanskog pašalika, STARINE JAZU XIV, 1882, 173-195

Rački 1892

Franjo Rački, Izvodi za jugoslavesnku poviest iz dnevnika Marina ml. Sanuda 1526-1533, STARINE JAZU XXV, 1892, 103-133

Rapanić 2016

Željko Rapanić, Propast Salone, SHP 43/2016, 91-140

Ravić 2012

Ivana Ravić, Dve isprave upućene u Dubrovnik povodom izmirenja kralja Ostoje i Pavla Klešića, Građa o prošlosti Bosne, knj. 5, 2012, 39-48 (ćirilica)

Regan 2012

Krešimir Regan, Plemićki grad Kegalj (Kegaljgrad), Radovi Zadar, 54/2012, 1-34

Regan 2014

Krešimir Regan, Gornji grad kninske tvrđave, Ascendere historiam - Zbornik u čast Milana Kruheka, Zagreb 2014, 463-495

Raukar 1970

Tomislav Raukar, Zadarska trgovina solju u XIV i XV stoljeću, RFFZD 7-8, 1970, 19-79

Römer 2013

Zdenka Janeković Römer, Kraj srednjovjekovnog Bosanskog Kraljevstva u dubrovačkim izvorima, u „Stjepan Tomašević (1461-1463) – slom srednjovjekovnog Bosanskog Kraljevstva, Zbornik radova, Zagreb-Sarajevo 2013, 47-67

Rendić 1968

Duje Rendić Miočević, Novi Dolabelin "terminacijski" natpis iz okolice Jablanca, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Vol. 3 No. 1, 1968, 63 – 74

Ričice 1983

V. Kovačić-Ž. Mikić-N. Jakšić-G. Nikšić, Ričice – nekropola stećaka, Split 1983

Rismondo 1954

Vladimir Rismondo, Pomorski Split druge polovine XIV st. – notarske imbrevijature, Izdanja Muzeja Grada Splita, sveska 5, Split 1954

Rismondo 1977

Vladimir Rismondo, Iz knjige splitskih srednjovjekovnih notara, Građa i prilozi za povijest Dalmacije 9, 1977, 203-225

Sanader 2003

Mirjana Sanader, Tilurium I, Zagreb 2003

Sanader-Tončinić 2010

Mirjana Sanader-Domagoj Tončinić, Gardun - antički Tilurium, u „Nalazi rimske vojne opreme u Hrvatskoj“, Zagreb 2010, 33-55

Sanader-Vukov-Bužanić 2019

Mirjana Sanader-Mirna Vukov-Domagoj Bužanić, Pax Romana između Burna i Tilurija. Krajolik sukoba?, Prilozi Instituta za arheologiju 36, 2019, 121-134

Skelac 2007

Goran Skelac, Sinj-tvrđava Grad, HAG 3, 2006(2007), 433-434

Sijarić 2001

Mirsad Sijarić, Kasnosrednjovjekovne mamuze iz zbirke Zemaljskog muzeja BiH, GZM 48/49, 1996-2000 (2001), 300-346

Sijarić 2014

Mirsad Sijarić, Hladno oružje iz BiH u arheologiji razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, Sarajevo 2014

Sivrić 2003

Marijan Sivrić, Srednjovjekovna humska župa Luka, Izdanja HAD-a 22, 2003, 379-396

Smiljanić 1984

Franjo Smiljanić, Nastanak i razvoj srednjovjekovnog Knina, RFFZD 24(11)/1984-85, 119-132

Smiljanić 1987

Franjo Smiljanić, Kapitul kod Knina, RFFZD 26 (13)/1987, 215-224

Smiljanić 1988

Franjo Smiljanić, Teritorij i granice Kninske županije u srednjem vijeku, RFFZD, 27(14), 1988, 135-149

Smiljanić 1992

Franjo Smiljanić, Građa za povijesnu topografiju kninsko-drniškog kraja u srednjem vijeku, Izdanja HAD-a 15, 1992, 55-63

Soldo 1965

Fra Josip Ante Soldo, Cetina-srednjovjekovna županija i kneštvo Nelipića, Sinjska spomenica 1715-1965 (zbornik radova), Sinj 1965, 63-101

Soldo 1979

Josip Ante Soldo, Župa Radobilja, Omiš 1970

Soldo 1989

fra Josip Ante Soldo, Pregled geološko-geografske i historiografske bibliografije Imotske krajine, Čuvari baštine – zbornik radova, Imotski 1989, 37-64

Soldo 1989a

Josip Soldo, Etničke promjene i migracije stanovništva u Sinjskoj krajini krajem 17. i početkom 18. stoljeća, Zbornik Cetinske krajine 4, 1989, 81-144

Soldo 1995

Ante Josip Soldo, Čačvina, RFFZD 37, 1995, 207-220

Soldo 2011

Fra Josip Ante Soldo, Sinjska krajina u 17. i 18. stoljeću I i II, Sinj 2011

Sophoulis 2015

Panos Sophoulis, The Mongol Invasion of Croatia and Serbia in 1242, FRAGMENTA HELLENOSLAVICA 2, 2015, 251-278

Spaho 1989

Fehim Dž. Spaho, Grad Sinj u turskoj vlasti, Zbornik Cetinske krajine 4, 1989, 55-79

Spaho-Aličić 2007

Opširni popis Kliškog sandaka iz 1550. godine (ur. Fehim Dž. Spaho, Ahmed S. Aličić), MONUMENTA TURCICA HISTORIAM SLAVORUM MERIDINALIUM ILUSTRANTA, TOM. XII, SER. II, Defteri, KNJ. 5, Orijentalni institut, Sarajevo 2007

Stanić 1891a

Petar Stanić, Sredovječni spomenici u Vrličkoj okolini, VHAD XIII, 1891, 9-13

Stanić 1891b

Petar Stanić, Predpovjestni spomenici vrličke okolice u Dalmaciji, VHAD XIII, 1891, 43-50, 68-71

Stanić 1892

Petar Stanić, Rimski putevi od Aequuma do Leusabe, VHAD 14/4, 1892, 97-106

Stanojević 1962

Gligor Stanojević, Dalmacija u doba Morejskog rata 1684-1699, Beograd 1962

Stari gradovi 2012

Stari gradovi Bosne i Hercegovine (grupa autora), Sarajevo 2012

Stokstad 2005

Marilyn Stokstad, Medieval castles, Westport 2005

Stošić 1941

Krsto Stošić, Sela šibenskog kotara, Šibenik 1941

Suić 1995

Mate Suić, Bizantski limes na istočnoj obali Jadrana, PPUD 35 (Petriciolijev zbornik I), 1995, 123-133

Suić 2003

Mate Suić, Antički grad na istočnom Jadranu, Zagreb 2003

Šabanović 1982

Hazim Šabanović, Bosanski pašaluk – postanak i upravna podjela, Sarajevo 1982

Šeparović 2003

Tomislav Šeparović, Nove spoznaje o nalazima ranosrednjovjekovnog novca u južnoj Hrvatskoj, SHP 30, 2003, 127-137

Šeparović-Uroda 2009

Tomislav Šeparović – Nikolina Uroda, Antička zbirka Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika (izbor), Split 2009

Šimić-Kanaet 2015

Zrinka Šimić-Kanaet – Blaž Glavinić – Ivana Kunac, Crkvine – Potravlje, HAG 11, 2014(2015), 609-610

Šimunković 2011

Ljerka Šimunković, Dalmacija Godine Gospodnje 1553., Split 2011

Šišić 1902,

Ferdo Šišić, Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba, Zagreb 1902

Šišić 1905

Ferdo Šišić, Iz arhiva u Körmenu, Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva, VII, 1905, 209-228

Šišić 1924

Ferdo Šišić, O sredovječnom hrvatskom gradu Labu, STRENA BULICIANA, Zagreb-Split 1924, 577-585

Šišić 1938

Ferdo Šišić, Nekoliko isprava početka 15. stoljeća, Starine JAZU 39, 1938, 129-192

Škobalj 1970

Ante Škobalj, Obredne gomile, Sveti Križ na Čiovu 1970

Špehar 2019

Perica Špehar, Reoccupation of the late antique fortifications on the Central Balkans during the early middle ages, Fortifications defence system, structures and features in the past, Zbornik Instituta za arheologiju, knjiga 13, 2019, 113-124

Šunjić 1966

Marko Šunjić, Kada je mletačka posada ušla u hercegovu tvrđavu Visući?, Godišnjak Društva historičara BiH, XV, 1966, 197-200

Šunjić 1967

Marko Šunjić, Dalmacija u XV stoljeću, Sarajevo 1967

Šunjić 1989

Marko Šunjić, Trogirski izvještaj o turskom osvojenju Bosne, Glasnik arhiva i društva arhivskih radnika BiH, XXIX, 1989, 139 – 157

Šunjić 1996

Marko Šunjić, Bosna i Venecija – odnosi u XVI. i XV. stoljeću, Sarajevo 1996

Šuta 2009

Ivan Šuta, Prilog poznavanju prapovijesnih putova u Dalmatinskoj zagori, Histria Antiqua, 17/2009, 147-156

Šuta 2010

Ivan Šuta, Prilog poznavanju topografije prapovijesnih nalazišta na području Labina, Prgometa i Opora, Zbornik Opor i Kozjak - spona priobalja i Zagore, 2010, 5-17

Šuta 2016

Ivan Šuta, Prapovijest Kozjaka, Kaštela 2016

Tabak 2010

Angela Tabak-Danijela Petričević- Ivan Alduk, Utvrda Nutjak, Zbornik radova sa Znanstvenog skupa Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština, Split 2010, 425-439

Thalloczy 1906

Ljudevit Thalloczy, Hrvatsko običajno pravo od godine 1551. i 1553., GZM, XVIII, 1906, 17-36

Tkalčec 2017

Tatjana Tkalčec, Kasnosrednjovjekovna gradišta u široj okolici Križevaca: arheološki prilog poznavanju plemstva srednjovjekovne Križevačke županije, Cris, god. XIX., br. 1/2017, 15-33

Todaro 2003

Giovanni Todaro, *Macchine d'assedio medievali*, Latina 2003

Tomasović 2001

Marinko Tomasović, *Srednjovjekovna crkva sv. Nikole i groblje na Zanogi u Borovcima*, Split 2001

Tomasović 2004

Marinko Tomasović, *Arheološke potvrde naseljavanja prostora sela Kučiće... - Prastara pješačka komunikacija od Kučića k Omišu, Zov rodnih ognjišta – List župe Kučiće, god. X, br. 2 (19), 2004, 23-34*

Tomasović 2006

Marinko Tomasović, *Arheološka topografija Gornjih Brela uz najraniju komunikaciju sa zaleđem, Obavijesti HAD-a 2, XXXVIII, 2006, 73-88*

Tomasović 2009

Marinko Tomasović, *Prapovijesne i rimske komunikacije kroz trgovinu obale sa zaleđem...*, *Histria Antiqua* 17, 2009, 133-146

Tomasović 2009a

Marinko Tomasović, *Arheološke sugestije za ubikaciju gradova iz 36. poglavlja Porfirigenrtova *De administrando imperio*, SHP 36, 2009, 293-313*

Tomasović 2017

Marinko Tomasović, *Gotička umjetnost u Primorju, Gorskoj župi i Radobilji i vremenu hercega S. Vukčića Kosače – između stvarnosti i zbilje, HERCEGOVINA 3, 2017, 273-329*

Tomičić 1988

Željko Tomičić, *Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima, Prilozi Instituta za arheologiju, 5-6, 1988/89, Zagreb, 29-53*

Tomičić 1993

Željko Tomičić, Na tragu Justinijanove rekonkviste. Kasnoantičke utvrde na sjevernom priobalju Hrvatske, Prilozi Instituta za arheologiju 10, 1993, 103-116

Tonković 2003

Snježana Tonković, Papina olovna bulla iz Prološca, Makarsko primorje 6, 2003, 87-94

Tonković 2005

Snježana Tonković, Opačac, HAG 1, 2004 (2005), 232-234

Tonković 2005a

Snježana Tonković, OPAČAC-PROLOŽAC, Izvješće o arheološkim istraživanjima 2000-2004, Zavičajno blago u funkciji razvoja Zabiokovlja, Zbornik radova, Split 2005, 85-104

Tonković 2006

Snježana Tonković, Opačac, HAG 2, 2005 (2006), 373-374

Topić 2008

Miroslava Topić, Starokršćanski spomenici, Arheološka zbirka Franjevačkog samostan u Sinju, Sinj 2008, 293-319

Tošić 1987

Đuro Tošić, Трг Дријева у средњем вијеку, Sarajevo 1987.

Tošić 2008

Đuro Tošić, Fragmenti iz života hercega Vlastka Kosače (ćirilica), Istorijski časopi, knj. LVI, 2008, 153-172

Toy 1984

Sidney Toy, Castles – Their Construction and History, New York, 1984 (reprint iz 1939.)

Turković 2012

Tin Turković, Kasnoantička „palača“ u Polačama – nove spoznaje, Zbornik radova „Dani Cvita Fiskovića, Zagreb 2012, 73-93

Uglešić 1996

Ante Uglešić, Nakit Istočnih Gota na području rimske provincije Dalmacije, Hrvati i Goti, Split 1996, 135-168.

Ujević 1991

Ante Ujević, Imotska krajina, Imotski 1991

Uroda 2008

Nikolina Uroda, Vrlika-tvrđava Prozor, HAG 4, 2007(2008), 543-545

Urlić-Ivanović 1895

Grgur Urlić-Ivanović, Nečven - starohrvatska tvrđava u Kninskoj županiji, SHP 1, 1895, 46-50

Urlić-Ivanović 1895a

Grgur Urlić-Ivanović, Ključić - grad Nelipićevo u Kninskoj županiji, SHP 1, 1895, 109-111, 174-182

Vego 1954

Marko Vego, Srednjovjekovni nadgrobnici BiH, sv. IV - Ljubuški, Sarajevo 1954

Vego 1957

Marko Vego, Naselja srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo 1957

Vego 1980

Marko Vego, Tri povelje o posjedima hercega Stjepana Vukčića Kosače, Iz istorije srednjovjekovne BiH, Sarajevo 1980, 452-486

Vego 1982

Marko Vego, Postanak srednjovjekovne bosanske države, Sarajevo 1982

Veić 2004

Zvonimir Veić, Neorić i župa Neorić, Zbornik o Zagori, knjiga 7, Zbornik radova/Neorić i Sutina, Split 2004, 197-227

Višnjić 2016

Josip Višnjić, *Claustra Alpium Iuliarum: A Late Antique Defensive System in the Northern Adriatic and Eastern Alps, Focus on Fortifications - New Research on Fortifications in the Ancient Mediterranean and the Near East*, Oxford, 2016, 492-505

Vinski 1982

Zdenko Vinski, Šljem epohe seobe naroda nađen u Sinju, SHP 12, 1982, 7-34

Vrsalović 1963

Dasen Vrsalović, Četverogodišnji rad Instituta za nacionalnu arheologiju i Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, SHP 8-9, 1963, 261-279

Vrsalović 1963a

Dasen Vrsalović, Kasnosrednjovjekovne ostruge u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, SHP 8-9, 1963, 151-169

Vuletić 1975

Ante Vuletić, Novi neolitski nalazi na području Cetinske krajine, Sinj 1975

Zaninović 2005

Joško Zaninović, Ključica-srednjovjekovna utvrda, HAG 2/2005, 332-334

Zaninović 2006

Joško Zaninović, Ključica-srednjovjekovna utvrda, HAG 3/2006, 373-375

Zaninović 2007

Joško Zaninović, Ključica-srednjovjekovna utvrda, HAG 4/2007, 431-432

Zaninović 1988

Marin Zaninović, *Liburnia militaris*, *Opuscula archaeologica* 13, 1988, 43-67

Zaninović 2015

Marin Zaninović, *Ilirski ratovi*, Zagreb 2015

Zekan 1997

Mate Zekan, *Srednjovjekovne utvrde na rijeci Krki*, *Visovački zbornik*, Visovac 1997, 391-406

Zekan 2004

Mate Zekan, *Ranonovovjekovno groblje u Sutini-Šolići*, *Zbornik o Zagori*, knjiga 7, *Zbornik radova Neorić i Sutina*, Split 2004, 161-182

Zelić 2017

Maja Zelić, *Radovi na imotskoj tvrđavi „Topani“ u 2017. godini*, *Radovi na crkvi sv. Frane i tvrđavi u Imotskom u 2017. godini*, *Imotski/Zagreb 2017*

Zilić 2014

Adis Zilić, *Vlatkovići od progonstva sa baština 1465. do pada Počitelja 1471. godine*, *Osmansko osvajanje Bosanske kraljevine – zbornik radova*, Sarajevo 2014, 105-138

Zlatović 1883

Stipan Zlatović, *Stare narodne zadužbine hrvatskih kralja u Dalmaciji*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, Vol.5 No.1, 1883, 52-55

Zlatović 1895;

fra Stipan Zlatović, *Topografske crtice o starohrvatskim županijama u Dalmaciji i starim gradovima na kopnu od velebita do Neretve*, *SHP* 1, 1895, 10-15, 79-83, 138-145, 212-217

Zlatović 1896;

fra Stipan Zlatović, Topografičke crtice o starohrvatskim županijama u Dalmaciji i starim gradovima na kopnu od velebita do Neretve, SHP 2, 1896, 14-17, 87-90, 148-155, 217-224

Zlatović 1897

fra Stipan Zlatović, Topografičke crtice o starohrvatskim županijama u Dalmaciji i starim gradovima na kopnu od Velebita do Neretve, SHP 3, 1897, 9-13, 60-63, 110-113

Živković 1987

Pavao Živković, Ivaniš nelipić između mletačke republike i bodanskog kralja Tvrtka II Tvrtkovića, RFFZD 27(14), 1987/88, 151 – 170

Živković 1993

Pavao Živković, Knin i Bosna od kraja 13. do početka 15. stoljeća, Kninski zbornik, Zagreb 1993, 123-131

Žmegač 2000

Andrej Žmegač, Bastioni kontinentalne Hrvatske, Zagreb 2000

Žmegač 2001

Andrej Žmegač, Utvrda sv. Nikole pred Šibenikom, Radovi Instituta za povj. umj. 25, 2001, 91-100

Žmegač 2005

Andrej Žmegač, La fortezza di San Nicolò presso Sebenico. Un'opera importante di Giangirolamo Sanmicheli, Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz 49, 2005, 133-151

Zrnić 2014

Lidija Zrnić, Ostavština Većeslava Henneberga u arhivima Ministarstva kulture RH,
Godišnjak zaštite 36, 2014, 23-34

Župe 1999

Pavao Anđelić-Marijan Sivrić-Tomislav Anđelić, Srednjovjekovne humske župe, Mostar
1999

Župić 2008

Branimir Župić, Srednjovjekovni predmeti, Arheološka zbirka Franjevačkog samostana u
Sinju, Sinj 2008

Wilkes 1969

John J. Wilkes, Dalmatia, London 1969

Wilkinson 1848

John Gardner Wilkinson, Dalmatia and Montenegro vol. II, London 1848

8. SAŽETAK

Dalmatinsko srednjovjekovlje spomenički je izuzetno bogato razdoblje. Društvo u cjelini je tijekom tih nekoliko stoljeća prolazilo kroz brojne procese koji su se odražavali u svim aspektima materijalnog stvaralaštva, posebice u arhitekturi čiji jedan dio ovdje obrađujemo. Kraj antike, stvaranje i nestanak rane hrvatske države, formiranje srednjovjekovnog plemstva, izmjene vladarskih dinastija, razvoj komuna na obali, uloga Crkve, uspostava mletačke vlasti, osmanska prijetnja - sve su to događaji koji su obilježili ove prostore od 6. do prva tri desetljeća 16. stoljeća - s naglaskom na razdoblje razvijenog i kasnog srednjeg vijeka tj. vrijeme od 14. do kraja 15. i početka 16. stoljeća. Fortifikacijska arhitektura pratila je te društvene promjene te im se na različite načine prilagođavala postavši tako odraz vremena u kojem nastaje.

U smislu fortifikacija prostor doživljava različite promjene. Tijekom prapovijesti, tadašnje utvrde (gradine) kojih je sačuvano na stotine govore o velikoj „rascjepkanosti“ prostora – kakva neće postojati u kasnijim razdobljima – ali isto tako i o njenoj povezanosti sustavom vizualne komunikacije između pojedinih gradina. U prvim stoljećima nakon Krista taj isti prostor se integrira i kontrolira iz samo nekoliko utvrđenja izrazito vojničkog karaktera. Krajem antike dolazi do ponovnog aktiviranja ranijih gradinskih položaja i stvaranja novih strateških sustava. Dio ovog kasnoantičkog naslijeđa prenosi se i u srednji vijek tijekom kojega razlikujemo tri osnovne faze u razvoju fortifikacijske arhitekture.

Prva faza utvrđivanja vezana je za ranosrednjovjekovno razdoblje i formiranje županijskog ustroja tj. županijskih središta koja se u pogledu infrastrukture samih utvrda kao i njihovih teritorija te komunikacija jako oslanjaju na ranije antičko, točnije kasnoantičko naslijeđe. Iako može biti i drugačijih primjera tj. utvrda koje nisu županijska središta, o arhitekturi jednih i drugih je teško išta više govoriti.

Druga faza gradnje fortifikacija vezana je za razdoblje od 1. polovice 14. stoljeća do sredine 15. stoljeća kada se podižu potpuno nove utvrde, a one ranije županijske se nadograđuju. Utvrde najčešće podižu lokalni velikaši (uz privolu vladara) kako bi osigurali svoja sjedišta i posjede. Za razliku od prijašnjeg razdoblja, ovo je vrijeme kada puno detaljnije možemo govoriti o arhitekturi utvrda koja je apsolutno koncipirana u okvirima fortifikacijske arhitekture razvijenog i kasnog srednjeg vijeka s ponekom „lokalnom“ karakteristikom u smislu prilagođavanja pojedinih objekata potrebama i situacijama na terenu.

Treća faza započinje sredinom 15. stoljeća i traje do samog početka 16. stoljeća i unutar odabranog prostora sagledavamo je isključivo u kontekstu ratova s Osmanlijama. U arhitektonskom smislu tu dolazi do prilagođavanja ranije gradnje kao i potpuno novih gradnji koje su uvelike u skladu s novim principima ratovanja tj. obrane iako se na nekima primjećuje povezanost s ranijim graditeljskim tradicijama.

Ključne riječi: unutrašnjost Dalmacije, fortifikacije, razvijeni i kasni srednji vijek

SUMMARY

The Dalmatian Middle Ages are an extremely rich period in terms of monuments. Society as a whole has gone through numerous changes during these few centuries, which have been reflected in all aspects of material creation, especially in architecture, one part of which we deal with here. The end of antiquity, the creation and disappearance of the early Croatian state, the formation of the medieval nobility, changes in ruling dynasties, the development of towns on the coast, the role of the Church, the establishment of Venetian rule, the Ottoman threat - all these events marked this area from 6th to the first three decades of 16th century - with an emphasis on the period of the High and Late Middle Ages, ie the time from the 14th to the end of the 15th and the beginning of the 16th century. Fortification architecture followed these social changes and adapted to them in various ways, reflecting the time in which it was created.

In terms of fortifications, the space also is experiencing various changes. During prehistory, the fortifications of the time, of which hundreds have been preserved, speak of the great "fragmentation" of space - which will not exist in later periods - but also of its connection with the system of visual communication between individual forts. In the first centuries AD, this same space was integrated and controlled from only a few fortifications of a distinctly military character. At the end of antiquity, the former hillfort positions were reactivated and new strategic systems were created. Part of this late antique heritage is transferred to the Middle Ages, during which we distinguish three basic stages in the development of fortification architecture.

The first phase of fortification is related to the early medieval period and the formation of the counties, ie county centers, which in terms of infrastructure of the fortifications as well as their territories and communications rely heavily on earlier roman, or rather late roman heritage. Although there may be other examples, ie fortifications that are not county centers, it is difficult to say something more about the architecture of both.

The second phase of construction of fortifications is related to the period from the first half of the 14th century to the middle of the 15th century, when completely new fortifications were built, and the earlier ones were rebuilt. The forts are most often built by local nobles (with the consent of the ruler) to secure their seats and estates. Unlike the previous period, this is a time when we can talk more detail about the architecture of fortifications, which is absolutely conceived within the fortification architecture of the High and Late Middle Ages with some

"local" characteristics in terms of adapting individual buildings to the needs and situations on the ground.

The third phase begins in the middle of the 15th century and lasts until the very beginning of the 16th century, and within the chosen area we look at it exclusively in the context of the wars with the Ottomans. In the architectural sense, there is an adjustment of earlier construction as well as completely new constructions that are largely in line with the new principles of warfare, ie defense, although some show a connection with earlier architectural traditions.

Key words: interior of Dalmatia, fortifications, High and Late Middle Ages

9. PRILOZI

Popis kratica

BASD – Bullettino di archeologia e storia dalmata, Split

CCP – Croatica Christiana periodica, Zagreb

Godišnjak zaštite – Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, Zagreb

GZM – Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo

HAG – Hrvatski arheološki godišnjak, Zagreb

Izdanja HAD-a – Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb

PPUD – Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, Split

RFFZD – Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Zadar

Radovi Zadar – radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru, Zadar

SHP – Starohrvatska prosvjeta, Split

VHAD – Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb

VAHD – Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, Split

Popi slika

Karta 1. Karta prostora s označenim utverdama

Slika 1. Znoilo – snimak iz zraka s zaokruženim položajem kamenoloma

Slika. 2. Znoilo – tlocrt (preuzeto iz Kužić 1995, 21)

Slika 3. Znoilo - središnji dio utvrde s vidljivm šperunom na lijevoj strani slikeSlika 4/5.

Znoilo – šperun

Slika 6. Znoilo - zakloni na suhozidnom bedemu

Slika 7. Znoilo – kamenolom

Slika 8. Znoilo – ulomak dovratnika

Slika 8a. Kaštelica – ostaci kružne kule

Slika 9. Neorić - ostaci utvrde

Slika 10. Neorić - tlocrt utvrde (preuzeto iz Kužić 1995, 21)

Slika 11. Glavaš - tlocrt utvrde (preuzeto iz Marun 1895, 226)

Slika 12. Glavaš, snimak iz zraka

Slika 13. Glavaš

Slika 14. Glavaš

Slika 15. Glavaš

Slika 16. Glavaš, unutrašnjost tvrđave

Slika 17. Glavaš, kula izvana

Slika 18. Glavaš, kula iznutra

Slika 19. Glavaš, zazidano krunište

Slika 20. Vrlika – Prozor, tlocrt i presjeci kroz donžon i okruglu kulu (preuzeto iz Milošević 2005, T 98)

Slika 21. Vrlika - Prozor

Slika 22. Vrlika – Prozor, pogled s jugoistoka

Slika 23. Vrlika – Prozor, pogled s juga

Slika 24. Vrlika – Prozor, pogled sa sjeverozapada

Slika 25. Vrlika – Prozor, okrugla kula

Slika 26/27. Vrlika – Prozor, unutrašnji ulaz

Slika 28. Vrlika – Prozor, donžon

Slika 29. Vrlika – Prozor, donžon iznutra

Slika 30. Vrlika – Prozor , donžon iznutra - konzole kamina?

Slika 31. Vrlika – Prozor, donžon iznutra - strijelnice

Slika 32. Vrlika - Prozor, palas/palača (kvartir)

Slika 33/34. Vrlika – Prozor, prozorske klupe u palači

Slika 35. Vrlika – Prozor, šupljina od grede unutar zida

Slika 36. Vrlika – Prozor, otvori za grede koje su nosile *hourd*

Slika 36a. Ključica u kanjonu Čikole

Slika 37. Travnik, tlocrt

Slika 38. Travnik

Slika 39. Travnik, pogled s jugoistoka

Slika 40. Travnik, vrhovi strijela i veretoni s tvrđave

Slika 41. Položaj Grudine s potravskom župnom crkvom i tvrđavom Travnik u pozadini

Slika 42 – 47. Grudine, nalazi iz grobova

Slika 48. Sinj – Grad, tlocrt istraženih dijelova

Slika 49. Sinj - Grad

Slika 50. Sinj – Grad, pogled sa sjevera

Slika 51/52. Sinj -Grad, Jugozapadna i južna kula

Slika 53. Sinj – Grad, jugoistočna kula

Slika 54. Sinj – Grad, zapadni bedem i kula

Slika 55. Sinj – Grad, južni bedem s ophodom i parapetom

Slika 56. Sinj – Grad, glavni ulaz (tzv. propugnakulum)

Slika 57. Sinjski Grad početkom 18. stoljeća, Museo Correr

Slika 58. Čačvina, tlocrt

Slika 59. Čačvina

Slika 60. Čačvina i crkva Svih Svetih – pogled prema Sinjskom polju

Slika 61/62. Čačvina, glavna kula izvana i iznutra

Slika 63. Čačvina, unutrašnjost kule – šesterokutni temelji ranije kule

Slika 64. Čačvina, glavni ulaz u tvrđavu

Slika 65. Čačvina, pogled s tvrđave na put prema Bosni (starija komunikacija ide rubom polja ispod današnje)

Slika 66. Čačvina/Vrpolje, Grebine - groblje sa stećcima uz stari put

Slika 67. Čačvina, pronađeni koštani dijelovi samostrijela

Slika 68. Nutjak. Tlocrt

Slika 69. Nutjak

Slika 70. Nutjak, pogled s juga

Slika 71. Nutjak, kula

Slika 72. Put iz Poljica i Nutjak u pozadini

Slika 73 – 76. Arheološki nalazi s Nutjaka

Slika 77. Obloga zida ili dijelovi peći s Nutjaka

Slika 78. V. M. Coroneli, Nutjak 1686. godine

Slika 79. Ričice, Gradina

Slika 80. Ričice, Gradina – „kula“ za istočnom kraju utvrde

Slika 81. Ričice – Gradina, plato utvrde

Slika 82. Ričice – Gradina, južni bedem

Slika 83-84. Ričice, groblje sa stećcima pod utvrdom na položaju „Pratrova glavica“ prije istraživanja 80-ih godina i danas

Slika 85. Proložac – Badnjevice

Slika 85a. Proložac – Badnjevice

Slika 85b. Proložac – Badnjevice, pogled na kanjon i tvrđavu (desna strana slike)

Slika 85c. Proložac – Badnjevice, pogled na kanjon, kulu i Imotsko polje

Slika 86. Proložac – Badnjevice, donji dio utvrde

Slika 87/88. Proložac – Badnjevice, kula na vrhu utvrde

Slika 89. Proložac – Badnjevice, zazidano krunište na drugom bedemu

Slika 90. Proložac – Badnjevice, ulaz na drugom bedemu

Slika 91. Proložac – Badnjevice, pretpostavljeni ostaci palasa/palače

Slika 92. Proložac – Badnjevice, cisterna za vodu

Slika 93. Imotski – Topana, tlocrt s označenim ranijim srednjovjekovnim ulazom u tvrđavu

Slika 93a. Imotski - Topana

Slika 94. Imotski – Topana, pogled sa sjevera

Slika 94a. Imotski -Topana, pogled sa sjeveroistoka

Slika 95. Imotski – Topana, južni bedem s ranijim ulazom u tvrđavu

Slika 96. Imotski – Topana, pretpostavljeni položaj donžona

Slika 97. Imotski – Topana, zahod u jugozapadnom kutu utvrde

Slika 98. Imotski – Topana, ojačanje južnog bedema

Slika 99. Imotski – Topana, ostaci stambenih objekata uz sjeverni bedem

Slika 100. Zadvarje, tlocrt

Slika 101. Zadvarje, snimak iz zraka

Slika 102. Zadvarje, sjeverozapadna kula

Slika 103. Zadvarje, pogled na tvrđavu i prijevoj Dupci u pozadini

Slika 104/105 Zadvarje, ojačanje sjevernog bedema i otvor zahoda u sz kuli

Slika 105a. Zadvarje početkom 18. stoljeća (Museo Correr)

Slika 106. Visuć, pogled s istoka

Slika 107. Visuć, snimak iz zraka

Slika 108. Visuć, ostaci kule na vrhu utvrde

Slika 109. Visuć, ostaci kule na vrhu utvrde (u pozadini Mosor i Poljica - u krugu Slanica, Šarin otok i Trgovište)

Slika 110. Visuć, ostaci kule na vrhu utvrde

Slika 111. Visuć, glavni ulaz u utvrdu

Slika 112. Starigrad iznad Omiša - tlocrt

Slika 113. Starigrad - snimka iz zraka

Slika 114. Starigrad - pogled s juga (Poljica i Mosor u pozadini)

Slika 115. Starigrad - pogled s istoka (u pozadini Omiš i ušće Cetine)

Slika 116. Starigrad - južni bedem s ulazom

Slika 117. Starigrad - zapadni bedem s ulazom

Slika 118. Starigrad - prilaz s istoka

Slika 119. Starigrad - gornji dio tvrđave s kvadratnom kulom i sjevernim bedemom

Slika 120. Starigrad - donji dio tvrđave s dvorištem, kućom i cisternom za vodu

Slika 121. Starigrad - V. M. Coroneli 1687.

Slika 122. Vrgorac, Gradina - tlocrt

Slika 123. Vrgorac - snimak iz zraka

Slika 123a. Vrgorac – pogled s istoka

Slika 124. Vrgorac - kula Avala u istočni bedem tvrđave s glavnim ulazom

Slika 125. Vrgorac - srednjovjekovni ulaz u tvrđavu

Slika 125a. Vrgorac – unutrašnjost tvrđave

Slika 126. Vrgorac - kula Avala i cisterna za vodu

Slika 127. Vrgorac - unutrašnjost tvrđave i pogled na sjeverni bedem s kulom

Slika 128. Vrgorac – objekt (palača?) uz zapadni bedem

Slika 129. Vrgorac – oko 1690., S. Boucaut

Slika 129a. Vrgorac 1690. godine – crtež prema originalu u Državnom arhivu u Zadru

Slika 130. Vratar - tlocrt

Slika 131. Vratar - snimak iz zraka

Slika 132. Vratar – pogled sa zapada (u pozadini Metković)

- Slika 133. Vratar – pogled na glavnu kulu i sjeverni bedem
- Slika 134. Vratar – unutrašnjost glavne kule
- Slika 135. Vratar – manja kula i zapadni bedem
- Slika 136/137. Vratar – ophod na sjevernom bedemu i ulaz na južnom bedemu
- Slika 138. Vratar – izdvojena kula
- Slika 139. Lovreć – Gradina
- Slika 140. Proložac – Kokića glavica
- Slika 141. Proložac – dio bedema na Kokića glavici
- Slika 142. Opačac – tlocrt istražene arhitekture i groblja
- Slika 143. Opačac
- Slika 144. Lokvičići - Grad
- Slika 145. Lokvičići – Grad
- Slika 146. Kučiće – Kunjak, pogled sa zapada iz Smolonja (u pozadini Omiška Dinara i Bikovo)

Ivan Alduk - ŽIVOTOPIS

Rođen 1976. godine u Splitu. U istom gradu sam završio osnovno te srednjoškolsko obrazovanje. Diplomirao je 2002. godine na Odsjeku za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Za Konzervatorski odjel Split počeo je raditi kao vanjski suradnik 2000. godine, a u istom odjelu se i zaposlio 2004. godine. Vodio je istraživanja i konzervatorski djelovao na području Solina, Klisa, Hvara (Stari Grad, Hvar, Starigradsko polje) te unutrašnjosti Dalmacije (Sinj, Vrlika, Zadvarje, Poljica, Imotski, Vrgorac). Trenutačno je zaposlen u Konzervatorskom odjelu Imotski. Bavim se temama iz srednjovjekovne arheologije i povijesti te zaštite spomenika. Poslijediplomski studij „Humanističke znanosti“ upisao je na Filozofskom fakultetu u Zadru 2010. godine s temom iz srednjovjekovne fortifikacijske arhitekture u unutrašnjosti Dalmacij